

Волинський національний університет імені Лесі Українки

На правах рукопису

Борщевич Володимир Трохимович

УДК 86.372(4 Укр – 4 Вол)

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНИ У XX СТОЛІТТІ

спеціальність 07.00.01 – історія України

дисертація на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
Баран Володимир Кіндратович
доктор історичних наук, професор

Луцьк – 2011

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Історіографія, джерела. Теоретико-методологічні основи дослідження	13
1.1. Історіографія проблеми	13
1.2. Джерельна база	21
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	39
Висновки до першого розділу	47
Розділ 2. Волинське духовенство як соціальна верства	49
2.1. Етапи формування, основні тенденції розвитку	49
2.2. Внутрішня структура	69
2.3. Священічі династії	84
Висновки до другого розділу	98
Розділ 3. Кількісна та якісна характеристика	99
3.1. Чисельний склад	99
3.2. Освітній рівень	119
3.3. Фахові якості	136
3.4. Ментальність	158
Висновки до третього розділу	181
Розділ 4. Ідейна орієнтація	182
4.1. Національна самоідентифікація	182
4.2. Русофільство, чорносотенство	202
4.3. Антисемітизм	219
4.4. Радянське духовенство	227
Висновки до четвертого розділу	240
Розділ 5. Громадсько-політична позиція	241
5.1. Церковно-громадська діяльність	241
5.2. Культурно-просвітницька, добродійна праця	259
5.3. Участь у самоуправлінні	278
5.4. Співпраця з політичними силами	287
Висновки до п'ятого розділу	310
Розділ 6. Соціально-економічне становище	311
6.1. Місце в суспільній ієрархії	311
6.2. Побут	327
6.3. Прибутки	346
6.4. Соціальний захист	369
Висновки до шостого розділу	391
Висновки	392
Список використаних джерел	399
Додатки	541

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АЛВСУ** – Архів Луцько-Волинського єпархіального управління
- АЛССУ** – Архів Львівсько-Сокальського єпархіального управління
- АРОСУ** – Архів Рівненсько-Острозького єпархіального управління
- АСД** – Адвентисти сьомого дня
- ВДС** – Волинська духовна семінарія
- ВДК** – Волинська духовна консисторія
- ВКМ** – Волинський краєзнавчий музей
- ВУО** – Волинське українське об'єднання
- Держархів Волинської обл.** – Державний архів Волинської області
- Держархів Житомирської обл.** – Державний архів Житомирської області
- Держархів Рівненської обл.** – Державний архів Рівненської області
- Держархів Тернопільської обл.** – Державний архів Тернопільської області
- ДНБ** – Німецька новинникарська служба
- ЄХБ** – Євангельські християни-баптисти
- ЗАГС** – Запис актів громадянського стану
- КМ** – Кабінет міністрів
- КПЗУ** – Комуністична партія Західної України
- КПРС** – Комуністична партія Радянського Союзу
- КПУ** – Комуністична партія України
- ЛВСУ** – Луцько-Волинське єпархіальне управління
- ЛКСМУ** – Ленінська комуністична спілка молоді України
- ЛССУ** – Львівсько-Сокальське єпархіальне управління
- МДА** – Московська духовна академія
- МП** – Московська патріархія
- НКВС** – Народний комісаріат внутрішніх справ
- ОУН** – Організація український націоналістів
- ПАПЦ** – Польська автокефальна православна церква

РКМ – Рівненський краєзнавчий музей

РНК – Рада народних комісарів

РНО – Російське народне об'єднання

РОЄУ – Рівненсько-Острозьке єпархіальне управління

РПЦ – Російська православна церква

РЦУ – Рівненське церковне управління

СБ – Служба безпеки

СНК – Совет народных комиссаров

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Товариство Петра Могили – Товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УНДО – Українсько національно-демократичне об'єднання

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська повстанча армія

УПРВ – Українська парламентарна репрезентація Волині

УПЦ КП – Українська православна церква Київський патріархат

УПЦ [МП] – Українська православна церква [Московський патріархат]

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УШПР – Український штаб [радянського] партизанського руху

ХДК – Холмська духовна консисторія

ХДС – Холмська духовна семінарія

ЧХБ – Луцьке Чеснохресне братство

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України у Львові

APL – Archiwum Państwowe w Lublinie

BBWR – Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem

UWL-WSP – Urząd Wojewódzki Lubelski-Wydział Społeczno-Polityczny

UWW-WSP – Urząd Wojewódzki Wolyński-Wydział Społeczno-Polityczny

ВСТУП

Актуальність теми. Від моменту виникнення організованої людської спільноти її характерною рисою, котра залишається актуальною й нині, став поділ на кращих/інших залежно від умінь, здібностей, працездатності, володіння ресурсами та інше. Пізніше виключність легітимізовано формулами про ексклюзивне походження, котрі обґрунтовували право визначати, впливати або розпоряджатись майном та долями інших людей. Сепарація людської спільноти – постійний процес: касти, стани, класи як форми структурування змінювали одна одну й суспільство. Боротьба за виживання точилась і серед представників різних усвідомлених спільнот у межах певної формації. Динаміка зміни соціальної структури – своєрідний індикатор цивілізаційного поступу, свідчення зародження нових моделей суспільних відносин. Об’єктивний аналіз тенденцій у цій сфері – можливість вірогідних прогнозів варіативності шляхів розвитку людської спільноти в локальному і глобальному масштабах, напрацювання антикризових заходів з метою уникнення соціальних потрясінь із можливими руйнуваннями і жертвами.

Упродовж тисячі років окреме становище в українському суспільстві зберігає православне духовенство, чий статус санкціоновано християнським ученням. ореол людей вищої істини не лише надавав недоторканість, але й гарантував відповідне матеріальне забезпечення, джерелом якого були як прості громадяни, так і заможні представники суспільства. Після проголошення християнства державною релігією за правління князя Володимира Великого єпископат, клірики і чернецтво потрапляють у зону особливої уваги влади, вірних, стають розпорядниками десятини, ресурсів, виділених для церковних потреб. З часом у суспільстві закріплюється усталений образ священнослужителя, визначено його специфічний правовий статус. Східнохристиянська модель державно-церковної взаємодії передбачала експлуатацію авторитету і можливостей духовенства для гарантування соціальної стабільності, зміцнення світської влади. Упродовж століть духовенство як соціальна

верства зазнало суттєвих трансформацій, зумовлених внутрішніми чинниками і впливом зовнішніх факторів.

У ХХ ст. попри розмивання станових ознак православне духовенство Волині зберегло позиції в соціумі завдяки усвідомленню власної винятковості, особливого покликання й вірі в це громади. Втрачаючи окремі права, привілеї, переваги, священнослужителі усе ж уникли нівелювання як соціальна група. Модернізація українського суспільства із його поступовою секуляризацією, попри релігійне піднесення кінця 80-х – 90-х рр. минулого століття, звичайно, змінить позиції духовенства як групи, однак передчасно говорити про остаточну втрату статусу і впливів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною досліджень кафедри нової і новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки і виконана в рамках загальноуніверситетських програм "Суспільні трансформації в Західній Україні 1939-1941 рр." (№ 0110U000026, УДК 94(477.8) "1939/1941") та "Культурна спадщина західних етнічних українських земель: проблеми вивчення і збереження у ХІХ-ХХІ століттях" (№ 0110U000024 УДК 904:7(1-477.82+438.41) "19/21").

Об'єктом дослідження у даній праці є соціально-політичні і духовно-культурні трансформації українського суспільства Волині у ХХ ст., а **предметом** – сутнісні ознаки і цілісність православного духовенства Волині у ХХ ст. як соціальної групи та його еволюція упродовж минулого століття, зміна ролі священнослужителів у духовно-культурних та соціально-політичних процесах.

Ставимо собі за **мету окреслити** цілісність волинського священства в означений період, простежити тенденції розвитку під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників.

Для цього постановлено вирішити такі **завдання**:

- конкретизувати соціальні ознаки волинського духовенства, віхи видової еволюції, глибину внутрішньої структурованості та ступінь пересемності фахових занять у межах певних родин;

- виявити піки і причини коливань чисельності священноіереїв, їх загальну кількість у межові періоди існування;
- установити рівень грамотності представників верстви, їх інтелектуальний авторитет і конкурентноспроможність, межі дозволеного в професійній діяльності та ментальні злами;
- простежити міцність національних традицій серед іереїв, їх усвідомлене практикування та поширення;
- виявити джерела росіянізаційних впливів, масовість і вагомість російської партії серед волинського духовенства, причини поширення чорносотенної ідеології, антисемітизму;
- розкрити механізми формування нового типу духовенства за світоглядною орієнтацією – радянського священства;
- показати роль священнослужителів у церковно-громадській самоорганізації православного населення краю, її масштаби і результати;
- окреслити місце іереїв і дияконів у культурно-освітніх процесах Волині, головні напрями просвітницької роботи;
- проаналізувати громадянську позицію священноіереїв та її реалізацію через механізм місцевого самоуправління, політичні симпатії духовенства, форми і методи співпраці із партіями та рухами;
- зафіксувати ступінь заможності священників, зразки корпоративного побуту та звичок, приклади мобілізації, взаємодопомоги, місце в соціальній ієрархії.

Хронологічні межі. Верхня межа дослідження окреслена початком ХХ ст., коли православне духовенство, об'єднане у межах Волинсько-Житомирської єпархії Російської православної церкви, досягло максимально можливого розвитку в умовах станового суспільства. За нижню межу взято кінець 90-х рр., котрий завершив довготривале перебування верстви в соціальному гетто і відкрив шлях для оновлення в глобалізованому світі. Уважаємо, що ХХ ст. – це той часовий відтинок, котрий дозволяє рельєфно простежити глибину змін, що торкнулись волинської духовної верстви і суттєво змінили її обличчя. Упродовж ста років модернізація

волинського кліру досягла значимих величин, тоді як природний консерватизм уберіг від кардинальної видової нівеляції. З метою цілісного відтворення процесу еволюції волинського священства в окремих моментах ми свідомо виходили за хронологічні межі роботи. Низка процесів, котрі трансформували верству, сягають корінням XIX ст., а іноді й попередніх. З огляду на це, дано пунктирне окреслення витоків процесів і явищ упродовж XVIII – XIX ст.ст. з метою простеження їх причинної зумовленості.

Територіальні межі роботи охоплюють Волинь у координатах Волинсько-Житомирської єпархії РПЦ у період Російської імперії, Волинсько-Крем'янецької упродовж міжвоєнних років, Волинсько-Рівненської єпархії в радянський час і відповідно Луцько-Волинської та Рівненсько-Острозької церковних областей упродовж першого десятиліття незалежності України. Така географічна локалізація сприяє повноцінному вивченню волинського православного духовенства як цілісної соціальної групи. Наприклад, лише духовенство західної частини Волині, об'єднане у Волинському воєводстві 20-30-х рр., без катастрофічних соціальних потрясінь і експериментів продовжило еволюційний розвиток. Тут збережено церковно-адміністративну мережу, організоване чернече життя, систему підготовки духовних кадрів, можливість церковно-громадської і добродійно-просвітницької праці кліриками. Священство Східної Волині (Житомирщина) не лише поступово втратило поле діяльності, але й фактично розчинилось у радянському соціумі. Реанімована в роки війни духовна верства на Житомирщині вже ментально відрізнялась від кліриків Волинської і Рівненської областей та Крем'яччини. Також, незважаючи на наявність у роки німецько-радянської війни та період української державності паралельних православних церковних структур, простежено динаміку змін незалежно від юрисдикційної приналежності. У потрібних моментах допущено вихід за межі окреслених географічних параметрів з метою порівняння і співставлення характерних/виняткових процесів у середовищі волинського духовенства, кліру Церкви, церков.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- дано максимально повну характеристику досліджень з теми, визначено етапи розвитку історіографії проблеми, вплив чинників на їх формування;

- опрацьовано й уперше введено в наукове використання значну кількість архівних джерел, а також матеріалів періодичних видань, що залишалися поза увагою науковців;

- комплексно розглянуто еволюцію волинського православного духовенства упродовж ХХ ст., його адаптацію до нових соціо-політичних умов, міцність захисних корпоративних механізмів;

- доведено, що упродовж означеного часового періоду духовна верства пройшла кілька етапів розвитку, зумовлених цивілізаційними змінами, втрачаючи замкнутість і престижність у переломних моментах, що визначало джерела поповнення верстви;

- виявлено внутрішню структурованість духовної верстви, котра базувалась на династичних традиціях, а також за національною ознакою;

- зафіксовано, що тяглість священничої традиції, її привабливість втілилась у формуванні династій духовенства, котрі не переривались упродовж століть;

- встановлено – кількісні параметри духовної верстви регулювались спроможністю парафіян утримувати священника та залежали від державної релігійної політики, негативний наслідок мали й суспільні катаклізми;

- окремо звернуто увагу на інтелектуальний потенціал та освітній рівень священноієреїв, який порівняно з іншими верствами суспільства виявився вищим, а грамотність, за винятком чернецтва, - стовідсотковою;

- проаналізовано фахові якості та аспекти ментальності духовенства, їх регулювання церковними правилами, суспільними стереотипами, окреслено образ “доброго” пастиря;

- подано палітру панівних ідейних течій у середовищі духовенства, джерела їх формування, міру закріплення в умах, практику втілення та вплив на соціальний статус верстви;

- окреслено масштаби церковно-громадської та культурно-просвітницької діяльності духовенства, її результати, обмежену можливість такої в умовах радянського тоталітаризму;

- виявлено приклади участі духовних осіб в органах самоуправління, їх політичні вподобання;

- визначено місцезнаходження представників верстви в соціальній ієрархії, престижність духовного “хліба”, вертикальну та горизонтальну мобільність нащадків священичих родин;

- проаналізовано складові повсякденності й вияви побутових норм поведінки ієреїв і дияконів, джерела і характер матеріально-майнового статусу верстви;

- доведено, що попри розмивання станових ознак волинське православне духовенство зберегло цілісність й особливе становище в соціумі.

Науково-практичне значення дисертації. Дотепер лідерами уваги науковців були, і це обумовлювалось суспільно-політичною кон'юктурою та актуальними для певного часу концепціями цивілізаційного розвитку, – селянство, робітничий клас, козацтво, міщани, шляхта. Залежно від підходів до вивчення минулого, практичних потреб політичного моменту та чи інша соціальна верства отримувала в історіописаннях статус і образ прогресивної сили, локомотива змін. Саме внесок призначеної бути домінантною соціальної групи вважався визначальним у побудові нової конструкції суспільних відносин. Яскравим прикладом такого підходу назвемо марксистський із твердженням про лідерство пролетаріату. Однак істина, як правило, у середньозваженій позиції.

У руслі цих міркувань вважаємо, що запропоновані концептуальні підходи до вивчення процесів суспільної стратифікації, еволюції соціальної групи на прикладі духовної верстви в її локальному вимірі не лише дадуть науковцям ґрунт для розмірковувань, але й збагатять теоретичними узагальненнями.

Таким чином, запропоновані положення і висновки дослідження можуть бути використані органами місцевого самоуправління та державної влади для удосконалення релігійної політики, уникнення спалахів міжконфесійного

протистояння, удосконалення законодавства у сфері державно-церковних відносин, прогнозування етнорелігійних процесів, врахування ролі та значення духовенства у соціальному поступі; науковцями – для визначення і конкретизації напрямів наступних досліджень; викладачами середніх і вищих навчальних закладів – для підготовки курсів і спецкурсів з історії України, культурології, краєзнавства, релігієзнавства; викладачами вищих і середніх духовних навчальних закладів – для укладення курсів із загально-церковної історії та історії УПЦ, гомілетики, сектознавства, церковного уставу, практичного керівництва для пастирів. Особливо корисними можуть стати положення дисертації для напрацювання концепцій прогресу краю, України загалом, службовцями, відповідальними за перспективний розвиток духовної, політичної й соціальної сфери. Працівники органів державної влади повинні врахувати мобілізаційну енергію православного кліру для вироблення захисних механізмів з метою протиставлення поширенню в суспільстві ксенофобії, расизму, запобігання духовної й національно-культурної нівеляції української нації.

Апробація результатів дисертації здійснена під час участі у *міжнародних конференціях*:

Другій міжнародній науково-практичній конференції “Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри” (Одеса, 2009); Другій міжнародній науковій конференції “Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків” (Луцьк, 2009); Дев’ятнадцятій міжнародній конференції “Історія релігій в Україні” (Львів, 2009); Сьомій міжнародній науковій конференції “Православ’я – наука – суспільство: питання взаємодії” (Київ, 2009); Міжнародній науковій конференції “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація” (Київ, 2009); Третій міжнародній конференції “Держава і церква в Україні за радянської доби” (Полтава, 2009); Першій міжнародній конференції “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (Рівне, 2009); Восьмій міжнародній науковій конференції “Церква – наука – суспільство: питання взаємодії” (Київ, 2010); Міжнародній

науково-практичній інтердисциплінарній конференції “Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє” (Рівне, 2011);

всеукраїнських конференціях: Всеукраїнській науковій конференції “Український націоналістичний рух 1920-50-х на Прикарпатті в загальноукраїнському контексті” (Дрогобич, 2007); Третій всеукраїнській науковій конференції “Друга світова війна і доля народів України” (Київ, 2008); П’ятій всеукраїнській науковій конференції “Еволюція військового мистецтва” (Рівне, 2008); Всеукраїнській науковій науково-практичній конференції “Історична Волинь і проблеми духовного відродження України” (Рівне, 2010); Всеукраїнському круглому столі “Україна в горнілі воєнних випробувань (до 70-річчя нападу нацистської Німеччини)” (Острог, 2011);

регіональних конференціях: Науково-теоретичній конференції “Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти” (Дубно, 2008); Науковій конференції “Християнські старожитності Київської Русі” в рамках Восьмих наукових читань “Чернігівські старожитності” (з нагоди 940-річчя заснування Антонієвих печер в Чернігові) (Чернігів, 2009); Міжвузівській науково-практичній конференції “Етнос та культура: минуле, сьогодення, майбутнє” (Рівне, 2010).

Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедри новітньої історії України Волинського національного університету. Основні її результати опубліковано в монографії, двох книгах, 48 статтях (з них 27 у фахових виданнях) і тезах доповідей на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових і науково-практичних конференціях, круглих столах.

Структура дисертації складається зі вступу, основної частини (шість розділів, двадцять один підрозділ), висновків, списку використаних джерел (містить 1691 позицію), додатків. Обсяг основного тексту становить 398 сторінок. Загальний обсяг роботи – 546 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Українська православна церква і духовенство завдяки ролі в суспільстві привертала увагу зарубіжних і вітчизняних істориків. Наукові праці з теми дослідження можемо умовно розділити на українську діаспорну й українську, західну, польську, радянську та російську діаспорну й російську історіографію. Найбільшу кількість праць з історії Православної церкви в ХХ ст. випродукували українські історики діаспори та українські дослідники після зняття радянських заборон. Одним із перших подав власне бачення ролі Церкви в житті українського народу Д. Дорошенко [1178]. Згодом дослідження І. Власовського [1135; 1130], А. Дублянського [1186], Н. Полонської-Василенко [1392], О. Воронина [1147], Т. Міненка [1305], О. Хомчук [1510] доповнили історіографію досліджуваного питання. Поява більшості з перерахованих книг зумовлена полемікою навколо Автокефальної церкви і носила виправдально-захисний характер, ґрунтуючись на відповідній джерельній базі. Із загального переліку якісно вирізняється праця о. Тимофія Міненка. Автор відійшов від національних стереотипів і зумів панорамно відобразити інституційні процеси в Православній церкві на Волині упродовж Другої світової війни, акцентуючи увагу на трагічній долі волинського духовенства.

Початок вітчизняної церковної історіографії потрібно шукати в 90-х рр. Першопрохідцями стали В. Єленський [364], А. Зінченко [452], В. Пащенко [968; 967], Ю. Волошин [201], О. Лисенко [603]. Дослідники, передовсім, звертали увагу на державно-церковні відносини, реалізацію національно-церковних прагнень віруючих та духовенства, репресії проти священнослужителів.

Упродовж останніх десяти років вітчизняні науковці підготували низку праць, присвячених різним аспектам розвитку християнства на українських землях. Державно-церковні відносини вивчали В. Гордієнко [1158], Н. Белікова [1087], І.

Грідіна [1162], Т. Євсєєва [1191; 1190], Ж. Канталінська [1232], Л. Демидович [1170], Я. Вовк [1137]. В. Гордієнко в дослідженні православних конфесій України періоду Другої світової війни акцентував науковий пошук на персональній позиції та мотивації архієреїв-автономістів, уважав внески православного кліру в різноманітні радянські фонди під час війни патріотичною діяльністю. Н. Белікова звернула увагу на кількісні параметри релігійних конфесій, духовенства в період розвалу СРСР. Людський вимір спробувала подати в кандидатській дисертації І. Грідіна. Однак задекларований авторкою людиноцентризм звівся до звичного аналізу державної церковної політики. Інституційні зміни в православ'ї в добу української революції дослідила Т. Євсєєва, вказуючи, що причиною змін став конфлікт національних ідентичностей у православному полі. Локальний аспект державно-церковних відносин у Радянському Союзі подала Ж. Канталінська. Дослідниця Л. Демидович звернула увагу на радянську церковну політику в Україні в період нової економічної політики більшовиків, а історик Я. Вовк дослідила ставлення Другої Речі Посполитої до християнських конфесій.

Серед інших потрібно виокремити дослідження В. Сілантьєва [1474], А. Киридон [1235] та О. Ігнатуші [1217]. В. Сілантьєв зосередив увагу на парафіяльному рівні вираження церковного життя, характеризуючи взаємини на рівні “вірний – священник”. Не оминув автор і складного питання співпраці ієреїв із радянськими каральними органами в якості таємних агентів. Дослідники А. Киридон та О. Ігнатуша “соціалізували” історію, простежили взаємодію парафіян і настоятелів у протидії зовнішнім загрозам.

Стосовно західних дослідників, то лише частково погоджуємось із істориком Н. Шліхтою щодо означення їх напрацювань як “доархівних” та “архівних” [1595]. Так, Ф. Геєр у монографії “Православна церква в Україні: 1917-1945” використав доступні на початку 50-х рр. праці українських та російських науковців, а також матеріали, накопичені під час перебування в Україні в період нацистської окупації [1627]. Ф. Геєр – один із небагатьох західних дослідників, хто звернув окрему увагу на церковне життя Волині в роки Другої світової війни. Однак, симпатії до

Російської церкви перешкодили йому об'єктивно відповісти на низку поставлених питань. Для нас важливо, що в дослідженні описані втрати волинського духовенства в роки війни, порушено проблему національної самоідентифікації представників верстви, коріння проросійської орієнтації священників. Недоступність широкої джерельної бази призвела до низки помилкових тверджень. Зокрема, Ф. Геєр став одним із творців міфу про цілеспрямований терор українського підпілля проти духовенства Автономної церкви в роки війни.

Одночасно з монографією Ф. Геєра з'явилась на світ українською мовою книга іншого німецького дослідника Г. Коха [1250]. Науковець зосередив основну увагу на реалізації Московською патріархією геополітичних планів, котрі включали також відновлення контролю за втраченою на початку 20-х рр. ХХ ст. частиною Волинської єпархії. Оцінка процесів Г. Кохом об'єктивна і давала відповіді на питання про шляхи модернізації РПЦ. Книга М. Спінка "Церква в Радянській Росії" представляє лінійний підхід до вивчення еволюції Московської патріархії за період правління патріархів Тихона (Белавіна), Сергія (Страгородського) та Олексія (Симанського) [1669]. Крім цього, використання лише офіційної церковної та світської періодики, опублікованих джерел і матеріалів обмежило автора в можливості відтворення повномасштабної картини історичного минулого, завадило вийти за межі усталених стереотипів із виразним російським корінням.

Наступним кроком розвитку західної історіографії у вивченні церковних процесів є книга В. Коларза "Релігія в Радянському Союзі" [1633]. На кількох сторінках, присвячених українському православ'ю, автор не зміг позбутись впливу схем, запропонованих російськими емігрантськими дослідниками. УАПЦ митрополита Василя Липківського В. Коларз назвав породженням російської революції 1917 р. Однак визнаємо слушним твердження про боротьбу української й російської партій у церковному житті Волині міжвоєнного періоду. Натомість створену в роки війни Автокефальну церкву на чолі із митрополитом Полікарпом (Сікорським) автор охарактеризував як продовження УАПЦ митрополита Василя Липківського. В. Коларз визнав репресії нацистів проти Автокефальної церкви,

згадавши про ув'язнення професора І. Власовського та інших українських церковно-громадських діячів і духовних осіб.

Чергове посилення інтересу західних дослідників до історії Православної церкви в Радянському Союзі припало на 70-ті рр. Тоді з'явилися на світ праці В. Флетчера [1624] та К. Лейна [1642]. В. Флетчер у книзі “Студії з виживання: Церква в Радянській Росії 1917-1943” відійшов від практики фіксування втрат Російської церкви і запропонував пояснення філософії пристосування кліру та ієрархії РПЦ до умов виживання в тоталітарній системі. К. Лейн у свою чергу звернув увагу на практичні елементи в адаптації Церкви в радянській дійсності.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. помічений новими зацікавленнями до історії Московської патріархії і став часом переходу до досліджень, побудованих на нових підходах. Розпад соціалістичного табору в Східній Європі, наступне відкриття архівів дало західним науковцям можливість будувати свої праці на першоджерелах. З'являються книги Д. Елліс [1623], Д. Тровера [1670] та Д. Андерсона [1611]. Праця Д. Елліс ґрунтується на опублікованих документах і матеріалах, радянському та церковному офіціозах. Однак це не стало перешкодою для відтворення реальної картини повсякденного життя Російської церкви. Натомість об'єктом вивчення Д. Тровера обрано паству. І лише монографія Д. Андерсона базувалась на архівних документах, де проаналізовано специфіку церковної політики періоду правління М. Хрущова та Л. Брежньєва. Розпад Радянського Союзу послабив інтерес західних науковців до церковного життя пострадянського простору. Проблема розглядається як складова комплексного дослідження геополітичних процесів, як у працях К. Бахмана [1613] чи Ф. Грелки [1626].

Власний внесок у розробку проблеми зробили польські дослідники. Їх інтерес до теми зумовлений спільною історичною долею двох народів. У людовій Польщі не схвалювалось вивчення минулого Православної церкви, і лише кінець 80-х зняв ці перепони. Саме тоді надруковано неперевершену й дотепер комплексну студію М. Папєжинської-Турек [1654]. У монографії, побудованій на архівних документах і матеріалах, авторка запропонувала реалістичне бачення державно-церковних

відносин у Другій Речі Посполитій. Передовсім, політика відродженої Польщі стосовно православних, серед них і волинян, підпорядковувалась єдиній меті – інтеграції східних кресів. Православна церква в цій ситуації використовувалась як інструмент. Важливим є твердження М. Папєжинської-Турек про паралельне практикування польським урядом національної та державної асиміляції меншин. Радикалізація вирішення національно-церковного питання, зокрема, на Волині призвела до загострення ситуації. Науковець вважала, що українська партія використовувалась владою для дезінтеграції Варшавської митрополії та послаблення в ній позицій російського елемента. Для характеристики волинського духовенства важливими є матеріали про матеріальний стан Православної автокефальної церкви в Польщі та чисельність парафій і монастирів. У 1989 р. також побачило світ дослідження Р. Тожецького [1670]. Науковець представив оригінальну концепцію розвитку польської національної політики щодо українців.

Представником польської православної історіографії о. Миколою Ленчевським підготовлено в 1992 р. книгу “Студіум православної теології Варшавського університету в 1925-1939 рр.” [1643]. У праці автор поставив за мету дослідити генезу створення й утвердження вищої школи для підготовки православних богословів. Отець М. Ленчевський також виявився одним із перших польських дослідників, хто персоніфікував історичний процес, використовуючи метод просопографії. Виправдало себе розміщення в монографії біографічних нарисів керівників відділу та його професорів. Значна частина студентів студіуму – вихідці із Волині, і дослідження науковця представляє інформацію про формування інтелектуального потенціалу волинського православного духовенства.

Хронологічне продовження студій з історії Польської автокефальної православної церкви дав К. Урбан. Видавництво “Номос” надрукувало в 1996 р. його працю “Православна церква в Польщі 1945-1970” [1673]. Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом і містить розділи, присвячені особливостям релігійної політики Польської Народної Республіки, правового становища Православної церкви, її інституційного оформлення, соціальної бази,

чисельності й освіти кліру, матеріального стану церкви, освітньо-видавничої діяльності. Окрему увагу автор звернув на вирішення національного питання ієрархією ПАПЦ, позиції в міжконфесійних відносинах та на міжнародній арені. Характеризуючи православне духовенство, К. Урбан подав не лише чисельні параметри, але й проаналізував його освітній та віковий стан. Оскільки частина ієреїв і дияконів у довоєнний період чи роки війни трудилися на Волині або походила з краю, інформація цінна для порівняння й узагальнень.

Локальний аспект релігійної ситуації в Другій Речі Посполитій висвітлив у статті “Навколо релігійних суперечок на Лемківщині в 1926-1939 рр.” Р. Потоцький [1658]. А в наступній праці, присвяченій польській політиці з українського питання, характеризуючи волинський експеримент Г. Юзевського, історик справедливо зауважував, що нова програма державної асиміляції населення краю включала певні концесії українським угодовцям у церковній ділянці [1657]. На жаль, концепція праці не передбачала хоча б часткового вивчення волинського православного духовенства.

Вагомим внеском у наукову базу польських українознавчих студій вважаємо монографію Р. Висоцького “Організація українських націоналістів у Польщі у 1929-1939 рр.”, видану в 2003 р. [1685]. Значна частина дослідження Р. Висоцького присвячена розвитку ОУН на Волині. Автор звернув увагу на наявність серед членів організації значної частини вихідців із сімей духовенства та випускників Волинської духовної семінарії в Крем’янці, що підтвердила не лише статистика арештів, але й аналіз персонального складу низових клітин ОУН. Крім цього, зауважено, що православні священники залучались до збору коштів для потреб організації.

Упродовж останніх років польська українознавча наукова думка випродукувала низку праць, які висвітлюють ті чи інші питання державно-церковних відносин міжвоєнного періоду. Отець Андрій Борковський досліджував особливості переговорів польського уряду з Вселенським патріархом із визнання автокефалії Варшавської митрополії [1616], про православних священників, жертв польського терору, писали І. Галагіда [1150], М. Болтрик [1615], Г. Купріянович [1641; 945].

Перераховані праці містять актуальний просопографічний матеріал, адже більшість зі священиків, об'єктів переслідувань і жертв терору, були тісно пов'язані з Волинню.

Замовним продуктом варто вважати праці радянських дослідників, котрі незалежно від наявної джерельної бази вважали Православну церкву асоціальною інституцією, відтак і духовенство. Серед таких Є. Грекулов [1160], П. Курочкін [1161], М. Гордієнко [1157], К. Дмитрук [1171; 1172], К. Красніков [1251], І. Бражнік [1101], І. Кривельов [1254] та інші. Дещо вирізняються в невідрадному списку дослідження В. Андрієвського [1078] та Ю. Калініна [1231], хоча і вони пронизані духом “класової непримиренності”.

Вагомий доробок несе в собі російська історіографія. Науковці діаспори намагались дати власне трактування подіям недавнього минулого. Через національно-церковну заангажованість праці С. Ранєвського [1242], О. Світіча [1461] та К. Фотієва [1508] є апологетичними творами, де усі аргументи скеровані на засудження українського православ'я та його інституційного втілення – Автокефальної церкви. Українську церкву та її духовенство й вірних показано як розкольників, відступників від православ'я. Лише Д. Поспеловський [1396] вийшов за межі дискурсу й, проаналізувавши архівні джерела, спробував подати неупереджений погляд на державно-церковні відносини в СРСР, виділивши етапи адаптації церковної інституції до реалій радянського тоталітаризму, вказуючи на опозицію окремих ієрархів та духовенства нововведенням режиму в релігійному житті. Українське церковне питання Д. Поспеловський, який народився на Рівненщині і є внуком Д. Ушинського, трактує традиційно негативно.

Серед російських істориків винятково апологетичною працею стало дослідження В. Ципіна [1573]. У широкому дослідженні, опрацювавши світські і церковні архіви, автор показав православне життя радянського періоду з точки зору конфесійно заангажованого історика. Найбільшим позитивом цієї книги є значний фактологічний матеріал. На відміну від В. Ципіна, дослідниця Т. Чумаченко поставила за мету вивчити специфіку діяльності Ради у справах РПЦ, звертаючи

одночасно увагу на повсякденні вияви релігійної практики [1584]. Найвагомим дотепер внеском серед сучасних російських дослідників є робота М. Шкаровського [1592]. Його монографія “Нацистська Німеччина і Православна церква” – найповніше дослідження теми. Автор сумлінно опрацював німецькі трофейні документи російських архівів, архівних збірок у самій Німеччині та матеріалів про діяльність радянських державних і відомчих інституцій. Звісно, М. Шкаровський не зміг позбутись національних симпатій, що виразно видно зі ставлення до українського православ'я. Однак на відміну від В. Ципіна, він досить реалістично оцінює церковну ситуацію в роки нацистської окупації. Недоліком праці російського науковця є те, що він не звернув належної уваги на модерну українську історіографію та архіви, позитивом – національне питання не виявилось таким дразливим для дослідника. Менш ґрунтовною є монографія М. Шкаровського, присвячена Російській церкві в добу Сталіна і Хрущова [1593].

Отже, українська діаспорна церковно-історична наука розвивалась як інформативна та апологетична, відстоюючи право українців на національно-церковний розвиток. Якісні зміни спостерігаємо на початку нинішнього століття. Найбільш продуктивною виявилась українська історична школа, котра видала низку оригінальних досліджень з минулого Церкви. Пройшовши через національну та конфесійну заангажованість, напрацювання концептуальних підходів, вона нині стоїть на якісно новому рівні. Натомість жоден дослідник ні в Україні, ні за її межами не присвятив праці волинському духовенству як самодостатній соціальній групі.

Західні історики зробили значний внесок у дослідження Православної церкви в Росії та СРСР у ХХ ст. Однак вони не змогли остаточно вийти за межі запропонованих російськими емігрантськими науковцями схем. Негативно позначилась на якості праць і недоступність архівних джерел. У пострадянський період інтерес до теми значно послабився. Звернення до локальної проблематики у західних науковців ситуативне, і волинське духовенство вони трактували як складову кліру Російської чи Польської православних церков.

Вагомий внесок у розробку церковно-історичних проблем Другої Речі Посполитої польських дослідників. Головним чином коло їх інтересів обмежувалось питаннями державної релігійної політики. На відміну від західних дослідників, польські науковці вже в 80-х рр. отримали доступ до архівних матеріалів і змогли об'єктивно відтворити картину минулого, позбутись національного упередження. Питання чисельності, освітнього рівня, матеріального забезпечення та корпоративного соціального захисту православного духовенства розглянуті ними крізь призму загальноцерковного розвитку Варшавської митрополії. Виняток становили проблеми національної ідентифікації волинського кліру та поширення ксенофобії, оскільки визначали вектор розвитку польсько-українських відносин у краї в міжвоєнний період.

Представники радянської історичної школи, виконуючи ідеологічне замовлення, вбачали в Церкві асоціальну структуру, а духовенство називали ворожим класом. Радянські історики концентрували увагу лише на тих сторінках буття волинського духовенства, котрі дискредитували соціальну верству: зловживання пастирським становищем, порушення церковної дисципліни, привласнення громадських грошей, деградація окремих кліриків, маргіналізація їх свідомості. Розвиток російської діаспорної історіографії визначався національно-конфесійними симпатіями в напрямі дослідження інституційних відносин, укладення мартирологу Церкви. Національна ідентифікація кліриків Волині в їх трактуванні – це результат інспірацій політичних діячів з Наддніпрянщини та поляків. Не змогли позбутись упередженості і російські дослідники на початку 90-х рр. Лише поодинокі науковці в Росії нині прагнуть відмовитись від стереотипів.

1.2. Джерельна база

Дослідження структури, видових ознак, еволюції соціально-економічного і політичного статусу православного духовенства Волині в ХХ ст. можливе за наявності відповідної джерельної бази. Опрацьований і використаний масив

документів і матеріалів з теми можна розділити на дві групи із відповідними підгрупами. Перша – це документальні джерела, які об'єднують законодавчу, нормативну, діловодну документацію та статистику. До другої (нарративні джерела) – зараховуємо агіографічні, публіцистику, періодичну пресу, приватне листування, спогади та щоденники.

Отже, законодавчі джерела церковного і світського характеру містять базові положення, які визначали організацію і функціонування православного церковного організму, статус Церкви в державі, права й обов'язки. До таких зараховуємо, передовсім, Святе Письмо, Постанови вселенських та помісних соборів, апостольські правила, постанови крайових соборів, державні законодавчі акти.

У період Російської імперії “фахові” та юридичні права й обов'язки православного духовенства як окремої соціальної групи регламентовано відповідними законодавчими актами. Для оперативного врахування усієї юридичної бази на практиці духовенство користувалось спеціальними збірниками. У “Практичному керівництві для пастирів” 1903 р. видання поміщено законодавчі акти церковного і світського походження. Власне, тут знаходимо комплекс нормативних документів, що визначали статус, можливості і компетенцію парафіяльного духовенства [1326].

В іншому спеціальному збірнику, який побачив світ у 1906 р. у Санкт-Петербурзі [973], систематизовано за відповідними розділами і подано витримки із законів Російської імперії та постанови Синоду, котрі окреслювали і регулювали повноту прав священно- та церковнослужителів і їх сімей, матеріальне забезпечення духовенства, соціальний захист, виконання безпосередніх обов'язків. Такий збірник – джерело цінної інформації для дослідника і дозволяє оперативно актуалізувати нормативну базу.

Важливою віхою еволюції церковного права для Московської патріархії стали діяння Помісного собору РПЦ 1917-1918 рр. [974; 975; 976]. Їх положення зберігали силу упродовж наступних десятиліть і є важливим документом, де закріплено нові

принципи церковного управління, діяльності духовенства, державно-церковних відносин.

Польські законодавчі акти, котрі регулювали правове становище Варшавської митрополії, її духовенства, оприлюднювались у виданні “Monitor Polski”, як от “Тимчасові приписи про ставлення уряду до Православної церкви в Польщі” [1012]. Законодавчі акти, наприклад, “Положення про внутрішній канонічний устрій Святої Автокефальної Польської православної церкви” [906], “Закон про становище та організацію Православної церкви в Румунії” [817], “Закон про поховання померлих і встановлення причин смерті” [815] та інші, публікувались на сторінках митрополитального офіціозу “Воскресное чтение”.

Неврегульоване правове становище Православної церкви в Польщі спонукало її керівництво, клір боротись за юридичне оформлення статусу. Одним із виявів цього стала поява Доповіді Першому Помісному собору Православної церкви в Польщі “Правове становище Святої Автокефальної православної церкви в Польщі” у 1931 р. У додатках до неї поміщено законодавчі акти Другої Речі Посполитої, котрі легімітизували релігійні організації в державі та церковні акти [928, с. 31-78]. Німецькі закони в релігійній ділянці та окремі діяння Почаївського собору єпископів в Україні поміщено в збірнику документів “Політика Третього райху стосовно Російської православної церкви у світлі архівних матеріалів 1935-1945 років” [905] та “Мартирології українських церков” [854]. Тут представлені унікальні матеріали, котрі дають об’єктивну характеристику векторів німецької церковної політики, спроби українських ієрархів і духовенства віднайти формулу співіснування в умовах окупації.

Процес інституційного оформлення Української церкви ілюструють документи Собору УПЦ 1-3 листопада 1991 р. [804], всеукраїнських православних соборів УПЦ КП 20-25 жовтня 1993 р. [784] та 20-21 жовтня 1995 р. [754]. У них мовою офіційних нарад зафіксовано ідеологічно-організаційну видозміну церковних організмів.

Наступна група джерел – нормативні. Для характеристики волинського духовенства вони важливі, оскільки демонструють реальне втілення церковних і

світських норм залежно від обставин, що склались. Із цієї групи виділяємо, передовсім, “Статут духовних консисторій” [989]. Положення цієї своєрідної інструкції в еволюційному розвитку зберігали силу упродовж усього минулого століття. Статут як нормативний документ регулював питання організації єпархіального життя, здійснення відправ, спорудження та експлуатації храмів, здійснення таїнств, визнання їх недійсними, функціонування парафіяльних громад, архієрейських будинків, монастирів, духовного суду та інше.

Поточне реагування на проблеми церковного життя відображають опубліковані в “Волинских епархиальных ведомостях” накази, визначення Св. Синоду [878], розпорядження єпархіального архієрея [1407], накази ВДК [956]. Копії наказів Св. Синоду, які надходили в усі духовні консисторії Російської імперії, сконцентровані в справах Ф. 693 “Холмська духовна консисторія” Центрального державного історичного архіву України у Львові та фонді “Холмської православної консисторії” в Державному архіві в Любліні (Польща), де зосереджено розпорядження адміністративного, фінансового, господарського, віросповідного та інших напрямів. Сукупно матеріали, сконцентровані в названих фондах двох архівів, дають панорамну картину зміни, котрі трансформували життєвий ритм білого духовенства в десятиліття перед Першою світовою війною та в її роки.

Упродовж перебування на волинській архієрейській кафедрі Антоній (Храповицький) випродукував низку розпоряджень для благочинних і парафіяльного духовенства. Найважливіші з них опубліковано в збірнику “Розпорядження високопреосвященнішого Антонія, архієпископа Волинського і Житомирського з травня 1902 року по жовтень 1913 року” [953]. У них Храповицький торкався питань богослужбової практики волинського духовенства, поведінки священноієреїв, зведення храмів, збереження пам’яток сакральної архітектури, церковно-громадської діяльності.

Нормативний характер мали для волинського духовенства й архіпастирські послання і настанови Антонія (Храповицького), котрі, як і розпорядження, побачили світ окремою збіркою в 1913 р. [760]. У них єпархіальний архієрей акцентував увагу

на моральному впливі духовенства на паству, організації церковно-парафіяльних шкіл, боротьбі з безбожництвом, латинством, вірності православ'ю, протистоянню революційним виступам, підтримці російських шовіністичних організацій та інше.

Нормативні акти періоду української революції акумульовані у Ф. 1 “Волинська духовна консисторія (м. Житомир, Волинська губернія), 1797-1919 рр.” Державного архіву Житомирської області. Серед наявних документів зібрання – укази консисторії, єпархіального архієрея з приводу видання Директорією УНР Закону про автокефалію Української церкви, про поминання в церквах української влади, створення Київської контори єпископів та інше. У фонді 760 “Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, 1881-1931 рр.” Центрального державного історичного архіву України у Львові натомість зосереджені журнали Волинського єпархіального з'їзду духовенства і мирян у Житомирі у травні 1918 р., статут Українського православного братства імені Св. Кирила та Мефодія в Кам'янці-Подільському, котрі ілюструють рівень національного усвідомлення волинського духовенства того часу.

Постанови законовчительських, місіонерських з'їздів, нарад учителів релігії, статuti православних братств у Луцьку та парафіяльних, накази Св. Синоду, ВДК у Крем'янці міжвоєнного періоду становлять основу фонду 148 “Волинська духовна консисторія м. Крем'янець. Місіонерсько-законовчительський комітет, 1918-1939 рр.”, котрий зберігається в Державному архіві Тернопільської області та зосереджені у Ф. 522 “Адвокат Григорій Степура в Луцьку, 1922-1929 рр.” Державного архіву Волинської області. Для нас вони важливі як зафіксований поступ кліриків Волині в духовно-просвітницькій та церковно-громадській ділянках.

Важливим етапом еволюції волинського духовенства варто назвати почаївські єпархіальні з'їзди 1921 р. та 1923 р. Їх постанови опублікували окремим виданням [926; 809]. Консисторські обіжники волинському духовенству [373], звернення першоієрарха Варшавської митрополії [372], видрукувані типографським способом, зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею. Це нормативна документація, яка безпосередньо стосувалась парафіяльного духовенства й

орієнтувала у відповідальних ситуаціях, як от, наприклад, ревіндикація, мовне питання, церковно-адміністративні зміни, державна релігійна політика.

Церковно-громадська та політична діяльність волинського православного духовенства відображена в постановах, резолюціях, деклараціях, зверненнях, меморіалах, закликах, статутах Луцького Чеснохресного братства, Товариства Петра Могили, Волинського українського об'єднання, котрі містяться у Ф. 60 “Українська парламентарна репрезентація на Волині, м. Луцьк, 1923, 1926, 1927, 1931-1939 рр.”, Ф. 63 “Луцька Управа Товариства прихильників православної освіти й охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, м. Луцьк, Волинське воєводство, 1931-1939 рр.”, Ф. 198 “Округове управління Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк, 1927-1938 рр.” Державного архіву Волинської області, Ф. 479 “Волинське українське об'єднання, м. Рівне, 1930-1938 рр.” Державного архіву Рівненської області, опубліковані у газеті “Українська нива”, “Народний вісник”, журналах “Воскресное чтение”, “За соборність”, “Церква і нарід”, а також у додатках монографії М. Кучерепи та Р. Давидюк [1262].

Окремо зауважимо про матеріали Передсоборного зібрання 1930-1935 рр. з архіву Луцько-Волинського єпархіального управління. У колекції документів – доповіді, звіти, резолюції засідань комісій, зібрання, котрі стосувались урегулювання правового, матеріального статусу духовенства, його пастирської, церковно-громадської діяльності. Вони ілюструють перспективу розвитку духовенства з позицій бачення самих священнослужителів.

У період Другої світової війни з динамічною зміною окупаційних режимів випродуковано низку нормативних документів, котрі визначали буття волинського православного кліру. Передовсім, це церковні накази, розпорядження, обіжники. Вони зосереджені у Ф. Р-281 “Рівненське церковне управління, 1941-1943 рр.” Державного архіву Рівненської області. У цих документах відповідь на питання про церковно-юрисдикційну орієнтацію, знищення освітнього рівня священнослужителів, послаблення церковної дисципліни серед кліриків, вияви деструктивної поведінки окремих представників верстви. Нормативні документи

світського походження представляють Ф. Р-22 “Рівненський гебітскомісаріат, 1941-1944 рр.”, Ф. Р-23 “Гебітскомісаріат у Костополі, 1938-1944 рр.”, Ф. Р-30 “Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області, 1936-1957 рр.”, Ф. Р-44 “Гебітскомісаріат у Здолбунові, 1941-1942 рр.” Державного архіву Рівненської області.

Як церковні, так і світські нормативні документи з німецьких та польських архівних збірок опублікували о. Т. Міненко [1305] та М. Шкаровський [1592]. Вони представляють позицію ієрархів Російської зарубіжної православної церкви, Православної церкви в Генеральній Губернії, вищого керівництва Третього Райху щодо шляхів інституційного розвитку українського православ'я, віросповідної свободи, можливості церковної та церковно-громадської, просвітницької й благодійної діяльності духовенства на території Райхскомісаріату Україна, містять накази, циркуляри, інструкції німецьких військових і цивільних відомств у справі Православної церкви в Україні. Частина відозв і заяв автокефальних та автономних ієрархів публікувались також на сторінках місцевих газет та поширювались як друковані листівки.

Із приходом радянської влади церковне життя Волині контролювала Московська патріархія та уповноважені. Саме вони – продуценти інформації накопичень про життя волинського духовенства в післявоєнний період. Постанови синоду, циркуляри Московської патріархії, єпархіальних архієреїв, рішення духовних соборів знаходимо в Архіві Луцько-Волинського, Рівненсько-Острозького, Львівсько-Тернопільського єпархіальних управлінь, та архівів Корецького, Білівського, Дерманського, Загаєцького, Дубенського, Почаївського монастирів. Положення про пенсії кількох редакцій надруковано окремими брошурами. Загальна церковна документація та для внутрішнього використання дозволяє не лише проаналізувати діалектику подій, але й проникнути за лаштунки офіційного життя релігійних громад.

Інструкції, розпорядження, циркуляри, директивні вказівки Ради у справах РПЦ, а згодом Ради у справах релігій у Москві та Києві сконцентровані у Ф. Р-393

“Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, м. Луцьк, з 1966 р. – Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, м. Луцьк, 1945-1991 рр.” Держархіву Волинської обл. та Ф. Р-204 “Уповноважений Ради у справах Православної церкви при Раді Міністрів УРСР по Рівненській області, 1944-1964 рр.” Держархіву Рівненської обл. Органічно доповнюють архівні джерела, опубліковані під грифами “Для службового користування”, “Не для друку”, інструкції, доповіді, лекції радянських уповноважених у справах РПЦ і релігійних культур [826; 792; 791; 828; 827; 795; 796; 798; 790; 836; 863; 793; 794; 864]. Із них постає механізм втілення радянської релігійної політики, логіка дій представників влади на місцях залежно від конкретної ситуації.

Компартійні нормативні документи представлені у Ф. 1 “Комуністична партія Радянського Союзу. Волинський обласний комітет Комуністичної партії України, 1944-1991 рр.” Державного архіву Волинської області. Церковні, радянські і партійні документи нормативного характеру вміщують поточні архіви відділів у справах релігій Волинської та Рівненської обласних державних адміністрацій. Таким чином, наявна нормативна база церковних, урядових, партійних інституцій досить репрезентативна й достатня для висвітлення проблеми.

Значну частину джерельної бази теми дослідження становить діловодна документація церковних, церковно-громадських установ, державних інституцій, громадських організацій і політичних партій. Рапорти, звіти, протоколи, угоди, автобіографії, свідоцтва, дипломи, нагородні грамоти, прохання, заяви, клірові відомості, послужні списки білого і чорного духовенства, списки духовенства, ділове листування ієреїв з єпархіальною владою, накази консисторії, скарги парафіян містить Ф. 1 “Волинська духовна консисторія (м. Житомир, Волинська губернія), 1797-1919 рр.” Державного архіву Житомирської області, Ф. 693 “Холмська духовна консисторія” Центрального державного історичного архіву України у Львові та фонд “Холмської православної консисторії” в Державному архіві в Любліні (Польща), оскільки Холмська єпархія в різний час була місцем

служби багатьох волинських священників. Клірові відомості Рівненського та Дубенського повітів зібрано у Ф. 639 “Колекція матеріалів релігійних установ і культових об’єднань території сучасної Рівненської області, 1799-1912 рр.” Державного архіву Рівненської області. Парафіяльну документацію презентують діловодні збірки православних громад с. Колоденка та с. Басів Кут Рівненського району Рівненської області, Миколаївської парафії м. Дубно, Луцького Свято-Троїцького собору.

Частина консисторської документації міжвоєнного періоду зосереджена у Ф. 148 “Волинська духовна консисторія м. Крем’янець. Місіонерсько-законовчительський комітет, 1918-1939 рр.” Держархіву Тернопільської обл. Це, передовсім, протоколи засідань, постанови, рапорти, звіти, накази, резолюції архієрея, послужні списки, парафіяльні описи, ділове листування, з яких постає образ щоденних турбот парафіяльного священника. Особові справи кліриків Волинсько-Крем’янецької єпархії нині зберігаються в Архіві Луцько-Волинського, Рівненсько-Острозького та Львівсько-Сокальського єпархіальних управлінь, Архіві Білівського монастиря. Ділове листування, автобіографії церковно-громадських діячів представлені в збірці Ф. 522 “Адвокат Григорій Степура в Луцьку, 1922-1929 рр.” Держархіву Волинської обл. Цей сегмент джерельної бази становить особливий інтерес через значний ступінь індивідуалізації історичного процесу.

Польську церковну політику, ставлення влади до православного духовенства Волині розкривають розпорядження, ділове листування, характеристики духовенства, погодження на призначення, звіти, рапорти, реєстраційні матеріали, списки кліриків, штатних парафій Ф. 46 “Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства (відділ безпеки), 1919-1939 рр.” Держархіву Волинської обл. та фонд Люблінського воєводського уряду Державного архіву Любліна. Ця група джерел як жодна інша панорамно ілюструє реальне становище православного духовенства, кроки влади з “приручення” представників верстви, формування лояльної режимові соціальної групи, регулювання державними чинниками чисельності штатного духовенства, розміру дотацій. Доповнюють

названі джерела справи Ф. 33 “Прокуратура Рівненського окружного суду, м. Рівне, Волинського воєводства, 1921-1939 рр.” Держархіву Рівненської обл., де маємо діловодну документацію, пов’язану із порушенням карних справ, проведенням слідства та винесенням присуду. Ця категорія документів показує статус духовенства в соціумі, його стосунки із парафіянами, публічність діяльності ієреїв, їх соціальну свідомість.

Участь духовенства в церковно-громадському, громадському житті, благодійно-просвітницьких акціях характеризують матеріали вже згаданих фондів Товариства Петра Могили, Волинського українського об’єднання та Української парламентарної репрезентації, Ф. 54 “Луцьке повітове Товариство “Просвіта”, 1920-1939 рр.”, Ф. 390 “Володимир-Волинське повітове Товариство “Просвіта”, 1919-1933 рр.” Держархіву Волинської обл., Ф. 30 “Рівненське повітове староство, 1919-1939 рр.”, Ф. 481 “Український клуб “Рідна хата” в Рівному” Держархіву Рівненської обл., Ф. 129 “Львівський ставропігійський інститут”, Ф. 309 “Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові”, Ф. 462 “Український горожанський комітет, м. Львів” та Ф. 760 “Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, 1881-1931 рр.” ЦДІАЛ України.

Найбідніше представлений матеріалами період 1939-1941 рр. Нетривалість радянського режиму, більшовицький антицерковний терор, початок німецько-радянської війни, пізніші соціальні катаклізми залишили нам мінімальну кількість діловодної та іншої документації. Окремі накази, протоколи, рішення єпархіального управління зустрічаємо в особових справах священників Волині в архівах Луцько-Волинського, Рівненсько-Острозького та Львівсько-Тернопільського єпархіальних управлінь. Удалося виявити лише послужні списки сестер Обицького жіночого монастиря 1940 р. Отець Т. Міненко опублікував у додатках до монографії ділове листування, постанови Синоду Православної церкви в межах Західної України і Білорусії, розпорядження МП стосовно підпорядкування Волинської єпархії [783]. Перерахована діловодна документація почерпнута дослідником з Архіву Української церкви в Бавнд-Бруці та Архіву Варшавської митрополії.

Матеріали, пов'язані з антицерковною політикою сталінського режиму, містить раніше згаданий фонд Волинського обкому Комуністичної партії. Це протоколи засідань бюро обкому, характеристики на комуністів, причетних до антирелігійних виступів. Економічний статус волинських кліриків відображений у листах, зверненнях, звітах партійних та господарських посадовців про вилучення церковної землі, будівель, зосереджених у Ф. Р-106 “Тимчасове управління м. Рівне, 1939-1940 рр.” Держархіву Рівненської обл. Значна фрагментарність названого блоку джерел, високий ступінь суб'єктивності, притаманний, зокрема, характеристикам комуністів, вимагає відповідної оцінки і перевірки.

Помітно багатшою є церковна і світська діловодна документація періоду німецько-радянської війни. Передовсім, це Ф. Р-281 “Рівненське церковне управління, 1941-1943” в Державному архіві Рівненської області. Накази, звіти, рапорти, списки духовенства, парафій, скарги, заяви, ділове листування ілюструють специфіку пастирської діяльності в умовах війни, підвищених вимог пастви, конкуренції з автономним напрямом. Доповнюють церковну діловодну документацію матеріали Рівненського, Здолбунівського та Костопільського гебітскомісаріатів, колекція документів ОУН-УПА, Ф. Р-70 “Рівненська округова управа”, Ф. Р-73 “Середня торговельна школа в Рівному, 1941-1942 рр.”, Ф. Р-254 “Золотіївська сільська управа, 1941-1943 рр.”, Ф. Р-69 “Окружна Просвіта в Рівному, 1941-1943 рр.”, Ф. Р-77 “Український центральний комітет допомоги в Рівному, 1942 р.”, Ф. Р-82 “Український комітет самопомоги в Костополі”, Ф. Р-28 “Типографія “Костопільські вісті”, Ф. Р-280 “Українське видавництво газети “Волинь”, 1941-1943 рр.” Мусимо взяти до уваги, що документи воєнного часу несуть на собі відбиток доби й обмежені в інформаційній та оціночній функціях. Їх опрацювання вимагає від дослідника фахової компетенції, значного інтелектуального рівня.

Основним джерелом діловодної документації радянського періоду є архіви Луцько-Волинського, Рівненсько-Острозького та Львівсько-Сокальського єпархіальних управлінь, Корецького, Дерманського, Білівського, Дубенського

монастирів. А саме – ділове листування, розпорядження єпархіального архієрея, єпархіального управління, накази, рапорти, звіти, заяви, угоди, скарги, характеристики, послужні списки, списки насельників, пенсіонерів, фінансова документація та інше дозволяють простежити особливості більшості сторін життєдіяльності православного духовенства.

Діловодна документація уповноважених Ради у справах РПЦ, згодом у справах релігій, у Волинській і Рівненській областях у Ф. Р-393 “Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, м. Луцьк, з 1966 р. – Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, м. Луцьк, 1945-1969 рр.” Держархіву Волинської обл. та Ф. Р-204 “Уповноважений Ради у справах Православної церкви” при Раді Міністрів УРСР по Рівненській області, 1944-1964 рр.” Держархіву Рівненської обл., а також у поточних архівах відділів у справах релігій Волинської і Рівненської обласних державних адміністрацій достатньо широко представляє процес творення радянського духовенства в краї, методи і засоби скорочення чисельності кліриків, зниження освітнього рівня, послаблення моральних якостей, “селекційну” роботу з кандидатами в священники, контроль за пастирською діяльністю, соціальним, економічним статусом священнослужителів. Ознайомлюючись із радянською документацією, мусимо брати до уваги значний ступінь декларативності, формалізацію роботи представників влади, відмову документально фіксувати антирелігійні акції.

Діловодна документація партійних та репресивних органів, котрі стосуються радянської релігійної політики, розміщено в збірниках “Реабілітовані історією. Рівненська область” [966; 967] та “Український здвиг: Волинь. 1939-1955” [977]. Витяги з протоколів засідань, постанови бюро Рівненського обкому КП(б)У, інформації секретарів, плани, спецдонесення прокурорів, доповідні керівників відділів НКДБ, плани дій каральних органів, директиви командуючих підрозділами, звинувачувальні вирoki – усі ці документи “з перших уст” представляють механізм насадження радянського режиму в краї, боротьби з українським рухом опору.

Простеження зміни кількісних параметрів волинського православного духовенства упродовж минулого століття, його майнового стану неможливе без статистики. Її ми знаходимо на сторінках “Волинских епархиальных ведомостей” та “Церковных ведомостей”. Результати першого російського перепису населення 1897 р. (національний та віросповідний склад) подано в довіднику С. Чорного [1582], а чисельність парафій, рівень їх матеріального забезпечення – у збірнику “Дев’ятсотріччя православ’я на Волині” [1168]. Кількісну характеристику громад Волинської єпархії, чисельність вірних у них, штат кліриків, річні прибутки ієреїв перед світовою війною знаходимо в клірових відомостях Дубенського й Рівненського повітів уже названого Ф. 639 Держархіву Рівненської обл.

Збір й опрацювання статистичних даних налагодили урядовці ВДК у Крем’янці. Фонд 148 Держархіву Тернопільської обл., наприклад, дає нам зведені відомості про кількість православного населення і сектантів в округах і повітах Волинської єпархії станом на 1928 р., тоді як Йоахім Волошиновський у довіднику “Волинське воєводство у світлі цифр і фактів” представив широку статистичну інформацію про природні ресурси краю, його сільське господарство, стан фінансів, торгівлі, податків, медичної опіки, освіти, бюджети повітових сеймиків та гмін за результатами 1928 фінансового року [1681].

Узагальнений цифровий образ ревіндикаційної кампанії польського уряду на Волині в 1929 р. подав у відповідній праці посол В. Косоноцький [1247], тоді як річний статистичний збірник Українського економічного бюро у Варшаві дозволяє осягнути усі кількісні характеристики українського народу в межах Другої Речі Посполитої станом на 1 січня 1934 р. [1183].

Єпархіальний офіціоз журнал “Церква і нарід” друкував на своїх сторінках промовисту статистику щодо економічного розвитку краю й експансії польського елемента [1547]. Для нас найбільш цікавим є критичний аналіз даних польського перепису стосовно національного та віросповідного складу населення Волинського воєводств [1118]. Загальноцерковну статистику знаходимо в “Воскресном чтении” та щорічних церковних календарях [1498].

Універсальним варто назвати статистичний довідник “Волинь в цифрах”, який побачив світ у Луцьку в 1939 р. завдяки Волинському воєводському відділу та Бюро регіонального плану будівництва Волині [1682]. Він дає відповіді на більшість питань, котрі стосуються кількісної характеристики краю. Населення, нерухомість, сільське господарство, торгівля і ремесла, кооперативи, ціни, кредитування, шляхи сполучення, освіта, культура, безробіття і соціальний захист, охорона здоров’я, страхування, фінанси органів самоврядування – усе це на сторінках збірника наведено в порівняльних таблицях. Для характеристики волинського православного духовенства ці дані – можливість співставити статус священичої верстви зі становищем інших груп.

Урядові установи Другої Речі Посполитої, котрі займались реалізацією релігійної політики, напрацьовували необхідні узагальнені дані про чисельність православного духовенства, розмір державних дотацій православному кліру – це Ф. 46 “Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства (відділ безпеки), 1919-1939 рр.” Держархіву Волинської обл. та фонд Люблінського воєводського уряду Державного архіву Любліна.

Бідними на статистику є джерела періоду Другої світової війни, що пояснюється складністю геополітичних змін того часу. Так, у Ф. Р-635 “Управління землеустрою Рівненського обласного земельного відділу” Держархіву Рівненської обл. зібрана інформація про кількість церковної землі у районах у вересні 1939 р., націоналізовані земельні ресурси, їх розподіл серед населення та виділення для колективних господарств, залишення у державному земельному фонді, господарську структуру краю. Саме ці дані ілюструють процес послаблення економічних позицій волинського православного духовенства.

Єдиним джерелом внутрішньоцерковної статистичної інформації назвемо Ф. Р-281 Державного архіву Рівненської області. Чисельність парафій у деканатах Автокефальної церкви Рівненсько-Крем’янецької єпархії, щомісячний облік прибутків РЦУ дозволяють отримати кількісну характеристику церковної інституції – статті, обсяги і структуру надходжень.

Статистика радянського періоду зосереджена в звітах уповноважених у Волинській та Рівненській областях. Вона міститься у відповідних фондах Держархіву Волинської обл. і Держархіву Рівненської обл., а також у поточних архівах відділів у справах релігій Волинської та Рівненської обласних державних адміністрацій, архівних збірках єпархіальних управлінь і монастирів, у додатках до колективної монографії “Волинь на зламі століть: історія краю (1989-2000 рр.)” [1097], довіднику “Церкви і релігійні організації в Україні у 2001 році” [1001]. Джерела дають достатньо об’єктивну інформацію й, урахувавши особливості її накопичення, можемо брати за основу ці кількісні параметри.

Для реалізації поставленої мети дослідження використано також агіографічні джерела. У нашому випадку це статті на пошану ювілярів та пропам’ятні матеріали і некрологи. Усі вони друкувались на сторінках часописів “Церква і нарід” [1490], “За соборність” [1288], “Українська нива” [1227], “Українське православне слово” [1309], “Рідна церква” [1024], “Православний вісник” [1465], “Журнал Московской патриархии” [1301] та інших. Персоніфікована інформація апологетичного характеру цінна для нашого дослідження як відображення свідомості представників церковних кіл.

Суб’єктивний характер притаманний церковній та світській публіцистиці, присвяченій релігійним питанням. Її ерзац-форми знаходимо на сторінках “Почаевского листка”. Переважно анонімні автори продукували антиукраїнські, полонофобські та юдофобські матеріали [758; 21144; 1460]. Ця публіцистика носила політичний характер і відповідала російським великодержавницьким інтересам.

“Класичну” публіцистику зустрічаємо лише в міжвоєнний період, коли Волинь у складі Другої Речі Посполитої опинилась у зоні керованої демократії. Оскільки Православну церкву на Волині і в Польщі загалом упродовж 20-30-х рр. минулого століття намагались підпорядкувати російські, українські та польські сили, одним із засобів досягнення мети стала церковна полеміка на сторінках релігійних і світських видань. Значну активність у збереженні позицій демонструвала малочисельна російська група. Для цього використовували журнали “Воскресное чтение”, “Свет

истины”, газету “Слово” та інші видання. Серед апологетів російської ортодоксальної ідеології – уродженець Волині, протопресвітер Терентій Теодорович. Його перу належить низка полемічних статей антиукраїнського змісту [906]. Зразки вправної публіцистики, переважно заангажованої, демонстрували співробітники редакції журналу “Воскресное чтение” [1211; 1107; 1320]. Загалом вістря негативу російської еміграційної журналістики скеровувалось проти українців, повторюючи стереотипні твердження, відомі ще з передвоєнних років, про неісторичність українців, безпідставність їх претензій на національне православ’я, зраду ідеалам східного християнства тощо.

Українську церковну партію, полемізуючи з опонентами, найяскравіше представляли Арсен Річинський та Іван Власовський. Якщо перший зійшов з арени активної боротьби наприкінці 20-х рр., то І. Власовський утримував висхідний вектор церковного публіциста. Йому належить низка статей, присвячених злободенним проблемам українського православ’я. Зі світських українських видань найбільш заангажованою виявилась газета “Українська нива” і її наступниця “Волинське слово”. На їх сторінках опубліковано серію антиросійських матеріалів зі звинуваченнями на адресу промосковських церковних сил. Найбільше публікацій припало на першу половину 30-х рр., коли особливо гостро стояло питання підпорядкування українським силам єпархіальної адміністрації.

У роки німецько-радянської війни лише в перші місяці окупації з’явилося кілька публіцистичних статей на церковну тематику. Згодом націонал-соціалісти заборонили їх нібито для гарантування релігійної толерантності. Істинна причина крилась у тому, що легальна преса перебувала переважно під впливом українських сил, котрі засуджували позицію Автономної церкви з її підпорядкуванням МП.

У радянський період маємо приклад лише антирелігійної публіцистики на сторінках районних, обласних та республіканських компартійних видань. Як правило, автори замовних статей викривали антирадянську діяльність церковників, їх аморальність, зажерливість, зв’язок з “українським буржуазними націоналістами”. Лише преса української діаспори намагалась висвітлювати реальний образ історії і

дійсності українського православ'я, переважно на сторінках видання “Українське православне слово”.

Падіння Радянського Союзу відновило традиції плюралістичної публіцистики, однак не завжди фахової. Дискусії відбувались в основному навколо права українців мати національну помісну Церкву.

Варто зауважити, що ще однією важливою групою джерел є тогочасна церковна й світська преса: “Православное обозрение”, “Странник”, “Пастырский собеседник”, “Пастырь”, “Церковные ведомости”, “Волинские епархиальные ведомости”, “Почаевский листок” та інші, що репрезентують періодичні видання імперського періоду. Приєднання Волині до складу Другої Речі Посполитої закликала до життя нові газети і журнали, а це “Вестник православной митрополии в Польше”, “Воскресное чтение”, “Духовна бесіда”, “Духовний сіяч”, “Православний селянин”, “Православна Волинь”, “Церква і нарід”, “На варті”, “За соборність”, “Шлях”, “Свет истины” та інші, що представляли сегмент церковної і церковно-громадської преси. До них потрібно додати перелік світських видань, котрі приділяли увагу православному життю: “Вісти Рівненського повітового ревкому”, “Народна рада”, “Дзвін”, “Народний вісник”, “Українська нива”, “Волинське слово”, “Студентські вісти”, “Український емігрант”, “Українська громада”, “Новий час”, “Неділя”, “Сель-роб”, “Господарсько-кооперативний часопис”, “Свобода”, “Слово”, “Діло”, “Monitor Polski”, “Dziennik Wołyński”, “Wshód Polski”, “Nasha gmina”, “Życie Wołynia”, “Echo Rowieńskie”, “Przegląd Wołyński”, “WiP”, “Ziemia Wołyńska”, “Nasz tygodnik”, “Wolyń”, “Głos Wołyńia”, “Kurier Wołyński”, “Pobudka Wołyńska”, “Życie Krzemienieckie”, “Życie Kostopolskie”, “Gazeta Sądowna Warszawska”, “Prosto z mostu”, “Na posterunku” та інші.

У роки війни фрагментарну інформацію з українського церковного життя друкували “Повідомлення для духовенства Рівненсько-Крем'янецької єпархії Св. Православної Автокефальної церкви”, “Церковні відомості. Урядовий орган Православної митрополії в Варшаві (Kirchliche Nachrichten. Amfliches Organ

Orthodoxen Metropole in Warschau)”, “Краківські вісті”, “Український голос”, “Волинь”, “Костопільські вісті”, “Крем’янецький вісник”, “Урядовий вісник гебітскомісара в Рівному”, “Вісті для українських селян”, “До зброї” тощо.

У добу радянського тоталітаризму офіційні видання РПЦ “Журнал Московской патриархии” та “Православний вісник” поміщали дозволений обсяг релігійної інформації. У районних, обласних та республіканських партійних і радянських виданнях (“Радянська Волинь”, “Червоний прапор”, “Зоря комунізму” та ін.) публікували лише “викривальні” матеріали. Натомість вільними в діях залишались українські діаспорні видання “Богословський вісник”, “Рідна церква” та “Українське православне слово”.

Українська незалежність відкрила можливість заснування нових церковних часописів: “Наша віра”, “На варті”, “Єдина церква”, “Полісся православне”, “Прес-бюлетень УПЦ КП”, “Інформаційний бюлетень УПЦ КП”, “Духовна нива”, “Волинські єпархіальні відомості” – це видання, з яких черпаємо інформацію про новітню сторінку українського православ’я. Релігійна проблематика знаходила відображення і на сторінках світських газет області, а це: “Волинь” (Луцьк), “Волинь” (Рівне), “Діалог”, “Молода Волинь”, “Віче”, “Рівне вечірне” та інші. Матеріали, опубліковані як у церковній, так і світській пресі, – це своєрідний літопис “високого” і повсякденного життя духовенства та його вірних, літопис із відповідними акцентами й упередженістю, з особливостями духу часу.

З наявних джерел з історії волинського православного духовенства минулого століття вдалось виявити й опрацювати незначну кількість приватного листування. Ця сторінка інтимного життя ієреїв залишилась на маргінесі джерелознавства. У випадку волинської духовної верстви лише родинні архіви Кульчинських, Малюжинських, Метельських, Невірковців дали безцінні зразки приватного листування. Завдяки старанням археографів побачила світ окремим виданням частина епістолярної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) [852].

Достатньо чисельними в корпусі джерел досліджуваної теми є спогади, щоденники, описи мандрівок. Серед таких мемуарні записки представників

волинської духовної верстви о. Віталія Сагайдаківського [1048], о. Семена Гаюка [1028], о. Юрія Красевича [1036], о. Володимира Медведя [1043], о. Миколи Волкославського [1027], о. Петра Білона [1019], о. Філімона Кульчинського [1038; 1039], Любові Базюк-Василів [1017]; церковних діячів митрополита Євлогія (Георгієвського) [1047], протопресвітера російської армії і флоту Георгія Шавельського [1053]; політичних, військових та громадських постатей Ісаака Мазепи [1040], Василя Маковського [1041], Максима Скорупського [1049], Михайла Каркоця [1035] Михайла Подворняка [1046] та інших. Щоденники представлені діаріушами отця Максима Федорчука [1023] та о. Петра Метельського [1044], подорожні нотатки – працями Олексія (Громадського) [1014] та о. Михайла Тучемського [1491; 1492].

Таким чином, окреслена джерельна база дослідження достатньо представницька. Незважаючи на фрагментарність окремих комплексів документів, конфесійну, національну й партійну заангажованість фондоутворювачів, зафіксовані факти, події, тенденції творять надійні підвалини для наукової роботи й дозволяють з високою мірою достовірності відтворити колективне обличчя волинського православного духовенства минулого століття.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Обираючи предметом дослідження еволюцію волинського православного духовенства як соціальної групи, ми, передовсім, спирались на досягнення світової соціологічної думки про причини і процес стратифікації суспільства. Отже, світова думка, присвячена питанню розмежування соціуму, нині базується на підвалинах, котрі у свій час запропонували Карл Маркс та Макс Вебер. К. Маркс в основу власної теорії сепарації людської спільноти поклав економічний чинник [1284а; 1284б; 1284в]. Він уважав, що володіння засобами виробництва (матеріальними ресурсами) розділяють суспільство на класи. Відповідно К. Маркс запропонував дуалістичну схему стратифікації на промисловців або капіталістів та робітничий

клас. Розуміючи, що такий підхід не може дати вичерпну відповідь на питання про природу нерівності між людьми, творець марксизму залишив простір для відступу, назвавши інші суспільні групи, окрім двох основних, перехідними класами. Одночасно К. Маркс у своїх працях акцентував увагу на наявності протиріч у середовищі як капіталістів, так і робітників. Отже, ні походження, ні раса, ні стать, а лише доступ до матеріальних ресурсів визначають місце в соціальній ієрархії.

Теорію Карла Маркса в основних рисах сприйняв і розвинув Макс Вебер [1105a]. Він розширив перелік аспектів стратифікації. Поряд з економічними чинниками учений назвав й інші, котрі впливають на становище в суспільстві. Так, освіта, фаховий рівень, вміння можуть гарантувати краще працевлаштування і більші дивіденди. Крім цього, М. Вебер уважав, що статус та партія впливають на визначення місця в соціальній ієрархії. Статус як втілення престижу чи репутації може сприяти чи навпаки – негативно впливати на позиціонування соціальної групи в спільноті. Так, багатії із негативною репутацією в соціумі обмежені в можливості висхідного просування соціальною драбиною. Третім аспектом стратифікації за М. Вебером є партія, коли індивіди об'єднуються заради досягнення спільної мети. Партія є інструментом здобуття влади, котра у свою чергу дає важелі впливу на отримання й розподіл матеріальних ресурсів, грошових потоків.

Отже, М. Вебер показав, що пояснення стратифікації суспільства має багато визначальних критеріїв, нестандартне чи несподіване поєднання яких дає неочікувані результати. Порівняно із теорією К. Маркса підхід М. Вебера більш гнучкий і дозволяє охопити ширший спектр соціальних процесів.

Наступники М. Вебера, котрі займались теоретичними розробками в галузі стратифікації суспільства, лише розвинули теорію вченого. Ерік Райт із США базував свої напрацювання на спадку К. Маркса з одночасним осмисленням ідей М. Вебера. Американський соціолог звернув увагу на виміри контролю за економічними ресурсами і говорив про суперечливі класові утворення [1682a]. Френк Паркін з Британії запровадив у науковий обіг поняття “соціального перекриття” як процесу, котрий дозволяє групі утримувати контроль за ресурсами

[1654a]. Видатний соціолог сучасності Ентоні Гіденс запропонував розрізняти чотири основні системи стратифікації: рабство, касты, стани і класи [1151a, с. 290]. Названі системи змінювали одна іншу, іноді існували паралельно.

Отже, ґрунтуючись на здобутках світової соціологічної думки, присвяченої проблемі стратифікації людської спільноти, наважувомось стверджувати, що волинське православне духовенство як соціальна група упродовж ХХ ст., незважаючи на “розмивання” видових ознак, зберігало в собі елементи кастовості та станові ознаки, функціонуючи в системі класового суспільства. Кастовість спостерігаємо в рудиментах ментальних пріоритетів представників духовенства, усвідомленні й практикуванні замкнутості і вищості. Становість волинських кліриків закріплено російським законодавством, а пізніше підтверджено польським і радянським. Якщо в період Російської імперії це було позитивне юридичне вирішення, то в радянський час – негативне. Становість також втілювалась в побуті і звичках волинських кліриків. Володіння матеріальними ресурсами, визнання соціальними групами іншості духовенства, участь у громадсько-політичному житті надавало православним священикам Волині право на соціальну самодостатність.

Одним із визначальних факторів у виборі напрямку та специфіки досліджень для нас стали теоретично-концептуальні здобутки представників французької Школи “Анналів”. Генерація першого покоління школи – М. Блок та Л. Февр – серед інших новацій запровадила в історико-антропологічні дослідження категорію ментальність. Їх послідовник, найвідоміший представник другого покоління Школи “Анналів” Ф. Бродель запропонував так званий тотальний підхід до історії. Фернан Бродель обґрунтував тернарну систему, в якій взаємопов’язані культура-соціум-економіка. Такий підхід дав широке поле для концептуальних узагальнень і розробок. Поєднавши формаційну й цивілізаційну теорії, науковому світу представлено нову структурну схему історичного часу. Для нас важливо, що Ф. Бродель мотивував можливість залучення до аналізу як історію подій, так і біографістику. Уже третє покоління школи - Ж. Дюбі та Ж. Ле Гофф - акцентувало свою увагу на колективній та індивідуальній свідомості в історичному процесі. Тоді

як четверта генерація – А. Буро, Р. Картьє – Школи “Анналів” головний наголос зробила на спеціальній історії ментальностей, одночасно заявивши про актуальність теоретичних напрацювань Ф. Броделя.

У випадку волинського православного духовенства, користуючись теоретичними напрацюваннями представників різних поколінь Школи “Анналів”, ми прагнули представити колективний портрет соціальної групи, складений із доль кожного її представника. Трансформація спільноти простежена в зміні ментальних пріоритетів, складових повсякденності, взаємодії із суспільними інституціями і громадою. Культуру священнослужителів, у широкому розумінні цього слова, простежено на прикладі освітніх кондицій та інтелектуального потенціалу. Підтвердження групової самодостатності знаходимо в економічному статусі волинського кліру. Незважаючи на звуження статей фінансових надходжень, священники краю утримували впродовж століття високі стандарти в цій сфері. Уважаємо, що такий комплексний підхід дозволив із високою мірою вірогідності дати характеристику волинському православному духовенству упродовж століття й трансформаційним процесам у його середовищі.

Щодо підвалин дослідження, то в основу праці, передовсім, покладено принцип історизму, який дозволяє простежити еволюцію волинського православного духовенства упродовж столітнього відтинку в тісному взаємозв’язку із духовними, націотворчим і соціально-політичними процесами краю, України загалом. Засади цього принципу уможлиблюють виявити головні тенденції становлення верстви, її розвиток на кожному етапі суспільних зміни. Відповідно текст роботи викладено таким чином, щоб тяглість процесів не випадала із поля зору і свідчила про переємність традицій, взаємообумовленість явищ.

Ще один застосований принцип – об’єктивності – передбачає опрацювання якнайширшої джерельної бази, відповідну характеристику розвитку духовенства. Важливим є принцип всебічності: ми намагались розглянути об’єкт дослідження із соціального, політичного та філософського погляду, крізь призму процесу націогенезу, суспільної реалізації, економічної емансипації. Суттєвої ваги набували

засади принципу в ході виявлення й опрацювання різних типів джерел. Надано перевагу архівним документам і матеріалам, джерелам особового походження, статистичним відомостям. Принцип наступності особливо важливий у процесі наших студій, оскільки волинське духовенство привнесло із собою в ХХ ст. низку соціальних ознак попереднього часу, частину з яких збережено, інші видозмінено або втрачено. Наступність вбачаємо не лише зафіксовану в часі, але й у просторі. Волинські клірики контактували із колегами як на Заході, так і на Сході. Еволюція соціальної групи відбувалась не лише за рахунок внутрішнього потенціалу, але й коштом акцептування зовнішнього досвіду.

У ході виконання поставлених завдань ми послуговувались також принципом діалектики, який передбачає засади руху і розвитку, взаємозв'язку і взаємозумовленості, причинності. Застосовано також міждисциплінарний підхід, котрий гарантує найбільш оптимальне використання науково-дослідного інструментарію на шляху до досягнення мети. Ми свідомі того, що дослідження, присвячене волинському православному духовенству, соціально обумовлене і може становити певний інтерес для розвитку історичної науки, а також має на меті відповісти на сучасні запити суспільства у процесі історіографії пам'яті для подолання критичних моментів самоотождення українського соціуму.

Для забезпечення успіху пошуків автор оперував як загальнонауковими, так і конкретно-історичними методами дослідження. Серед перших: методи наукового аналізу, дедуктивний, індуктивний, періодизації, типології, статистичний, синхронний, синтезу, узагальнення, порівняння та аналогії, генералізації та інші.

Метод наукового аналізу застосовано для дослідження структурних складових волинського духовенства як соціальної групи, її корпоративних захисних механізмів і виявлення їх функціонального значення.

Класичні індуктивний та дедуктивний методи використано в ситуаціях, коли відсутність достатньої кількості матеріалів різного рівня узагальнення змушувала встановлювати аналогії, виявляти закономірності. Зокрема, загальна характеристика побутових реалій українського населення Волинського воєводства в міжвоєнний

період дозволила ствердити основні елементи специфіки повсякденності волинського православного духовенства, котре було тісно інтегроване в соціальні відносини краю. В іншому випадку рівень матеріальних статків, джерела фінансових надходжень представників кліру давали підстави для відповідних узагальнень.

Метод періодизації застосовано для окреслення логічно завершених етапів розвитку волинського православного духовенства. Загалом вони співпадали з існуючими соціально-політичними формаціями. Ми свідомо охопили хронологічними межами передвоєнний період існування Російської імперії, котрий підсумував розвиток волинського православного духовенства в умовах станового суспільства. Наступні етапи ілюструють соціальну, національну еволюцію верстви, зміну ментальних пріоритетів і побутових уподобань представників кліру.

Метод типології. Його застосування дозволило виявити індивідуально типові особливості, притаманні еволюції православного духовенства краю, визначити коло духовних осіб, яких зараховано до духовенства. Зокрема, дилему про включення чи ні в дослідження інформації про церковнослужителів та причетників вирішено на користь осіб у духовному сані, який отримано через рукоположення з реалізацією правила апостольської переємності. Отже, духовенство в цій праці – це диякони, священнослужителів, ченці і черниці. Останні хоч і не мали священничого сану, однак приймали чернечий постриг за відповідним чином і складали обітниці, себто ставали стовідсотково “церковними” людьми. Натомість причетники могли поєднувати і поєднували службу в церкві із світським zatrudненням. Церковні старости, паламарі, псаломщики, хористи володіли нерухомістю, займались сільським господарством, були найманими робітниками, і це паралельне економічне та соціальне перекриття не дозволяє нам зараховувати названі категорії до духовенства.

Статистичний метод є один із продуктивних у представленій праці. З його допомогою вдалося витворити узагальнений образ повторюваних процесів і явищ у житті волинського православного духовенства. Передовсім, статистичний метод надався для визначення внутрішньої стратифікації верстви і її характеристики

мовою цифр і відсотків. Також ми, узагальнивши рівень матеріальних надходжень духовенства, змогли простежити не лише коливання прибутків кліриків, але й визначити їх структуру. Доцільним й ефективним виявився статистичний метод для узагальненого окреслення освітнього рівня й інтелектуальних потуг священнослужителів. Фіксація показників у переломних етапах розвитку соціальної групи наочно ілюструвала динаміку змін, характеризувала період. Для репрезентативності даних за методом вибірки концентровано увагу на типовій одиниці для окреслення параметрів освіти духовенства, прибутків, віку, соціального походження.

Важливу роль для об'єктивності дослідження відіграв синхронний метод: ми постійно порівнювали процеси в розвитку волинського духовенства впродовж цілого століття, напочатку й наприкінці. Метод застосовано не лише в лінійно-хронологічному вимірі, але й просторовому. Складові статусу священнослужителів краю звірялися зі становищем “колег” в підрадянській Україні, Польщі та діаспорі.

Окрім вищеназваних, застосування також зайшли методи узагальнення, порівняння та аналогії. Окремо відзначимо важливість генералізації як методу дослідження. Завдяки відсіюванню другорядних об'єктів, явищ і процесів ми змогли сконцентруватися на проблемі і прагнули не загубити головної лінії дослідження.

Суттєво доповнили дослідницький інструментарій спеціальні методи, як от історичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, біографічний та інші.

Історичний метод застосовано для логічно обумовленої періодизації явищ і процесів, аналізу внутрішньої структури духовної верстви, витоків розвитку. На етапі напрацювання джерельної бази дослідження використано методу встановлення істинності документів і матеріалів та достовірності їх інформації. Аналіз походження джерела, авторства, стилю оформлення дозволив виокремити сумнівні й визначити специфіку їх використання. Окремо звернуто увагу на зміст джерел. Практика перехресної перевірки зафіксованих у звітах чи рапортах подій

сприяла досягненню первинної мети – встановленню достовірності інформації, а також в'ясненню причин свідомого чи несвідомого спотворення відомостей.

Без застосування порівняльного методу дослідження втратило б сподівану міру інтелектуального заглиблення в процеси еволюції волинського православного духовенства упродовж минулого століття. Співставлення у часовому і просторовому вимірі явищ і тенденцій дало ґрунт для відповідних узагальнень і висновків, підтверджуючи чи спростовуючи запропоновані теоретичні схеми. Позитивну роль відіграв також проблемно-хронологічний метод, котрий дозволив визначити взаємозв'язок певного етапу розвитку волинського духовенства з відповідним періодом загальноісторичного поступу України. Натомість використання системного методу сприяло розкриттю не лише внутрішніх механізмів еволюції соціальної групи, але й уможливило відстежити подібні процеси, притаманні духовенству в масштабах країни, православних спільнот зарубіжжя, тоді як історико-генетичний дозволив побачити послідовність розвитку групи і суспільства загалом, спадкоємності рис та тенденцій еволюційних процесів.

Осібнo потрібно вирізнити в арсеналі застосованого методологічного інструментарію біографічний метод. Оскільки волинське православне духовенство – це сукупність доль окремих священнослужителів, для ілюстрації типових тенденцій розвитку обрано життєвий і пастирський шлях відповідних його представників. Тому формування і реалізацію поведінкових матриць, характерних для усієї соціальної групи, проілюстровано на прикладі окремих священнослужителів. Ми намагались не загубити рядового волинського клірика за узагальненнями та схемами і виключення із загальної тенденції розглядали як ілюстрацію багатовекторності соціальних процесів.

Окремо зупинимось на питанні використаної термінології. Поряд із загальною історичною понятійною базою в роботі наявні випродуковані церковним середовищем поняття і терміни. Їх застосовано в первинному змістовному окресленні. Специфіка полягає у тому, що Волинь впродовж низки століть перебувала на межі православного та католицького світів, і це наклало відповідний

відбиток на функціонування термінів, котрі окреслюють ті чи інші явища і процеси сакрального світу. Паралельно із термінами суто православного походження в краї акцентовано й напрацювання західної християнської духовної культури як на побутовому рівні, так і в діловодстві. Таку практику використано й у роботі, що, на нашу думку, дозволило максимально можливо зберегти дух часу.

Висновки до першого розділу. Для досягнення поставлених у науковій роботі мети і реалізації завдань використано сучасні концептуальні здобутки світової соціологічної думки щодо пояснення причин і форм стратифікації людської спільноти. Спираючись на напрацювання К. Маркса, М. Вебера, Ф. Паркіна, Е. Райта, Е. Гіденса, окреслено критерії структурування соціуму та названо основні системи соціального устрою. Волинське православне духовенство як соціальна група, функціонуючи в класовому суспільстві, зберігало в собі рудименти кастових і станових систем.

В основу дослідження покладено концептуальні підходи для вивчення історичного процесу, запропоновані представниками різних поколінь французької Школи “Анналів”. Застосовано також загальнонаукові і конкретно-історичні принципи та методи за правилом вибіркової спорідненості.

Здобутки світової й української історіографії свідчать про значний інтерес науковців до історії Української церкви і її священнослужителів. Так, західні історики пріоритетними вважали державно-церковні відносини, де духовенство як спільнота розглядалась в міру концептуальної потреби. Польські дослідники під впливом політичної спорідненості доль двох народів більш активно вивчали інституційний розвиток Варшавської митрополії, зокрема, у міжвоєнний період. Значне місце в цих студіях відводилось православному кліру як соціальній групі з характеристикою його видових ознак. Відчутна також, за незначним винятком, національна й конфесійна заангажованість польських істориків.

Радянські дослідники бачили духовенство асоціальним, паразитичним елементом. Замовником їх праць виступала влада, вона ж вимагала відповідних

акцентів і оцінок. Російська історіографічна думка минулого століття багата на масштабні проекти з вивчення історії РПЦ, де фрагментарно звернуто увагу на регіональну проблематику. У них превалюють національно-релігійні стереотипи. Праці останнього часу демонструють тенденцію появи відносно об'єктивних досліджень. Найбільш чисельним і ґрунтовним є доробок українських діаспорних та вітчизняних істориків. Однак в силу різних причин волинське православне духовенство ще не стало об'єктом уваги дослідників.

Документальна та наративна джерельна база роботи за певним винятком достатньо репрезентативна і дозволяє з високою мірою об'єктивності відтворити еволюцію волинського православного духовенства як соціальної групи впродовж минулого століття

РОЗДІЛ 2.

ВОЛИНСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ВЕРСТВА

2.1. Етапи формування, основні тенденції розвитку

Специфічна корпоративна свідомість, визнання винятковості духовенства соціумом, законодавчо закріплене становище і володіння матеріальними ресурсами виявились головними ознаками ексклюзивного статусу представників духовної верстви в суспільстві упродовж минулого століття.

Упродовж XIX ст. складовими ментального портрету православного духовенства Волині залишались західні впливи, традиції уніатської Церкви [1167, с. 7; 1473, с. 104]. Відтак, російська влада із часу приєднання Волині наприкінці XVIII ст. запровадила чіткі правила входження у духовне звання і цим підтвердила та закріпила особливість стану. Статут духовних консисторій 1883 р. дозволяв рукоположувати кандидатів зі свідченням про відповідність поведінки й освіти духовному чину [989, с. 30]. Не останню роль тут відіграло сповідання російських духовних ідеалів.

Уже на початку XX ст. волинський єпархіальний архієрей Антоній (Храповицький) одним із перших розпоряджень визначив порядок іспитів для осіб без семінарської освіти, котрі бажають отримати духовний сан [927, с. 65-66]. На практиці вирішальним після дотримання формальних вимог було “правильне” розуміння претендентом духовної й політичної ситуації в країні.

Нормативне закріплення такого варіанту входження в духовну верству закріплено в Практичному керівництві для пастирів редакції 1903 р. [1326, с. 80]. Паралельно за духовенством збережено особливий статус щодо фінансових та персональних зобов'язань на користь держави [1326, с. 446], а для обмеження шкідливих політичних впливів Синод 21 липня/4 серпня 1904 р. заборонив особам у сані поступати у світські вищі навчальні заклади [698, арк. 102]. Імперський режим намагався втримати контроль за формуванням верстви, використовуючи для цього різні механізми.

Слабкість такої політики царського режиму підтвердили події революції 1905-1907 рр., коли частина прогресивних ієреїв та членів їх сімей висловлювалась за зміни. Революційні настрої знайшли відображення, зокрема, в стінах ВДС у Житомирі [1259, с. 4]. У лавах опозиціонерів опинився семінарист Дмитро Ісаєвич [1686, с. 673]. Паралельно з приходом на волинську кафедру Антонія (Храповицького) посилила позиції чернеча партія. Правлячий архієрей підтримував і протегував, передовсім, політично лояльних кліриків. Крім цього, ряди волинського духовенства поповнювали ченці, вихідці з Волині, котрі розпочали духовну кар'єру в монастирях Сходу [10]. Такий стан свідчив про виразну поліваріативність джерел формування волинської духовної верстви і наявність в її рядах різних груп впливу.

Російська православна пропагандна кампанія виявилась результативною у сусідній південно-західній Галичині. У 1909 р. Петра Рудика з Галичини зараховано вихованцем у початкову школу при Почаївському монастирі [1212, с. 29]. Згодом він став одним із яскравих москвофілів Волині. Через рік після появи в Почаєві Рудика, в лавру прийнято послушником Петра Кушнерука, також пізнішого члена почаївського москвофільського гуртка [1151, с. 32]. Отже, росіянізовані українці або етнічні росіяни в священничому сані за задумом Петербурга мали гарантувати російські впливи на Волині. Особливо помітно це на прикладі національного складу єпископату. Після відкриття Крем'янецької вікарної кафедри у Волинсько-Житомирській єпархії помічником правлячого єпископа 21 квітня 1913 р. висвячено архімандрита Діонісія (Валединського), уродженця м. Муром Владимирської губернії [1185, с. 118]. Правило призначення на посади росіян або політично лояльних українців поширювалось також на становища благочинних, настоятелів соборів.

У період Першої світової війни край як прифронтна і фронтна територія зазнав спустошення й окупації. Це безпосередньо вплинуло на розвиток волинської духовної верстви. Військовим священником у 1914 р. трудився о. В. Новицький, до того настоятель у с. Головно на Волині [1000, с. 26]. Евакуйовані клірики, змушені

змінювати місце служби, втрачали зв'язок із паствою. У східній частині Волинської єпархії дія цих чинників відчувалась найменше. Продовжувала функціонувати ВДС, здійснювано ієрейські хіротонії [1122, с. 19]. Загалом воєнні події змінили свідомість частини волинського духовенства.

У липні 1915 р. разом із мирним населенням із Холмщини в одних випадках добровільно, а в інших примусово виїхали 50 православних священиків. У дорозі помер від холери о. Ю. Попель [720, арк. 4]. Невдовзі фронт наблизився до Почаївської лаври. У вересні 1915 р. ченці залишили обитель, попередньо вивізили святині, церковну утвар, найцінніше майно. Лише вісімнадцять духовних осіб ризикнули розділити долю лаври [1032, с. 717]. Після захоплення Почаєва австрійцями їх заарештували і відправили у табір міста Вассаргели на території Угорщини, де полонені пробули три роки.

Евакуйоване із зони бойових дій волинське духовенство опікувалось утікачами в місцях тимчасового поселення. Помітною виявилась тенденція до переходу ієреїв на службу у військове відомство [721, арк. 1-2]. Зміна середовища діяльності ставила перед окремими представниками волинського кліру виклики, відповіді на які змінювали саме духовенство.

Лютнева революція 1917 р. у Росії принесла демократичні зміни не лише в царині політичного життя, але й церковного. Весною 1917 р. Синод РПЦ передав у відання єпархіальної влади низку питань адміністративно-організаційного характеру [701, арк. 94]. Усунення надмірної централізації церковного життя, посилення відповідальності місцевого духовенства відкривало черговий етап діяльності представників священичої верстви. Після приходу до влади більшовиків Синод скоротив перелік стягнень з осіб духовного стану, зокрема, за політичні погляди [701, арк. 91]. Демократизація церковного середовища за умови загального усвідомлення кожним священиком відповідальності власної ролі мала залишити в минулому штучні нашарування.

Розвал імперії, національно-церковні процеси в Україні поставили до духовенства нові вимоги. У Волинській єпархії процес національної

самоідентифікації в середовищі духовної верстви протікав повільніше порівняно з іншими територіями [1268, с. 47]. Більшість кліриків не була готова до змін і іспит на національну зрілість не склала. Через кілька років це питання постане перед волинською духовною верствою в новому звучанні.

Поразка українських визвольних змагань та результати радянсько-польської війни дозволили Польщі приєднати західну частину Волині. Восени 1919 р. у бюрократичних надрах міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої народився знаковий документ, котрий малював перспективу Православної церкви не лише на Холмщині, Волині, але й у цілій Польщі. Ішлося про те, що небажано допускати до служби священників-русофілів, а також російських впливів, потрібно враховувати почуття православних, стримувати розвиток української національної свідомості вірних, духовенства, натомість автокефалія Варшавської митрополії – справа нагальна [739]. Такий алгоритм дій набув актуальності для уряду ендеків на наступні роки. У цих умовах волинське духовенство змушене шукати варіанти співіснування.

Одночасно гравцем у православному житті Волині стали колишні цивільні й військові діячі УНР, котрі після інтернування намагалися віднайти життєвий простір. Більшість їх осіла на Волині. Частина прийняла ієрейський сан і присвятила себе праці на духовному відтинку. До таких належав П. Ведибіда-Руденко. У січні 1921 р. І. Огієнко вітав колишнього колегу з прийняттям священничої висвяти [839, с. 44]. Професор також підтримував тісний зв'язок із правлячим волинським архієреєм Діонісієм (Валединським). На початку квітня 1921 р. І. Огієнко звертався до Валединського з проханням і надалі прихильно ставитись до українських потреб та рукоположити кандидатів на військових священників для інтернованих частин Армії УНР [844, с. 74]. Про це ж ішлося в листі І. Огієнка єпископу Діонісію 20 квітня 1921 р. [847, с. 82]. Отже, група свідомих ієреїв краю, чисельність яких зростала, здобула підтримку в особі представників української політичної еміграції.

Значною виявилась роль уенерівців у підготовці Почаївського з'їзду 1921 р., який намітив національно-освідомлюючий поступ у середовищі волинського

духовенства [926]. З початком нового навчального року корпорація викладачів ВДС поповнилась професором В. Бідновим [486, арк. 30]. Професор був серед організаторів з'їзду, а згодом редагував україномовний єпархіальний часопис "Православна Волинь". У листопаді 1921 р. висвячено в ієреї колишнього старшину Армії УНР Якова Костецького [1362, с. 28] та урядовця УНР Чубук-Подільського [845, с. 180]. І хоча такі зміни ще не становили критичного максимуму, зростання впливовості групи національно свідомих священиків ставало усе відчутнішим.

Юридичне оформлення статусу православної Варшавської митрополії, а разом і волинського духовенства дали січніві 1922 р. (опубліковані 16 лютого) Тимчасові правила про стосунки уряду й Православної церкви [1012]. У них польська влада ставила вимоги до духовенства як до виконавця певних суспільно-важливих функцій освітнього і дисциплінарно-функціонального характеру. В усіх інших випадках представники духовної верстви були для влади звичайними громадянами.

На початку 20-х рр. не лише національно свідомий елемент із Наддніпрянської України став "ною" кров'ю для волинського духовенства, але й російський. У серпні 1921 р. підпоруччик інженерних військ Михайло Яковлев шукав шляхи отримання сану [123]. Син статського радника, випускник юридичного факультету Ревельського університету зробив стрімку духовну кар'єру – невдовзі після висвяти його затверджено четвертим членом ВДК [123]. Схожим було входження у волинську духовну верству іншого військового – Миколи Волкославського. Уродженець Олонецької губернії після звільнення з полону знайшов притулок у сім'ї о. М. Тучемського, настоятеля собору в Крем'янці, члена ВДК [1027, с. 15]. У цих випадках патримоніальні зв'язки виконали роль підйомника, котрий дозволив військовим подолати соціальні бар'єри за спрощеною схемою.

У той же час отримав призначення на Волинь колишній керівник одного з відділів інтендантської управи Головної управи постачання Військового міністерства Уряду УНР о. Василь Варварів [410, арк. 15]. Працюючи в Битені Ковельського, опісля в Жидичині Луцького повітів Волинського воєводства,

священик відправляв українською мовою, за що пізніше усунутий польською владою за межі краю.

Дієвим засобом впливу на склад і настрої волинського духовенства польська влада залишала надання громадянства, без якого виконання священиками обов'язків виявлялось проблемним або неможливим. У червні 1923 р. міністр внутрішніх справ звернувся до волинського воєводи з проханням надати інформацію про лояльність місцевого духовенства до польської держави і ставлення до автокефалії Варшавської митрополії [380, арк. 1]. Передбачалося, що отримання обивательства стане заохоченням за корисну для держави працю.

Специфічні приклади вливання у волинську духовну верству фіксуємо упродовж 1924 р. Відомий український громадський діяч, адвокат Григорій Степура у відповідь на прохання отримав 25 лютого призначення священиком у Шумськ Крем'янецького повіту [1074, с. 2]. Однак невдовзі він по-іншому влаштував власні справи, відмовившись від вакансії [960, с. 1]. Перспектива здобувати засоби для прожиття фаховим заняттям змінила наміри Г. Степури. У його ієрархії вартостей священиче “ремесло” посідало нижчу сходинку порівняно з юриспруденцією.

З метою врівноваження українських сил у “постачанні” кандидатів для волинського духовенства росіяни намагалися зберегти контроль за вищими церковно-адміністративними посадами. 6 квітня 1924 р. у Варшаві висвячено на Крем'янецьку кафедру відомого українофоба, архімандрита Симона (Івановського) [980, с. 260]. Це, безперечно, вплинуло на специфіку формування національного обличчя духовної верстви, але не змогло зупинити поступу національної ідентифікації.

У липні 1924 р. поляки розформували табори для інтернованих, і військові священики на чолі із протопресвітером П. Пащевським отримали парафії на Волині та Поліссі, за винятком о. П. Білона [1019, с. 128]. Наприкінці серпня 1924 р. двох колишніх військових священиків Армії УНР о. П. П'ятченко та о. Л. Воронюка призначено душпастирями відповідно в с. Хотинь та с. Холопи Рівненського повіту [960, с. 4]. Відомо також про службу у Волинській єпархії о. І. Губи, у недавньому

минулому старшини Армії УНР. Таке чисельне поповнення національно-свідомої групи волинського кліру змінило внутрішню корпоративну розстановку сил. Тверді у своїй позиції активні душпастирі прагнули змін і втілювали їх.

У 20-х рр. минулого століття поряд із зовнішніми джерелами формування волинського кліру відновлено внутрішні. Такими стали духовні навчальні заклади. У Крем'янці налагоджено працю ВДС, поодинокі кандидати студіювали у Віленській семінарії. Наприклад, у вересні 1924 р. прийняли висвяту о. Г. Метюк (закінчив богословські класи у Віленській семінарії) та о. П. Швайка (закінчив богословські класи Катеринославської семінарії) [959, с. 2]. Обидва священники через півтора десятка років приймуть на себе удар польської антиправославної кампанії на Холмщині і Підляшші.

Середина 20-х рр. мала низку негативних подій, котрі від'ємно позначились на статусі волинського духовенства. Це, передовсім, утілилось у формах контролю держави за його розвитком. Єпископ Симон відмовився від Крем'янецької кафедри нібито через погіршення стану здоров'я, а в дійсності через тиск влади [1566, с. 10]. Проблемою залишалось скорочення чисельності штатних парафій. Невизначеність знижувала соціальну привабливість духовної верстви, послаблювала позиції кліриків у соціумі.

Наступним кроком стало посилення контролю державної влади за відбором кандидатів у священники, їх підготовкою. З цією метою восени 1926 р. задумувалась реорганізація ВДС з "відомчої" у навчальний заклад із правами державних гімназій [1056]. В опозиції до планів уряду стали церковні ієрархи. Конфлікт тривав кілька місяців. Компромісною постаттю на посаді керівника закладу обрано колишнього приват-доцента Українського державного університету в Кам'янець-Подільському о. П. Табінського [1038, с. 124]. Зміна статусу семінарії коригувала вектори розвитку духовної верстви і виявилась шансом для української групи впливати на формування волинського священництва.

Звичними для 20-30-х рр. виявились трансфери священників між Волинською і Варшавсько-Холмською єпархією. Восени 1928 р. священника Д. Зака, настоятеля у

Бабичах Білгорайського повіту, призначено у Волинську єпархію. У свою чергу о. Я. Кіндзерявий-Пастухів із Волині став ректором у Чулчицях Холмського повіту [749, арк. 291]. Блокування політичними обставинами східного напрямку міграції відкривало волинським клірикам шлях у північні і східні єпархії Варшавської митрополії. Особливо інтенсивним був обмін із Холмщиною.

Тим часом дали результати зусилля українських угодовців Волині, які серйозно заявили про себе на початку 30-х рр., стосовно надання національних рис духовній верстві. 10 квітня 1932 р. на єпископа Луцького висвячено архімандрита Полікарпа (Сікорського), колишнього урядовця УНР [1318]. Подія мала значне пропагандивне й психологічне значення, ознаменувавши новий етап розвитку волинського духовенства. Наступний крок – показова антиросійська маніфестація у Почаєві у вересні 1933 р. [1472, с. 98]. Вона дала формальну підставу волинському воєводі звернутись до міністра віросповідань і освіти з клопотанням про призначення єпископа українця правлячим архієреєм. Весною 1934 р. таким став архієпископ Олексій (Громадський), що відповідно зумовило кадрові зміни. Волинська духовна верства вступила в період офіційної дерусифікації.

Новим кроком польського режиму у царині контролю за підготовкою кандидатів в іереї стало рішення про поступове закриття ВДС. Весною 1935 р. міністр віросповідань і освіти Польщі підписав постанову про головні засади реформування середньої духовної освіти. Згідно з документом духовна семінарія у Крем'янці підлягала ліквідації, натомість планували відкрити упродовж 1938/1939 навчального року трирічний Державний православний богословський ліцей у Варшаві. Українські кола критикували рішення влади, справедливо вважаючи, що воно закриває волинякам доступ до священничого служіння [1142, с. 123].

Нова генерація духовенства, представники якої закінчили православний богословський відділ при Варшавському університеті, особливо вихованці державного інтернату для студентів-теологів, отримали від держави преференції при призначенні на парафії. У вересні 1935 р. Януш Воліньські, керівник реферату міністерства віросповідань і освіти, надіслав воєводам відповідне офіційне

розпорядження [388, арк. 1]. Восени митрополит Діонісій відвідав інтернат і, наставляючи молодь, звернув особливу увагу на вивчення польської мови [1394, с. 240]. Отже, на цьому етапі польський уряд відмовився підтримувати українську групу волинського духовенства і скерував зусилля на формування нової спільноти – польського кліру.

Призначення архієпископа Олексія (Громадського) на Волинь безпосередньо вплинуло на розвиток місцевого духовенства. Серед іншого владика ініціював переведення у Волинську єпархію священників із Холмщини: о. О. Мількова, о. С. Грушка, архімандрита Венедикта (Томашевського) [588, арк. 282] та інших. Вони вважалися поміркованими українцями і відповідали задуму польської влади щодо змін у Волинській єпархії. Повернулись також ті молоді священники, хто після висвяти змушений трудитись за межами краю.

Не лише національна та громадсько-політична ідентифікація стали ознаками еволюції волинського духовенства у міжвоєнний період. Через погіршення матеріального забезпечення виникла реальна загроза втрати сутності існування. Причина лежала у площині фіскальної політики польського уряду. Секретар ВДК І. Власовський писав, що фінансовий тягар не лише погіршив матеріальний стан духовенства, але й позначився на його освітньому і культурному рівні, здатності пропонувати суспільству ціннісні орієнтири, виконувати важливу роль реципієнта для інших соціальних груп [1216, с. 187-188]. Тривіальна боротьба за виживання коригувала стандарти поведінки ієреїв.

Встановлення радянської влади на Волині у 1939 р. автоматично поширило тут усі антицерковні законодавчі й нормативні акти, скеровані проти “паразитичного” класу в царині політичних прав, економічного і культурного статусу духовенства. Репресивне оподаткування змусило багатьох церковно- і священнослужителів відмовитись від виконання сакральних обов’язків. В особових документах о. Т. Жовніра зазначено, що у 1939 р. він залишив посаду псаломщика у с. Симонів Гоцанського району і перейшов на цивільну роботу [130]. Частина волинського духовенства разом із сім’ями легально і нелегально наприкінці 1939 – на початку

1940 рр. залишила Волинь. Серед таких о. П. Пащевський, о. М. Малюжинський, о. В. Сагайдаківський, о. В. Варварів та інші. Священики-утікачі тимчасово залишили Волинь і при першій нагоді повернулись додому. Імобілізаційні вектори, незважаючи на політичні обставини, залишались однією із головних характеристик волинського духовенства упродовж минулого століття.

Відмова від служби, зречення сану, репресії відкрили шлях до ієрейського служіння особам, котрі раніше не могли мріяти про входження в духовну верству. У 1940 р. архієпископ Олексій (Громадський) висвятив Мирона Кицюка [366]. Після короткого іспиту владика рукоположував не лише дияконів, псаломщиків, але й монастирських послушників.

З іншого боку приєднання територій із розвинутою мережею церковних установ неочікуваним чином витребувало рештки російського єпископату, котрі пішли на співпрацю із більшовицьким режимом. Інкорпорувати православних Волині у 1940 р. відряджено митрополита Миколу (Ярушевича). Він протегував висвяту в єпископи кільком волинським москвофілам – Дамаскину (Малюті), Пантелеймону (Рудику) та Веніаміну (Новицькому) [1130, с. 197]. На них поклали реалізацію плану з підпорядкування новоприєднаних територій МП.

Німецьке вторгнення у червні 1941 р. врятувало волинську духовну верству від остаточного знекровлення. Зміна статусу Православної церкви, священиків реанімувала попередню привабливість становища клірика. До служіння повернулись ті, хто зрікся сану або відмовився виконувати пастирські обов'язки. Серед таких і православні священики Житомирщини. У 1941 р. після чотирирічної перерви благочинним Житомирської округи став священик Антоній Хотовицький [1372, с. 20]. Протягом кількох місяців нацистської окупації, незважаючи на перепони, на Волинь повернулись священики-утікачі [837, с. 302]. Вони частково компенсували чисельні і інтелектуальні втрати верстви.

Швидке просування німецьких військ на схід відкривало можливості, хоча й обмежені, налагодження церковного життя у підрадянській Україні. Саме волинському духовенству випало стати кадровою базою цього відродження. У

серпні 1941 р. юридично оформлено Автономну церкву на чолі з владикою Олексієм (Громадським). Тоді ж прийнято рішення про реконструкцію церковних структур на східних територіях. Вікарним єпископом у Київ делеговано Пантелеймона (Рудика) [1245, с. 16]. Практиковано залучення на керівні посади в єпархіальному управлінні окупованих українських територій представників волинської духовної верстви.

Національно свідома частина волинського духовенства домоглася утворення Автокефальної церкви у грудні 1941 р. [371]. Як Автономна, так і Автокефальна церкви в умовах окупації здійснили низку єпископських висвят та сотні ієрейських. Більшість хіротонізованих владик представляли волинську духовну верству. Для підготовки кандидатів у священники створено короткотермінові курси у Луцьку, Почаєві та Крем'янці.

У другій половині 1942 – на початку 1943 рр. священічі висвяти отримали випускники шестимісячних Пастирсько-богословських курсів Автокефальної церкви у Луцьку [88], Пастирських курсів Автономної церкви при Почаївській лаврі. Сьомого квітня 1943 р. митрополит Полікарп (Сікорський) висвятив в ієродиякони послушника Данила (Момотюка) [668, арк. 33]. Очевидно, що для верстви існував ризик зниження кваліфікаційних кондицій кандидатів в ієреї. Чисельний вимір через існуючу воєнно-політичну ситуацію нівелював якісні параметри соціальної спільноти. Захисні механізми спрацьовували у вигляді заходів наставництва старших і досвідчених ієреїв, кваліфікаційних іспитів.

Зміна ситуації на німецько-радянському фронті та загроза репресій з боку сталінських каральних органів прискорили міграцію українського духовенства з інших територій, зокрема Полтавщини, на Волинь [665, арк. 200]. Третього листопада 1943 р. Рівненське церковне управління відрядило у розпорядження ланівецького декана о. С. Костицького безмісного священника з Дніпропетровщини о. І. Омельченка [665, арк. 207]. Поряд із цим каральні акції нацистів, польських боївок, радянських партизан забрали життя кількох десятків волинських кліриків.

На початку 1944 р. радянські війська зайняли Волинь. Досвід 1939-1941 рр. спонукав представників духовної верстви не лише з партії національно свідомого

духовенства, але й москвофілів рятуватися від репресій. Єпископи Автокефальної церкви в краї владики Платон (Артемюк), В'ячеслав (Лісицький) на чолі із митрополитом Полікарпом та частина духовенства виїхали на захід. Залишили край частина єпископів і священників Автономної церкви. Обезкровлену таким чином духовну верству поповнено вже в умовах радянської тоталітарної системи.

Військовий і політичний контроль в краї радянська влада терміново доповнила контролем за релігійною сферою. Для цього здійснено відповідну кадрову політику. Спеціальним уповноваженим РПЦ на Волинь весною 1944 р. прибув колишній оновленський митрополит Пітирим (Свірідов) [1585, с. 20]. Упродовж травня – липня вже кліриками МП стали протоієрей Г. Тучемський [616, арк. 5], протоієрей В. Пижицький [616, арк. 10], протопресвітер І. Марчаковський [616, арк. 11] та сотні інших представників волинської духовної верстви.

На підставі звіту Пітирима (Свірідова) синод МП прийняв рішення про утворення Волинсько-Рівненської єпархії [569, арк. 31]. Православну Крем'янецьчину включено до складу Львівсько-Тернопільської дієцезії як плацдарм для релігійної уніфікації Галичини.

Російський єпископ Микола (Чуфаровський) продовжив справу інкорпорації волинського духовенства. Активним співробітником у цьому виступав колишній автономний єпископ Крем'янецький і Дубенський Іов (Кресович). У середині серпня 1944 р. вирішено долю Дерманського монастиря Автокефальної церкви. Після покути братію й архімандрита Варлаама (Ціхоцького) зараховано до складу РПЦ [614, арк. 21]. Через кілька місяців керівництво монастиря змінили [614, арк. 22]. Стаханівські методи розв'язання церковного питання в краї спонукали волинське духовенство до пошуків парафій за межами єпархії.

На початку 1945 р. на Волині обліковано 300 діючих храмів. Усі вони, звісно, визнавали зверхність московського патріарха. Обслуговували громади 300 священників [410, арк. 3]. Упродовж року здійснено 20 рукоположень. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Волинській області М. Діденко 3 квітня 1945 р. доповідав керівництву у Києві про саботаж колишніми автокефальними

священиками церковних заходів радянської влади [475, арк. 23]. Уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченко рекомендував М. Діденку “домовитись з єпископом про обережний підхід... у випадках призначення на приходи священиків, що повертаються з Німеччини” [477, арк. 112]. Режим намагався в складних післявоєнних умовах формувати відповідне політичне обличчя волинського кліру, де перше місце посідала лояльність.

Особливу увагу влада звертала на новостворену Волинську духовну семінарію. Проаналізувавши склад абітурієнтів, М. Діденко відзначив, що майже половина з тих, хто подав документи на вступ, – вихідці з середніх селянських сімей, котрі жодних знань з історії СРСР, російської мови і літератури не мають. Уповноважений вважав – у семінарії обов’язково потрібно встановити радянський вплив [476, арк. 4]. У найближчій перспективі влада планувала перетворити ВДС у Луцьку на джерело постачання кандидатів в ієреї нової формації.

На 1945 р. припала чергова хвиля священиків-поверненців із Німеччини. Єпископ Микола (Чуфаровський) усіх їх прийняв і призначив на парафії, окремих висвятив в ієреї. Серед таких М. Діденко називав о. А. Телєглова, о. Календу, о. Богуславського та інших [476, арк. 41]. Весною того ж року новим правлячим архієреєм Волинсько-Рівненської єпархії поставлено Варлаама (Борисевича), вихідця із волинської духовної верстви, представника її русофільської частини. Режим вважав, що він краще опанує ситуацію в єпархії, а також реалізовуватиме відповідну кадрову політику з метою корекції світоглядних матриць кліриків, їх чисельності.

Перший 1945/1946 навчальний рік діяльності Пастирсько-богословських курсів засвідчив, що основу кандидатів у священики становили вихідці із селян – 82,5% вихованців, діти священиків – 12,5% і лише 5% припадало на дітей псаломщиків [413, арк. 93]. Звідси випливає, що переважаючу соціальну базу поповнення волинської духовної верстви творило селянство. Ситуативно ще одним джерелом рекрутування стали виселені з Холмщини і Підляшшя священики [420, арк. 47]. За підрахунками уповноваженого у Волинській області, 37% діючого духовенства

весною 1947 р. становили священнослужителі, рукоположені упродовж 1941-1945 рр. [480, арк. 20]. Радянська влада сподівалась невдовзі змінити ситуацію.

Виконуючи рішення про насадження радянського впливу у ВДС, режим здійснював відповідний підбір її викладацького складу. У стінах закладу відзначали Міжнародний день солідарності трудящих, День Перемоги, Жовтневої революції та інші знакові для тоталітарної системи події [414, арк. 11]. Заходи містили такі номери: виконання гімну СРСР, хвалебних од на адресу диктатора Й. Сталіна, радянських пісень. Щоденне призвичаювання семінаристів до радянської дійсності передбачало подолання в середовищі волинського духовенства опозиційних настроїв, корекцію загальнокорпоративних настроїв.

Іншим засобом впливу на формування волинської духовної верстви використовувано репресії. Упродовж 1947/1948 навчального року серед відрахованих були Горкун (3 клас) - за малоуспішність і як син політ репресованих, а також Федір Борецький – за малоуспішність та антирадянські висловлювання [418, арк. 136]. Наприкінці січня 1949 р. каральні органи сталінського режиму заарештували учня третього класу семінарії П. Ковальчука [419, арк. 11]. Такими упереджувальними діями радянська влада прогнозувала перспективи розвитку духовної верстви на найближчі десятиліття.

Уповноважений у Волинській області М. Діденко у звіті за четвертий квартал 1948 р. наголошував, що серед духовенства є ще багато ворогів радянської держави – націоналістів [482, арк. 9], а діти священників о. Турчановського, о. Стасишина, о. Калинчука, о. Варжанського та інших були або є активними учасниками українського підпілля [482, арк. 10]. Тиск на духовенство посилювався, і частина кліриків намагалась залишити службу. Упродовж першого кварталу 1949 р. спробували влаштуватись на іншій роботі о. П. Барановський, о. І. Кікець, о. Є. Моргаєвський та о. С. Носальський [482, арк. 71]. Такі тенденції виявились небезпечними для духовної верстви. Втрата соціального статусу, започаткована у другій половині 40-х рр., тривала до кінця 80-х і могла завдати руйнуючого удару.

Репресивні акції проти духовенства набули значних масштабів. За інформацією секретаря Волинсько-Рівненського єпархіального управління, упродовж 1 січня 1949 – 10 лютого 1950 рр. з території Волинської області вибуло 15 священнослужителів, із них заарештовано сталінським режимом 8 священників і дияконів [420, арк. 6]. Загалом кожен п'ятий клірик Волинської єпархії упродовж першого післявоєнного п'ятиріччя став об'єктом репресій сталінського режиму.

Інструментом впливу на склад волинського духовенства стало поширення на учнів ВДС військової повинності, чого не практикувала царська влада, поляки і нацисти. Вважалося, що призваний в армію семінарист за роки служби і завдяки праці з ним політруків перетвориться на радянську людину і відмовиться від обраного шляху. Такий метод режим апробував у 1949/1950 навчальному році, коли до війська рекрутовано десятьох учнів семінарії [422, арк. 6-7]. Зауважимо, що упродовж означеного часу соціальний склад вихованців ВДС був наступним: діти священників – 5 осіб (11%), дияконів – 0, псаломщиків – 2 (1,5%), селян – 37 (87,5%) [422, арк. 8]. За національністю усі українці, вихідці із Волинської та Рівненської областей, лише кілька осіб прибуло на навчання із Кам'янець-Подільської, Львівської та Тернопільської областей.

Упродовж 1952/1953 навчального року спостерігалась тенденція зміни контингенту учнів семінарії, а отже в майбутньому і духовної верстви. Знизився показник вихідців із Волинської і Рівненської областей до 60%. Серед вихованців з'явилися уродженці Закарпатської області. Зменшилась і кількість дітей священників серед майбутніх пастирів – 7,5%, натомість дітей колгоспників (нова соціальна група у звітах) навчалось 65% і селян-одноосібників – 12,5% та по 2,5% припадало на представників службовців і псаломщиків [426, арк. 5]. У тому ж навчальному році в лави радянської армії мобілізовано 11 осіб [426, арк. 4].

Наступний навчальний рік у ВДС показав збільшення загальної кількості учнів і частки дітей духовенства та колгоспників, селян-одноосібників [426, арк. 14]. Натомість кількість вихідців із Волинсько-Рівненської єпархії знизилась до 51%.

Зросло представництво Львівської єпархії, а також прибули на навчання учні із Чернівецької, Станіславської, Мукачівської та Полтавської єпархій [426, арк. 15].

Послаблення режиму після смерті диктатора у 1953 р. безпосередньо вплинуло на становище волинського духовенства. Після висхідного посилення тиску духовна верства нарешті здобула перепочинок і можливість поповнювати ряди. Для цього випускників семінарії не вистачало. Внутрішній ресурс віднайдено в особі церковнослужителів, насамперед, псаломщиків і церковних старост. Також лібералізація відкрила шлях на волю сотням тисяч політичних в'язнів. Серед них – представники волинського духовенства. У другій половині цього ж року звільнено і дозволено повернутись на Батьківщину о. І. Андрощуку, о. В. Кульчинському, о. А. Робітницькому та о. М. Струку [430, арк. 54]. Такі зміни тимчасово загальмували процес деформації соціальної спільноти.

Чисельність і склад Дерманського жіночого монастиря підтвердили тенденцію поповнення волинської духовної верстви кандидатами з-поза меж не лише краю, але й України. Упродовж 1944-1957 рр. в обитель зараховано 21 послушницю, із яких 9 росіянок, які прибули з різних областей Російської Федерації [71]. Більшість із них отримало статус насельниць упродовж 1952-1957 рр.

Нові випробування припали на період хрущовської антицерковної кампанії. Для обезкровлення духовної верстви режим домігся від МП ускладнення правил прийому у духовні навчальні заклади. Постановлено зараховувати учнями лише осіб, які відбули військову повинність [434, арк. 82]. Серед тих, кому пощастило стати учнями семінарії і продовжувати студії у 1959-1960 навчальному році, 71% становили діти селян, 14% – робітників, 11% – духовенства і 4% виявились вихідцями із сімей службовців [80, арк. 37]. За національністю 129 вихованців були українцями й один румун. Волиняни остаточно втратили чисельну перевагу. Вони становили лише 21,5% усіх учнів, натомість першість утримували в руках кандидати в священники з Львівсько-Тернопільської єпархії – 43%, також суттєвим було представництво Станіславської – 14% та Закарпатської – 11,5% єпархій [80, арк. 47].

Наведені дані підтверджують тенденцію зміни джерел формування волинського кліру. Вони відбувались синхронно із загальносоціальними трансформаціями.

У розпал радянської антицерковної кампанії священники не лише вимушено йшли за штат, але й траплялися випадки зречення сану, переходу на цивільну роботу. Священик М. Сльозко 9 серпня 1960 р. відмовився від сану, а диякон П. Луцюк ще з січня залишив церковну працю [438, арк. 8]. Відомо також про арешт о. А. Андрійчука 5 грудня того ж року. Зауважимо однак, що випадки деградації представників верстви не набули масовості. Волинський клір реагував на зовнішні виклики пасивною опозицією.

Віковий склад духовенства у Волинській області станом на 1 січня 1961 р. свідчив про старіння верстви. Священники і диякони у віці понад 55 років становили 54% діючих пастирів, від 41 до 55-ти років нараховували 26% і пастирі до 40 р. – лише п'яту частину [438, арк. 8]. Дана ситуація стала наслідком політики радянської влади з обмеження доступу молодим кадрам та антирелігійної кампанії, котра знижувала привабливість духовного служіння. Не останню роль у цьому відіграла прийнята з прямої вказівки комуністичної влади постанова Синоду РПЦ від 18 квітня 1961 р. про зміни в парафіяльному управлінні, згідно з якими священник не міг бути головою парафіяльної ради, усувався від керівництва господарськими справами і взагалі отримував статус найманого виконавця обрядів [439, арк. 41].

В умовах соціального гетто представники волинської духовної верстви намагалися знайти вихід із ситуації. Уповноважений у справах РПЦ у Волинській області констатував, що упродовж 1961 р. духовенство старшого віку говорило, що на їх вік віруючих вистачить. Натомість пастирі середнього віку, стурбовані погіршенням становища, перевчитись не можуть, а фізично працювати не здатні. Молоді священники, на відміну від колег, намагалися пристосуватися до ситуації – здобути світську освіту і мати працю поза церквою [446, арк. 30]. Висловлене уповноважений проілюстрував прикладом отця Халімонова, котрий працював у колгоспі ім. Леніна у с. Колодеж Горохівського району. Правління господарства оголошувало священнику подяку за сумлінну працю і навіть планувало помістити

його портрет на дошці пошани. Пристосування кліриків до реалій існування відтермінувало критичну розв'язку й одночасно загрозливо розмивало її параметри.

На початку травня 1963 р. уповноважений А. Федулов інформував Москву, що о. К. Михалевич, котрий відбув кількामीсячне ув'язнення за захоплення землі, о. Ф. Симонович, який залишив службу в церкві за власним бажанням й опісля півроку трудився у місцевому колгоспі, та о. М. Ящук, позбавлений реєстрації за порушення законодавства про культу і перебував за штатом, – усі вони бажали повернутись до церковної служби [442, арк. 51]. Захисні механізми самозбереження верстви спрацювали, і нібито втрачені сили повертались.

Багаторічне намагання закрити ВДС увінчалось для режиму успіхом у 1964 р. На той час у семінарії нараховувалось лише 9 учнів – чотири у першому і п'ять у четвертому класах. Другий і третій класи не функціонували через відсутність вихованців. Радянська влада усіляко перешкоджала абітурієнтам. До арсеналу засобів належали відмова у прописці [445, арк. 105] та примусове повернення у колгоспи [445, арк. 40]. І вже надзвичайно мала кількість учнів послугувала формальною підставою для режиму вимагати від церковної влади закрити ВДС. У середині серпня 1964 р. навчальний комітет при Синоді прийняв рішення ліквідувати семінарію [443, арк. 144]. Майно закладу передали в Одесу, туди ж перевели на навчання учнів із Волині. Викладачі перейшли у розпорядження волинського єпархіального архієрея.

Наступні роки хоч і помічені послабленням тиску на духовну верству, однак загальні умови не сприяли праці. Лише наприкінці 70-х рр. спостерігалась незначна тенденція до збільшення чисельності священнослужителів. Станом на 1 січня 1979 р. у Волинській області служили 139 священників і дияконів [138]. Упродовж року вибуло 12 духовних осіб, натомість прибуло 18. З них направлені Синодом – 5 осіб, 8 рукоположені в сан священників і 5 перевелось з інших єпархій [139]. Позитивне сальдо дозволило збільшити кількість духовенства до 145 осіб. Незважаючи на практику обслуговування одним священником двох і більше церков, в

області залишались вакантні парафії [139]. Слабкі ознаки оздоровлення верстви свідчили про стабілізаційні процеси.

Тенденція зростання чисельності зареєстрованих священнослужителів простежувалась і в наступні роки. На початку 1983 р. у Волинській області їх нараховували 148 осіб, а на кінець року – 152 [469, арк. 11]. Крім цього, виразним виявилось омолодження кліру. Порівняно із періодом хрущовських гонінь двадцятилітньої давності ієреї у віці до 40 років становили вже 33% загальної кількості, 41-60-річних священників та дияконів було 33%, старших 60 років нараховувалось 34 % [469, арк. 19].

У другій половині 80-х рр. для волинського духовенства залишалась притаманною міграція у пошуках кращих умов служби. На початку лютого 1986 р. о. М. Медвідь просив парафію у Львівсько-Тернопільській єпархії [150], о. С. Лещенюк на початку 1987 р. бажав відбути у Пензенську дієцезію [210]. Переїхати у Тернопільську єпархію весною 1989 р. планував о. В. Пашко [148]. Однак активізація церковного життя на Волині вимагала усе більшої кількості священників – правлячий волинський архієрей відмовив у відпускній грамоті названим ієреям.

Зміна державної релігійної політики в СРСР у добу правління М. Горбачова відкрила нові можливості для волинської духовної верстви. Першого січня 1990 р. у Рівненській області нараховувалось 369 громад, з них 79 зареєстрували протягом останніх дванадцяти місяців [24, арк. 2]. Парафії області обслуговував 291 священник і диякон. За цей час духовну верству поповнили 36 священників (27 рукоположено, 4 направлено після закінчення навчальних закладів, із інших областей прибуло 5). Попри 15 осіб, котрі залишили межі Рівненщини, позитивне сальдо виявилось відчутним. Важливо, що збільшувалась кількість молодих священників віком до 40 років.

У 1991 р. відновив діяльність Межирицький чоловічий монастир в с. Межиричі Острозького району Рівненської області [346]. Процес відродження волинського чернецтва набував розмаху. У середині вересня 1992 р. Синод УПЦ МП благословив

відновлення Успенського чоловічого монастиря у с. Липки та жіночого на честь ікони Божої Матері “Віднайдення загиблих” у с. Білівські Хутори Рівненської єпархії [7]. Отже, чисельне зростання верстви супроводжувалось реанімацією структурних складових.

Національно-церковні процеси початку 90-х рр. зумовили утворення на Рівненщині парафій УАПЦ. Після об'єднавчого собору у червні 1992 р. частина парафій УПЦ МП та громади УАПЦ утворили УПЦ Київського патріархату. На 1 січня 1994 р. Рівненсько-Острозька єпархія УПЦ МП об'єднувала 422 громади і два монастирі, де трудилось 396 священників і дияконів та 124 ченця і черниці. Натомість УПЦ КП мала 128 парафій зі 120 священниками [15]. Сукупно волинське духовенство тоді у Рівненській області нараховувало 640 духовних осіб. Стрімке поповнення духовної верстви у незалежній Україні вичерпало себе наприкінці 90-х рр. На 1 січня 1999 р. у Рівненській області трудилось 710 православних священнослужителів та 318 ченців у 10 монастирях [17].

Отже, упродовж ХХ ст. волинське православне духовенство як соціальна група пододало специфічний шлях розвитку. До падіння Російської імперії волинські клірики володіли законодавчо закріпленим статусом, визначеними статтями фінансових надходжень з державних та громадських фондів, доступом до освітніх ресурсів, достатньо ефективною системою соціального захисту. Винятковість свого становища усвідомлювали самі священнослужителі, і з цим погоджувались інші представники соціуму. У період українських визвольних змагань не відбулось суттєвих змін у позиціонуванні волинського духовенства. Натомість міжвоєнний етап еволюції позначений першими втратами. Законодавчо закріплена становість відійшла в минуле. Натомість соціальний статус волинських священників не похитнувся. Відповідно клірики скеровують усе більшу увагу до парафіян як гарантів їх стабільного існування. Посилення процесів національної самоідентифікації серед духовенства зумовило появу двох конкуруючих партій, боротьба між якими породжувала перманентні конфлікти.

Упродовж 1939-1941 рр. радянська антирелігійна політика знекровила волинське духовенство і фізично, і морально, а також матеріально. Соціальні потрясіння моментально перемістили кліриків на нижні позиції в суспільній ієрархії. В роки німецько-радянської війни верстві вдалось лише частково реанімувати позиції за рахунок тактичних поступок окупаційної націонал-соціалістичної влади. За рахунок рекрутування кандидатів з селян та церковнослужителів волинське духовенство за короткий час відновило чисельний склад.

Післявоєнні роки – це етап маргінального існування волинської духовної верстви. Поступово втрачено і ті незначні відвоювання, котрі здобуто в період німецької окупації. Лише соціальний статус вберіг від остаточної нівеляції. У 90-х рр. волинське духовенство як соціальна група досягло значних успіхів у реанімації позицій.

2.2. Внутрішня структура

Волинське православне духовенство упродовж ХХ ст. структурувалося залежно від низки чинників, характерних як світовому православ'ю, так і українському. Наприклад, ще в ранньохристиянські часи зародилась конкуренція між білим та чорним духовенством [1336, с. 147]. Стосовно України, то з другої половини ХVІ ст. на думку Ореста Левицького, духовенство розділилось на шляхту духовного стану (вища ієрархія і частина білого духовенства) і посполитих духовного стану (нижче духовенство) [1252, с. 953]. Оскільки лави духовенства поповнювали вихідці з різних соціальних груп, то вони тривалий час несли на собі ознаки материнської верстви. У 60-х рр. ХVІІІ ст. більшість черниць жіночих монастирів Львівської єпархії походили переважно з-поза шляхетського стану [1187, с. 64].

У середовищі білого духовенства Волині існував негласний поділ на родовите і кліриків у першому поколінні. Із нагоди ювілею священнослужіння протопресвітера Т. Теодоровича наголошувалось на походженні ювіляра з давньої священничої сім'ї

[1119, с. 268]. Дружина о. Теодоровича Ганна Михайлівна також була зі священничої сім'ї Конашинських. Поєднання двох гілок волинського духовенства посилювало відчуття обраності, підвищувало статус кліриків в очах представників інших соціальних груп.

Практикованим явищем для родовитих духовних стала протекція. Наприклад, виходець з волинського духовенства митрополит Антоній (Рафальський) виклопотав єпископський сан для свого двоюрідного брата архімандрита Ієрофея [1016, с. 221]. У 1845 р. архімандрит висвячений на вікарного єпископа Острозького з місцем проживання у Дерманському монастирі. Такі кроки сприймалися тогочасним духовенством як належне, як демонстрування міцності патримоніальних зв'язків.

Фіксуємо традицію/правило, за яким сини священників брали дружинами доньок ієреїв. Причина крилась не лише у престижності, але й у простому розрахунку – зазвичай зять успадковував парафію тестя. Так сталося у випадку із о. С. Жижкевичем. Після закінчення семінарії він служив псаломщиком і в 1873 р. одружився із донькою священника с. Івання й перейняв цю парафію [1591, с. 215]. Після 50 років служби о. Сергій передав парафію синові. Така модель поведінки знаходила реалізацію у багатьох випадках, перетворившись на ознаку корпоративної свідомості.

Помітною стає залежність внутрішньостанового статусу від прибутковості парафії. У 1879 р. сан священника здобув син сільського пономаря – Іван Москалевич. Обійнявши парафію в с. Решнівка Крем'янецького повіту, о. Іван прослужив у ній усе життя [1464, с. 456]. До родового духовенства належав о. П. Тарнавський, котрий народився у 1867 р. у Новожукові на Рівненщині, де його батько трудився настоятелем. У двадцятитрирічному віці о. П. Тарнавський прийняв сан священника [1486, с. 160]. Також до еліти автоматично потрапляли вихідці із дворян. У 1891 р. ієрейську висвяту прийняв дворянин М. Метельський [1387, с. 454]. Родинні парафії свідчили про глибоку переємність пастирських традицій в середовищі волинського духовенства.

Засобом захисту корпоративних інтересів та своєрідним фільтром на шляху до включення у духовну верству виявилось здобуття духовної освіти. На початку ХХ ст. однією з головних умов отримання сану були відповідні освітні кваліфікації. Привілейоване становище тут займали діти кліриків. Їм надавались пільги в оплаті за навчання, казенне утримання. Син священника Холмської єпархії, пізніше волинський панотець О. Мільков після закінчення духовного училища просив ректора ХДС зарахувати його в число казенних учнів через бідність батьків. Отець Мільков успішно закінчив семінарію в червні 1895 р. [738, к. 5]. Церковна влада заохочувала утворення священничих династій. Це відбувалось не лише в результаті дії родинної взаємопідтримки, але й через бажання керівництва Церкви мати відповідальних кліриків.

У середині серпня 1896 р. став ієреєм представник родового духовенства о. М. Тучемський [1490, с. 373]. У міжвоєнний період ХХ ст. священник відіграв одну з головних ролей у церковному адмініструванні краю. Незважаючи на перешкоди, о. С. Грушко, який мав селянське коріння, зумів досягти висот у церковній адміністрації завдяки значним зусиллям та наполегливості [1374, с. 612]. Сан священника він отримав у жовтні 1897 р. Ці два приклади ілюструють біполярний процес розвитку волинського духовенства, коли священничі династії постачали відповідний кадровий потенціал, який доукомплектовувався зовнішніми вливаннями.

До Першої світової війни ряди волинських кліриків поповнювали переважно вихідці з духовних родин. У 1902 р. рукоположено о. Г. Ясієвича [1418, с. 23]. Син священника о. В. Ковальський у 1903 р. закінчив ВДС і через рік висвятився в ієреї [1431, с. 12]. Вони мали відповідну теоретичну і практичну підготовку, котру отримували з дитячих років одночасно із віковим розвитком.

Перевагу духовенству у чернечому стані надавав Антоній (Храповицький). Восени 1905 р. у бесідах із студентами Київської духовної академії, серед яких був І. Власовський, архієпископ зневажливо відгукувався про владик РПЦ, котрі походили з овдовілого духовенства, не були, так би мовити, “чистими” [1026,

с. 599]. У єпархіяльних справах Храповицький також робив ставку на чернецтво. Висвятами лояльних, хоча і недостатньо освічених кандидатів архієрей прагнув змінити співвідношення сил усередині волинської духовної корпорації на користь ієреїв першого коліна, котрі з вдячності за довіру без вагань підтримували його політику.

На початку ХХ ст. волинське духовенство об'єднувало у своїх рядах не лише вихідців із селян, міщан, священнослужителів, а іноді й нащадків козаків. Отець В. Новицький прибув на Волинь із середнього Подніпров'я [1600, с. 26]. У 1906 р. в о. Володимира, який служив у с. Головно, народився син Олександр, у майбутньому – відомий український священик. Такі вкраплення у духовну верству мали позитивний наслідок, посилюючи позиції кліру в соціумі.

Поділ на родові і прийшле духовенство негласно підтримували самі священики. Так, вихідці із нижчих соціальних страт вимагали від середовища оцінки здобутку, мимоволі диференціюючи духовну верству. Звітуючи про стан справ у четвертій окрузі Овруцького повіту упродовж 1904 р., благочинний зауважував, що проблеми у відносинах серед кліру виникають там, де священиком колишній псаломщик [824, с. 177]. Такий священноієрей вимагав від церковнослужителя знаків особливої поваги. Останні ж ігнорували, оскільки не вважали свого настоятеля “класичним” за походженням ієреєм.

У дореволюційній Росії побутувала думка, що кращу перспективу кар'єрного зросту мають клірики чернечого стану. Це спонукало дітей білого духовенства приймати рішення про постриг. Першого серпня 1907 р. послушником у Дерманський монастир зараховано вихідця з духовної родини Василя Ціхоцького. Через рік його пострижено в ченці з ім'ям Варлаам [614, арк. 10]. Архімандрит Філарет (Солярський) на початку духовних трудів у 1903-1907 рр. завідував церковно-парафіяльною школою в Мильцях, наступною стала посада скарбника Володимир-Волинського монастиря [614, арк. 125]. Як показувала практика, з втратою сімейних перспектив монах здобував можливість просування церковно-адміністративною драбиною з отриманням відповідних дивідендів.

Розмежування духовної верстви за походженням спостерігалось і в жіночих монастирях Волинської єпархії. Основна маса сестер була селянського роду, незначна частина належала до міщанського стану і лише одиниці - шляхетного походження. Така ситуація виявилась характерною також для Миколаївського монастиря в Обичі, де з 1908 р. перебувала послушницею Поліксенія (Масюкова) [347]. Шанси очолити жіночу чернечу громаду знову ж таки були більшими у вихідців із привілейованих соціальних груп.

Стратифікація у середовищі духовенства відбувалась не лише за походженням, але й за національно-ідейною ознакою. Іларіон (Огієнко) писав, що з початком ХХ ст. за урядування на Житомирській кафедрі Антонія (Храповицького) в монастирі закріпився поділ на два ворожих табори: монахи-пани – переважно росіяни і монахи-демос – в основному українці [1349, с. 355]. Припускаємо, що саме у Почаївській лаврі було можливе таке структурування. У малочисельних монастирях цей процес не набув значних розмірів.

Аналіз персональних даних із клірових відомостей церков Дубенського повіту за 1912 р. дає такі результати: зі 136 наявних священиків і дияконів найбільшу групу становили сини священиків – 50 осіб (37%), вихідці з духовних родин – 41 особа (30%), псаломницьких дітей серед кліриків нараховуємо – 22 особи (16%), причетників – 3 (2%), помітним стало представництво селянської групи – 7 (5%). Лише дві особи походили із міщан, і по одній – із купців, службовців, вчителів початкової школи. Сином громадянина зазначено також одного клірика [680]. Соціальне походження 7 осіб (5%) не вказано у відомостях, і саме це може скоригувати результати на один-два відсотки. Загалом підрахунки підтверджують, що група родового духовенства зберігала панівні позиції в соціальній групі. Сини псаломщиків просунулись у вертикальній мобілізації, а нащадки селян, причетників, міщан, купців і службовців лише випробовували на міцність корпоративні захисні функції духовної верстви.

Важливі поповнення духовенства відбулись у 1914 р. Сан тоді здобув нащадок давньої української священичої родини о. Іван Теодорович. Восени 1921 р.

о. І. Теодоровича рукоположити в єпископи Церкви митрополита Василя Липківського [1093, с. 7]. Через рік став священником ще один представник родини Лобачевських Матвій Мелітонович Лобачевський. Рукоположення здійснили відразу після закінчення семінарії [1301, с. 19]. У цей же час здійснив мрію батька, бідного церковнослужителя, Михайло Рихлицький [1302, с. 31]. Для досягнення мети він закінчив духовну семінарію у Житомирі, опісля два роки прослужив псаломщиком, доки не отримав ієрейський сан. Пізніші соціальні потрясіння змінили цей традиційний уклад.

Перша світова війна і наступні воєнні перипетії дозволили священнослужителям нижчого походження просунутись у духовній кар'єрі. Отець А. Мосейчук служив у сані диякона з 1911 р. і лише падіння Російської імперії та наступні суспільні трансформації дозволили йому у 1918 р. стати ієреєм [1425, с. 16]. Мосейчук походив із селян й утвердження у духовній верстві домогся із труднощами.

Незважаючи на перехідний період, родове духовенство відстоювало позиції, полегшуючи дітям набуття статусу. Протоієрей І. Шидловський забезпечив синові Стефану можливість здобуття духовної освіти у ВДС, пізніше у КДА. Передчасна смерть батька змусила С. Шидловського залишити академію, прийняти сан і обійняти родинну парафію [1303, с. 33]. Напрацьована десятиліттями схема натуралізації не втрачала ефективності навіть в переломні моменти.

Масштабніші перешкоди доводилось долати представникам групи “плебеїв”. У 1919 р. селянин Гаврилюк із Великого Чернятина Бердичівського повіту Київської губернії опинився на підконтрольній Польщі території і поступив у Дерманський монастир [743, к. 339]. Для закріплення у складі верстви він опанував теорію і практику богослужінь. Згодом Гаврилюк прийняв постриг з іменем Євтихій.

На початку 20-х рр. міжнародними угодами Волинь остаточно закріплено у складі Другої Речі Посполитої. В умовах польської державності Православна церква і духовенство опинились у статусі ситуативно толерованих. Навіть це становище приваблювало священників з підрадянської України. До таких належав

о. Капустянський. Після більшовицького перевороту він із сім'єю переїздить на Волинь. Невдовзі його син Володимир також приймає сан священника [1430, с. 11]. У 1920 р. рукоположений в ієреї син ієрея з Ізяслава Подільської губернії Віталій Карвовський [1429, с. 11]. Він закінчив церковно-парафіяльну школу, Крем'янецьке духовне училище і Волинську духовну семінарію. Після ВДС ще два роки о. Карвовський служив псаломщиком. Таким чином наведені приклади підтверджують існування корпоративних захисних механізмів, котрі не лише регулювали процес входження, але й консервували існуючу внутрішню структуру верстви.

Приплив духовенства з великої України був важливим і для молоді української групи волинського духовенства. Діонісій (Валединський) 21 листопада 1921 р. висвятив в ієреї Якова Костецького. Син Полтавщини мав у родині священнослужителів, здобув середню, вищу богословську і світську освіту [1362, с. 28]. Духовна кар'єра привабила Костецького після військової служби старшиною в Армії УНР. Опинившись у таборах інтернованих, перед викликом нових обставин приймає рішення про висвяту. Таке горизонтальне аверсно-реверсне переміщення в соціальній ієрархії не було виключенням серед волинського кліру.

Селянство виявилось найактивнішим у боротьбі за місце в духовній верстві, оскільки справедливо вважало його привабливим. Наприкінці літа 1921 р. селянин Максим Шевчук із Дубенщини став послушником Дерманського монастиря. Пізніше він прийняв постриг з ім'ям Адам [614, арк. 13]. Очевидно чернець автоматично потрапив до "плебейської" групи, оскільки ієродияконський сан отримав лише через сім років після вступу в обитель. Майже одночасно із Адамом (Шевчуком) у волинське чернецтво влився Августин (Шкварко). У дев'ятнадцять літ селянина з Бережанки Крем'янецького повіту зараховано у Почаївську лавру. Після шести років випробувань він отримав постриг [1081, с. 8]. Як і в попередній період існування волинської духовної верстви, клірики першого покоління витрачали більше часових і фізичних ресурсів для внутрішньогрупового утвердження.

Стабілізація церковного життя в умовах Другої Речі Посполитої дещо полегшила нащадкам церковнослужителів доступ у священничий стан. Це підтверджує випадок із о. Аркадієм Білоцерківським. Син псаломщика зі Сморгви Дубенського повіту зумів закінчити духовну семінарію, однак згідно з тодішніми правилами мусив відпрацювати кілька років псаломщиком і вчителем. Нормалізація церковного життя, тимчасовий кадровий вакуум спонукали єпархіального архієрея у 1921 р. рукоположити Білоцерківського в ієреї [1426, с. 13]. Натомість динамічнішим стало входження у верству нащадка відомої на Волині священничої династії Ярмусів Захарія, у чернецтві Мелітона (Ярмуся). У квітні 1922 р. його прийняли у Почаївську лавру й призначили канцелярський послух [365]. Уже через два роки Ярмуся постригли в ченці і висвятили в ієродиякони. Восени 1924 р. Духовний собор Почаївської лаври відрядив о. Мелітона здобувати освіту у дев'ятому і десятому класах ВДС у Крем'янці. Стартові позиції отця Мелітона були кращими порівняно з іншими. Статусний рівень, напрацьований представниками родини, відіграв роль своєрідного прискорювача в просуванні ієрархічною драбиною церковного служіння.

Повномасштабну привабливість становища священників-“патрициїв” чітко усвідомлювали кандидати в ієреї, намагаючись оминати участі “плебеїв”. Колишній військовий Микола Волкославський, опинившись після таборів інтернованих на Волині, знайшов притулок у сім'ї представника відомої священничої родини краю о. Михайла Тучемського. Це дозволило Волкославському оперативно завершити здобуття духовної освіти і сану [1027, с. 15]. У 1923 р. його висвячено в ієреї. За поглядами о. Волкославський належав до групи проросійського священства. Відтак, приклад о. Олександра Бонітенка свідчив про консервативність структури православної духовної верстви. Син службовців хоча й закінчив духовну семінарію, усе ж подолав чотирирічний шлях від призначення псаломщиком до висвяти в ієреї [1296, с. 19]. У наведених прикладах бачимо, як паралельні статусні перекриття прискорюють процес натуралізації прийшлого елемента в межах соціальної групи.

Соціальний статус і впливовість православних священиків Волині привертала до нього закономірну увагу політиків, громадськості. Критерієм оцінки польським соціумом виявилось ставлення представників духовної верстви до польської державності. Кореспондент часопису “Gazeta Warszawska” в рамках обговорення проблеми, характеризуючи волинське духовенство, запропонував власну схему стратифікації спільноти. Усе православне священицтво він поділив на три категорії. Першу, найчисельнішу, складали сумлінні слуги попереднього церковного ладу, котрі виступали проти польськості і католицизму та турбувалися винятково матеріальним забезпеченням. До влади вони зовні лояльні, хоча не погоджуються із новими політичними обставинами. Друга, малочисельна група, на думку газетяра, складалась із лояльних священиків, переважно утікачів від радянської дійсності. І, що прикметно, до третьої категорії зараховано “українофільських” діячів, котрих ставало усе більше [1112, с. 299]. Загалом помічені тенденції розвитку структури волинського духовенства відповідали дійсності. Натомість твердження про низький рівень розвитку священиків зараховуємо до емоційних.

У середині 20-х рр. зумів стати священиком представник волинського селянства Дмитро Наумець. У двадцятип’ятирічному віці після закінчення духовної семінарії його висвячено в ієреї [1291, с. 13]. Через відсутність протекції отцеві довелося погодитись на призначення у проблемні парафії єпархії. Відмінним виявився пастирський шлях представника відомої священичої родини Тучемських Миколи Михайловича Тучемського. Він закінчив ВДС і Петроградську духовну академію, після якої став інспектором Катеринославської духовної семінарії. Несприятливі політичні обставини змусили Миколу Тучемського повернутись на Волинь [1136, с. 26]. До висвяти у священики у січні 1925 р. він працював викладачем Острозької чоловічої гімназії та ВДС у Крем’янці. Як представник родового священицтва з русофільськими поглядами о. Тучемський зробив карколомну кар’єру – його призначили інспектором у Віленську духовну семінарію, а невдовзі і ректором.

Нащадок священичої родини Долинських Леонід Климентович Долинський через національне самоусвідомлення мав труднощі у здобутті сану. Після закінчення духовної семінарії він учителював у містечку Жидичині на Луччині. Походження дозволило Леоніду Долинському одружитися із донькою землевласника Любов'ю Антонівною Беньковською [1325, с. 27]. У 1926 р. його рукоположено в ієреї і призначено настоятелем родинної парафії у с. Шепель Луцького повіту [1294, с. 21]. У названому селі представники роду Долинських трудилися настоятелями упродовж двохсот років. Щодо о. Леоніда, то його національна самоідентифікація тривалий час стримувала кар'єрне просування, і лише зі створенням Автокефальної церкви у 1941 р. священик знайшов реалізацію адміністративних здібностей.

Друга половина 20-х рр. ще надавала приклади поповнення духовної верстви з когорти псаломщиків. Після трьох років церковнослужительських трудів священиком став Федір Зінкевич [186]. У 1927 р. його висвятили і призначили у Бугрин Рівненського повіту. Також перевіреним способом зарахування до духовної верстви для кандидатів із селян залишалось чернецтво. У 1930 р. Іван Никитюк – послушник у Почаївській лаврі, через три роки пострижений у ченці з ім'ям Борис [1082, с. 10].

Вища богословська освіта відкрила шлях в ієрейство сину службовця Костянтину Гаврилкову. У 1931 р. після закінчення православного богословського відділу Варшавського університету зі ступенем магістра його висвятили в диякони і священики [1300, с. 36]. Однак внутрішні закони функціонування духовної верстви вимагали від священика своєрідної компенсації. Таку довелось внести у формі трьох років місійної служби на Лемківщині. Порівняно легшим виявилось набуття повноправного статусу у соціальній групі для Іларіона Кресовича. Син священика відразу ж після висвяти отримав парафію у Волинській єпархії [1293, с. 16]. Ситуація із отцем Севастіаном (Пилипчуком) підтвердила правило входження селян у вищу соціальну страту. Севастіан тривалий час перебував у Почаївській лаврі на різних послухах [1572, с. 63]. Усі ці випадки укотре підтверджували усталені правила персонального формування волинського кліру.

У другій половині 30-х рр. родове духовенство утримувало домінуючі позиції у церковному житті Волині. Представникам нижчої ланки – вихідцям із церковнослужителів традиційно доводилось докладати значних зусиль для адаптації. Отець Євген Гейхрех у 1935 р. висвятився у диякони після дев'яти літ праці псаломщиком [1420, с. 22]. Упродовж наступних шести років отець залишався на псаломницькій посаді і лише у 1941 р. здобув становище настоятеля.

Парафіяльні викази православних громад Горохівського повіту за 1938 р. дозволяють здійснити структурний зріз верстви. У 49 парафіях повіту трудилась така ж кількість священиків. У виказах серед інших існувала графа про соціальне походження. Майже усі священики заповнили її, окрім двох – о. С. Кулик-Науменка [296] та о. І. Боняка [308]. Отже, із загальної кількості православних священиків Горохівського повіту 25 осіб (51%) зазначали, що вони народились у сім'ї священика або є із духовної родини. Лише 4 ієреї (8%) написали про те, що вони сини псаломщиків. Припускаємо, що формулюванням “із духовної родини” окремі приховували непрестижне походження. Чисельною серед чинного духовенства була група вихідців із селян – 15 осіб (31%), а міщани і службовці мали символічне представництво – 2 (4%) і 1 особи (2%) [215-219; 221-222; 224; 226; 229-232; 242; 246-247; 249; 251-256; 259; 264; 266-267; 270; 280; 283; 287; 291-293; 295-298; 300; 302; 306; 308; 310-311; 314; 317-318; 329; 332]. Отже, поділ на родові і духовенство у першому поколінні зберігався. Продовжувала існувати також негласна конкуренція між нащадками священно- і церковнослужителів. Порівняно із 1912 р. частка священиків першого коліна, вихідців із селян, суттєво зросла – із 5% до 31%.

Встановлення радянської влади у вересні 1939 р. ускладнило життя волинському духовенству. Упродовж кількох місяців радянської влади під тиском режиму майже усі псаломщики відмовились від церковної служби. Зафіксовано окремі випадки відмови й зречення сану серед священиків. Кризовий етап існування знизив привабливість духовної верстви. Тому лише ідейно переконані продовжували церковні труди. Саме у 1940 р. сан священика отримав диякон Гліб Комаревич. Як нащадок священничої родини він здобув відповідну освіту і в

1938 р. рукоположений у сан диякона [1432, с. 12]. Через кадрову насиченість і високу конкуренцію він не зміг здобути повноправного становища у верстві до 1939 р. Репресії та переслідування духовенства відкрили можливість поповнення стану, чим і скористався о. Комаревич. Врахувала ситуацію і частина церковнослужителів. На жаль, обмежена джерельна база цього періоду не дозволяє більш детально проілюструвати процес.

Перші місяці німецької окупації дещо полегшили становище волинського духовенства: тимчасово припинено репресії, депортації, податковий тиск, а головне – антирелігійну кампанію, дозволено відкрити церкви, монастирі, парафії. Обезкровлення духовної верстви змусило церковну владу терміново шукати кандидатів у священники. Це була зручна нагода церковнослужителям та представникам інших соціальних груп здобути омріяний статус і поповнити прошарок “молодих” ієреїв. Серед таких о. Петро Федоркович, котрий після закінчення Крем’янецької псаломницької школи трудився псаломщиком у Чернівці Волинської області [1436, с. 28]. У 1941 р. його рукоположено в ієреї.

Радянська влада на Волині у 1939-1941 рр. перешкодила сину священника Василеві Буйницькому реалізувати привілейований статус. Після духовного училища у Дермані Буйницький навчався у ВДС, але не закінчив її [181]. На початку листопада 1941 р. він одружується із донькою священника Ніною Перхорович. Архієпископ Камінь-Каширський Антоній (Марценко) рукоположив В. Буйницького в диякони 21 грудня 1941 р., в ієреї – 28 грудня. Три наступні роки отець трудився позаштатним священником у селі Річиця Ратнівського району.

Псаломщик О. Переверзєв досить успішно змінив статус у волинській духовній верстві. Упродовж двадцяти років він служив кліриком у різних парафіях Волинської єпархії, доки 11 та 14 січня 1942 р. не здобув дияконської та ієрейської висвят [129]. У березні священник уже отримав самостійну парафію. Наприкінці 1941 – упродовж 1942 рр. сан священника також здобули М. Война, Б. Хршановський та В. Рибачук [105]. Зауважимо, що о. М. Война та о. В. Рибачук представляли сім’ї священників. Вони й стали поповненням родового духовенства.

Підтвердженням тези про приплив “свіжої” псаломницької крові у духовну верству є наступні висвяти. У квітні 1942 р. син селянина Василь Логвись після десятирічних псаломницьких трудів здобув сан диякона [1414, с. 14]. У тому ж році священиком став колишній псаломщик, син псаломщика Ананій Шостацький [1424, с. 9]. У 1943 р. вже випускники короткотермінових пастирських курсів поповнювали лави волинського священицтва. Такі у Почаївській лаврі закінчив селянин Василь Логвись. Після одруження із Надією Ярмусь він у лютому 1943 р. рукоположений в ієреї [1414, с. 14].

Новий період існування волинської духовної верстви припав на післявоєнні десятиліття. Під тиском воєнно-політичної доцільності сталінський режим змінив ставлення до Православної церкви в СРСР. Вона перетворилась на терпиму організацію у соціальному гетто, умови якого ставали жорсткішими або послаблювались залежно від внутрішньополітичного курсу. Цим, передовсім, скористалось родове духовенство для закріплення позицій. Наприклад, син священика Павло Давидович серед перших отримав рукоположення в ієреї з рук єпископа Миколи (Чуфаровського) [1435, с. 12]. Серед кліриків іще існувала ілюзія, породжена тактичними маневрами сталінського режиму в ділянці релігійної політики, про новий курс влади стосовно РПЦ, і це зберігало привабливість духовного звання.

Одним із стимулів прийняття сану була мобілізація в діючу армію, від якої звільнялось духовенство. Використовуючи дану обставину, псаломщик Павло Тиква висвятися в диякони у 1944 р., а пастирське рукоположення отримав лише через десять років [190]. Натомість син священика Ераст Чайковський став ієреєм у 1945 р., хоча у міжвоєнний період деякий час трудився псаломщиком [1433, с. 10]. У тому ж році у сан диякона рукоположений селянський син Віталій Андреюк. У 1948 р. він виїхав за межі Волинської єпархії і вже у Миколаївській області прийняв ієрейську висвяту [1428, с. 13]. Тому можемо вважати перші післявоєнні роки початком зміни співвідношення між родовим духовенством і кліриками першого покоління на користь останніх.

Представники родового духовенства демонстрували вищість іноді на шкоду власному становищу. Про такий випадок йдеться у рапорті благочинного Ковельського округу протоієрея Миколи Абрамовича. У середині червня 1950 р. він доповідав єпископу Волинському і Рівненському Панкратію (Кашперуку) про деструктивну поведінку настоятеля с. Дроздні Ковельського району отця Павла Давидовича. “Що стосується священника Павла Давидовича, – писав благочинний, – то щиро жалкую, що у позитивного, толкового отця є настільки легковажний, не дисциплінований, грубий в поводженні навіть з представниками влади син” [112, арк. 47]. Як вихідцю із сім’ї священника о. Павлу Давидовичу становище у духовній верстві далось без особливих труднощів. Поведінкою він демонстрував привілейований статус. Зрештою, усвідомлення власної вищості стало сутнісною ознакою представників родового священства.

Привілейований статус родове духовенство консервувало також шляхом горизонтальних родинних зв’язків. Священик М. Война в автобіографії у 1951 р. писав про рідних, що сам він син священника, брат о. Тихон Война – настоятель у Володимирі-Волинському, сестра Аполлінарія Шаурель є дружиною священника Василя Шауреля з містечка Іваничі [105, арк. 17]. Інший представник спадкового духовенства о. В. Малюжкович завдяки статусу сина священника у 1951 р. закінчив ВДС, того ж року рукоположений в ієреї [1289, с. 23]. Вже настоятелем він навчався на заочному секторі Ленінградської духовної академії і після студій здобув ступінь кандидата богослів’я. Висока освіта, професійні якості дозволили отцеві через тринадцять років стати працівником відділу зовнішніх церковних відносин українського екзархату, згодом обслуговувати православні парафії за кордоном.

У середині 50-х рр. пом’якшення радянської антицерковної політики дозволило тимчасово призупинити скорочення громад і чисельності духовенства. Тоді волинський єпархіальний архієрей здійснив низку висвят для заміщення вакантних парафій. Кандидатів із семінарською освітою не вистачало і вирішено рукоположити в ієреї найбільш підготовлених псаломщиків, які, як правило, були вихідцями з селян. До таких належав о. Ф. Кобринчук. Син селян, після закінчення

школи псаломщиків трудився церковнослужителем до 1955 р., доки був висвячений в диякони, а через три роки – на священника [1437, с. 16]. Як ієрей першого покоління отець Федір сумлінно виконував пастирські обов'язки, однак не вважав за потрібне здобути ні середньої, ні вищої богословської освіти. До духовенства першого покоління селянського походження також належали о. А. Синьков [1427, с. 15], о. Д. Степанюк [1465, с. 17], о. М. Корнійчук [1434, с. 27] та інші. Отже, висвяти другої половини 50-х рр. суттєво зміцнили позиції “молодших” ієреїв волинської духовної верстви.

Промовистою ілюстрацією еволюції внутрішньої структури волинського духовенства стало соціальне походження учнів ВДС станом на вересень 1959 р. Загалом у навчальному закладі студіювало 130 майбутніх кандидатів в ієреї. Серед них дітей службовців – 5 осіб (4%), батьків духовного звання (очевидно і псаломщиків) – 15 (11%), робітників – 18 (14%) та селян – 92 (71%) [102, арк. 30]. Статистика виразно підтвердила подвійну перевагу селян у процесі поповнення спільноти, що тягнуло за собою автоматичне збільшення серед волинського духовенства священників першого покоління. Щодо нащадків духовенства, очевидно шлях предків перестав бути перспективним через труднощі існування православних священників в умовах радянської тоталітарної системи. Натомість для селян священниче становище і психологічно, і матеріально виглядало дуже привабливо.

Після закриття у 1964 р. ВДС та в результаті постійного нав'язування суспільству негативного образу священника волинська духовна верства скоротилась до мінімуму. Нові “крововливання” були поодинокими. Бажаючих студіювати у духовних навчальних закладах радянський режим обробляв іще до вступу. Так, уповноважений Ради у справах релігій при РМ СРСР в Українській РСР К. Литвин інформував уповноваженого у Рівненській області Г. Личковаху про те, що мешканець с. Козлин Рівненського району Андрій Павлюк подав заяву про вступ у Московську духовну семінарію. “Якщо ви володієте компрометуючими матеріалами про дану особу, – наголошував К. Литвин, – то просимо інформувати про це уповноваженого Ради у Московській області” [48]. У цей час, як правило, висвяти

отримували церковнослужителі із багаторічним стажем. У середині 70-х рр. рукоположено в іереї диякона Миколу Бірука [1466, с. 13]. До цього він двадцять років служив псаломщиком, а сан священника прийняв у віці п'ятдесяти п'яти років. Отець Бірук – класичний представник волинського духовенства першого покоління.

Лише друга половина 80-х рр. повернула привабливість духовного стану: відкривались нові парафії, кількість відвідувань храмів зросла у кілька разів. Діти священноіереїв відновлюють позиції у лавах кандидатів у священники [159]. Падіння СРСР, стрімке збільшення кількості парафій, поява конкуруючих деномінацій, економічні труднощі – усі ці чинники спонукали багатьох прийняти сан священника. І першість тут тримали представники різних соціальних груп.

Отже, упродовж ХХ ст. волинська духовна верства зберігала чіткий поділ на священників першого покоління і родове духовенство. Рекрутами першої групи виступали діти селян, церковнослужителів, міщан. У період до Першої світової війни їх частка становила 30-40%. У переломні революційні роки та на початку 20-х вони збільшили представництво, однак міжвоєнний період мінімізував ці здобутки. Впродовж радянської влади 1939-1941 рр. та нацистської окупації краю нова хвиля волинського селянства ввійшла в ряди духовенства. У 40-80-х рр. діти духовенства усе частіше відмовляються продовжувати родинну традицію. У ситуації кадрового голоду церковнослужителі, причетники і діти селян посідають місця священнослужителів. Співвідношення між двома групами залежало від привабливості статусу духовенства. Фіксуємо стратифікацію і за національною ознакою.

2.3. Священничі династії

Високий соціальний статус волинської духовної верстви на “старті” ХХ ст. та внутрішні механізми самозбереження обумовили продовження священничих династій, котрі творили кістяк спільноти, носія традицій. Очевидно, правило успадкування парафії мало місце відразу після запровадження християнства.

Можливо, це було пов'язано із особливостями моральної й освітньої підготовки кандидатів у священики. Ієрейські родини стали поширеним явищем у XVI-XVII ст., про це знаходимо свідчення в дослідженнях о. Ю. Федоріва [1506, с. 117, 119].

У XIX ст. священичі династії об'єднували більшість кліриків Волині. Відомий дослідник єпископ Ієрофей (Яків Лобачевський) перебував у родинних зв'язках із ще одним церковним діячем першої половини XIX ст. митрополитом Григорієм (Рафальським) [1167, с. 20]. Наприклад, у середині 70-х рр. того ж століття архімандрит Серафим (Кутас-Василів) до прийняття чернецтва був одружений із Катериною Левчук, два брати якої служили священиками на Холмщині, а її двоюрідний брат Амвросій (Гудко) пізніше став єпископом Житомирським [1017, с. 9]. До продовжувачів священичих династій належав також о. І. Метельський, о. А. Буйницький, о. С. Барановський та інші [1167, с. 29]. Переємність занять у межах певного роду свідчила не лише про економічну чи соціально-психологічну привабливість священичого “ремесла”, але й про усвідомлення його представниками вищості, покликаності.

У статті “Дубенщина та православне духовенство цього краю сто двадцять років назад”, котра побачила світ у журналі “Церква і нарід” у 1938 р., автор наголошував, що місцеве духовенство у XIX ст. носило ті ж прізвища, що і священики перед Першою світовою війною та у міжвоєнний період [1265, с. 992]. Дослідник стверджував про переважно спадкове волинське духовенство, і це підтверджувала традиція передачі парафій синам або зятям, котрі також були з духовних родин. Названо майже сотню прізвищ священиків, що трудились на Дубенщині на початку XIX ст.

Яскраво ілюструють рівень родової спорідненості списки випускників ВДС упродовж XIX ст. Наприклад, у 1812 р. навчальний заклад закінчили 36 осіб, із них лише чотири були синами псаломщиків, усі інші – діти священиків [1213, с. 288]. Серед випускників знаходимо відомі у XX ст. прізвища священиків - отців Трилеського, Сагайдаковського, Кульчицького, Шеметила, Тарнавського, Лопуховича, Ненадкевича та інших. Крім цього, розпорядженням царського уряду

на початку ХІХ ст. про обов'язкове направлення синів священиків у повітові парафіяльні училища сприяло кристалізації священичих династій [1487, с. 35]. У 1813 р. закінчив ВДС протоієрей Севастіан Коссович і був рукоположений в ієреї до Володимирського собору [918, с. 53]. Коссович належав до відомої священичої родини, і батько його також трудився священиком у Волинській єпархії. Таким чином, частина представників волинського кліру брала витоки іще з періоду діяльності в краї Уніатської церкви.

Ситуація із священичими династіями не змінилась і через п'ять років. У 1819 р. ВДС закінчили 77 учнів, й усі вони, окрім одного, були синами ієреїв [1214]. І знову відомі й у ХХ ст. прізвища ієреїв - отців Лотоцького, Новицького, Соботовича, Кульматицького, Сендульського, Ботаневича, Гаськевича та інші. Подібну ситуацію спостерігаємо й у випадку аналізу списку випускників семінарії 1823 р., відповідно із 80 абсолювентів лише троє походили із сімей церковнослужителів [1215]. Переємність священичих традицій сягала значних величин у відсотковому вимірі.

У першій половині 20-х рр. ХІХ ст. рукоположено в ієреї Ісидора Метельського [920, с. 55]. У послужному списку не вказано, що він син священика, тому можемо припустити про його походження із нижчої верстви. Отець І. Метельський імовірно став родоначальником династії, оскільки у середині ХХ ст. у Волинській єпархії трудився о. Петро Метельський. Не поодинокі випадки, коли династії вигасали або тимчасово затухали, відроджуючись через покоління.

Упродовж першої половини ХІХ ст. сан священика отримала низка представників волинської духовної верстви, серед яких о. Д. Войцехівський [923, с. 442], о. К. Левитський [921, с. 598], о. Г. Ковальницький [922, с. 277], о. М. Теодорович [925, с. 559], о. А. Давидович [924, с. 521], о. К. Шумський [919, с. 114] та інші представники місцевих священичих родин, чиї нащадки трудилися в краї у ХХ ст., і це незважаючи на відміну правила про успадкування церковних посад у 1869 р. [1160, с. 5].

Подібно склалась ситуація у другій половині ХІХ ст. Аналіз персонального складу учнів Крем'янецького духовного училища упродовж 1885/1886 навчального

року є цьому підтвердження. Значна частина учнів представляли священничі династії. Зокрема, в училищі студіювали сини священників Павло Олександрович, Михайло Долинський, Андронік Рибчинський, Михайло Гардасевич, Олексій Лібацький, Олексій Метельський, Афанасій Моссаковський, Михайло Васькевич, Зосима Дублянський, Михайло Божовський, Іван Жирицький та інші [755]. Усі вони трудилися пастирями на Волині вже на початку ХХ ст. Клеванське духовне училище у 1887/1888 навчальному році також серед вихованців мало представників відомих волинських священничих родин, таких як Кроткевичі, Шумські, Лотоцькі, Грабовецькі, Рижковські, Сайковичі, Костецькі, Богуславські, Марковські, Осташевські та інші [952]. Зауважимо, що духовні навчальні заклади єпархії не лише давали відповідну освітню кваліфікацію майбутнім пастирям, але й сприяли поліваріативності патримоніальних зв'язків у середині верстви.

Якщо духовні училища мали серед учнів, окрім нащадків духовних родин, представників селянства, міщан і навіть бідних дворян, то ВДС була пристановищем дітей священників. У розрядному списку її вихованців станом на середину 1887 р. прізвища Малевичів, Сілецьких, Гутовських, Долинських, Іваницьких, Костюкевичів, Бичковських, Ящинських, Сагайдаківських, Абрамовичів, Хотовицьких, Лотоцьких, Струменських, Жельчуків, Шиприкевичів та інших [951]. Живучість окремих із них вимірювалась століттям і більше.

У 1887 р. став священником один із найяскравіших ієреїв першої третини ХХ ст., представник відомої духовної родини Волині о. Даміан Герштанський [1295, с. 341]. Народився він у 1854 р., закінчив ВДС зі званням студента. Упродовж десяти наступних років Герштанському довелося працювати вчителем російської мови, арифметики та географії у Мілецькому духовному училищі. У 1889 р. отця Даміана призначили настоятелем Василівського храму у Володимирі, де пастир служив упродовж сорока семи років свого життя. Духовний і громадський авторитет священника виявився значним, і його обрали у 1907 р. депутатом Державної думи, у 1922 р. – сенатором парламенту Другої Речі Посполитої, священник був делегатом

Всеукраїнського церковного собору, членом Володимирського духовного правління, головою Володимирського повітового відділу Товариства Петра Могили.

Загалом же родина Герштанських дала Волині багатьох священиків. Батько о. Даміана Герштанського Осип мав братів Каліста, Михайла та Василя, котрі також здобули семінарську освіту. В останнього сини Іван, Семен, Іустин, Зосима, Осип та Афанасій упродовж 1877-1895 рр. закінчили ВДС. Відомо, що о. Йосип Васильович Герштанський (двоюрідний брат о. Даміана) після семінарських студій трудився вісім років псаломщиком церкви Різдва Богородиці Шацька, де настоятелем служив його батько о. Василь Павлович Герштанський. Після смерті батька о. Йосипа рукоположено, і він успадкував батьківську парафію [1294]. У травні 1918 р. під час евакуації у Черкасах священик помер [1112]. Спадкоємцем цієї гілки Герштанських став о. Євген Йосипович Герштанський. Він навчався у гімназії в Луцьку, духовній семінарії в Крем'янці, на православному богословському відділі Варшавського університету [186]. Через чотири роки після студій на відділі о. Євген захистив магістерську дисертацію [1082]. Висвяту в ієреї він отримав у 1930 р., дружиною священика стала Варвара, донька о. І. Майбороди.

У родинне місто Володимир о. Євген отримав призначення лише у 1937 р. Після смерті дядька о. Даміана настоятелем Василівської церкви поставлено о. Михайла Тележинського. Радянська репресивна система знищила о. Михайла, й спустошену родинну парафію у 1941 р. посів о. Є. Герштанський [1300]. Наприкінці 50-х рр. минулого століття він продовжував служити у Володимирі. При ньому мешкали дружина Варвара Іванівна та матір Тетяна Оксентіївна. У Володимирі жила донька о. Д. Герштанського Наталія Дударєва. У травні 1968 р. лінія Герштанських перервалася смертю о. Євгена [1293, 28]. Доля династії Герштанських значною мірою типова для волинської духовної верстви.

Про рівень клановості волинського духовенства свідчить ступінь успадкування синами “ремесла” та вихід доньок заміж за священиків. У 1897 р. помер настоятель с. Новосілки Володимир-Волинського повіту о. Яків Жаханович. У цей час його син протоієрей Макар Жаханович служив ключарем Варшавського кафедрального

собору, а донька Надія вже була вдовою священика [1340, с. 418]. Натомість о. Оксентій Олександрович, заштатний священик Корецької Вознесенської церкви, з упокоєнням передав священичу традицію синам: о. Олексій Олександрович трудився у Ляхівцях Острозького повіту, о. Антон Олександрович – у с. Хворостів Володимир-Волинського повіту, о. Йосип Олександрович був священиком с. Кам'яний Брід Житомирського повіту [1340, с. 419]. Лише сини Михайло та Володимир не здобули сану, хоча працювали на освітній ниві та церковному ґрунті, перший – народним учителем, а другий – псаломщиком. Доньки Марія була заміжня за священиком о. Ієремією Лонткевичем, а Надія на той час – вдовою чиновника Клопотовича. Із семи дітей отця Оксентія Олександровича троє служили священиками, один церковнослужителем, донька стала матушкою та лише один син і донька обрали світське життя вчителя і статус дружини чиновника.

Початок ХХ ст. зберіг елементи кастовості духовної верстви. Представники священичих родин продовжували традицію. У 1904 р. син священика Володимир Ковальський, випускник ВДС, прийняв сан ієрея [1290, с. 12]. Зауважимо, що настоятелем о. Володимир трудився 67 років. Окрім вже названих, династичність у випадку волинського кліру означала ще й усвідомлене ставлення до покликання.

Майже одночасно закріпили становище у верстві вихідці із духовних родин о. В. Галіковський [1321, с. 62], о. В. Улович [1299, с. 26] та о. І. Теодорович [719, арк. 35]. Паралельно тривав процес започаткування нових священичих династій. Наприклад, після упокоєння псаломщика-диякона Крем'янецького Миколаївського собору Пафнутія Житинського залишились його діти, а це священик Омелян і псаломщики Олександр та Іван [1439, с. 538]. Уже через п'ятдесят років представники роду Житинських трудилися у Волинській і Поліській єпархіях [1130, с. 389].

Про рівень замкнутості волинського духовенства свідчив і склад учениць Волинського єпархіального училища за чверть століття його існування. Отже, з 1881 по 1906 рр. навчальний заклад закінчили 423 особи. У стінах училища сумарно перебували 690 чоловік. За твердженням А. Шафранського, не менше 85% учениць

– це доньки волинського духовенства [1590, с. 988]. Цим відсотком можемо окреслити ступінь охоплення династичними традиціями соціальної групи.

Наприкінці першого десятиліття ХХ ст. родинну традицію продовжив о. В. Соколовський. Після закінчення ВДС він упродовж кількох наступних десятиліть трудився священником у містечку Маціїв Ковельського повіту [1260, с. 25]. Двох власних синів, попри матеріальні труднощі, о. Володимир навчав у духовній семінарії у Крем'янці, а дві доньки здобували освіту у Крем'янецькій українській гімназії. Представники цієї священничої родини продемонстрували приклад витривалості і виживання упродовж минулого століття.

Показовою для духовної верстви початку ХХ ст. вважаємо долю отця Никанора Абрамовича (з 1942 р. єпископа Никанора). Народився він у 1887 р. і після студій у Милецькому духовному училищі у Мацієві та ВДС висвячений 1910 р. в іереї. Батько отця Никанора Никандр був сином священника о. Федора [1186, с. 4]. Незважаючи на отриману семінарську освіту, він не зміг стати ієреєм, оскільки одружився із вдовою Оленою Пинькевич, також з родини духовенства. Через причини канонічного характеру Никандр Абрамович отримав лише посаду псаломщика. Повернув статус сім'ї о. Никанор Абрамович. Маркантною рисою його діяльності стало постійне самовдосконалення, підвищення освітнього рівня. Окрім семінарії, о. Никанор студював іще в Київському комерційному інституті, а після прийняття сану – в Київській духовній академії [1094, с. 7].

У 1914 р. сан священника прийняв наступний представник родини Абрамовичів о. Анастасій Абрамович, рідний брат о. Никанора Абрамовича. Він також закінчив духовне училище у Мацієві, а вищу освіту здобув у Віленському науковому інституті. Дружиною о. Анастасія стала представниця родини духовенства Лясковських – Олімпіада [389, арк. 28]. Понад чверть віку священник трудився настоятелем парафії у с. Світязь Любомльського повіту і благочинним. Вагомим виявився внесок священника в організацію православного заповідництва, для чого він підготував спеціальний підручник українською мовою. Під час війни о. Анастасій трагічно загинув.

Інший із братів Абрамовичів Павло Никандрович здобув сан священника найпізніше. Він закінчив чотири класи ВДС у Житомирі, а також два курси університету [151]. Усе міжвоєнне двадцятиліття Павло Абрамович служив псаломщиком [1076, с. 325]. У першій половині 40-х рр. він отримав ієрейську висвяту. Наприкінці травня 1945 р. священника вбито. Тому династія Абрамовичів – це приклад традиції, що супроводжувалась якісними індивідуальними внесками у формування і підтримання корпоративного іміджу.

У кінці 1914 р. з'явилася ще одна із яскравих священничих родин Волині – Яковкевичі. Її основоположником став о. Тит Яковкевич. Виходець із Подільської губернії, він закінчив Шаргородське духовне училище і два класи Подільської духовної семінарії [122]. Упродовж вісімнадцяти років о. Тит трудився псаломщиком і вчителем (з 1905 р. у сані диякона) у Крем'янецькому і Старокостянтинівському повітах [493, арк. 185]. У грудні 1914 р. єпископ Діонисій (Валединський) рукоположив Тита Яковкевича в ієреї. У священника було троє дітей: син Борис і дві доньки Ніна й Ольга. Син не лише закінчив у 1923 р. ВДС, але й здобув ступінь магістра богослів'я на богословському відділі Варшавського університету [152]. Після одруження із донькою священника Євгенією Палецькою весною 1930 р. його висвячено у священника. Як український ієрей о. Борис змушений емігрувати, і в 1963 р. висвячений в єпископи для Української греко-православної церкви в Канаді. Оскільки Яковкевичі належали до української групи волинських кліриків, їх ефективна пастирська діяльність стала можливою лише в еміграції.

Міжвоєнний період суттєво не порушив процесу розвитку волинських духовних родин. Край, що опинився в складі Другої Речі Посполитої, перетворився на місце еволюційного існування волинського духовенства. Війна, революція, зміна державних кордонів породила кадрову проблему. Виникла можливість для представників інших верств здобути становище священника. Ситуацією скористався псаломщик Олександр Гардасевич і в 1921 р. висвятився в ієреї [141]. Не лише о. Олександр походив із сім'ї церковнослужителя, але і його дружина

Ірина Рябчинська, вона також була донькою псаломщика. Упродовж 20-30-х рр. минулого століття о. Олександр трудився на Рівненщині. З приходом радянської влади священника ув'язнили у 1940 р. за несплату податку на прибуток [111]. Отець Олександр помер у в'язниці в Комі АРСР 3 вересня 1941 р. [111].

Започатковану священнику традицію продовжив син о. Олександра о. Леонід Гардасевич. Батько забезпечив йому здобуття духовної освіти спочатку в стінах ВДС, згодом православного богословського відділу Варшавського університету, який закінчив зі ступенем магістра богослів'я. У вересні 1936 р. архієпископ Олексій (Громадський) рукоположив Л. Гардасевича в ієреї [118]. Національно свідома позиція священника стала причиною його арешту сталінським режимом. 5 липня 1946 р. о. Леоніда затримали співробітники Рівненського обласного управління НКВС [118]. Після звільнення із радянських концтаборів у середині 50-х рр. отцеві заборонили поселення в Україні. У пенсійному віці о. Леонід зміг повернутися в Україну, жив у Черкасах. Священнича родина Гардасевичів обірвалась у другому поколінні.

Міжвоєнний період був також представлений вихідцями з священничої родини Данилевичів. У 1893 р. закінчив ВДС Володимир Данилевич [115]. Майже через півтора десятка років його висвячено в ієреї єпископом Антонієм (Храповицьким). Упродовж міжвоєнного двадцятиліття священник обслуговував парафії Волинської єпархії, однак не без проблем [386, арк. 13]. На схилі літ священник вже не міг себе забезпечувати, а син не дбав про батька [115].

На початку 20-х рр. ХХ ст. легалізував становище у волинській духовній верстві представник іншої лінії Данилевичів о. Леонтій Данилевич. Його батько о. Наркіс Данилевич – відомий в краї священник, член ВДК. Отже, о. Леонтій Данилевич закінчив духовне училище в Маційові і ВДС у Житомирі. Через воєнні обставини студії довелось завершувати у Тамбові [108]. Перші пастирські кроки о. Леонтій здійснював у Поліській єпархії, доки в результаті особистого прохання о. Наркіса як члена ВДК його не переведено на Волинь. Після війни священника

репресовано. У 1952 р. о. Леонтій помер у радянському концтаборі в Красноярському краї [175].

Трагічно склалась доля отців Йосипа та Василя Данилевичів. Священик Йосип Данилевич народився у 1911 р. у сім'ї отця Миколи Данилевича, закінчив дворічну школу псаломщиків і дияконсько-законовчительську [116]. Після одруження із донькою священика Євгенією Пастернак Йосипа Данилевича рукоположено в іереї [116]. До 1945 р. о. Йосип трудився у Варшавсько-Холмській єпархії. Опісля радянська влада змусила священика повернутись на контрольовану нею Волинь. Через чотири роки сталінський режим репресував отця [116]. У 1956 р. о. Йосипа звільнили, однак місця служби у Волинській єпархії він не отримав і планував виїхати у Білорусію [116].

Схожою була і доля брата о. Йосипа о. Василя Данилевича. Попри першість у народженні, він пізніше за брата здобув сан. Після смерті батька о. Миколи Йосип Данилевич без сторонньої підтримки зумів закінчити лише псаломницьку школу [110]. Кілька прохань про висвяту в диякони впродовж другої половини 30-х рр. не дали результату. Початок німецько-радянської війни відкрив шлях в іереї. Архієпископ Полікарп (Сікорський) рукоположив Данилевича в диякони у листопаді 1941 р., а вже єпископ Фотій (Тимощук) у травні наступного року висвятив в іереї [110]. За радянської влади, щоб зберегти становище, о. Василь погодився на перевисвяту з рук єпископа РПЦ Миколи (Чуфаровського). У 1950 р. священика заарештували, але вже через рік звільнили. У віці сімдесяти чотирьох років о. В. Данилевич помер, до останнього дня виконуючи пастирські обов'язки [110]. У 80-х рр. ХХ ст. священича династія Данилевичів не мала продовження на Волині. Головною причиною вигасання родини стала радянська антирелігійна і репресивна політика.

До найдавніших священичих фамілій Волині також належали Кульчинські. Кілька представників названої родини упродовж ХІХ ст. закінчили ВДС. Так, у 1875 р. випускником ВДС став Кульчинський Іустин Леонтійович, а в 1880 р. – Кульчинський Гнат Леонтійович. Священик Іустин Кульчинський раптово помер у

1905 р. Найстарший Євген успадкував батьківську парафію у Колках Луцького повіту. Після одруження із донькою священика Марією Зашкевич Є. Кульчинського рукоположено в ієреї [107]. Крім о. Євгена, у сім'ї були брати Олексій, Микола, Федір та Філімон і сестри Клавдія, Іларія, Тетяна.

Отець Євген Кульчинський гідно продовжив священичу традицію роду, ставши авторитетним пастирем і громадським лідером. Пізніше священик перемістився у Городок поблизу Рівного, згодом у Дермань Здолбунівського повіту [107]. У 1939 р. впливового серед населення священика ув'язнено поляками у концентраційному таборі Береза Картузька [1028, с. 46]. Під час німецько-радянської війни о. Євген перебував у складі Автокефальної церкви. Репресії радянського режиму проти дітей прискорили смерть священика у 1951 р.

Священнослужителем став брат отця Євгена Філімон Кульчинський. Він закінчив ВДС і Київську духовну академію із дипломом кандидата богослів'я. Педагогічну кар'єру Ф. Кульчинський розпочав у 1918 р. у Києві, згодом працював в гімназії у Кам'янці-Подільському та народних школах Волинського воєводства. З 1926 р. Філімон Іустинович трудився професором ВДС у Крем'янці [362]. Лише в еміграції у 1948 р. Філімон Кульчинський висвятився в ієреї [1034, арк. 3]. До упокоєння у 1972 р. отець Філімон служив священиком в українських православних парафіях Бразилії та Сполучених Штатів Америки. Син отця Філімона став професором філології. В українській діаспорі священича традиція Кульчинських не мала продовження.

Отець Євген Іустинович Кульчинський мав трьох послідовників, це були сини – отці Володимир, Сергій та Юрій. Володимир після завершення семикласної школи навчався у ВДС. Через матеріальні труднощі студіював лише рік [128]. Згодом строкова військова служба [128], посада псаломщика у с. Галузія Сарненського повіту [128]. Попри походження, тривалий час не міг отримати сан священика. Давалися взнаки матеріальні труднощі, не доводилось чекати підтримки і зі сторони сім'ї дружини, тестя псаломщика. Лише німецько-радянська війна повернула Кульчинському повноправне членство у волинській духовній верстві. На початку

вересня 1941 р. архієпископ Камінь-Каширський Антоній (Марценко) висвятив кандидата в ієреї [128].

Праця священиком на Волині отця Володимира не виявилась тривалою через сталінські репресії. У 1947 р. ієрея заарештували і засудили на 15 років каторги [128]. Загалом же ієрея планували на двадцять років вилучити із духовного і суспільного життя краю. Хрущовська відлига зробила можливим і звільнення, і повернення на Волинь, однак ненадовго [128]. Після року служби у Волинській єпархії о. Володимир під тиском радянської влади змушений перейти спочатку у Вінницьку, а згодом трудитись у північних єпархіях РПЦ у Мурманську, Кіровську, Архангельську впродовж двох десятиліть [128]. Наприкінці 80-х рр., за рік до смерті, священик повернувся у Рівненську область.

Ще один із Кульчинських – диякон Юрій Кульчинський пройшов не менш тяжкий пастирський шлях. Духовну семінарію закінчив у 1928 р. і відразу ж вступив на православний богословський відділ Варшавського університету [103]. У 30-х рр. Кульчинський служив псаломщиком у південних парафіях Волинської єпархії і проводив національно-освідомлюючу роботу, що стало причиною переслідувань із боку польської влади [103]. Існували труднощі і зі здобуттям сану священика. Восени 1944 р. Ю. Кульчинського рукоположено в диякони. Через чотири роки сталінський режим ув'язнив отця. Після звільнення у 1956 р. через причини політичного характеру він змушений залишити Волинь і перейти у Дніпропетровську область.

Найтривалішою була праця на священичій ниві отця Сергія Євгеновича Кульчинського. Середню освіту він здобув у гімназії у Рівному, студіював на православному богословському відділі Варшавського університету, але не закінчив його [119]. Після одруження у середині 30-х рр. із Зінаїдою Мурашиною Кульчинського висвячено у священики і призначено у с. Бучин нині Любешівського району Волинської області. Хіротонію здійснив архієпископ Пінський і Поліський Олександр (Іноземцев). Вона стала можливою завдяки протекції чоловіка тітки Тетяни Кульчинської о. Мартина Волкова.

У перші місяці війни о. Сергій активно поринув у громадсько-політичне життя краю. Пожорщення окупаційного режиму, реалії життя спонукали отця Сергія прийняти призначення священником у Камінь-Каширськ. У другій половині 40-х рр. отець переїхав у Дермань до літнього батька і став помічником настоятеля [119]. Боротьба радянського режиму з українським визвольним рухом зумовила надвисоку концентрацію енкавееєсівських каральних відділів на Волині і в столиці повстанської республіки – Дермані. Загроза репресій примусила о. Сергія виїхати на службу у північні райони Росії. Майже через три десятиліття вже як пенсіонер МП о. Сергій повернувся на Волинь і поселився в с. Олександрія Рівненського району, тимчасово заміщав настоятелів місцевих парафій. Із шести дітей отця Сергія Кульчинського лише один син став священником, котрий служив у Росії. Єдиним продовжувачем священничої родини Кульчинських на Волині є о. протодиякон Сергій Кульчинський, онук о. Сергія, син Ярослава Сергійовича Кульчинського. Втрата духовною верствою позицій в суспільстві, послабленням її привабливості призвело до горизонтального соціального переміщення вихідців із священничих родин, що бачимо і на прикладі роду Кульчинських, серед яких сучасні відомі культурні, політичні діячі, успішні підприємці.

Труднощі, пов'язані із діяльністю духовенства, постійний тиск з боку радянських, партійних та каральних органів природно зменшували вартість можливих вигод, які давав священничий статус. Щораз більше дітей із сімей духовенства обирали інший рід занять. Цю тенденцію зауважив також уповноважений у справах РПЦ у Рівненській області. Аналізуючи вступну кампанію у ВДС влітку 1956 р., уповноважений П. Дубовик зауважував, що абітурієнтами є вихідці із сільської місцевості, а священники власних дітей у семінарію не посилають, за винятком окремих випадків, і навчаються вони переважно на лікарів, учителів та інженерів [605, арк. 102].

Тенденцію послаблення і припинення волинських духовних родів помітила і підтримувала радянська влада. Тому саме діти священників ставали об'єктами надзвичайної уваги з боку режиму. У середині 1959 р. уповноважений П. Дубовик

писав Рівненському обкому партії, що до початку вересня учні семінарії будуть на канікулах, і необхідно простежити, чим вони займатимуться у літній час, із ким спілкуватимуться, у тому числі і представницями жіночої статі, можливо, будуть пиячити та інше. Інформація про це, на думку уповноваженого, надзвичайно важлива для відриву їх від семінарії. Особливу увагу просив уповноважений звернути на М. Рибчинського і М. Шаравського. Їх призвано у радянське військо безпосередньо із семінарської лави. П. Дубовик акцентував, що ці діти священників не мають після рекрутської повинності повернутись у ВДС, їх необхідно перевиховати, якнайдовше залишати на службі [609, арк. 141].

Шістдесяті роки ХХ ст. і наступні десятиліття стали часом послаблення або й виснаження волинських духовних родин і започаткування нових. В умовах радянської дійсності найпривабливішим ієрейський стан був для селян-колгоспників. У 1961 р. закінчив ВДС, після чого прийняв сан священника Микола Данильчук з Мнишина Гоцанського району Рівненської області [442, арк. 94]. Приклад брата спонукав Василя Данильчука поступити у семінарію. Уповноважений у Волинській області А. Федулов доповідав керівництву у Москві у червні 1963 р., що проведена з Василем робота з метою його відмови від навчання результату не дала [442, арк. 94].

У цей же час започатковано іншу священничу династію Янчарів. Першим сан священника прийняв Степан Семенович Янчар, котрий на початку 70-х рр. служив настоятелем у Княгинині Дубенського району [360]. Молодший брат Василь також вирішив стати ієреєм і подав документи на вступ у Ленінградську духовну семінарію. Для недопущення цього уповноважений у Рівненській області Г. Личковаха направив лист відповідного змісту колезі в Ленінград [351].

Кризові явища в Радянському Союзі відкрили нові можливості для розвитку Православної церкви і волинської духовної верстви. Засновано нові навчальні заклади, здійснено чисельні висвяти. Лише незначна частина рукоположених належала до давніх волинських священничих родин.

Отже, у ХХ ст. волинська духовна верства ввійшла сформованою і монолітною силою. Більшість священників краю становили нащадки духовних родин із віковими традиціями. Тенденцію продовжено і в міжвоєнний період, коли статус православного священника залишався доволі високим переважно серед сільського населення Волині. Упродовж цього часу домінуючі позиції в соціальній групі посідали представники таких родин, як Абрамовичі, Данилевичі, Шиприкевичі, Теодоровичі, Тучемські, Шумські, Кульчинські, Герштанські, Рафальські, Боришкевичі, Гаськевичі, Туржанські, Ненадкевичі, Карнковські, Рибчинські та інші. Тенденція зберігалась до середини 50-х рр., коли хрущовська антицерковна кампанія кінцево не зруйнувала привабливість священничого статусу. Упродовж 60-80-х рр. нащадки священничих родин переміщувались горизонтально й обирали фах лікаря, вчителя, інженера. Радянська влада в особі уповноваженого у справах релігій звертала особливу увагу на дітей священників з метою недопущення їх у духовні навчальні заклади і відокремлення від духовної верстви, що не могло не мати результату.

Висновки до другого розділу. Отже, упродовж минулого століття волинське православне духовенство як соціальна група суттєво еволюціонувало у напрямі розмивання видових ознак, що однак не позбавило його ідентичності. Етапи еволюції співпадали із змінами політичних режимів. Особливо значним на втрати став післявоєнний період, коли православне духовенство змінилось кількісно і якісно. Структурування соціальної групи базувалась на походженні клірика і переємності священничого “ремесла”. Крім цього, поділ відбувався і за ідейно-політичними та національними критеріями. Свідченням тяглості корпоративних традицій і самою традицією, групової мобілізації, відносної закритості верстви стали священничі династії. Упродовж першої половини минулого століття більшість кліриків краю належали до відомих духовних родин краю. Упродовж 70-80-х рр. відсоток “неофітів” у соціальній групі суттєво зріс.

РОЗДІЛ 3. КІЛЬКІСНА ТА ЯКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА

3.1. Чисельний склад

Від початку християнізації Волині та усталення церковної структури чисельність православного духовенства залежала від низки чинників, головний із яких – спроможність парафіян утримувати настоятеля. За підрахунками М. Грушевського, в XVI ст. в Україні біле духовенство становило 10% населення [1501, с. 185]. Стосовно чернецтва, то воно, наприклад, у Києві у 80-х рр. XVIII ст. нараховувало майже 2% чоловічого населення міста [1610, с. 99].

У 1882 р. в Російській імперії числилось (за винятком чотирьох єпархій) 1 418 протоієреїв, 34 375 священиків та 6 810 дияконів, а також у чоловічих монастирях – 10 879 осіб, у жіночих – 17 907 [822, 1192]. Це становило майже 0,12% православного населення, що свідчило про низький рівень охоплення віруючих духовенством і нечисельну як для такої країни православну духовну верству.

Волинська єпархія в Російській церкві до Першої світової війни належала до найбільших за кількістю духовенства. Упродовж другої половини XIX ст. чисельність штатних священиків коливалась у межах 1200 осіб [1406, с. 289]. У 1913 р. за національно-релігійною ознакою із 3 873 125 мешканців Волинської губернії 2 737 106 (70%) осіб були православними (в основному українці). Євреїв нараховували 554 617 осіб (14%) та поляків – 348 485 осіб (10%), представників інших національностей – 232 817 осіб (6%) [153].

Одним із чинників, що впливав на кількісні параметри волинського кліру, стала війна. Перша світова змусила частину священиків залишити місця служби [705, арк. 116]. У липні 1915 р. православне духовенство Холмщини евакуйовано у Гродненську, Волинську та інші єпархії [720, арк. 4]. На кілька років вони стали місцем перебування ієреїв і частини їх парафіян.

Війна торкнулася також західних повітів Волинської єпархії. У вересні 1915 р. австрійці оволоділи Почаївською лаврою. Перед наближенням фронту братія

монастиря виїхала частково у Житомир, Харків, Білгород, Москву [1032, с. 717]. З власної ініціативи у лаврі залишилось 18 ченців із 250 [757, с. 323]. Мігрувала також частина парафіяльного духовенства. Окремі зі священнослужителів приймали рішення про перехід на службу у військове відомство [488, арк. 1].

У 1919 р. частина українських територій опинилась у зоні військового контролю відродженої польської держави. У змінених геополітичних умовах Православна церква на Волині в особі єпископа Діонісія (Валединського) та активного духовенства намагалися конституювати організаційну структуру [926, с. 2]. Такі кроки, серед іншого, передбачали повернення кількісних параметрів волинського кліру до передвоєнних обсягів.

Перепис населення 1921 р. показав, що у Волинському воєводстві мешкало півтора мільйона чоловік, із них понад сімдесят відсотків становили українці, котрі майже усі сповідували православ'я [1675, с. 4]. Вірних об'єднано у 810 парафіях та філіях [1143]. Чисельність духовенства залишалась на довоєнному рівні. Оскільки польський уряд мав намір практикувати патерналізм у відношенні до Православної церкви, то кількість громад, а отже й штатного духовенства залишалась актуальною проблемою [381, арк. 191].

Одним із джерел чисельного поповнення верстви були волинські священники, котрі повертались із радянської території. Отця І. Мельникова на початку війни евакуювали в Росію, опісля він служив у Київській губернії. Боротьба більшовиків із Церквою активізувала пошук отцем можливості повернення. У травні 1923 р. о. Мельников прибув на Волинь й отримав призначення у Горохів [1503, с. 698]. Влітку того ж року, за свідченнями утікачів із Радянської України, ліквідовано монастирі Житомирщини [1463, с. 471]. Східна частина Волині поринула в морок антирелігійної кампанії.

На початку 1924 р. польська адміністрація нарешті визначилася із кількістю парафій у Волинському воєводстві, відтак і чисельністю духовенства. Передбачалося, що у десяти повітах регіону діятиме 675 штатних парафій [382, арк. 1]. Церковна влада вважала офіційні дані про чисельність православних суттєво

применшеними [110, с. 659] і наполягала на збільшенні кліру одночасно зі зростанням населення.

Православна Варшавська митрополія нараховувала у 1924 р. 125 благочинь із 1457 парафіями [902, с. 2]. Волинська єпархія мала найбільше монастирів в усій митрополії – 9 разом із Почаївською лаврою. Не легким виявився процес узгодження кількості парафій між митрополією, воєводським урядом і Міністерством віровизнань і освіти. У 1924 р. митрополит Діонісій пропонував мати на Волині 665 парафій, воєвода погоджувався на 510, а міністерство пропонувало 591. Вже наступного року цифри виглядали так – 684 хотіла єпархіальна влада, а на 524 погоджувався воєвода. Переговори щодо кількості парафій, а отже й штатного духовенства тривали упродовж 1925 р. Про це повідомляла митрополитальна преса на початку 1926 р. [1566, с. 11]. Міністерство віровизнань і освіти висловлювалось за скорочення зареєстрованих громад. Листом від 22 червня 1925 р. митрополит Діонісій (Валединський) запропонував для Волинської єпархії 450 штатних парафій, 200 штатних філій і 34 нештатних із правом утримання окремого священика [1221, с. 459].

У Радянській Україні антицерковний тиск був настільки значним, що упродовж двох років зреклись сану 1 200 священнослужителів. Про це інформував нижчі інстанції Центральний комітет КП(б)У в обіжнику 1925 р. [868, с. 28]. За офіційними радянськими відомостями, станом на 1 липня 1925 р. у Волинській губернії УРСР діяла 431 громада (123 291 особа) синодальної (оновленської) орієнтації, 751 парафія (1 104 881 особа) старослов'янської (тихонівської), 273 громади (72 411 осіб) належали до УАПЦ і 49 громад (17 797 осіб) визнавали юрисдикцію Братського об'єднання парафій УПАЦ [1474, с. 193].

На чисельність православного духовенства Волинського воєводства впливали, крім інших, зовнішньоцерковні чинники. В очах населення воно уявлялось заможним і ставало об'єктом агресії, котра втілювалась у пограбування іноді із трагічним фіналом [1494, с. 424]. Звісно, такі випадки носили винятковий характер і не могли суттєво вплинути на кількісні параметри соціальної групи.

У травні 1926 р. Синод Православної церкви в Польщі позбавив сану і виключив із духовного звання священників, котрі перейшли у юрисдикцію Римокатолицької церкви [1521, с. 298]. Ієреїв викреслили зі списку кліриків Православної церкви й оголосили анафему. Позбавляли сану також за порушення світських законів. Це не набуло масового характеру, але стало помітним явищем життя духовенства ПАПЦ.

Весною 1928 р. у справі кількісного окреслення парафій ПАПЦ поставлено ще одну крапку. Міністр віровизнань і освіти, доктор Добруцький запропонував наступний поділ: Волинська єпархія обійматиме усе Волинське воєводство, окрім Милецького монастиря, Поліська – Поліське воєводство із монастирем у Мильцях [742, к. 318-319]. Милецький монастир у 1929 р. нараховував 14 насельників [1121, с. 35]. Волинська єпархія як найчисельніша у Варшавській митрополії перетворилась на територіального і кадрового донора.

Причиною зменшення чисельності волинського духовенства, як вже зауважувалось, були різні виняткові ситуації. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. о. Г. Гейхрех, добираючись для виконання треби у віддалений куточок парафії, потонув [1606, с. 304]. Причиною втрати для Православної церкви священника Вікторовського у 1929 р. став його перехід до складу Греко-католицької церкви [475, арк. 40]. Такий же крок через два роки зробив і відомий священник краю о. П. Табінський [1211, с. 632]. Залишив Волинську єпархію і виїхав у Канаду восени 1930 р. диякон Глицький з Ковеля [1189]. Отже, побутовий травматизм, світоглядні конфлікти та аргументи матеріального характеру – це чинники, що спонукали окремих волинських кліриків залишати верству.

У 1931 р. у Польщі проведено загальнодержавний перепис населення. Статистичні дані по Волинській єпархії показали, що кількість православного населення порівняно з 1921 р. зросла на 257 064 особи і становила 1 323 641 чоловік [1118, с. 136]. Якщо взяти загальнопольський масштаб, то згідно із даними перепису у Другій Речі Посполитій проживало разом і з сім'ями 40 700 чоловік духовенства різних віровизнань [1278, с. 127].

Інформацію про чисельність парафій у Православній церкві в Польщі подавали у працях і тогочасні західні дослідники. Професор Г. Кох у жовтні 1933 р. писав, що Варшавська митрополія нараховує три з половиною мільйони вірних, з яких переважна більшість українці [1323, с. 704]. У той же час кількість парафій сягала 1400. Зауважимо, що половина їх – майже 700 громад – входила до складу Волинської єпархії. Припускаємо, що кількість діючого волинського духовенства сягала тисячі.

Становище духовенства на Житомирщині у результаті більшовицької політики виявилось трагічним. Від утікачів громадськість Волинського воєводства дізнавалась про долю православних священників на радянській території [1567, с. 188]. Репресіями радянська влада змусила багатьох кліриків виїхати із прикордонної території і поселитись у Житомирі. За даними НКВС, у місті у 1936 р. нараховувалось майже двісті осіб безприходних священників і монахів [831, с. 86]. Губернський центр перетворено на своєрідну резервацію, де забезпечувався тотальний контроль за духовенством, за процесом їх соціальної “переплавки”.

В офіційних виданнях ПАПЦ станом на початок 1937 р. Волинська єпархія мала правлячого архієрея та двох вікаріїв. Майже сімсот парафій об’єднувались у 55 благочинь, 56 окремо існувало для чотирьох чоловічих і трьох жіночих монастирів [1570, с. 58]. На початку 1938 р. кількість благочинь і обителей залишалась незмінною [1308, с. 105].

Важливість і впливовість Почаївської лаври у духовному житті Волині, православних Польщі зумовила безпосереднє підпорядкування монастиря митрополиту Варшавському Діонісію (Валединському). Отже, лавра на початку 1937 р. мала 164 особи братії. Разом із насельниками скитів Святого Духа, Свято-Георгіївського та Білівського почаївські ченці становили 210 чоловік [1570, с. 59]. У підпорядкуванні лаври також знаходились, крім трьох названих скитів, подвір’я у Крижах Крем’янецького, Рудні Почаївській Дубенського повітів і Здолбунові. Тому Почаїв продовжував відігравати роль головного осередку формування чернечих традицій не лише в краї, але й митрополії.

Поодинокими виявились випадки усунення представників духовної верстви польською владою. Журнал “Церква і нарід” повідомляв наприкінці 1937 р. про арешт О. Данилевича. Ця обставина змусила ВДК звільнити священика зі служби [1364, с. 826]. У той же час на Житомирщині сталінський режим завдав іще один удар по духовенству. У 1938 р. заарештовано і розстріляно 56 священиків [778, с. 114]. Натомість без розстрілів, але не менш трагічно здійснювала польська влада акцію руйнування православних церков на Холмщині, коли зникло понад сто православних храмів [1377, с. 9]. Постраждало також місцеве духовенство, окремих із яких општрафовано або видворено за межі Люблінського воєводства. Що ж до православного духовенства Житомирщини, то із 598 осіб, заарештованих радянською владою упродовж 20-30-х рр., 258 було розстріляно або закатовано під час допитів [1193, с. 10].

На початку 1939 р. на території Волинського воєводства в одинадцяти повітах державну дотацію мали отримувати 617 настоятелів, ректорів, вікаріїв та дияконів [390, арк. 14]. Загальна кількість православних у воєводстві за офіційними підрахунками становила 1 575 350 осіб, об'єднаних у 736 парафіях, котрі належали до складу Волинської, а частина розділена між Варшавсько-Холмською та Поліською єпархіями [390, арк. 23]. Духовно опікувалися вірними 823 священнослужителі.

Таким виявився підсумок міжвоєнного періоду розвитку волинського духовенства. У вересні 1939 р. радянська влада прийшла на Волинь, розпочавши новий етап у житті духовної верстви краю. Більшовицький режим розгорнув масштабну антицерковну кампанію. Серед перших жертв тоталітарної влади був о. С. Яновський, котрого вивезено у Казахстан у концентраційний табір [1048, с. 118]. Частина священиків, не чекаючи арешту, перейшла німецько-радянський кордон. Серед них о. А. Рудіков [113], о. Іов (Скакальський) [811, с. 7], о. В. Сагайдаківський [1048, с. 118], о. В. Варварів, о. Й. Василів [1017, с. 37], о. І. Кремінський [1292], о. П. Пащевський [1083, с. 81] та інші.

Не лише безпосередні репресії позначилися на чисельності духовенства і їх сімей, але й тяжка моральна атмосфера, постійне очікування переслідувань. Саме це і стало причиною психологічних потрясінь і смерті матушки о. П. Артемюка зимою 1939-1940 рр. [1052, с. 20]. У 1940 р. енкавееєсівці розстріляли о. Данилевича з братом [1608, с. 8]. У червні того ж року заарештовано настоятеля церкви с. Забороль Рівненського повіту о. І. Сиротенка [1020]. Ієрей свідчив, що у Рівненській тюрмі загинули о. В. Стефанович та псаломщик Б. Буткевич. Під тиском репресій відмовився від сану о. Б. Атаманенко [126], тоді як о. Вікторовський повернувся в лоно Православної церкви з уніатського кліру [475, арк. 40]. Загальний підсумок виявився від'ємним для волинського кліру – втрачено кращих представників.

Особливо нищівною була радянська окупація для волинського чернецтва. Чисельність насельників у монастирях скоротилась до мінімуму. Наприклад, в Обицькому Миколаївському жіночому монастирі станом на 1 січня 1941 р. кількість насельниць зменшилась із 64 сестер до 20 [347]. Не піддалися тиску переважно монашки старшого і середнього віку, а молоді послушниці і частина сорокарічних черниць зі страху перед тоталітарним режимом вийшли із монастиря.

Початок німецько-радянської війни позначений арештами волинського духовенства. Перед відступом сталінський режим провів своєрідну зачистку, жертвами якої стали архієпископ Олексій (Громадський) [1305, с. 303], о. Л. Петропавлівський, о. М. Яковлів [684, арк. 28], о. П. Брянський [664, арк. 21] та інші. Отець Т. Міненко зазначав, що впродовж радянської окупації арештовано 50 священників, яких замордовано і розстріляно, а більшість вивезено у радянські концентраційні табори [1305, с. 303].

Релігійна політика німецької окупаційної влади полягала у використанні Православної церкви з пропагандистською метою – дозволено відкриття церков, монастирів, в окремих випадках урочисто. Не йшлося про підтримку якогось напряму. Важливим було не допустити створення єдиної УАПЦ. Названі обставини відкрили перед волинським духовенством шлях поповнення рядів.

Окремі зі священників, котрі врятувались від радянських репресій втечею у Генеральну Губернію, після початку німецько-радянської війни повернулись на Волинь. Отець М. Малюжинський у перші ж місяці німецької окупації прибув у Крем'янець [1132, с. 159]. Відновлено чернече життя у Зимненському монастирі. До 6 монашок владика Полікарп (Сікорський) прислав іще 6 черниць [1305, с. 301].

У вересні 1941 р. у Житомирі відкрито всі храми, в трьох із них здійснювали відправи. У чотирьох навколишніх селах також функціонували церкви. Реєстрацію духовенства, ремонт храмів взяв на себе відділ культів Житомирського обласного управління [1408, с. 3]. Відновлення церковного життя на східних землях породило попит на священничі кадри. Джерелом їх постачання стала Волинь. Наприклад, відомо, що восени 1941 р. на Харківщині з'явився о. Кравчук [515, арк. 77]. Як правило, єпископи Автокефальної і Автономної церков (у більшості вихідці з Волинської єпархії) на перших порах розв'язували кадровий голод, запрошуючи на службу волинське духовенство.

Для заповнення вакантних парафій Волинської єпархії упродовж серпня-грудня 1941 р. рукоположено 20 священників [570, арк. 22]. Загалом в окупаційний період висвяту отримало понад шістдесят осіб. Крім ієрейських, у другій половині 1941 р. здійснено й низку архієрейських рукоположень [2]. У березні єпископ Никанор (Абрамович) прибув у Київ для організації парафіяльного життя [1094, с. 9].

Низка документів свідчить, що чисельність парафій Крем'янецької округи у лютому 1942 р. становила сто двадцять п'ять парафій, включно із Загаєцьким монастирем, які обслуговувало 115 священників [207]. Порівняно із 1921 р. число духовенства округи суттєво не змінилось.

Про волинське духовенство як донора церковних кадрів для усієї України свідчать численні призначення. У 1942 р. настоятелем собору у Вінниці став о. Р. Кваснецький [1201, с. 8], у Проскурові – о. М. Скрипник [1495]. Відомо також про виїзд у Прилуки на Полтавщині Платона Чирви [502, арк. 136].

Рівненсько-Крем'янецька єпархія Автокефальної церкви у вересні 1942 р. нараховувала 219 парафій [662, арк. 12-22]. За час перебування на Рівненській

вікарній кафедрі з середини липня до кінця грудня 1942 р. єпископ Автокефальної церкви Платон (Артемюк) здійснив 13 дияконських свячень, 10 священничих і 2 постриги в іподиякони та 1 в читці [674, арк. 1]. Інтенсивний графік рукоположень мав першорядною метою заповнення кадрового вакууму.

Кінець 1942 р. започаткував сумний перелік жертв серед волинського духовенства. 27 грудня у храмі Дерманського монастиря відправлено панахиду по вбитому священникові Шишликові [527, арк. 34]. У березні 1943 р. о. А. Кирилюка та диякона М. Фірковського розстріляно з іншими заручниками Рівненської в'язниці [1085, с. 4]. У с. Сенкевичівка на Волині 6-8 квітня 1943 р. нацисти затримали представників місцевої української адміністрації і священника [521, арк. 83]. В останній третині квітня вбито священника с. Навіз, у с. Доросині забрано священника, дяка, вчителя та інших осіб – усього 10 чоловік [521, арк. 84], а під час нападу на с. Ставрів німецькі карателі та їх спільники – польська поліція, заарештували о. Саковича. На другий день Пасхи 1943 р. радянські партизани вбили у вівтарі храму священника О. Білецького [349]. Отже, нацистські репресії та діяльність радянських і польських партизан збільшили перелік жертв серед волинського кліру.

Резонансне вбивство припало на 7 травня 1943 р. Українські партизани випадково застрелили митрополита Олексія (Громадського), протоієрея Ф. Юркевича, перекладача М. Жихарєва та водія О. Мельничука [1352]. Загибель церковного адміністратора намагались використати нацисти з пропагандистською метою – у пресі заявлено, що злочин здійснили радянські партизани [116]. Відповідні тексти повідомлень розіслало Німецьке інформаційне бюро усім легальним часописам краю для обов'язкового опублікування [507, арк. 68]. Цей та інші випадки вбивств не лише породжували невпевненість і страх за життя серед духовенства, але й дезорганізовували Церкву.

Оформлення конкуруючих серед православного духовенства Волині української та проросійської груп у церковні інституції призвела до перенасичення краю духовними кадрами. З'явилися заштатні священники. Дубенський автономний благочинний о. В. Ковальський доповідав 17 червня 1943 р. про присутність

позаштатних священників. Таких у деканаті нараховувалось 12 осіб [147]. Загалом же у Волинській єпархії Автономної церкви мешкав 21 позаштатний священник і диякон [203]. Більшість включених до списку – духовні особи, які отримали висвяти в роки війни, однак не змогли влаштуватись на парафію.

З офіційних видань Автокефальної церкви дізнаємось про чисельність парафій, а отже й духовенства Рівненсько-Крем'янецької єпархії. У її шести округах нараховували 208 парафій. Припускаємо, що майже така ж кількість священників їх обслуговувала [660, арк. 7]. У складі Автокефальної церкви на той час вже перебував Дерманський монастир. Загалом влітку 1943 р., за церковними даними, автокефальний напрям мав в Україні 15 єпископів і понад 3 000 священників.

Під час чергової каральної акції проти УПА 3 вересня 1943 р. у Мильцях нацисти спалили село, монастир, розстріляли насельників [524, арк. 15]. Менш трагічним виявилось прибуття 9 вересня німецької каральної групи і фольксдойчів у с. Ситно поблизу Дубного. Вони заарештували місцевого священника під час відправи [524, арк. 1]. Двома днями раніше німці взяли заручниками 74 громадян с. Верхів Острозького району. Дев'ятого вересня голова району в Острозі писав окружному комісару, що ув'язнено серед інших о. О. Туркевича [499, арк. 63]. Відомо про арешт 24 вересня священника у с. Сураж [517, арк. 104]. Частина із затриманих ієреїв загинули, іншим пощастило врятуватись.

Просування радянських військ на захід змусило автокефальних ієреїв залишати парафії. Притулок на Рівненщині знайшли священник Дніпропетровської єпархії М. Худенко [672, арк. 30], о. М. Саранча з Полтавщини [665, арк. 200], о. І. Квашенко з Київщини [666, арк. 57], священник із Дніпропетровщини о. І. Омельченко [665, арк. 207]. Наближення фронту заставило залишити місце служби – м. Заслав – отців Семена і Якіма Гаюків і повернутись на Крем'яничину [669, арк. 48].

У жовтні 1943 р. нацисти знищили відомих священників Автокефальної церкви. Ці страти стали наслідком провокацій радянських диверсантів. Так, 15 жовтня німці розстріляли у Рівному протоієрея М. Малюжинського, о. В. Мисечка, о. І. Левчука,

о. О. Пінкевича [1018, с. 88-89]. Разом із священиками вбито відомих культурних і просвітянських діячів краю.

Потерпало волинське духовенства також від радянських партизан. У с. Янушівка на Рівненщині на початку грудня 1943 р. вони пограбували місцеве населення і повісили священика [523, арк. 30]. Натомість 23 грудня польський загін у кількості 300 чоловік, просуваючись Рівненщиною, поблизу с. Чудель затримав місцевого священика о. Галабурду [520, арк. 30]. Чи саме поляки вбили ієрея, встановити не вдалося. Відомо, що він загинув орієнтовно у цей час. У листопаді 1943 р. до лікарні з тяжкими пораненнями потрапив благочинний Дубенського деканату Автокефальної церкви о. Я. Маркевич [661, арк. 135]. Під час виконання пастирських обов'язків німці схопили настоятеля церкви с. Коршів Луцького району о. В. Ханча і спалили в клуні разом з іншими жителями села [1084, с. 22].

Наближення фронту і неминучі репресії сталінських спецорганів змусили частину волинського духовенства вибратись на захід [676, арк. 5]. Пізніше радянський режим оцінював виїзд священиків Автокефальної церкви з території Волинської області у 60 осіб [441, арк. 114].

На початку 1944 р. радянські війська витіснили німецьких окупантів із Волині. У звітах пізнішого часу зазначалося, що станом на 1 січня 1944 р. у Волинській області нараховувалось 313 храмів і два монастирі [410, арк. 1]. За даними уповноваженого Ради у справах РПЦ Головатого, на 1 липня 1944 р. у Рівненській області було 259 священиків і 62 диякони [564, арк. 7]. Сталінський режим через виконавців на місцях негайно взяв курс на скорочення чисельності волинського духовенства.

Одним із чинників, що безпосередньо впливав на кількісні параметри волинського кліру, виявились сталінські репресії, які стали реальністю вже у 1944 р. Уповноважений Головатий у листі київському керівництву 25 грудня 1944 р. писав, що останнім часом у Рівненській області заарештовано три священики [564, арк. 175]. На кінець четвертого кварталу року у Рівненській області трудилось 363 священики, 45 дияконів, 12 монахів і 138 черниць [564, арк. 173]. У Волинській

області на 1 січня 1945 р. було зареєстровано 1 єпископа, 282 священники і 18 дияконів [410, арк. 2]. Загалом же у Волинсько-Рівненській єпархії легалізувалось 709 священнослужителів без врахування чернецтва. Станом на березень того ж року у Мілецькому монастиреві перебувало 9 насельників [410, арк. 10]. Перед цим у лютому загинув настоятель обителі ієромонах Андрій (Тимофєєв) [410, арк. 16]. Зимненський жіночий монастир нараховував 40 черниць [410, арк. 17]. У квітні 1945 р. заступник голови Корецького райвиконкому Яворович надіслав уповноваженому у Рівненській області Головатому інформацію про Корецький жіночий монастир. В обителі проживало 135 черниць [94]. Білівський монастир церковна влада реорганізувала в жіночий, в ньому трудилось 17 черниць і два священники [37]. Таким чином, чисельність волинського духовенства разом із чернецтвом, досягнута в роки німецької окупації, значно перевищувала показники 1939-1941 рр.

На початку 1946 р. Волинсько-Рівненське єпархіальне управління оприлюднило список загиблого духовенства і церковнослужителів упродовж 1942-1945 рр. У списку 78 осіб [416, арк. 229-233]. Окремі з причин смерті духовенства видаються неточними, однак беззаперечною, хоча і не остаточною, є кількість жертв.

Частина волинських священників, котрі виїхали у Німеччину, під тиском або, повіривши радянській пропаганді, повертались додому. В інформаційному звіті у січні 1946 р. М. Діденко звинувачував єпископа Миколу (Чуфаровського) у рукоположенні та призначенні на парафії поверненців із Німеччини [476, арк. 41]. У квітні 1946 р. трагічно загинув настоятель церкви с. Хотинь Соснівського району Рівненської області о. Зіновій Бабак [578, арк. 23].

Відразу після війни православну Крем'яничину із Почаївською лаврою включено до складу Львівсько-Тернопільської єпархії. За задумом влади понад 130 парафій цієї території мали стати плацдармом опрацювання Галичини. У Почаївській лаврі тоді перебувало 60 ченців і 20 послушників [1587, арк. 41]. Свято-Духівський скит лаври містив 50 осіб. Цей показник удвічі менший за чисельність монахів у міжвоєнний період.

За підсумками першого кварталу 1947 р. у Волинській області нараховували 337 священиків і 75 дияконів [480, арк. 20]. Крім них, в області діяли ще три незареєстровані священики [480, арк. 6]. Що ж до динаміки чисельності, то упродовж перших трьох місяців року рукоположено лише одного кандидата, натомість померло 8 духовних осіб, перейшло в інші єпархії 5 священиків [480, арк. 51]. Із 13 вибулих осіб троє священиків – о. І. Карпецький, о. І. Брук та о. д. П. Рабко – заарештовані [480, арк. 21].

Оцінити чисельність чернецтва у Рівненській області дозволяють зібрані уповноваженим у березні 1948 р. відомості. Отже, Дубенський монастир мав 14 насельників [575, арк. 69], у Корецькому проживало 130 черниць [575, арк. 70], Дерманський монастир – 11 монахів [575, арк. 71], скит на Білівських хуторах – 6 насельниць й 1 настоятель [575, арк. 72], Липківський скит нараховував 4 насельники [575, арк. 73]. Свято-Гергіївський на Козацьких могилах у червні того ж року об'єднував 13 осіб [575, арк. 105-106]. Отже, загалом волинське чернецтво на території Рівненської області становило 179 осіб.

Заходи режиму зі скорочення духовенства поступово давали результати. Впродовж четвертого кварталу 1948 р. із Волинської області вибуло 11 кліриків. М. Діденко писав, що зменшення триватиме завдяки скороченню кількості храмів, позбавлення реєстрації громад і через природне скорочення (смерть) священиків [482, арк. 9]. На 1 січня 1949 р. в області нараховували 386 зареєстрованих священнослужителів.

На початку 1950 р. у Волинській області трудились вже 296 священиків і 65 дияконів [484, арк. 15]. Характерно, що серед них рукоположених упродовж 1941-1945 рр. виявилось 187 осіб, тобто 52% усього духовенства області.

Ліквідація монастирів, закриття парафій спонукало волинських священиків до міграції. Влітку 1952 р. о. Г. Лотоцький залишив Рівненську область і виїхав у Запорізьку [592, арк. 62]. Переміщення духовенства тривало також у наступні роки. У 1953 р. перебрався в Архангельську область о. О. Переверзєв [182], пізніше змушені залишити край і виїхати монах Ніл (Грицюк) (у Ростовську область) [614,

арк. 143], протоієрей М. Абрамович (у Волгоградську) [1423, с. 21], протоієрей В. Капустянський перейшов у Чернівецьку єпархію [1430]. У 1956 р. Волинь залишили о. М. Коломієць (у Сімферопольську єпархію) [1422, с. 28], о. О. Остапчук (в Іванівську єпархію) [1415, с. 32] та о. Г. Штурук (в Калінінську єпархію) [1417, с. 35]. У цьому розчиненні волинського священства в єпархіях Росії, Білорусії та Казахстану головну роль відігравав інстинкт самозбереження.

Якщо повернутись до чисельності волинського духовенства, то станом на 10 квітня 1955 р. у Дерманському монастирі мешкали 50 сестер [595, арк. 52]. Натомість у розформованій обителі на Козацьких Могилах продовжували знаходитись 11 осіб. Про це доповідав П. Дубовик керівництву 28 квітня 1955 р. [601, арк. 66-67]. На 1 січня 1956 р. у Волинській області трудилися 260 осіб духовенства [430, арк. 4], а в Рівненській – 373 [604, арк. 10]. Упродовж другого півріччя 1956 р. у Волинській області із 12 прибулих священників 4 повернулись до служби після радянських концентраційних таборів [242, 54]. Відтак, на початок 1957 р. в області нараховувалось вже 265 священників і дияконів [430, арк. 53]. Отже, у середині 50-х рр. законсервовано кількісне скорочення волинського кліру в основному завдяки маневрам керівництва СРСР в релігійній політиці.

Лібералізація внутрішньополітичної ситуації в СРСР після смерті Й. Сталіна навіть сприяла незначному зростанню духовної верстви, зокрема, чернецтва. У Рівненській області на 1 січня 1954 р. нараховувалось 170 ченців, 1 січня 1955 р. – 165 осіб, 1 січня 1956 р. – 169, 1 січня 1957 р. – 173 і на середину травня 1957 р. у монастирях області подвизалось 177 ченців [605, арк. 42]. У липні 1959 р. на підставі розпорядження митрополита Іоана (Соколова) у Корець перевели 35 монашок із Крем'янця [609, арк. 195]. Насправді у Корець прийнято 53 сестри [90]. На початку вересня 1959 р. Корецький жіночий монастир вже нараховував 159 черниць з усієї Волині [91]. Наступні кроки режиму підтвердили, що концентрація чернецтва на Волині стала підготовчим етапом його ліквідації.

У розпал антицерковних переслідувань чисельність духовенства сягнула найнижчого рівня. На 1 січня 1960 р. у Волинській області нараховували

225 священників і дияконів [436, арк. 4], хоча діючих храмів було 378. Упродовж року залишило службу 12 священнослужителів. У той же час у Рівненській області трудилось 320 представників духовної верстви [612, арк. 2], а скорочення чисельності духовенства призвело до появи 36 вакантних парафій [612, арк. 17-19]. Вже у лютому 1960 р. уповноважений П. Дубовик надіслав Г. Карпову список із 102 громад, котрі необхідно закрити [612, арк. 34]. Хрущовська антицерковна кампанія за короткий час виснажила волинське духовенство, поставивши на межу виживання соціальну спільноту загалом. Крім цього, скорочення кількості священників використано як підставу для маргіналізації Церкви в краї.

Одним із напрямів антицерковної кампанії, котра безпосередньо позначилась на чисельності волинського духовенства, стала дискредитація священників і спонукання їх до відмови від служіння і зречення сану. Упродовж 1960 р. у Волинській області 19 священників і дияконів залишили місце праці [438, арк. 8]. За офіційними відомостями 1 січня 1961 р. у Волинській області служили 242 ієреї і диякони.

Не спадало напруження навколо Почаївської лаври. Стіни монастиря у 1962 р. примусили залишити 70 монахів [978, с. 820]. Одного із ченців – отця Йосипа (Головатюка) помістили у психлікарню [1397, с. 11]. Ці та інші кроки були підпорядковані єдиній меті – ліквідувати авторитетний духовний і церковний осередок в краї.

Упродовж 1962 р. у Рівненській області залишили службу 18 священнослужителів. Із них 3 священники померли, 13 священнослужителів правлячий архієрей відправив за штат через старість або хворобу і 2 – за порушення законодавства про культу [617, арк. 8-9]. Скорочення чисельності духовенства супроводжувалось закриттям парафій. У 1962 р. на Рівненщині припинили офіційне функціонування 29 релігійних громад [617, арк. 43]. Наприкінці червня 1963 р. голова Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР А. Пузін повідомляв, що у представників інших деномінацій доволі напружена ситуація з кадрами. Із 4 256 служителів культу 2 065 осіб мають вік до 60 років і майже 2 тисячі – понад 60 літ [798, с. 4].

Таким чином, антицерковна кампанія призвела до суттєвого фактичного скорочення чисельності діючого духовенства. На 1 січня 1964 р. у Рівненській області трудилися 280 священиків та дияконів і лише 7% із них служили у містах [618, арк. 6-7]. Обслуговували вони 296 діючих храмів області. Стосовно чернецтва, то у середині 1964 р. їх у Рівненській області нараховували 171 особу [618, арк. 116]. Усі вони – насельниці Корецького монастиря.

У другій половині 60-х рр. помічаємо початки реміграції волинського духовенства з-за меж краю. У статусі пенсіонерів повернулися на Волинь із Хмельницької єпархії о. О. Юркевич [176], із Кіровоградської – о. П. Сакович [175]. Вони не лише приїздили для проживання, але й творили своєрідний кадровий резерв. На початку 1967 р. у Волинській області трудилися 245 священнослужителів [448, арк. 4]. Не кращою була ситуація із підготовкою кандидатів у священнослужителі. На кінець листопада 1967 р. у Московській і Ленінградській духовних семінаріях навчалось лише 8 осіб, вихідців із Волині [625, арк. 177-178]. Тому 293 храми Рівненської області обслуговували 240 священиків [626, арк. 56].

Щоб частково вирішити питання кадрового забезпечення, архієпископ Даміан (Марчук) у 1969 р. дозволив заміщення вакантних парафій священикам сусідніх громад [357]. Це на деякий час зберегло парафіяльну мережу. Скорочення кількості духовенства простежувалось і впродовж 1969 р. У Рівненській області на 1 січня 1970 р. трудилися 252 клірики [629, арк. 13], а в Корецькому монастирі перебувало 148 черниць [630, арк. 3]. Громади Волинської області обслуговували 178 священнослужителів [453, арк. 14]. Виключні обставини змусили монахів бути парафіяльними священиками на постійній основі [358].

За даними на 1 грудня 1975 р. ситуація з духовенством у Рівненській області не зазнала змін – зареєстрованими вважалися 240 священиків і дияконів [641, арк. 2]. Корецьких черниць стало менше – 125 насельниць [643, арк. 2]. Скоротилась за рік чисельність священнослужителів у Волинській області до 155 [456, арк. 10]. Уже в січні 1977 р. у Волинській області нараховували 154 духовні особи [355], а Корецький монастир об'єднував у стінах 123 черниці. Упродовж 1968-1977 рр.

монастир скоротився зі 151 черниці до 119 осіб у 1977 р. [647, арк. 30], тобто на 11%. На 1 січня 1977 р. у Рівненській області служили 232 зареєстровані священники і диякони.

Досягнуті темпи скорочення волинського духовенства не влаштовували уповноваженого у Рівненській області, котрий зазначав у січні 1978 р., що впродовж 1976-1977 рр. з краю вступили у духовні семінарії 14 чоловік [652, арк. 4]. Є. Сулима вважав таку кількість вступників високою.

Тим часом змінилась ситуація стосовно Корецького монастиря. У березні 1978 р. в обитель як майбутніх насельниць російського монастиря в Єрусалимі прийнято 5 послушниць [651, арк. 4]. Місцева влада виступила проти, однак ігуменя на власний ризик залишила кандидаток в обителі [651, арк. 17]. Отже, 1 січня 1979 р. у Корці офіційно мешкали 125 черниць [653, арк. 3]. Зросла і кількість духовенства у Рівненській області. Станом на 31 грудня 1978 р. зареєстровано 238 ієреїв і дияконів [650, 2].

Статистичні відомості на початок 1980 р. дивують цифрами. Так, чисельність Корецького монастиря уповноважений обрахував у 120 чоловік [654, арк. 3], себто без 5 осіб, призначених для Єрусалиму. В Рівненській області разом із псаломщиками уповноважений облікував 295 служителів Православної церкви [655, арк. 1], у Волинській трудилися 145 священників і дияконів [138], а вакантними залишалось 5 парафій. Впродовж року у Волинській області прибули 18 священників і дияконів, з яких направлено Навчальним комітетом 6 осіб, рукоположено 8, переведено з інших єпархій 5 [139]. Зауважимо, що на початку 80-х рр. радянський режим уже скоригував політику стосовно Православної церкви. Так, план роботи апарату, уповноваженого у Рівненській області на 1980 р., стосовно Корецького монастиря містив лише фразу про “вивчення причин росту грошових прибутків” [53]. Режим відмовлявся від радикальних методів впливу.

Упродовж наступних років чисельність духовенства у Волинській та Рівненській областях поступового зростала: 1 січня 1984 р. – 152 особи у Волинській області [469, арк. 19] та 112 черниць у Корецькому монастирі [29, арк.

1]. Кращою була ситуація із духовенством у сусідній Львівсько-Тернопільській єпархії, де, з огляду на діяльність підпільних греко-католицьких кліриків, режим погоджувався на чисельну духовну верству. Так, у Львівській області служило 528 священників і дияконів, а в Тернопільській – 267 [337, арк. 2]. Число насельників у Почаївській лаврі знаходилось на найнижчому показнику – 45 монахів [338, арк. 1; 204].

Відзначення 1000-річчя Хрещення Руси стало поворотним моментом зміни радянської церковної політики. Відобразилося це не лише в масштабних святкуваннях, але й у лібералізації ставлення до Церкви на місцях. Упродовж червня-листопада 1988 р. у Волинсько-Рівненській єпархії відкрито 11 парафій [205]. На 1 січня 1988 р. у Корецькому монастирі нараховували 112 черниць. Упродовж року кількість зросла на 13 осіб (за мінусом 5 вибулих) і становила на початок 1989 р. 120 монашок [28]. На цей же період у Рівненській області трудилися 258 священників [27].

Раптово відкриті можливості загострили кадрову потребу. На перших етапах правлячий волинський архієрей вирішував її за рахунок залучення позаштатних священнослужителів-пенсіонерів [57]. Одночасно радянська влада намагалася контролювати чисельність Корецького монастиря. Уповноважений ради у справах релігій у Рівненській області Ю. Скупський повідомляв голові Корецького райвиконкому Б. Данилюку про встановлену квоту прописки. Московський патріарх звернувся з цього приводу в Раду, і вирішено, що у Корці може мешкати 136 чоловік [52]. На 1 січня 1990 р. у Корецькому монастирі перебувало 111 черниць [62].

Восени 1989 р. архієпископ Волинський і Рівненський Варлаам (Ільюшенко) звернувся до уповноваженого Ю. Скупського з проханням сприяти передачі будівель Межирицького монастиря Корецького району для відновлення обителі. Владика Варлаам планував створити там братію у кількості 30 чоловік [45]. Відтак, на 1 січня 1990 р. у Рівненській області трудився 291 священник і диякон [24, арк. 2].

Загострення суспільно-політичної ситуації в країні змушувало комуністів не лише заgravати з православним, але й шукати їх підтримки. Ці чинники спонукали

повернути Православній церкві раніше реквізовані сакральні споруди. Наприкінці серпня 1990 р. Волинська обласна рада передала у користування православним комплекс колишнього Святогірського монастиря у с. Зимно Володимир-Волинського району, Успенський собор, будинок із дзвіницею у Володимирі-Волинському та будівлі колишньої Жидичинської архімандрії у Жидичині Ківерцівського району [196].

У незалежній Україні обмеження з боку світської влади стосовно чисельності духовенства знято. Лише спроможність громади утримувати настоятеля визначала його існування. Крім цього, поділ у православ'ї зумовив збільшення кількості священнослужителів. Функції уповноваженого звелись до фіксації стану. Про зростання чисельності православного духовенства у Волинській області свідчить кількість зареєстрованих парафій: на 1 січня 1992 р. УПЦ – 415 та УАПЦ – 14; на 1 січня 1996 р. УПЦ – 429, УПЦ КП – 135, УАПЦ – 8 [1097, с. 461]; на 1 січня 2000 р. – УПЦ – 490, УПЦ КП – 213, УАПЦ – 15 [1097, с. 486].

Повернемося до Рівненської області. На 1 січня 1991 р. у Корецькому монастирі проживали 114 черниць [63]. На початку 1993 р. УПЦ КП мала 58 штатних священників, а УПЦ – 395 [15]. Загалом же у Київському патріархаті було 65 зареєстрованих громад із 124 служителями культу, Українська православна церква мала 460 громад із 829 служителями. Упродовж 1992 р. в УПЦ КП служили 64 священники і диякони [30, арк. 2], в УПЦ – 407. Крім цього, у Корецькому монастирі перебували 104 насельниці, а Межирицькому чоловічому – 18 ченців.

На 1 січня 1996 р. у Рівненській області трудилось 422 священнослужителі УПЦ МП і 158 УПЦ КП [31, арк. 2-3]. У 7 монастирях області (УПЦ МП) нараховували 272 ченці [16]. Начальник управління у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації С. Баскакова у звіті за 1996 р. зазначала, що “релігійні громади православного спрямування священнослужителями забезпечені на 87%, в т. ч. – УПЦ (413) і УПЦ-Київський Патріархат (162) – на 88%” [34, арк. 4].

У 1999 р. у Рівненській області УПЦ МП мала 505 священнослужителів і 392 ченці та черниці у 9 чоловічих і жіночих монастирях [35, арк. 4], УПЦ КП –

233 священники і 10 ченців в одному монастирі, УАПЦ мала 8 священників [18]. Загалом же на межі тисячоліть у Рівненській області волинське духовенство об'єднувало 1148 діючих представників. За даними Держкомстату України, у 2001 р. у Рівненській області проживало 1 173,3 тисячі осіб [1236]. У відсотковому відношенні духовенство становило 0,098 % кількості усього населення. Порівняно із 0,12% частки духовенства в Російській імперії наприкінці ХІХ ст. відставання помітне, і сучасне зростання можливе лише за рахунок чернецтва, оскільки біле духовенство вичерпало усі можливі ресурси збільшення.

Отже, чисельність православного духовенства Волині упродовж ХХ ст. коригувалась зовнішніми і внутрішніми чинниками. Перед світовою війною царський режим практикував жорстку прив'язку кількості парафіяльного духовенства до чисельності парафіян, наявності церковної землі, закладених у державний бюджет витрат на утримання священника. Війна 1914-1918 р. внесла корективи у кількісні параметри волинської духовної верстви. Частина ієреїв емігрувала, окремі перейшли на службу у військове відомство. Вже в Другій Речі Посполитій чисельність представників верстви відновлено на довоєнному рівні. Значного удару волинському духовенству завдано сталінським режимом упродовж 1939-1941 рр., коли духовна верства втратила значу частину ієреїв і чернецтва. В роки нацистської окупації чисельність духовенства зросла, і верства стала кадровим донором для інших єпархій України. У середині 40-х рр. край залишило майже шістдесят священнослужителів, репресовано понад сто, а вже до кінця 50-х рр. залишився діючим лише Корецький монастир у Волинсько-Рівненській єпархії. На початку 80-х чисельність волинського духовенства сягнула найменшої позначки у три сотні осіб. Поступове збільшення кількості духовенства припало на другу половину 80-х і сягнуло апогею в незалежній Україні й перевищило рівень до Першої світової війни удвічі.

3.2. Освітній рівень

Однією з визначальних характеристик волинського православного духовенства вважаємо його освітні кваліфікації й інтелектуальний потенціал. Від грамотності кліриків залежало ефективне поширення християнської ідеології, здатність самовдосконалюватись, утримувати лідерські позиції в соціумі, бути кадровим реципієнтом для інших соціальних груп.

Особливе ставлення до освіти у середовищі верстви – результат тривалого часу. Наприклад, на початку XIX ст. усе духовенство Дубенського повіту було освіченим. Зі священників лише один закінчив Київську духовну академію – протоієрей В. Померанський [1264, с. 937]. Частина старого (колишнього уніатського) духовенства мало за плечима школи в Берестечку, Острозі, Межиричах, Крем'янці, Олиці, Луцьку, Любарі, Володимирі, Вінниці. Виховані ж за російського панування священники студіювали у Волинській духовній семінарії. У 1823 р. ВДС закінчили 80 осіб. Із них 6 (7%) продовжили студії у Київській духовній академії [1215, с. 680-682], а сан священника прийняли 33 (42%) випускники. У ситуаціях, коли семінарія не могла надати потрібну кількість освічених кандидатів, кадровий голод втамовували за рахунок пастирської школи при духовній семінарії [1487, с. 6]. Зауважимо, що таким чином Церква намагалася вирішити проблему і в кризові періоди XX ст.

Регламентація здобуття освіти представників верстви закріплена в Статуті єпархіальних жіночих училищ. Перший параграф його говорив про становість даного навчального закладу – училища створені для освіти доньок православного духовенства [990, с. 2]. Доступ кандидатам інших соціальних груп в училища був також відкритий, але за відповідну плату, розмір якої визначало місцеве духовенство – фактичний власник навчального закладу. Зараховували на навчання в училище кандидаток, котрі досягли дев'ятилітнього віку і вміли читати російською [990, с. 13-14]. Упродовж шести років навчання вони мали виховуватись у справжньому благочесті. Успішне закінчення єпархіального училища давало випускникам право на звання домашнього вчителя без додаткових іспитів.

Суспільний розвиток другої половини XIX ст. спонукав царський режим реформувати духовну освіту, надавши навчальним закладам нові статuti і штати. Рішенням Синоду РПЦ 2/11 березня 1871 р. зміни мали торкнутися також ВДС [785, с. 182]. Упровадження реформи у ній планували здійснити у другій половині 1872 р.

У вересні 1896 р. Волинська духовна семінарія відзначила століття діяльності. Серед відомих випускників – митрополити, єпископи, науковці, політики [1481, с. 1459; 1092, с. 39]. Досягнення абсолювентів ВДС свідчили не лише про ґрунтовну освіту, котру давали у стінах закладу його вихованцям, але й про обдарованість волинського духовенства.

Крім усталеного шляху, в ієреї через здобуття духовної освіти у семінарії на початку XX ст. існувала можливість складення іспитів для отримання дияконського чи священничого сану. З приводу цього у 1902 р. архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) видав відповідні правила [927]. Він же лобіював інтереси чернечої партії волинського духовенства. Для цього владика ініціював відкриття у Житомирі училища пастирства [995, с. 69]. Архієпископ Антоній твердив, що на момент створення училища лише половина священників мала семінарську освіту.

Одночасно керівництво Церкви намагалась втримати монопольний контроль за підготовкою кандидатів в ієреї. У серпні 1908 р. священник М. Коханович отримав від Синоду відмову на прохання про дозвіл на вступ на навчання в університет. Прохачеві роз'яснили, що 21 липня/4 серпня 1904 р. вища церковна влада заборонила особам у священному сані навчатися у вищих світських навчальних закладах [698, арк. 102]. Подібне рішення, можливо, і вберігало духовенство від шкідливих новітніх віянь, однак зумовлювало корпоративну відсталість в інтелектуальному розвитку.

Наявні відомості про рівень освіти православного духовенства Дубенського повіту станом на 1912 р. приводять до наступних висновків. Зі 136 священників і дияконів повіту 39 (29%) мали початкову духовну освіту, 93 (68%) закінчили духовну семінарію, переважно Волинську, жоден не мав вищої богословської освіти,

1 (менше 1%) – домашню і щодо 3, а це (2%) інформація відсутня [680]. Отже, слова архієпископа Антонія (Храповицького) про наявність семінарської освіти лише у половини священників можна поставити під сумнів. Створення училища пастирства в Житомирі з ініціативи архієрея варто розцінювати як зміну кадрової політики, спрямовану на посилення групи духовенства лояльного режиму.

Окремі волинські клірики здобували освіту не лише у місцевій духовній семінарії та духовних академіях, але й за кордоном. Упродовж 1915-1917 рр. о. М. Попель студіював теологію у приватній семінарії в Чикаго США [383, арк. 15]. Визнаємо однак, що такі випадки поодинокі.

Перша світова війна, російська революція і більшовицький переворот кардинально змінили долю народів колишньої імперії. Тому серйозним ударом по освітньому рівню волинського духовенства виявилось фактичне закриття духовних академій на контрольованій радянським режимом території [797, с. 17]. Багато хто із священників краю змушений припинити вищі теологічні студії. В Україні у період Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського Київська духовна академія та духовні семінарії у єпархіях хоча із труднощами, але продовжували працю. Державна влада виношувала плани їх реорганізації з метою підвищення освітнього рівня, що частково вдалося втілити. Натомість ідея відкриття богословських факультетів у вищих навчальних закладах була повністю реалізована на прикладі Кам'янець-Подільського університету [1500, с. 198]. Світська влада також прагнула покращити роботу єпархіальних жіночих училищ із метою їх зрівняння до відповідних мирських навчальних закладів [1500, с. 294].

Складнішою була ситуація із освітою волинського чернецтва. У 1919 р. поступив у монастир як послушник ієромонах Євтихій (Гаврилюк). Колишній селянин на період входження у духовну верству здобув домашню освіту [743, к. 339]. Богословську практику і теорію ієромонах опанував у стінах Дерманського монастиря. І такий приклад непоодинокий.

Необхідність підготовки кандидатів у священники спонукала керуючого західною частиною Волинсько-Житомирської єпархії, єпископа Крем'янецького

Діонісія (Валединського) створити середню духовну школу на базі евакуйованої Холмської семінарії, котра зупинилась у Крем'янці після повернення з Москви. Офіційно ВДС розпочала роботу 15 жовтня 1920 р. [1059, с. 8]. Першим керівником навчального закладу став архімандрит Саватій, після нього – протоієрей О. Громадський.

У період становлення Православної церкви в Польщі, у складі якої перебувала Волинсько-Крем'янецька єпархія, поповнення духовної верстви відбувалось серед іншого за рахунок емігрантів. У листопаді 1921 р. Діонісій (Валединський) рукоположив в ієреї колишнього старшину Армії УНР Я. Костецького, який закінчив Полтавську духовну семінарію та Московський університет [1362, с. 28]. Однак такі підготовлені кандидати не були чисельними. Виникла природна необхідність відкриття вищого богословського навчального закладу для православних у Польщі. Митрополит Юрій (Ярошевський) з перших місяців перебування на чолі Варшавської православної митрополії ініціював створення духовної академії [849, с. 183]. Цю ідею енергійно підтримував міністр віросповідань Уряду УНР, професор Іван Огієнко. Натомість доля духовних шкіл у підрадянській Волині виявилась сумною. Богословський інститут та пастирська школа у Житомирі закриті у середині 1922 р. [1463, с. 471].

Ідею заснування вищого духовного навчального закладу для Православної церкви в Польщі реалізовано на початку 1925 р. У лютому офіційно розпочав роботу студіум православної теології у Варшавському університеті [1601; 1643, s. 16]. Для забезпечення відповідного інтелектуального рівня слухачів 31 травня того ж року проведено організаційні збори гуртка православних богословів-студентів. До складу управи гуртка увійшов волинський священник о. М. Волков [1255, с. 424].

Посилення контролю польської влади за процесом підготовки кандидатів у православні священники зафіксовано у 1925 р. Офіційна Варшава планувала ліквідувати семінарію у Крем'янці, а на її місці відкрити середній навчальний заклад у Варшаві. На це Синод Православної церкви в Польщі відреагував окремим рішенням. Заявлено, що ПАПЦ повинна мати три духовні семінарії (Крем'янець,

Вільно, Варшава) і теологічні факультети у Вільно та Варшаві [1006]. Реалізація реформи православних духовних навчальних закладів стала предметом наради 22 червня 1926 р. у митрополії. Присутні керівники Віленської і Волинської духовних семінарій, Дерманського духовного училища, представники Міністерства віросповідань і освіти та кураторіумів обговорили зміни в навчальному плані й інші деталі реорганізації православних духовних семінарій [1529, с. 441].

Повітові духовні школи, котрі обслуговували дітей волинського духовенства, діяли в краї до кінця 20-х рр. Так, Крем'янецька духовна школа існувала у містечку до 1921 р., звідки її переведено у Дермань і ліквідовано за розпорядженням польської влади у 1926 р. Одночасно опинилось у Дермані Крем'янецьке віталіївське дівоче духовне училище, яке через дев'ять років припинило існування [1269]. Не зарадили цьому звернення колективів шкіл до громадськості та українського сеймового клубу в Варшаві [693, арк. 206-207].

Узагальнені відомості про освіту волинського духовенства знаходимо у статті о. П. Бичковського, присвяченій стану законовчительства у Волинській єпархії [1088]. Загалом у 824 школах упродовж 1927/1928 навчального року викладало 597 законовчителів. Із них у сані трудилось 540 осіб. Освітній рівень був таким: духовну академію закінчили 7 осіб, православний богословський відділ Варшавського університету – 2, незакінчену академію мали за плечима 8 і незакінчений відділ – 5, лише 1 особа мала вищу світську освіту, 300 законовчителів закінчили духовну семінарію; 130 осіб виявились абсолювентами єпархіальних жіночих шкіл, церковно-вчительських та мали неповний семінарський курс за плечима; середню повну і незакінчену світську освіту – 41 законовчитель. Про освіту 104 учителів Закону Божого відомостей не було. Отже, лише 54 % законовчителів мали відповідні освітні кваліфікації.

У середині березня 1929 р. міністр віросповідань і освіти К. Світальські підписав розпорядження, яким встановив освітній ценз для вчителів Закону Божого. Відповідними становищу польська влада бачила випускників православного богословського відділу Варшавського університету або іноземного вищого

навчального закладу після нострифікації диплома [1010, с. 1]. У той же час Міністерство розуміло, що знайти в одну мить достатню кількість кандидатів неможливо, тому дозволило на перехідний період виконувати функції законовчителів особам із середньо-спеціальною освітою та багаторічним досвідом викладання. На 1 січня 1930 р. з 709 викладачів 582 були настоятелями парафій або вікаріями, 59 – псаломщиками та дияконами і 68 посад належало особам поза причетом [888].

У середині 1931 р. викладачі і студенти православного богословського відділу Варшавського університету підсумовували здобутки навчального року. Відділ успішно завершило 39 студентів. Серед них такі представники волинського духовенства: М. Грабовецький, О. Зелинський, В. Імшенник, Я. Костецький, С. Кострицький, о. І. Навроцький, о. М. Малюжинський, о. О. Соколовський, М. Теодорович, о. Б. Цікуцький та інші [1516, с. 488]. Дванадцять вихованців відділу після захисту робіт здобули ступінь магістра богослів'я. Значну частину магістрантів становили волиняни.

Окрім прагнень вищої церковної влади реформувати підготовку кандидатів в ієреї, цим питанням займався і польський режим. Через молоде духовенство, виховане у лояльному дусі, Варшава планувала зняти православну проблему з порядку денного внутрішніх конфліктів. У березні 1932 р. міністр віросповідань і освіти Польщі дав старт шкільній реформі. Вона безпосередньо торкнулася ВДС. За задумом влади, на її місці мав постати трирічний ліцей із правом зарахування до нього випускників загальноосвітніх чотирикласних гімназій [1445, с. 54]. З моменту започаткування змін у Варшаві створено митрополичий інтернат, де навчались майбутні студенти православного богословського відділу. У 1938/1939 навчальному році інтернат планував здійснити перший випуск.

Порівняно із білим духовенством чернецтво краю відставало в здобутті освітніх кваліфікацій. Так, з п'яти насельників Білівського скита у 1932 р. лише його завідувач ієромонах Мелітон (Ярмусь) мав вищу освіту. Послушник Іван Левицький та рясофорна черниця Параскева Куцова закінчили початкову школу і ще дві особи

– ієромонах Никанор (Душнюк) та Євфимія Левлюх - отримали домашню освіту [9]. Якщо перевести у відсотковий вимір дані, то виявиться, що 20% населенників мали вищу богословську освіту, 80% – початкову і домашню. Не кращою була ситуація і в інших монастирях краю.

Низький рівень освіти православного волинського чернецтва, неконкурентоздатність порівняно з представниками інших конфесій спонукала митрополита Діонісія прислухатись до думки Духовного собору Почаївської лаври і відкрити у стінах обителі школу для преподобного чернецтва [1594, с. 60]. Офіціоз митрополії “Воскресное чтение” у лютому 1932 р. повідомляв, що школа призначена для здобуття освіти переважно в галузі богословських наук не лише ченцями, але й кандидатами на постриг для більш корисного і плідного служіння їх Православній церкві.

Зростання освітнього й інтелектуального рівня волинського духовенства сприяло розширенню сфер зацікавлення священників. У березневому числі 1936 р. єпархіального часопису “Церква і нарід” магістр богослів’я о. Ю. Шумовський помістив звернення до колег-священників Волинської єпархії з проханням оберегти археологічні пам’ятки і при виявленні таких повідомляти. Отець упродовж кількох років серйозно займався науковими дослідженнями і був представником Державного археологічного музею у Варшаві [1274, с. 169-170]. Пізніше, після Другої світової війни ієрей став відомим дослідником минулого Африки.

Підсумок освітньо-інтелектуального зростання волинського православного духовенства демонструють дані, розміщені у щорічних парафіяльних виказах. Так, станом на 1 січня 1939 р. у Рівненському повіті трудилися 90 священників і дияконів. Серед них вищу духовну освіту мали 13 осіб (14%), вищі мирські навчальні заклади закінчили 5 чоловік (6%), найбільше серед духовенства було випускників духовних семінарій – 54 особи (60%). Значним залишався відсоток тих, хто мав початкову духовну 11 (12%) і світську 7 (8%) освіту [213-214; 220; 223; 225; 227; 228; 233-241; 243-245; 248; 250; 250; 260-263; 265; 268-269; 271-279; 281-282; 284-286; 288-290; 294; 299; 301; 303-305; 307; 309; 312-313; 315-316; 319-328; 330-331; 333]. Загалом на

прикладі Рівненського повіту можемо констатувати зростання освітнього рівня волинського духовенства, адже кожен п'ятий священик чи дякон мав вищу освіту. Однак значною залишалась частка священнослужителів із початковою освітою.

Вересень 1939 р. змінив ситуацію в освітній сфері Волині. У нової влади, котра взялася втілювати загальний лікнеп, з'явилися тривіальні проблеми із матеріальним забезпеченням навчальних закладів [1238]. За офіційними радянськими даними, на 17 вересня 1939 р. у Рівненському повіті діяло 210 шкіл, де навчалося 28 202 учні, а через три місяці їх вже було 230 із 32 747 школярами [1448]. Тим часом на Волині ліквідовано духовну освіту. ВДС закрито у перші ж дні радянської влади в краї, а Закон Божий вилучено із переліку предметів шкільної програми.

Реорганізація освітньої галузі Волині упродовж 1939-1941 рр. мала спеціальну мету – насадження відповідної ідеології. У січні 1940 р. проведено Першу Рівненську повітову вчительську конференцію [971]. Учителі повіту “добровільно” взяли на себе зобов'язання виховувати у дітей непримиренну ненависть до імперіалістичної мерзоти, розгорнути роботу з організації гуртків в школах, серед них й антирелігійного, курсів з вивчення української і російської мов. Отже, нова радянська шкільна освіта мала відповідати ідеологічним вимогам тоталітарної сталінської системи, русифікації місцевого населення, їх культурної переорієнтації на схід.

Радянська перебудова шкільної освіти супроводжувалась популістськими акціями. У газеті “Червона зірка” 2 лютого 1940 р. повідомлялось, що польська влада виділяла на розвиток освіти у воєводстві 2 800 тисяч злотих на рік, але “школи перебували в скрутному матеріальному становищі” [1332]. До заслуг в оздоровленні шкільної справи на Рівненщині сталінські клерки зараховували відкриті упродовж чотирьох місяців 91 нову школу на 18 800 учнів, а в 1940 р. додатково планували організувати роботу ще 115.

Радянська влада в краї впродовж 1939-1941 рр. безпосередньо вплинула на освітній рівень волинського духовенства, оскільки у перші місяці нової влади частина священиків нелегально перебралась на територію Генеральної Губернії.

Серед врятованих від радянських репресій – ієреї з вищою богословською освітою. Сталінська каральна система розгорнула масштабну репресивну кампанію. За нашими підрахунками, кожен десятий із постраждалих мав вищу духовну чи світську освіту [1098].

Церковна політика німецького режиму не передбачала особливих преференцій волинському духовенству. У середині жовтня 1941 р. заборонено відкривати теологічні факультети і семінарії на окупованих територіях [877, с. 187]. Церковна влада на Волині у перші місяці німецької влади призначала на вакантні місця кандидатів з мінімальною підготовкою. Серед рукоположених на Житомирщині впродовж окупації траплялись бухгалтери, лікарі, вчителі [494, арк. 70], хоча у газеті “Волинь” 1 вересня 1941 р. голова Житомирського обласного управління Яценюк заявляв про підготовчі роботи з відновлення діяльності духовної семінарії [1408].

Отже, поповнення лав волинського духовенства церковна влада здійснювала за рахунок внутрішніх ресурсів. Псаломщик Прокопій Авдієв подав 28 лютого 1942 р. прохання митрополиту Волинському і Житомирському Олексієві (Громадському) про висвяту в ієреї [106]. Після спеціального іспиту П. Авдієва рукоположено в пресвітери. Єпархіальні архієреї розуміли, що такий шлях вирішення проблеми вимушений і в майбутньому необхідно повернутись до методів підготовки кандидатів.

Виходом із ситуації, коли німецький режим заборонив відкриття середніх і вищих духовних навчальних закладів, стала організація короткотермінових пастирських курсів. Такі відкрито у 1942 р. при ВДК. Серед їх випускників – о. К. Аврамчук [187]. У середині травня 1942 р. член Луцької духовної консисторії протопресвітер С. Грушко просив редакцію газети “Волинь” помістити оголошення про пастирські і дяківські курси при Адміністрації Автокефальної церкви [659, арк. 79]. На підставі дозволу луцького гебітскомісара з 1 червня 1942 р. при Адміністрації розпочинали працю шестимісячні курси для підготовки кандидатів у священники та псаломщики [505, арк. 30]. Право навчання на курсах мали особи із повною середньою освітою або в результаті відповідного іспиту, а на дяківських – із

закінченими шістьма класами. Вступні экзамени планували провести 29-30 травня 1942 р.

У системі освітньої підготовки кандидатів в іереї воєнного часу окреме місце посідало наставництво зі сторони досвідчених священників. У березні 1943 р. протоієрей С. Гаюк доповідав єпископу Рівненському Платону (Артемюку), що можна рукоположити іподиякона В. Гребенюка в диякони і призначити його до церкви с. Білгорода Заславської округи на рік практики, де місцевий настоятель протоієрей Вишневський погодився навчити майбутнього священника [675, арк. 12]. У листі владиці Платону 4 червня 1943 р. протоієрей С. Доброчинський повідомляв про нововисвяченого П. Бойчука, колишнього псаломщика. Автор листа вважав, що о. Прохора потрібно призначити помічником біля досвідченого настоятеля, це дасть молодому священникові необхідні практичні знання [669, арк. 13].

З метою підвищення освітнього рівня священників, дияконів і псаломщиків Рівненське церковне управління планувало упродовж березня 1943 – січня 1944 рр. провести додатковий підтверджуючий іспит для 26 священно-, церковнослужителів Рівненсько-Крем'янецької єпархії Автокефальної церкви [356]. Повністю реалізувати задумане перешкодили воєнні обставини.

Нову сторінку історії волинського духовенства відкрито на початку 1944 р., коли Волинь опинилась у зоні контролю сталінського режиму. Призначений МП єпископ Микола (Чуфаровський) Циркуляром № 4 запровадив порядок представлення документів особами, котрі претендують на священниче чи дияконське місце. Серед обов'язкових документів – свідоцтво про освіту [566, арк. 4].

Встановлення сталінським режимом тотального контролю за церковним життям краю й фіксування освітнього рівня духовенства дає можливість характеризувати його інтелектуальний потенціал. Наприкінці 1944 р. із 8 чоловік братії Дубенського монастиря жоден не мав вищої ні духовної, ні світської освіти, як і середньої. Троє ченців оволоділи семикласною освітою, 1 закінчив шість класів і 4 особи мали за плечима лише чотири класи школи [564, арк. 3]. Схожою була ситуація в Дерманському монастирі. За підсумками 1944 р. в обителі

нараховувалось 16 насельників. З них 1 особа мала сім класів, 1 – шість, 1 – чотири класи, 1 закінчив чотирікласну церковно-парафіяльну школу та 1 – один клас церковної школи [564, арк. 8-9]. Усі інші насельники монастиря в кількості 11 чоловік вказали в особових документах лише домашню освіту.

Складну ситуацію з освітою духовенства на Волині намагалися вирішити вже російські єпископи. Єпархіальний архієрей Микола (Чуфаровський) звертався до уповноваженого у справах РПЦ у Волинській області М. Діденка з проханням санкціонувати виділення приміщення для відкриття пастирсько-богословських курсів. М. Діденко відповідно запитував в уповноваженого в УРСР П. Ходченка, як реагувати на подібне звернення. Оскільки ситуація залишалась нев'язною й місцеві урядовці недостатньо орієнтувались у нюансах домовленостей між РПЦ і Й. Сталіним, П. Ходченко радив волинському уповноваженому зачекати відповіді з Москви [409, арк. 21].

Восени 1945 р. у Луцьку розпочали роботу пастирсько-богословські курси, котрі згодом перейменовано у Волинську духовну семінарію. Уповноважений М. Діденко з цього приводу писав, що заяви про вступ подали 90 осіб, основна частина яких – молодь віком 18-20 років. Особливо радянський урядовець нарікав на незнання вступниками історії СРСР, російської мови і літератури [476, арк. 3]. Можна трактувати цю заяву як орієнтовний план дій режиму в ділянці духовної освіти.

Із моменту відкриття курсів їх керівником призначено о. М. Тучемського. Викладачами залучено людей різного віку й освітньої підготовки. Труднощі навчання полягали у відсутності посібників і підручників, тому підготовка вихованців полягала у переписуванні сторінок посібників [413, арк. 86]. Не сприяла організації ефективного освітнього процесу й малочисельна бібліотека. Її фонд нараховував лише 677 примірників книжок [413, арк. 98]. У середині листопада Москва рекомендувала уповноваженому у Волинській області М. Діденку взяти участь у перевірці книжкового фонду бібліотеки пастирсько-богословських курсів і

вилученні “усіх антирадянських і закордонних видань, котрі містять ворожі матеріали” [477, 125].

Паралельно радянський режим проводив зачистку викладацького складу ВДС. Наприкінці 1946 р. уповноважений М. Діденко писав в інформаційному звіті, що під час розмов із правлячим волинським архієреєм порушувалось питання заміни викладачів, котрі дискредитували себе у минулому [478, арк. 219]. Торкалось воно переважно тих представників педколективу, котрі здобули вищу богословську освіту у міжвоєнний період і мали значний пастирський досвід.

На тлі загального освітнього рівня волинського духовенства чернеча його частина була найменш грамотною. Станом на 1 січня 1946 р. в Корецькій обителі мешкали 133 черниці [79]. Понад дві третини з них мали домашню освіту – 89 сестер (67%), неграмотних нарахували 20 черниць (15%). Значною була частина сестер, котрі здобули початкову світську освіту – 21 (16%) особа. Лише дві сестри мали середню світську (1,5%) і одна (0,5%) – середню духовну освіту. У Богородичному скиті на Білівських хуторах у серпні 1949 р. перебували 18 черниць. Найбільша кількість із них – 10 осіб (56%) – вважалися малограмотними, початкову світську освіту мали 4 сестри (22%), середню світську – 3 (17%) і лише 1 насельниця (5%) закінчила педагогічний інститут [11]. У жовтні 1950 р. у Корецькому монастирі нараховували 125 сестер [585, арк. 38]. З них 29 (23%) були неграмотними. Порівняно із 1946 р. показник зріс на 8 позицій. Середню освіту мали 2 черниці (1,6%), чотирикласну і незакінчену середню – 13 осіб (10,4%), а ось відсоток малограмотних за п'ять років майже не змінився і становив – 65%, тобто 81 насельниця. Чернецтво краю суттєво відставало в освітньому й інтелектуальному планах. Його так і не було подолано до кінця 80-х рр.

Цілеспрямована державна політика на зниження освітнього рівня православного духовенства перешкодила волинській церковній владі відкрити постійні курси з підвищення кваліфікації кліриків. Відмову влада мотивувала відсутністю згадки про такі у ”Статуті православних духовних семінарій”, який

затвердила МП [427, арк. 55]. Повзуча деградація представників верстви відповідала головним напрямам і завданням радянської релігійної політики.

Здавалося б, наявність ВДС у Луцьку знімала кадрову проблему, але на практиці ситуація виглядала інакше. З огляду на надання статусу екстериторіальності навчальному закладові, Педагогічні збори ВДС на засіданні 22 листопада 1954 р. взяли до відома інформацію про те, що на час навчання у духовній семінарії учні знаходяться у підпорядкуванні Навчального комітету при Синоді РПЦ. Єпархіальний архієрей не мав права висвячувати будь-кого із них і призначати на парафію [428, арк. 76]. Відомо, що упродовж 1950-1954 рр. у ВДС подали заяви про вступ 100 осіб вихідців із Рівненської області: 1950 р. – 10 осіб, 1951 р. – 17, 1952 р. – 14, 1953 р. – 28 і в 1954 р. – 31 особа [599, арк. 227]. Настоятель с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області о. Сергій Кульчинський підготував до вступу у ВДС у 1954 р. двох кандидатів [599, арк. 217]. Волинське селянство ще вважало духовну верству вищою за статусом і прагнуло влаштувати дітей на навчання в семінарію як гарантію вертикального соціального просування.

Отже, смерть диктатора і послаблення тогочасного режиму у зв'язку із боротьбою за владу між кремлівськими кланами відкрили духовенству можливість покращення освітнього рівня. Це підтверджує і кількість священиків Рівненської області, котрі студіювали на заочному секторі Ленінградської духовних академії і семінарії. Упродовж 1950-1955 рр. у них здобували освіту заочно 27 священнослужителів Рівненщини (12 в семінарії та 15 в академії) [598, арк. 174-176]. Таким чином, період тимчасової лібералізації радянської церковної політики у середині 50-х рр. дозволив волинській духовній верстві покращити освітній та інтелектуальний рівень своїх представників.

У середині 1955 р. єпископ Палладій (Камінський), скориставшись зміною церковної політики режиму, планував висвятити 7 псаломщиків єпархії [602, арк. 88]. Це суттєво понизило загальний освітній рівень волинської духовної верстви. Тим часом перед початком 1955/1956 навчального року документи на вступ у ВДС

подали 133 особи, а витримали іспит 44 абітурієнти [431, арк. 11]. Сукупно в навчальному закладі студіювали 115 вихованців, із них 65 з Галичини [1438, арк. 68]. Втрата позицій у стінах семінарії підтвердила загальну тенденцію послаблення лідерства духовної верстви в суспільних процесах краю.

На 1 січня 1957 р. стан освіти корецьких черниць виглядав наступним чином: із 116 сестер неписьменних нараховувалось 19 осіб (16%), домашню освіту мали 49 насельниць (42%), церковнопарафіяльну закінчили 2 особи (2%), двокласну школу – 17 (15%) і сільську школу зазначили у графі “освіта” 29 сестер (25%) [92, арк. 1-14]. Порівняно із станом у 1950 р. відсоток неграмотних серед сестер скоротився на 7 пунктів, в основному через смерть старших черниць, котрі не вміли ні читати, ні писати. Корецькі черниці ніби опинились поза часом і простором. Боротьба за виживання відкладала освітньо-інтелектуальне питання на невизначене майбутнє.

Відмінною констатуємо ситуацію стосовно грамотності священників Рівненської області. На 1 січня 1957 р., за інформацією уповноваженого, в області трудилися 20 ієреїв (6%) із вищою освітою, 3 (1%) із незакінченою вищою, 168 (54%) мали середню і 15 (5%) незакінчену середню освіту та 107 священнослужителів (34%) закінчили лише початкову школу [605, арк. 97]. Очевидною є деградація волинського духовенства, оскільки на 1 січня 1939 р. у Рівненському повіті священників і дияконів із вищою освітою числилось 20%. Також на кілька позицій знизився відсоток духовних осіб, котрі мали за плечима середню школу, натомість зросла чисельність священнослужителів із початковою освітою.

У березні 1960 р. волинський уповноважений, надсилаючи у Київ копії характеристик вихованців четвертого класу ВДС, запевняв, що у Волинській області є достатньо священників і недоцільно направляти сюди випускників семінарії [436, арк. 49]. Наприкінці червня розподілено випускників до єпархій Російської церкви. Отже, для Волинсько-Рівненської Навчальний комітет МП виділив квоту в 4 особи [436, арк. 105]. Через чотири роки і це джерело кадрів із семінарською освітою припинило існування. Під тиском влади Навчальний комітет при Синодові РПЦ на засіданні 15 серпня 1964 р. прийняв рішення про закриття семінарії з огляду на малу

кількість учнів [443, арк. 142-144]. Ліквідація семінарії у Луцьку суттєво погіршила можливості волинського духовенства на здобуття фахової освіти.

Якщо підсумувати двадцятирічну роботу ВДС у Луцьку, то виявиться, що освіту у ній отримало 293 особи. Перший випуск здійснено у 1948 р. (9 вихованців), останній – у 1964 р. (6 вихованців) [445, арк. 85]. Коливання динаміки чисельності випускників семінарії безпосередньо залежали від посилення чи послаблення державної антицерковної політики, як і саме закриття навчального закладу.

Повернемось до фактичного стану освіченості волинського православного духовенства. На 1 січня 1967 р. у Рівненській області трудилось 259 зареєстрованих священників і дияконів. Із них 19 осіб (7%) мали вищу богословську освіту, середню – 114 (44%) і початкову – 126 (49%) [627, арк. 27]. Серед зазначених осіб із вищою богословською освітою троє захистили магістерську роботу, а четверо – кандидатську. За інформацією старшого референта, уповноваженого у Рівненській області П. Демченка станом на 29 листопада 1967 р. 12 вихідців із області навчалося у вищих та середніх навчальних закладах Московської патріархії у Ленінграді і Москві [625, арк. 177-178]. Перепони просторового і матеріального характеру знеохочували багатьох потенційних кандидатів в іереї.

На тлі загальноцерковних показників Волинсько-Рівненська єпархія мала певні переваги. У доповіді голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдова на загальносоюзній нараді уповноважених 16 липня 1969 р. зазначалось, що якісний склад православного духовенства в країні погіршується, оскільки 70% служителів культу мають лише початкову світську освіту, а 55% були без богословської освіти [685, с. 7]. Освітні параметри волинського кліру позитивно вирізнялись, однак лідерство не могло тривати безкінечно.

На середину серпня 1970 р. у Волинсько-Рівненській єпархії трудився 21 священник зі ступенем кандидата/магістра богослів'я. Із них 7 осіб (33%) закінчили православний богословський відділ Варшавського університету і захистили до 1939 р. магістерські дисертації [197], інші здобули вищу освіту і ступені кандидатів упродовж 50-60-х рр. у Московській і Ленінградській духовній академіях. А ось у

стінах Корецького монастиря не виявилось жодної духовної особи із вищою богословською освітою. На 1 грудня 1970 р. із 138 черниць середню і неповну середню освіту мали 7 осіб (5%) і 131 (95%) – початкову [633, арк. 16]. Порівняно із 1968 р. на 1 січня 1971 р. на 1% зросла кількість священнослужителів Рівненської області із вищою освітою і становила 21 особу (8%) [632, арк. 10]. Також в області виконували священничі обов'язки 105 осіб (42%) із середньою та 123 (50%) початковою духовною освітою.

Зміна внутрішньополітичної ситуації в Радянському Союзі безпосередньо позначилась на освітньому рівні духовенства Волинської області. Так, на 1 січня 1986 р. нараховували вже 25 осіб (16%) із вищою богословською освітою. Крім цього, в лавах духовенства з'явилися священники із вищою світською освітою, таких зафіксовано 4 особи [473, арк. 5]. Середню богословську освіту отримали 69 (44%) і початкову духовну мали 27 осіб (17%). Зауважимо, що інші священники і диякони, а це 23%, мали світську освіту.

Ситуація з освітою священників і духовними школами в добу перебудови поступово покращувалась. Відкривались нові навчальні заклади. Варлаам (Ільющенко) у листопаді 1989 р. повідомляв про підготовку до відкриття духовного училища [348], яке невдовзі розпочало функціонувати. Одночасно ініційовано створення інших церковних навчальних закладів. Восени 1991 р. при Свято-Миколаївському храмі с. Городок Рівненського району вже діяли пастирські та регентські курси [354].

Із 1990 р. Луцьке духовне училище реформовано в семінарію. Нова доба позитивно позначилась також на освітньому рівні волинського чернецтва, зокрема, корецьких монашок. На 1 січня 1994 р. у Корецькому монастирі трудилися 105 сестер. Уперше монастир населяли особи із вищою освітою – 2 черниці (2%). Середню спеціальну здобули 7 сестер (7%), середню і неповну середню – 47 (45%), початкову – 26 (25%). Також монастир мав 19 малограмотних (18%) та 4 неграмотні сестри (3%) [93, арк. 1-6]. Позитивні зміни, отже, суттєві.

На кінець 90-х рр. минулого століття на Волині діяли три духовні семінарії (дві в Луцьку, одна в Почаєві (УПЦ КП і УПЦ)), духовні училища і школи в Рівному, с. Городок Рівненського району, Житомирі [1001, с. 160-162]. Духовну освіту вихідці із Волині здобували також у середніх духовних навчальних закладах Львова, Тернополя, Києва, одиниці у Варшаві, Москві та Петербурзі. Кількість духовних навчальних закладів відповідала потребам часу, однак якість освітніх послуг через об'єктивні причини залишалась низькою.

Отже, впродовж ХХ ст. освітній рівень волинського духовенства зазнавав змін, причиною яких стали зовнішні чинники, а саме державно-політичні обставини. У століття верства увійшла з високим освітнім рівнем і стовідсотковою грамотністю духовенства, виняток становило лише чернецтво. Падіння Російської імперії на деякий час дезорганізувало систему підготовки духовенства. Однак вже на початку 20-х рр. у Крем'янці створено ВДС. Вищу освіту представники духовної верстви здобували на православному богословському відділі Варшавського університету. Частково розв'язано проблему освіти чернецтва. Наприкінці 30-х рр. кожен п'ятий священник Волинсько-Крем'янецької єпархії мав вищу освіту, що відповідало кращим показникам інших православних церков світу.

Період радянської влади 1939-1944 рр. від'ємно позначився на освітньому рівні волинського духовенства, оскільки значна частина високоосвічених священників або емігрувала, або зазнала репресій. Щоб заповнити кадровий вакуум, упродовж 1941-1944 рр. висвячено кандидатів для Волині і підрадянської України після закінчення ними кількомісячних пастирських курсів, складення відповідних іспитів перед комісіями, призначеними духовною консисторією.

Упродовж 40-80-х рр. освітній рівень волинського духовенства дещо зріс завдяки мирному часу, функціонуванню православної духовної семінарії в Луцьку, духовних семінарій та академій у Москві та Ленінграді. Однак довоєнного рівня так і не досягнуто в основному через антицерковну політику радянського режиму. Звичним явищем того часу була наявність неписьменних серед чернецтва. Падіння СРСР відкрило можливості поглиблення інтелектуалізації верстви. Розширено

мережу духовних навчальних закладів краю. Однак освітній та інтелектуальний рівень перестали бути визначальною і соціально-важливою характеристикою духовної верстви.

3.3. Фахові якості

Пастирські обов'язки для ієрея традиційно трактуються як частина особливого духовного посвячення, пов'язана із виконанням таїнств, навчательством, просвітництвом і церковно-адміністративними функціями. На початку 60-х рр. XIX ст. у статті, присвяченій колу обов'язків сільського священика, о. Л. Міловзоров перерахував у головних рисах напрями діяльності парафіяльного клірика. Отже, парафіяльний священик здійснював недільні, святкові та щоденні богослужіння, треби (хрещення, вінчання, похорон, миропомазання, сповідь), молебні, хресні ходи [1286, с. 49-52]. Траплялося, що ієрей опікувався і солдатами сусідньої військової частини [1350, с. 63]. До першочергових завдань діяльності священика належала й турбота про відповідний стан храму громади. Саме за успіхи у цій ділянці у 1869 р. священика с. Хрінники Дубенського повіту о. Г. Маньковського нагороджено набедреником [955, с. 171]. Також політичні чинники впливали на обсяг функцій священика, оскільки у XIX ст. саме через Православну церкву Російська імперія реалізовувала колонізаційну політику в національних окраїнах, і кліриків перетворено на знаряддя її втілення. Так, о. А. Сендульський у статті у “Волынских епархиальных ведомостях” у 1869 р. звертав увагу на поширення католицьких впливів на побутовому рівні серед волинських селян і потреби боротьби з ними [1469]. Публікація мала констатуюче-спонукальний характер і вказувала напрям дії.

Епархіальна влада жорстко контролювала діяльність священиків і не лише заохочувала до здобутків, але й застосовувала стягнення у випадку порушень. Наприкінці травня 1879 р. ВДК вирішила покарати священика містечка Мельниця Ковельського повіту о. П. Малевича [958, с. 512]. Статут духовних консисторій

редакції 1883 р. передбачав дванадцять мір покарання і виправлення [989, с. 68-69]. Вони практикувались і впродовж ХХ ст., незважаючи на зміну політичної ситуації.

Із метою розширення впливу волинського духовенства і виконання ним безпосереднього призначення заохочувалось проведення ієреями позабогослужбових співбесід. У лютому 1891 р. благочинний 3-ї округи Житомирського повіту о. Григорій Ковалевський доповідав єпископу Волинському і Житомирському Модесту про роботу духовенства. Зазначалося, що священники благочиння у святкові та недільні дні після урочистої вечірні наставляють парафіян із питань віри, моралі та існуючих у громаді недоліків поведінки селян [835, с. 101]. Такі співбесіди духовенство проводило у храмі або приміщенні місцевої церковно-парафіяльної школи. Благочинний у звіті зауважував, що така форма праці священника із парафіянами мала позитивні результати, зокрема, стосовно антиалкогольного виховання [835, с. 103].

Свідченням “професійності” волинського духовенства можна назвати беззмінну багатолітню службу в одній парафії. У 1894 р. у с. Глинськ поблизу Здолбунова призначено о. П. Тарнавського. Стосунки із парафіянами були органічними, і священник трудився у парафії понад 40 років [1486]. Саме для періоду російського імперського режиму характерна значна кількість таких прикладів довголітнього служіння. Отже, контролерами сумлінності священника виступали церковна влада і парафіяни. Співпадіння оцінки цих двох сторін гарантувало тривале перебування в парафії.

Поступово виклики часу ставили перед священниками нові завдання, вимагали більшої вправності. Це розуміли і представники галицького греко-католицького духовенства. На деканальному соборчику у Тернополі 23 листопада 1896 р. уніатські священники говорили про просвітницьке, національне поле праці [1337, с. 28-40]. Цій же проблемі, але вже через шість років присвятив окреме послання єпископ Антоній (Храповицький) [807]. Правлячий архієрей закликав підвладне духовенство суворо дотримуватись церковних правил, самоудосконалюватись і дбати про паству через православну службу та настанови [807, с. 623-624].

При вступі на кафедру у 1902 р. єпископ Антоній (Храповицький) виголосив промову у Житомирському кафедральному соборі. У ній архієрей поряд з іншими проблемами духовного життя єпархії порушив питання втрати священиками авторитету серед пастви [970, 5]. В іншому розпорядженні єпископ звертав увагу духовенства на богослужбові помилки. [858, с. 6]. Єпархіальний архієрей рекомендував клірикам уважно вивчити церковні приписи стосовно хресного знамення і поклонів [860, с.4]. Дотримання правил церковного уставу, вважав владика, гарантувало успішність діяльності парафіяльного священика.

Своєрідною інструкцією зразкового виконання обов'язків стало “Практичне керівництво для пастирів” [1326]. Згідно з роз'ясненнями керівництва редакції 1903 р. основними функціями ієрея вважали здійснення священнодіяння, вчительство, просвітництво [1326, с. 101], наставництво, боротьба із марновірством, розколами, сектами, наверненням в іншу віру, релігійним вільнодумством, догляд за церковним господарством. Особливу увагу духовна влада звертала на приватне життя священика, котре мало бути зразком для парафіян [1326, с. 132]. Отже, на відміну від інших, духовенство змушене не лише працею, але й стилем життя демонструвати вірність християнським ідеалам. Зрештою, така поведінка гарантувала збереження соціального статусу.

Російська революція 1905-1907 рр. внесла нові корективи в усталений ритм діяльності волинського духовенства. Усе частіше лунали заклики активізувати роботу, оскільки село поступово заповнювала соціалістична література. Засобами боротьби із невір'ям, революцією та анархією називали розповсюдження серед вірних книг, газет і листків православного змісту [1505, с. 788]. Спочатку у проповідях та під час індивідуальних бесід настоятель має переконати вірних у корисності, важливості і значенні читання Святого Письма, а тоді вже у відповідних моментах поширювати книги Старого і Нового Заповітів та літературу церковно-богослужбового характеру. Так рекомендувала церковна влада. На практиці виникав конфлікт між застарілими формами і методами праці ієрея та вимогами часу.

У Російській імперії до духовних обов'язків духовенству додали політичні завдання, особливо на Волині, де гостро відчувалась конкуренція між державною владою і польською католицькою шляхтою. Весною 1909 р. Синод розіслав інструкції з метою посилення боротьби із латинством, розроблені на підставі постанов Київського місіонерського з'їзду. Основні пункти документу закликали православних священників утримувати вірних від відвідувань костелів, привселюдно відлучати від Церкви тих, хто прийняв католицтво [699, арк. 43]. Пізніші події показали, що шлях заборон виявився вкрай неефективним і шкідливим для іміджу духовенства.

Оскільки образ “доброго” священно- чи церковнослужителя включав не лише сумлінне виконання обов'язків, але й моральну поведінку, відхилення від стандарту загрожувало стягненнями. На початку жовтня 1912 р. благочинний 3-ї округи Луцького повіту о. Є. Вікторовський просив владика Фаддея (Успенського) звільнити псаломщика церкви с. Оконськ Є. Кульчицького за “непристойний спосіб життя” [487, арк. 1]. Єпископ погодився із аргументами благочинного і на місце Кульчицького призначив І. Троїцького.

Необхідність боротьби із соціалізмом спонукала Місіонерську раду при Синоді РПЦ звернутись до єпархіальних архієреїв із проханням надати інформацію про наявність у церковних областях проблем, як-от поширення лівої ідеології [712, арк. 19]. Серед іншого духовенство хворобливо реагувало на спроби парафіян обирати священника. “Волынские епархиальные ведомости” у серпні 1916 р. опублікували думки з приводу реформи парафіяльного устрою. Їх лейтмотив зводився до твердження про передчасність і шкідливість такого кроку [1208, с. 330-332]. Серед аргументів згадувалась стаття архієпископа Антонія (Храповицького) про виборність ієреїв. На жаль, неврегульованість питання уже через рік повернулася насиллям проти духовенства. Обер-прокурор В. Львов у циркулярі усім преосвященним 20 квітня 1917 р. зауважував, що радикалізація суспільних настроїв на церковному ґрунті вилилась в арешти священників. Після багаторазових прохань віруючих про заміну ієрея виконавчі комітети місцевих рад затримували кліриків

[701, арк. 98]. Тому обер-прокурор закликав єпархіальних архієреїв уважно вивчати кожну скаргу та прохання віруючих й у випадку обґрунтованості негайно вживати до священників-порушників виправних заходів.

Наприкінці квітня 1917 р. Синод РПЦ погодився на демократизацію адміністративного управління [701, арк. 21]. Події розвивались стрімко, і вже 13 травня парафіянам дозволено брати участь у церковному адмініструванні, розширено права білого духовенства [709, арк. 76]. Встановлення більшовицької диктатури спонукало церковну владу на відповідні захисні кроки. У березні 1918 р. Синод РПЦ спільно із Вищою церковною радою прийняв рішення стосовно декрету радянської влади про цивільний шлюб [704, арк. 100], пізніше відмінив виборність кандидатів на церковно-службові посади. Про це, наприклад, поінформовано єпископа Крем'янецького Діонісія (Валединського) указом від 14 травня 1918 р. [711, арк. 18]. Реакція самозахисту не змогла якісно змінити ситуацію у стосунках священника із парафіянами. Секуляризація суспільства набула загрозливих обертів.

Після офіційного включення Волині до складу Другої Речі Посполитої офіційна Варшава ініціювала полонізацію краю і вимагала від православних священників, наприклад, вести метричні книги польською мовою. Почаївський з'їзд 1921 р. своїми рішеннями намагався протистояти таким крокам влади [926, с. 5]. У січні 1922 р. міністр віровизнань і освіти Польщі А. Поніковській підписав Тимчасові правила ставлення уряду до Православної церкви. Фактично документ на півтора десятків років визначив правовий статус православної Варшавської митрополії. Урядове розпорядження насамперед передбачало контроль держави у кадровому забезпеченні, можливість усунення небажаних духовних осіб, ставило вимоги освітнього, морального і політичного характеру до православних кліриків [1012, с. 39-40]. Офіційно також за православними священниками закріплено функції урядовців цивільного стану з відповідною матеріальною винагородою.

Виконання кліриками обов'язків урядовців цивільного стану передбачало представлення щомісячних звітів про рух населення. Циркуляром від 17 липня 1924 р. ВДК нагадувала настоятелям про подання в уряд державних податків і

державних оплат повіту списку померлих громадян [1003, с. 4]. У випадку мобілізації волинян до польського війська священник надсилав метричні виписки. Про це йшлося у циркулярі консисторії від 22 липня [1004, с. 4]. Такі функції посилювали роль священника в громаді, зміцнювали авторитет.

Тривала відсутність стабільної церковної влади породжували порушення церковної дисципліни. Єпархіальне керівництво вдавалось до покарань. Наприклад, за купівлю свічок у приватних осіб оштрафовано на 100 злотих у вересні 1924 р. о. С. Новоселецького та о. Д. Береговича [961, 2-3]. Удвічі менші покарання за таку ж провину отримали ігумен Нифонт та о. В. Кульчинський. Таким чином, девіантна поведінка представників верстви розмивала стереотип клірика в очах вірних. Церковна влада докладала зусиль для попередження викликів.

Загалом, незважаючи на труднощі становлення, волинське духовенство намагалось із честю виконувати місію. У жовтні 1924 р. єпархіальна влада оголосила подяку голові Камінь-Каширського місіонерського комітету о. А. Пинкевичу за труди у боротьбі зі штундою [962, с. 1], а священникові с. Грань Сарненського повіту о. В. Пашкевичу за зусилля у побудові храму у с. Луко [963, с. 6]. Корпоративні поведінкові матриці спрямовували енергію ієреїв у творчому напрямі.

Поступово врегульовувались питання церковно-адміністративної діяльності кліриків. Для налагодження процедури видачі метричних виписок ВДК 28 квітня 1926 р. прийняла відповідний наказ [547, арк. 136]. Невдовзі парафіяни повертають право визначати придатність і здатність священника виконувати пастирські функції. Про акцію вірних с. Межиріччя проти о. Шумського повідомляв рівненський повітовий староста повітовому коменданту поліції 11 квітня 1927 р. [384, арк. 16]. З кожним роком кількість таких виступів зростала, доки не вдалось досягнути персональних змін в єпархіальному управлінні, а ініціативам парафіян надано нормативну підтримку.

Однією із вершин виконання священничих обов'язків у середовищі духовенства вважалася мобілізація громади для зведення парафіяльного храму. У Піддубцях

Луцького повіту настоятель о. О. Мартинюк виявив значні організаторські здібності і здійснив ремонт храму [1282, с. 691]. У день освячення восени 1930 р. у Піддубці прибули представники церковної і світської влади. Головною дієвою особою на урочистостях, звісно, був священник.

Наприкінці червня 1932 р. в Яблочинському Онуфріївському монастирі під головуванням митрополита Діонісія (Валединського) проведено спільне засідання Волинського єпархіального місіонерсько-законовчительського комітету та голів окружних місіонерських комітетів Варшавсько-Холмської єпархії. У виступах учасників засідання окреслено коло головних проблем: нова унія, поширення безбожжя під впливом комуністичної пропаганди, ухиляння молоді від сповіді [183]. Лише негайна реакція кліру на виклики могла виправити ситуацію.

Вимоги до парафіяльного духовенства ставила не лише церковна влада, але й громадськість. У статті “Церковна реформа та духовенство”, котра побачила світ у неперіодичному органі Товариства Петра Могили у Луцьку у 1932 р., І. Власовський наголошував, що “священик мусить наблизитися до народнього життя у різних його проявах” [1133, с. 5]. Упродовж наступних років саме під впливом церковно-громадських кіл здійснювали місію священники краю. Підтвердження цьому знаходимо у листі поліського єпархіального місіонера місіонеру і благочинному Сарненського повіту, протоієрею Георгію Вечорку [681, арк. 70].

На початку травня 1935 р. ВДК змушена видати додаткові роз’яснення стосовно ведення священниками метричних книг. Наголошувалося, що ієреї повинні особисто записувати правдиві відомості про народження, вінчання і похорон парафіян [933, с. 168]. Особливим і доволі дразливим моментом праці православного священника була фіксація народження позашлюбних дітей, укладення заповітів [938, с. 204-207].

Наявні відомості дозволяють стверджувати, що про рівень виконання пастирських функцій дбали самі клірики. Священик М. Грабовецький на деканальному соборчику 3-ї округи Луцького повіту звернув увагу колег на необхідність бути провідниками не лише в релігійному, але й культурному,

просвітянському і громадському житті [1159, с. 392]. Тим часом повзуча секуляризація соціуму породжувала випадки самовільного поховання батьками померлих дітей на кладовищі [762, с. 741-742]. Такі приклади – очевидні сигнали втрати духовенством позицій.

Еволюційний поступ функціональних навантажень кліру перервало приєднання Волині до складу СРСР. Бюро Волинського обкому КП(б)У постановою від 29 квітня 1940 р. “Про реєстрацію актів громадянського стану в області” ввело в дію рішення ЦК КП(б) (від 11 квітня 1940 р.) та ЦК КП(б)У (від 13 квітня 1940 р.) про реєстрацію актів громадянського стану у західних областях УРСР [379, арк. 85]. Згідно з пунктами постанови усі метричні книги на території Волинської області передавались органам ЗАГСу НКВС. Також кліриків позбавили права на легалізацію важливих моментів життя людини як народження, шлюб, смерть.

Фінансовий тиск, переслідування, репресії проти ієреїв супроводжували працю представників волинської духовної верстви упродовж 1939-1941 рр. Незважаючи на втрати, основна частина священиків демонструвала зразки самовідданості.

Німецько-радянська війна відкрила новий період у діяльності волинського духовенства. Вже 3 серпня 1941 р. Міністерство окупованих територій Сходу під керівництвом А. Розенберга розробило вказівки воєнним установам стосовно релігійного питання на захоплених радянських територіях. Насамперед вказувалося, що релігія є приватною справою кожного, і не потрібно створювати перепони релігійним потребам населення, дозволяти відкриття церков та інших культових об'єктів [950, с. 194]. Натомість жодних організаційних заходів не допускати, припиняти політичну діяльність священиків і конфесійних об'єднань.

Релігійна політика нацистів на захоплених українських територіях передбачала демонстративне протиставлення радянським антицерковним утискам. У межах цього курсу православним надали право відкривати храми, здійснювати хресні ходи, прощі [1331, с. 13]. На празник преподобного Іова 10 вересня 1941 р. у Почаївську лавру, за відомостями одного із присутніх, прибуло понад 30 тисяч осіб із Київщини, Житомирщини, Поділля, Полісся і Галичини [1440, с. 4]. Просування

німецьких військ на Схід також відкривало перед волинським духовенством нові обрії праці.

Одночасно національно-церковний рух на Волині заявив духовенству про власні вимоги. У постановах Дубенської окружної церковної ради від 12 січня 1942 р. зафіксовано вимогу усунути настоятеля за ігнорування національно-релігійних потреб українського православного населення міста [1195, с. 6]. У той же час благочинний Уманського району Автокефальної церкви протоієрей К. Косинський просив владика-адміністратора Полікарпа (Сікорського) відрядити кількох священників для відновлення церковного життя краю [1563, с. 7]. З метою покращення праці духовенства 26 лютого 1942 р. у Луцьку при Адміністрації Автокефальної церкви проведено Місіонерський з'їзд з участю владика Полікарпа (Сікорського) [1540]. Духовенство прагнуло реанімувати стандарти праці, нівельовані радянським режимом упродовж 1939-1941 рр.

Тоталітарна природа німецької окупаційної влади невдовзі продемонструвала спорідненість із більшовицьким і виказала себе у низці рішень, котрі регулювали юридичні норми життя захоплених територій. 1 квітня 1942 р. в “Урядовому віснику гебітскомісара в Рівному” розміщено оголошення про чинність на окупованих територіях радянського законодавства, за винятком тих норм, котрі відмінені німецькою військовою чи цивільною владою або суперечать фактові перейняття влади райхскомісаром [872, с. 4]. Також дійсними визнавалися усі радянські карні заходи у випадку невиконання норм постачання та недостатньої продуктивності праці.

Німецька влада не повернула православним священникам права урядовців цивільного стану, а передала ці функції головам районів і міським очільникам. У тимчасовому розпорядженні від 13 березня 1942 р., опублікованому 15 травня 1942 р., рівненський гебітскомісар Беєр наголошував, що “кожен церковний акт повинен отже бути попереджений відповідним актом Уряду Цивільного Стану” [495, арк. 9]. Продублював рішення гебітскомісара загальний відділ рівненського гебітскомісаріату [500, арк. 12]. Майже одночасно гебітскомісар Беєр зобов'язав

усіх священиків, котрі з'являються у районі, негайно реєструватись [500, арк. 2]. А вже 11 травня видано розпорядження про тимчасовий порядок оформлення одруження і розлучення [870, с. 3].

Унікальність ситуації, коли після сталінських антицерковних переслідувань прийшов момент відродження і розвитку, усвідомлював єпископат Автокефальної церкви. Владика Платон Рівненський у липні 1942 р. вважав, що “засобами до такого нашого відродження повинна бути рідна мова в богослуженні й проповідництві, бездоганне життя духовенства на взірець вірним, уділ духовенства в культурно-громадському житті, в щирій праці на всіх ділянках під проводом своїх рідних пастирів, представників влади й діячів” [661, арк. 131]. З огляду на це зрозумілим стало рішення єпископа Платона наприкінці вересня 1942 р. призначити у Білівський монастир ієромонаха Антоніна (Судакевича) [663, арк. 5]. Про відповідне виконання священичих обов'язків ішлося також у листі від 15 грудня 1942 р. Євгена Казновського єпископу Платону (Артемюку) [665, арк. 47-48].

Церковні нагороди і в роки війни залишались засобом заохочення духовенства та відзначення за працю на духовній ниві. Від середини липня і до кінця грудня 1942 р. єпископ Платон Рівненський нагородив митрою 1 священика, золотим наперсним хрестом з оздобами – 3, палицею – 2, сан протоієрея отримали 6 духовних осіб, золотий наперсний хрест увінчав труди 5 ієреїв, камилавку отримали 2, скуфію – 1, натомість 11 чоловік здобули право носити набедренник, в сан ігумена возведено одного ієромонаха. Архієрейські нагороди як благословенну грамоту отримали 21 особа, похвальні листи – 16 [674, арк. 1]. Така форма заохочення здобутків відігравала безсумнівну позитивну, стимулюючу роль.

З метою оптимізації пастирської праці у січні 1943 р. проведено деканальні збори Межирицького благочиння, котрі обрали духівником протоієрея Ф. Шумського, духовним слідчим – священика П. Робітницького та окружним місіонером ієромонаха Антоніна [661, арк. 13]. У той же час зростало втручання окупаційної цивільної адміністрації у церковні справи. Гебітскомісари давали

вказівки духовенству стосовно відправ [1029, с. 85]. Дії німецької окупаційної влади повторювали засадничі принципи радянської релігійної політики.

В умовах конкурентного існування Автокефальної і Автономної церков на Волині в роки війни непрофесійна поведінка священика коштувала не лише авторитету серед парафіян, але й призводила до втрати громади. Благочинний Здолбунівської округи 26 лютого 1943 р. писав Платону (Артемюку) про наростання напруження між православними чехами й українцями в Уїздцях [665, арк. 87]. Місцевий настоятель о. Бондарчук допустив нетактовність до представників чеської національності, і це спровокувало локальне міжнаціональне напруження.

Про втрати духовенства і тяжкі обставини пастирської діяльності доповідав 30 травня 1943 р. у листі владиці Платонові (Артемюку) настоятель с. Семидуби о. Феодосій Тарасюк [661, арк. 54]. Попри виняткові умови праці священикові вдавалося відповідно відправляти служби і навіть організувати на празник св. Кирила і Мефодія соборну відправу за участю 4 священиків і 1 диякона, здійснити молебень біля фігур, поставлених раніше. У воєнний час це розцінювалось як жертвність.

Активізація українського руху опору, різнорідних підпільних військових формувань, каральні акції нацистів, польської поліції створили загрозливу для життя священиків ситуацію в краї. Саме це було перешкодою для о. В. Коробчука з Бугрина у його поїзді в Рівне до архієрея [665, арк. 145]. Складні умови однак не могли заглушити духовного розвитку української людності. Протоієрей К. Климюк у серпні 1943 р. повідомляв владиці Платонові про спорудження нового іконостасу у Піщатинцях на Крем'яничині, який планували освятити на Успіння Богородиці [675, арк. 27]. Одночасно духовенство фіксувало зміну ставлення вірних до церкви. Священик І. Левитський у серпні 1943 р. нарікав, що парафіяни охололи до віри, дозволяють собі працювати у свята і неділю [669, арк. 3].

Зміна ситуації на фронті, погордження репресивних акцій максимально ускладнили діяльність духовенства. На початку вересня 1943 р. німці спалили церкву у с. Вігуричі Сенкевичівського району, а в Городищі пограбували

храм [526, арк. 10]. У таких умовах РЦУ закликало духовенство не занедбувати церковно-парафіяльних садиб і тримати тісний зв'язок із церковним центром [660, арк. 16]. Іншим циркуляром управління рекомендувало настоятелям і церковним старостам уважно стежити за ключами від сакральних споруд, застерігало священників від самовільного залишення парафій [660, арк. 5].

Проходження фронту через Волинь на тривалий час зруйнувало церковне життя краю. Духовенство із парафіянами змушене тимчасово залишити рідні місця. Низку храмів знищено під час обстрілів або пожеж. Оскільки нацисти влаштовували облави на людей, селяни остерігались відвідувати церкви [903, с. 36]. Про це доповідав єпископ РПЦ Пітірім (Свірідов) після поїздки Волиню весною 1944 р. Особливо постраждав під час боїв за Дубно місцевий Хрестовоздвиженський монастир [1240, с. 48-49].

Складовою адаптації до нової дійсності стала реєстрація кліриків, яка легалізувала виконання духовних обов'язків. На початку вересня 1944 р. офіційний дозвіл отримав священник Д. Берегович зі с. Колоденка Рівненського району [369]. Через процедуру реєстрації пройшло усе духовенство Волинсько-Рівненської єпархії. Пізніше, після зміцнення радянської влади на Волині, жоден священник не міг служити без санкції уповноваженого.

На початку травня 1945 р. голова Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпов розіслав інструкцію обласним уповноваженим щодо застосування нового положення про управління РПЦ, затверджене Помісним собором Московської патріархії 31 січня 1945 р. На уповноважених покладалася персональна відповідальність за впровадження названого положення [567, арк. 38]. Цей нормативний акт визнавав настоятеля керівником громади. Окремо зауважувалось, що священники “зобов'язані слідкувати за тим, щоб послідовність і розпорядок парафіяльного життя не перешкождали виконанню парафіянами цивільних обов'язків. Наприклад, у сільській місцевості, у період польових робіт, богослужіння повинне відбуватись лише в години, вільні від сільськогосподарських робіт, та інше...” [909, с. 5-6]. Після утворення громади і подачі відповідних документів місцевій владі вірні на

чолі зі священником отримували у безплатне користування храм та церковну утвар. Отже, церква не становила власність громади. Відповідальність за цілісність церковного майна перед радянською владою ніс настоятель із трьома членами виконавчого органу громади. Контроль за правильним господарюванням здійснювала, згідно з Положенням, ревізійна комісія із трьох осіб [909, с. 7].

Усі православні громади Волинсько-Рівненської громади легалізовувались також внаслідок укладення із органами місцевої влади Типової угоди про користування типовими будівлями. У лютому 1945 р. таку угоду підписано між братією Дерманського монастиря і Мізоцьким райвиконкомом. У пунктах зауважувалось, що храм передається чернечій громаді винятково для задоволення релігійних потреб, представники влади будуть допускатись у позабогослужбовий час для ревізії, а за порушення умов угоди передбачалась кримінальна відповідальність [614, арк. 5-6].

У контролі діяльності духовенства радянська влада пішла далі. У зв'язку із наближенням великодніх свят Рада у справах РПЦ наказала 10 квітня 1945 р. представникам у республіках попередити релігійні громади про необхідність дотримання світломаскування, правопорядку і безперешкодного здійснення церковних ходів навколо церков, а після закінчення Пасхи надіслати звіти [567, арк. 31].

На початку травня юрисконсульт Ради у справах РПЦ В. Покровський роз'яснював рівненському уповноваженому, що священник не має права хоронити померлого без довідки органу реєстрації цивільного стану. Натомість хрестити і вінчати дозволялось, однак без юридичних наслідків [567, арк. 30]. Одночасно радянська влада позбавила громади права володіння кладовищами. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Рівненській області Головатий писав 19 червня 1945 р. голові Клесівського райвиконкому, що кладовищем розпоряджаються районні, міські і сільські органи радянської влади [568, арк. 16]. Питання про це набуло актуальності, оскільки православні с. Клесів перешкоджали хоронити баптистів.

Фізичні обсяги професійної діяльності православного духовенства у Волинській області характеризує статистика хрещень, вінчань та похорон. Так, упродовж другого півріччя 1945 р. у 30 районах Волинської області священиками охрещено 3 018 осіб, повінчано 702 пари і відспівано 3 257 померлих. Через рік зафіксовано наступні показники: хрещень 6 829, вінчань 3 225 і відспівувань 3 650 [417, арк. 38]. Дані цифри не можуть вичерпно ілюструвати рух населення, однак дають загальну картину масштабів виконання священиками обов'язків.

У перші післявоєнні роки дисципліна серед духовенства знизилась настільки, що окремі представники верстви дозволяли собі порушення церковних приписів. На початку 1947 р. новопризначений єпископ Волинський і Рівненський Варлаам (Борисевич), характеризуючи ситуацію у єпархії, писав московському патріарху про ігнорування духовенством посту [572, арк. 46-47]. В іншому випадку православні с. Великі Загорці Дубенського району скерували 5 квітня 1947 р. редактору газети "Червоний прапор" лист зі скаргою на о. Л. Гора, церковного старосту О. Пилиповця та причетників Денисюків [572, арк. 8]. Автори листа просили помістити статтю про поведінку отця і церковнослужителів, котрі показали себе як "банда п'яниць і хуліганів".

Під тиском режиму волинській єпархіальній владі довелося піти на скорочення кількості парафій. Наприкінці лютого 1948 р. єпископ Варлаам (Борисевич) об'єднав громади с. Бискупичі Шляхетські та Іваничівського району та с. Менчиці [417, арк. 10]. Буквально через кілька днів сполучено громади сіл Деревок і Бихів та с. Бучин приєднано до Любешівської парафії [417, арк. 11]. Невдовзі радянська влада заборонила іще одну сферу священничої діяльності – місіонерську. Заступник голови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Белишев інструктував листом від 11 травня 1948 р. уповноваженого у Житомирській області Харченка, що без прямої вказівки патріархії і дозволу Ради не можна реєструвати осіб для ведення місіонерської роботи і таких осіб єпархіальному архієреєві не потрібно призначати. Уповноваженому також заборонялось легалізувати спеціальних місіонерів, а місійна праця повинна проводитись у межах парафії [575, арк. 96].

В іншому випадку режим 1 червня 1948 р. вустами уповноваженого у Волинській області М. Діденка інструктував голову Заболоттівського райвиконкому про заборону духовенству здійснювати хресні ходи в поле для припинення посухи, до криниць, джерел та інше. Дозволялись без відома влади лише хресні ходи на великі християнські свята [416, арк. 123].

Практика втручань місцевого радянського керівництва в справи парафіяльного духовенства носила перманентний характер, а їх глибина залежала від курсу державної релігійної політики. Настоятель с. Стрільськ Сарненського району о. Г. Коленда 20 квітня 1950 р. запитував у Волинсько-Рівненського єпархіального управління, як діяти у випадку нищення головою Стрільської сільради Зикуном хрестів-фігур. Вже 3 червня о 20.10 голова сільради власноруч зрубав фігуру [583, арк. 32]. Також волинське духовенство інстинктивно захищало сфери діяльності від посягань влади. Наприкінці 1950 р. низка священників у Рівненській області відмовлялась передати метричні книги в органи ЗАГСу [586, арк. 11]. Такий стан речей був характерний для Соснівського, Рівненського, Мізоцького та інших районів.

На хвилі чергового послаблення антицерковної кампанії влади новопризначений волинський правлячий архієрей Палладій (Камінський) здійснив низку кроків, що мали сприяти покращенню професійних якостей духовенства. У рік смерті Й. Сталіна він видав циркуляр № 9 від 10 квітня про непорядки у керівництві життям парафій. Єпископ закликав ревізійну комісію до активної праці в житті громади і вважав, що дотримання законності у керівництві парафією усуває половину зловживань і неладу [596, арк. 6-7]. У наступному циркулярі заторкнуто справу незадовільного обслуговування священниками парафій [596, арк. 4-5]. І третій циркуляр владики Палладія стосувався активізації боротьби із сектантством. Успішність справи він базував на зразковості поведінки самого священника, індивідуальних бесід із сектантами та збір інформації про них [596, арк. 2]. Названий комплекс заходів мав модернізувати діяльність парафіяльного священника

та всієї церковної організації і був розрахований на відповідний час втілення та сприятливі зовнішні обставини.

Тим часом нездатність окремих священиків знайти спільну мову із парафіянами породжувала конфлікти. Один з таких трапився восени 1954 р. у с. Доротичі Сарненського району. Отець Василь Грицюк скаржився, що кілька громадян самовільно закрили храм і не пустили священика [600, арк. 202]. Уповноважений вважав, що причина крилась у бажанні конкуруючих груп встановити контроль за церковною касою. Пізніше виявилось, що конфлікт виник між колишніми членами ревізійної комісії та новообраними, а посилила дезорганізацію відсутність постійного священика у парафії [603, арк. 1].

Про якісний рівень праці певною мірою можуть свідчити статистичні дані, зібрані уповноваженим у Рівненській області. Отже, станом на січень 1957 р. в області трудилися 361 зареєстрований священик і диякон, з яких дві третини мали стаж священичої праці понад 10 років, що підтверджувало певний професійний вишкіл представників духовної верстви [605, арк. 97]. Натомість середня тривалість праці в одній парафії мала протилежні пропорції. Майже дві третини священиків області служили в одній громаді до 10 років і лише одна третя 15 та більше літ [605, арк. 98]. Варто взяти до уваги і той факт, що половина зареєстрованих пастирів мала вік понад 55 років, а це безпосередньо позначалося на інтенсивності праці. Щодня богослужіння відправлялись лише в одному храмі Рівненської області, у неділю і святкові дні – у 306 церквах і кілька разів на рік у 21 сакральній споруді [606, арк. 3]. Саме в результаті релігійної політики режиму духовенство старіло і не затримувалось в одному місці служби. Не варто заперечувати провини самих священиків, однак кращих церковна влада тоді не мала.

Досвідчене духовенство, котре мало двадцятирічний стаж праці в одній парафії, стало об'єктом вивчення апарату уповноваженого у справах РПЦ. Окремий пункт, присвячений цьому питанню, внесено у план роботи уповноваженого на друге півріччя 1958 р. [608, арк. 133]. Саме цих священиків режим остерігався найбільше.

Угодовська позиція МП також завдавала удару по професійній діяльності духовенства. У січні 1959 р. Олексій (Симанський) патріаршим посланням у завуальованій формі застеріг духовенство від виконання треб на дому, організації і проведення хресних ходів, продажу предметів релігійного культу за межами храмів [609, арк. 24-25]. Благодійний Демидівського району, протоієрей О. Яблонський доповідав архієпископу Панкратію (Кашперуку) про те, що 2 січня 1959 р. його викликав секретар райвиконкому Донець і через нього заборонив духовенству деканату здійснювати хресні ходи, похорон із хоругвами, колядки, збір селом коштів на ремонт храму, допускати на служби осіб, молодших 18 років [610, арк. 9].

Розпал антицерковних гонінь передовсім вдарив по професійній діяльності волинського духовенства. Одна із жертв кампанії – о. І. Фінкевич [611]. Наступним кроком режиму мала стати ліквідація святих місць [609, арк. 52-53]. Наприкінці липня П. Дубовик писав голові Дубенського райвиконкому про анонімну скаргу віруючих стосовно ліквідації джерела Св. Анни в Онишківцях і настійливо рекомендував форсувати руйнування місцевої каплиці [610, арк. 86]. Уже 23 жовтня 1959 р. спеціальним циркуляром МП офіційно заборонила підвладному духовенству діяльність поза межами храму [609, арк. 253].

Ситуація з виконанням священиками пастирських обов'язків щораз погіршувалась. На Пасху 1960 р. голова сільради Олександр Браторчук, його заступник Олексій Ярмолюк та Василь Седик напали у селі Перевердів на священика Г. Сорочинського [612, арк. 29]. В іншому випадку голова сільської ради Рокитного на Великдень перекинув кілька кошиків із пасками і пасхальними яйцями [612, арк. 115], а настоятелеві місцевої Свято-Успенської церкви о. Ф. Паламарчуку комсомольці перешкоджали відправляти літургію [613, арк. 40]. Однак такі методи не завжди були ефективними. За інформацією уповноваженого у Волинській області А. Федулова, на різдвяні свята 1961 р. у храмах Луцька порівняно із попередніми роками помічено значно менше дітей шкільного віку [438, арк. 13]. Натомість відсоток чоловіків на богослужіннях зріс до 50%, траплялись випадки невиходу

людей на роботу, відпрошування, прихід на працю у святковому одязі і невиконання функцій.

На хвилі антицерковної кампанії Волинський облвиконком прийняв 11 квітня рішення “Про постанову Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. № 263 “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу””. Констатуючи наявність нерозв’язаних питань у релігійній сфері, рекомендовано міськ- та райвиконкомам керуватись у роботі рішенням союзного уряду, створити групи сприяння виконанню законодавства про культу, провести семінари із відповідальними за питання особами районного рівня і сільрад, встановити відповідне оподаткування духовенства, а міліції стежити за виконанням священиками радянського законодавства [437, арк. 6-7].

Частина радянських клерків нижчого рівня з метою втілення курсу партії й уряду в релігійному питанні вдавались до порушень закону, на що правоохоронні органи або закривали очі, або виступали співорганізаторами акцій. Для зриву пасхальних відправ у Корецькому монастирі у 1964 р. влада відімкнула електроенергію, незважаючи на відсутність заборгованості з її оплати [620, арк. 114]. Набуло й системного характеру безпосереднє втручання в обов’язки парафіяльного священика. Настоятель с. Коловерть Гощанського району о. Н. Пашкевич писав 6 жовтня 1964 р. рівненському уповноваженому у справах РПЦ про вказівки членів Гощанського райкому партії закінчити відправу на Покрову до 8 ранку, не дзвонити у дзвони, хрестити і вінчати лише у неділю [620, арк. 165]. Дещо раніше секретар місцевої парторганізації заборонив о. Пашкевичу відвідувати хворих і сповідати.

Звинувачення у порушенні законодавства про культу на адресу о. Є. Скурата висунули у червні 1965 р. голова Бережницької сільської ради Дубровицького району Аврамишин, голова колгоспу “Ленінським шляхом” Червоній та секретар парторганізації Губар. [621, арк. 159]. Вони вимагали від обласного уповноваженого усунути священика з парафії. У відповідь частіше траплялись випадки самовільного відкриття парафіянами знятих із реєстрації храмів і проведення у них молебнів без

участі священників. Такі уповноважений у Волинській області А. Федулов, зафіксував станом на березень 1966 р. у селах Рудники Маневицького та Сокіл Рожищанського районів [447, арк. 8]. Якщо звернутись до статистики, то за 22 роки радянської влади у Волинській області зняли з реєстрації 206 громад [447, арк. 13], а станом на 1 січня 1967 р. легально діяло 194 храмів із 177 400 віруючими за підрахунками радянської влади [448, арк. 4]. Вже через п'ять років у Волинсько-Рівненській єпархії діяло 464 зареєстрованих громади, з яких 379 мали постійних настоятелів, 48 обслуговувались сусідніми і в 37 парафіях не було священника [200]. Штучний дефіцит священників створював враження згасання релігійності населення.

Промовисту характеристику парафіяльного життя подав у звіті за 1972 р. благочинний Березнівського деканату Рівненської області протоієрей Д. Кирилук. Із 12 парафій лише половина мала власних настоятелів, в одній здійснювались требовиконання і 5 залишались вакантними. Усіх новонароджених хрестили священники. Також похорони небіжчиків здійснювались церковним чином. Натомість відсоток повінчаних молодят зменшувався [635, арк. 31]. Відвідуваність церков, на думку благочинного, була задовільною. На богослужіння, особливо святкові, приходила значна кількість віруючих старшого віку. Дітей на службах майже не було. Самі відправи священники здійснювали без порушень, у робочі дні та час збору врожаю із обмеженнями. Цей офіційний звіт благочинного, попри завуальованість реальних проблем, усе ж вип'ячує головні проблеми церковного життя – штучний брак ієреїв для обслуговування парафій, здобутки атеїстичної агітації у випадку вінчань, обмеження владою притоку молодого покоління віруючих, працю священника в умовах радянського релігійного гетто.

З огляду на антирелігійну кампанію, прагнення сумлінного виконання пастирських обов'язків викликали негативну реакцію уповноваженого у справах релігій. У містечку Костопіль Рівненської області у 1972 р. трудився настоятелем о. Нітовський, котрий попри тиск влади здійснював хрещення дітей, заохочував парафіян жертвувати на ремонт храму і кошти використовував безпосередньо за призначенням. Тому уповноважений у Рівненській області Г. Личковаха доручив у

травні 1972 р. голові Костопільського райвиконкому М. Шевцову розібратись у справі та про результати доповісти в облвиконком [636, арк. 5]. В іншому випадку за ігнорування виклику у райвиконком та порушення Указу Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. адміністративна комісія Березнівського райвиконкому оштрафувала на 20 руб. настоятеля церкви с. Прислuch Березнівського району о. В. Сисонюка [58].

Для ефективного впливу і виявлення порушень радянського законодавства про культу уповноважений у Рівненській області весною 1975 р. запропонував створити оперативну групу для виїзду в райони. Планувалося звертати увагу на тематику проповідей духовенства, порушення трудового законодавства віруючими, посилити контроль за Корецьким монастирем [646, арк. 12]. Працівники обласного апарату уповноваженого вважали такі методи дієвими інструментами державної релігійної політики.

Несподівано закриття церков, перешкоди у діяльності православного духовенства дали неочікуваний результат. У доповіді, датованій 29 липня 1977 р., уповноважений у Рівненській області Є. Сулима зазначав, що після закриття церкви православні переходять у секти [648, арк. 11]. Для влади така тенденція виявлялась небажаною – секти представляли собою більш монолітне, ніж православні опозиційно-радикальне соціальне об'єднання.

Паралельно приклади громадської непокори демонстрували самі православні. Мешканці Рівного, щоб уникнути переслідувань, хрестили дітей у церквах Рівненського, Гощанського та інших районів області [652, арк. 59]. Священики і далі практикували хрещення дітей без наявності формальної згоди обох батьків, як, наприклад, в Іваничівському районі Волинської області у 1978 р., що фіксували радянські урядовці [460, арк. 9]. Саме за намагання сумлінно виконувати свої обов'язки упродовж першого півріччя 1980 р. у Волинській області оштрафовано двох церковників і ще двох попереджено [462, арк. 22-23].

На початку 80-х рр. радянський режим модифікував ставлення до православного духовенства. У Плані роботи апарату, уповноваженого у Рівненській

області на 1980 р., одним із головним зазначалось проведення роботи з церковним активом і духовенством, виховуючи їх у душі громадянської свідомості і патріотизму [53, арк. 1]. Вивчаючи вплив духовенства на вірних, апарат особливу увагу звертав на такі групи, як жінки, молодь та діти [53, арк. 3]. Уповноважений Є. Сулима зауважував, що архієпископ Волинський і Рівненський Даміан (Марчук) упродовж 1981 р. жорстко карав підлегле духовенство за порушення церковного уставу [25, арк. 3].

За інерцією апарат уповноваженого нарощував показники роботи. Кількість притягнутих до адміністративної та кримінальної відповідальності у Волинській області упродовж 1981-1982 рр. зростає з 25 до 34 випадків [466, арк. 44]. Помітним виявилось пристосування волинського духовенства до політичних обставин. У зв'язку зі смертю Л. Брежнєва у церквах відслужено панахиди, а священники у проповідях говорили про внесок генсека в справу збереження миру у світі [467, арк. 14]. Одночасно уповноважений зауважував, що сектантські проповідники жодним словом не згадали про смерть генерального секретаря КПРС [467, арк. 15].

На Пасху 1983 р. у кількох селах Волинської області активні віруючі самовільно відкрили церкви і намагались провести у них релігійні зібрання [467]. Кількість притягнутих до відповідальності у 1983 р. зростає суттєво, що свідчило про намагання влади шляхом репресій посилити контроль за процесами у духовному середовищі. Так, 34 особи у зареєстрованих православних громадах і 82 у незареєстрованих зазнали від влади переслідувань [468, арк. 8]. Це був останній спалах антицерковної кампанії режиму.

У переддень горбачовської перебудови, за інформацією Волинсько-Рівненського єпархіального управління, станом на 1 липня 1985 р. з 388 зареєстрованих священників 187 ієреїв перебували на службі до 10 років, до 20 років – 52 особи, до 30 – 41 священник і понад три десятиліття праці мали за плечима 108 духовних осіб. На професійні якості впливали і вікові параметри духовенства. Із названої кількості 115 священників мали до 40 років [198, арк. 1]. Згідно з цими даними, волинське духовенство об'єднувало у своїх рядах велику групу

досвідченого духовенства. Однак за чисельністю вона поступалась клірикам, вихованим в умовах радянської дійсності 70-80-х рр., схильним до компромісу з владою.

В умовах перебудови і загострення соціально-політичних процесів режим змінив тактику впливу на духовенство. Співробітник Інституту наукового атеїзму у Москві Ю. Зуєв у 1987 р. рекомендував в атеїстичній пропаганді відмовитись від викривального тону, підозр та нещирості, посилювати працю вивіреною наукою і практикою аргументації [1205, с. 6]. Переломний етап ставлення влади до Церкви, а отже зміни умов служіння духовенства припав на 1988 р. [26]. У незалежній Україні проблеми “професійної” діяльності православних кліриків носили винятково внутрішній характер і відображали еволюцію моделі поведінки священиків у модернізованому суспільстві.

Падіння Радянського Союзу зняло усі перешкоди в пастирському служінні волинського духовенства. Екстрене заповнення кадрового вакууму вимагало значної кількості підготовлених кандидатів. Наявні духовні школи не справлялись із завданням. Додав особливості ситуації поділ у православному середовищі. Конкуренція між УПЦ (МП) і УПЦ КП та УАПЦ набувала драматичних форм. Це похитнуло дисципліну серед священиків. Нівельовано цінність нагород і впливовість стягнень. Священик-порушник уникав покарання переходом у конкуруючу юрисдикцію. Також внутрішньоправославні суперечки дозволили католикам, представникам протестантських деномінацій ефективно використати ситуацію і розширити сфери впливу, збільшити чисельність громад [1097, с. 452]. Повернення до стандартів пастирської діяльності спостерігаємо в другій половині 90-х рр. Однак класичних зразків не вдалось досягнути через низький рівень підготовки духовенства та посттоталітарний синдром поведінки пастирів.

Таким чином, фаховість виконуваних волинським духовенством обов'язків упродовж ХХ ст. залежала від усвідомлення представниками верстви відповідальності становища, впливу державної релігійної політики. Дотримання стандартів священичої діяльності вимагала як церковна влада, так і громада. Третім

контролюючим чинником виступало пастирське сумління. До них додавалась увага зі сторони держави за винятком періоду нацистського окупаційного періоду та радянської влади. Відступ окремих представників волинської духовної верстви від затверджених Церквою норм пастирської діяльності був результатом трансформації ціннісної системи під дією зовнішніх чинників.

3.4. Ментальність

До сутнісних характеристик, котрі окреслюють ідентичність волинського православного духовенства, закономірно зараховуємо колективну свідомість. Саме усвідомлена спільна ціннісна система, типові моделі світосприйняття і поведінки забезпечували єдність православної духовної верстви Волині.

На момент включення краю до складу Російської імперії волинське духовенство, тоді уніатське, мало низку особливостей. Дослідник Б. Давидович характеризував місцеву духовну верству як суттєво ополячену [1167, с. 6]. Відомо і про православну партію серед кліру. Наприкінці XVIII ст. до Православної церкви приєднався священник Ковельського Хрестовоздвиженського храму о. Ф. Лобачевський [1015, с. 170]. Орієнтація на західні і східні духовно-культурні традиції серед духовенства краю – одна із реалій того часу.

Детальну характеристику меж дозволеного духовенства Дубенщини на початку XIX ст. знаходимо у статті “Дубенщина та православне духовенство цього краю сто двадцять років назад” [1264; 1265]. Отже, у 1817 р. 43 священників і дяка характеризувала хороша поведінка, 148 – добра, 25 – чесна, 3 – непогана, 2 зараховано до категорії “ізрядного” поводження й одного – добропорядного [1264, с. 938]. Із загальної кількості священно- та церковнослужителів кілька осіб були раніше засуджені, інші зловживали алкоголем, сварились. Побутова свідомість далеко не відповідала нормам благочестивої поведінки православного ієрея.

У 60-х рр. XIX ст., на думку Б. Давидовича, волинське духовенство не демонструвало станової самостійності і громадської ініціативи [1167, с. 29].

Царський режим намагався прищепити волинському духовенству інші стандарти поведінки і свідомості. В Інструкції для духовних училищ Волинської єпархії, опублікованій у 1873 р., учням заборонялось відвідувати винні льохи, трактири, маскаради, публічні гуляння, театри, цирки, клуби [825, с. 49]. Також до індексу табу належало вживання спиртного, нюхання тютюну та паління, гра у карти й інше. Такими обмеженнями церковна влада не лише намагалась виховати зразкових кандидатів в іереї, але й інспірувала відособленість духовної верстви, формувала свідомість її представників.

Для попередження порушень єпархіальна влада гостро реагувала на випадки девіантної поведінки іереїв. У 1886 р. “Волинские епархиальные ведомости” опублікували рішення про покарання о. А. Сатієвського. Священника позбавили посади слідчого духовного суду і наклали двотижневу епітимію у Дерманському монастирі із заборною священнослужіння за появу у Почаївській лаврі у нетверезому стані [1317, с. 784]. Для профілактики випадку надали публічності, оприлюднивши в єпархіальному пресовому органі.

У серпні 1897 р. викрито о. О. Моссаковського в оббріхуванні посадовця єпархіального управління [776, с. 611]. Єпископ зауважував у резолюції, що багато із священників, на зразок о. Моссаковського, не дочекавшись законного визнання заслуг, вдаються до негідних ієрейського сану засобів і брехнею, клепами, скаргами і доносами намагаються досягти мети.

Характерною рисою волинського духовенства початку ХХ ст. була станова благодійність. Наприклад, Попечительство потребуючих вихованок Крем’янецького духовного училища у 1901 р. отримало пожертви від причтів і церков Крем’янецької училищної округи [887, с. 186]. В іншому випадку духовенство 2 округи Ковельського повіту зібрало допомогу священнику К. Шеметилу. Під час служби у с. Верхи на Ковельщині трапилась пожежа, котра завдала збитків пастиреві. Інформацію про факт взаємодопомоги опубліковано у березневому числі “Волинских епархиальных ведомостей” за 1902 р. [834, с. 106].

Порушення норм поведінки набували іноді системного характеру, вимагаючи реагування церковної влади. Єпископу Антонію (Храповицькому) доводилось боротись із практикою оплати треб горілкою. У 1902 р. архієрей звернувся до пастирів із суворою заборonoю брати оковиту за хрещення, вінчання чи похорон [861, с. 25]. Адаже зібрану “колекцію” пляшок священники продавали, і не раз Храповицький розглядав справи безпатентної торгівлі спиртним. На майбутнє за те, що священник візьме горілку як вдячність за потребу, єпископ обіцяв церковну судову справу, епітимію та усунення з парафії.

Поряд із братським ставленням між священниками траплялися випадки непорозумінь і наговорів. Так, після обвинувачення ієрея Гобчанського у 1905 р. переміщено в іншу парафію протоієрея І. Юхновського [697, арк. 38]. На початку 1906 р. о. С. Ваць прохав Раду Міністрів імперії повернути його на попереднє місце служіння у с. Суховоля Замостської округи [697, арк. 29]. Втратив парафію священник через вживання “бранних” слів, а паства перестала ходити у церкву.

З метою посилення боротьби з латинством Синод РПЦ рекомендував духовенству, і волинському також, утримувати православних від відвідувань костелів, привселюдно відлучати від Церкви тих, хто перейшов у католицизм, вінчати у вівторок та четвер у місцевостях із переважаючим католицьким населенням, відновлювати братства для боротьби із латинством [698, арк. 83]. Такі вказівки посилювали категоричність представників духовної верстви.

У примусовому порядку усі духовні особи залучались до фінансової підтримки одіозних пресових видань. У жовтні 1909 р. редакція “Холмской церковной жизни” і “Холмского народного листка” зверталась до ХДК з проханням спонукати наявних боржників внести підписну плату [736, к. 6]. Захищаючи ж власні матеріальні інтереси, представники волинського духовенства за кожної зручної нагоди апелювали до цивільної влади. Серед таких о. А. Сагайдаковський [726, арк. 3]. Зафіксовано й вільнодумні вчинки з боку окремих священників [702, арк. 21].

Надмірний патерналізм влади сприяв викривленню свідомості духовенства, неадекватному сприйняттю реалій. Священник Й. Крась звертався за дозволом до

холмського губернатора мати для власної безпеки револьвер і рушницю [734]. Не цурались священники використовувати родинні зв'язки для отримання кращої парафії. Отець В. Немеровський 2 червня 1914 р. просив єпископа Холмського і Люблінського Анастасія (Грибановського) призначити його в одне із повітових міст Холмської губернії [719, арк. 31]. У біографічних відомостях про себе він вказав, що є двоюрідним племінником архієпископа Волинського і Житомирського Модеста (Стрельбицького). Псаломщик Петро Юзвяк у рапорті про переведення в іншу парафію 10 серпня того ж року мотивував прохання погрозами місцевого католицького населення вбити за виявлення австрійських шпигунів [719, арк. 48-49]. Аномальність наведених прикладів очевидна.

Перша світова війна вивела на поверхню церковного життя Волині не найкращих представників духовенства. Про один із таких випадків згадував в еміграції Євлогій (Георгієвський). У вересні 1914 р. після успішної наступальної кампанії російської армії захоплено населені пункти Галичини, де відразу розпочато приєднання греко-католиків до РПЦ. Ситуацією скористались священники брати Борецькі і представили справу переходу двох парафій як можливість кар'єрного росту [1047, с. 237]. У 1915 р. Синод дозволив псаломщику Володимиру Ломберу носити прізвище Орлов [710, арк. 1]. Думки, що зміна прізвища полегшить просування службою, дозволить уникнути упередженого ставлення, дотримувався і священник П. Струк, настоятель церкви с. Тересполь Холмської єпархії [708, арк. 75]. У цій ситуації деформація пастирської свідомості ієреїв зумовлювалась суто матеріальними чинниками.

У добу Української Народної Республіки Міністерство внутрішніх справ в особі працівників департаменту віросповідань О. Маричіва та о. П. Пащевського дбало про нівеляцію проросійських настроїв серед православного духовенства. У відповідному циркулярі, розісланому у березні 1918 р. єпархіальним архієреям, ішлося про потребу поминати за богослужіннями Українську Державу, а не російську владу [725, арк. 20]. Переважна більшість волинського духовенства мала промосковську орієнтацію, тому не підтримала ідеї автокефалії Української церкви.

На єпархіяльному з'їзді духовенства і мирян у Житомирі у травні 1918 р. його учасники постановили вважати доцільною автономну форму організації церковного життя України, тоді як автокефалія немає достатніх ні канонічних, ні історичних підстав [728, арк. 1].

У 1918 р. волинське духовенство було переважно ідейно денаціоналізоване та опозиційне до нових політичних віянь часу [1268, с. 44]. Лише окремі представники верстви йшли в ногу із національно-церковним відродженням. Одним із перших у 1920 р. запровадив українськомовні богослужіння у с. Митниця Старокостянтинівського повіту о. Іван Теодорович [1093, с. 8]. Також єпископ Крем'янецький Діонісій (Валединський) 6 січня 1921 р. у зверненні до всечесного духовенства єпархії закликав виголошувати проповіді і відправляти рідною пастві мовою [486, арк. 110], а духовенство Володимирського повіту на з'їзді 1 лютого не лише привітало створення Товариства "Просвіта", але й обіцяло співпрацювати з національною культурно-просвітницькою інституцією [408, арк. 19].

Натомість група старорежимних священиків Рівненської міської округи на чолі із протоієреєм М. Рогальським в акті від 1 травня 1922 р. виступила проти української мови [486, арк. 38]. Непримиренна проросійська позиція єпископа Більського Сергія (Корольова) стала причиною виселення його 8 травня 1922 р. польською владою до Чехословаччини [751]. Провідниками проросійської групи в межах усієї Варшавської митрополії виступили єпископи Єлевферій та Володимир, котрих також усунуто від церковних справ [1222]. Єпископ Єлевферій опинився у Милецькому монастирі, де не припиняв здійснювати проросійську агітацію [486, арк. 3]. Ціннісний розлам в середовищі волинського кліру набирав усе реальніших обрисів, в основі якого лежав національно-релігійний чинник.

В окремих ситуаціях ідеологічна заангажованість превалювала над християнським сумлінням кліриків. Митрополит Юрій (Ярошевський) у кінці січня 1923 р. просив люблінського воєводу усунути з Яблочинського монастиря монаха Іова (Дичко) [750, к. 60]. Майже одночасно сам ієромонах шукав у повітового старости захисту від нападок ієромонаха Ніфонта (Медведева) [750, к. 66]. У

лютому 1923 р. архімандрит Смарагд (Латишенков) убив митрополита Юрія (Ярошевського). Частина священників схвалювала такий крок російських шовіністів [750, к. 18]. Протилежність поглядів на розвиток духовного життя Волині також руйнувала сім'ї священників. Дружина о. Н. Абрамовича, вихована в російському патріотичному дусі, не погоджувалась із його українською позицією. Сьомого травня 1924 р. вона залишила чоловіка-священника [1186, арк. 19]. Ці та інші приклади наочно ілюструють маргіналії метального поля волинського духовенства.

На практиці асоціальна поведінка не знала конфесійних перепон. Поліцейський працівник у Потуржині Томашівського повіту доповідав на початку січня 1925 р. повітовому коменданту про ксьондза Юзефа Відавського з Оцова. Католицький священник прибув на парафію у кінці 1924 р. і відразу завоював прихильність парафіян, вимагав негайного висвячення закритих місцевих православних церков на костели. Було помічено, що чотири рази у ночі до нього приїжджала молода жінка із Замостя [753, к. 44]. Згодом ксьондза заарештували, а в його помешканні виявили комуністичну літературу.

У серпні того ж року більський повітовий староста повідомляв люблінському воєводі про ієромонаха Яблочинського монастиря Микиту (Денисенка), котрого нібито помітили у співжитті з вихователькою монастирського дитячого притулку [744, к. 303]. Незалежно від правдивості інформації сам факт її появи свідчить про певні тенденції в церковному середовищі.

Ще однією стороною свідомості волинського духовенства у середині 20-х рр., особливо у північних районах єпархії, стало небажання удосконалюватись за допомогою відповідної літератури – православних часописів, книг [1355, с. 2]. Натомість залишились актуальними традиції корпоративної солідарності [363]. Матушка Юліанія Рижковська мотивувала право на парафію с. Іванич Володимирського повіту тим, що її предки Гуревичі служили тут понад триста років. Парафія вважалася родинною для забезпечення вдови і трьох сиріт до їх повноліття [117]. Невдовзі Іванич повернувся представникам давньої священничої родини.

Критичні умови матеріального забезпечення в межах Другої Речі Посполитої змушували духовенство демонструвати лояльність. Протопресвітер Армії УНР о. П. Пащевський у листі до П. Певного 15 листопада 1926 р. згадував про спільний похід з поляками на Київ і доклав дві світлини [405, арк. 2]. У цьому випадку о. Пащевський органічно вписався в зміну курсу державної політики на Волині, здобувши певні дивіденди.

Нав'язана царським режимом духовенству світоглядна система вже у міжвоєнний період провокувала конфлікти. У Сарнах виникло напруження між місцевою молоддю, котра вирішила вшанувати пам'ять полеглих уенерівців, і о. Дружиловським. Він відмовився відслужити на могилі панахиду. Про це повідомляв "Народній вістник" 9 червня 1927 р. [1552, с. 2]. Настоятель Ланівецької парафії о. В. Романовський виступив проти запровадження української мови у богослужіннях [396, арк. 57]. Священик Боришкевич у Володимирі та його однодумці використовували сповідь для антиукраїнської агітації [1446, с. 9]. Клірики постали перед очевидною вимогою корекції базових світоглядних орієнтирів, і цього настійливо вимагала паства. Ігнорування загрожувало втратою статусу.

У другій половині 20-х рр. церковне життя Волині стабілізовано, здійснено кадрове поповнення. Насичення єпархії кліриками породжувало конкуренцію. На ґрунті призначення на парафію виник конфлікт між о. Кадієм і благочинним о. Борецьким [1330, с. 5]. Іноді прагнення матеріального добробуту переважало над ієрейським сумлінням. Священника О. Житинського звинувачували у зловживаннях на посаді голови колишнього Почаєво-Волинського народного банку, організованого до війни почаївськими чорносотенцями. Ієрей уже після ліквідації фінансової установи незаконно отримував значні суми з активів [546, арк. 2]. Більський староста І. Бобек у середині квітня 1928 р. доповідав люблінському воєводі про ієромонаха Євтихія (Гаврилюка). Чернець до початку 1928 р. перебував у Дерманському монастирі, а тоді переміщений на Холмщину у Костомлоти. Староста характеризував його як малоінтелігентну, нервову і безпорадну людину. За

короткий час перебування у парафії він посварився із віруючими [743, к. 340]. Неадекватна поведінка представників священичої верстви стала наслідком деформації їх ціннісної системи, нездатності відповідно реагувати на виклики часу.

Значний конфліктний потенціал містили стосунки в координатах “духовенство – церковнослужителі”. Траплялись ситуації, коли непорозуміння переростали у сутички із застосуванням фізичної сили. Саме за бійку дяка с. Тишковці П. Авдієва із священиком Романюком першого відповідно до розпорядження духовної влади від 20 квітня 1928 р. відправлено на двотижневу покуту у Милецький монастир за власний кошт [99]. Бажали кращого і відносини між самим духовенством. Після призначення єпископа Антонія (Марценка) у Холм виник конфлікт між ним і місцевим благочинним о. Денисевичем [751, к. 19]. А от колишній ієромонах Гамаліїл за незаконне вінчання молодих отримав у 1929 р. від Луцького окружного суду 3 місяці в'язниці з відтермінуванням виконання на 2 роки [1489, с. 4]. Порушуючи правила, колишній чернець здійснив таїнство без дозволу настоятеля парафії, при відсутності документів про розв'язання попереднього церковного шлюбу.

Складними і заплутаними на перевірку виявились внутрішньокорпоративні стосунки духовних осіб і їх сімей. Вони базувались далеко не на християнських засадах. У 1930 р. студент третього курсу православного богословського відділу Варшавського університету О. Денисюк одружився із сиротою протоієрея М. Шеметило з умовою, що старший зять о. М. Вдодович, при якому вона жила, поступиться Поромівською парафією [125]. Священик Вдодович парафії не передав. Згодом конфлікт залагоджено, однак він продемонстрував усю неоднозначність родинних стосунків у сім'ях священнослужителів.

Характерною рисою корпоративної свідомості волинського духовенства залишався страх перед вікарним та єпархіальним архієреєм, що фіксуємо на прикладі вступу священиків у Товариство Петра Могили. Митрополит Діонисій (Валединський) і вікарний єпископ Симон (Івановський) ставились до інституції насторожливо. З огляду на це рядові священики не зважувались поповнювати ряди

організації без побоювань репресій. В. Лукань із Радивилова 2 січня 1933 р. повідомляв управі Товариства в Луцьку про такі застереження священників [398, арк. 168]. Більшість кліриків негативно ставилась до української церковно-громадської організації, а ті, що нейтрально або прихильно, – вважали за потрібне не ризикувати наявним становищем.

Удару корпоративним правилам поведінки завдало і вливання стороннього елемента у волинську духовну верству. У с. Борохів Луцького повіту настоятелем трудився о. Неізнаний, колишній офіцер царської армії. Ігнорування ним службових обов'язків, лихослів'я та носіння зброї навіть у храмі спровокували конфлікт із парафіянами. Влітку 1933 р. громада не пустила священника в церкву. Отець Неізнаний у відповідь за допомогою дяка та кількох прихильників зняв замок із храму. Тоді обурені люди зібрались для в'яснення справи. На хвилі високих емоцій отець вистрілив кілька разів у натовп і поранив селянина С. Озюка [1458]. Після цього священника побили до непритомності. На суді виявилось, що він є таємним агентом поліції. Церковна влада прагнула усунути о. Неізнаного за штат, але протекція польської влади змусила залишити його на службі.

Приклади деструктивної поведінки окремих ієреїв не могли нівелювати столітніх позитивних ментальних напрацювань верстви. Досвідчене духовенство давало приклад пастирської діяльності. У січні 1935 р. помер один із найбільш заслужених священників Волині о. Модест Данкевич, настоятель церкви с. Залішани Сарненського повіту. Покійний священник практикував дієву християнізацію вірних і використовував для цього кожен зручну нагоду. Наприклад, він ішов до селян, котрі вночі пасли коней, і там доводив безпідставність ідей комунізму та їх безсилість у боротьбі з релігією [1411, с. 219]. Священники-колеги не сприймали такої поведінки о. Данкевича, окремі навіть засуджували.

Така критична ситуація непокоїла не лише кліриків, але й представників громадськості. Активний просвітянський і церковний діяч того часу Іван Власовський у редакційній статті у першому числі єпархіального двотижневика “Церква і нарід” 1935 р. писав, що нашою ціллю є співпраця в піднесенні й

оздоровленні релігійно-морального духа пастирства, оскільки поміж духовенством стільки зустрічаємо ненормальностей і часто дуже сумних явищ [1443, с. 12]. Ілюстрацією слів І. Власовського стали справа о. Вдодовича, настоятеля с. Спасів Здолбунівського повіту, та інші. Рівненський окружний суд після постанови Мізоцького гродського суду розглянув позов проти нього за розповсюдження старих чисел “Почаевского листка” антипольського та антикатолицького змісту [1400, с. 102-103]. В іншому випадку дяк церкви с. Дерев’яне Клеванської гміни Роман Марчаковський через російські шовіністичні переконання протівився виконанню церковним хором віршів Кобзаря після панахиди по ньому [678, арк. 8]. Дяк не лише схвилювано поведився у церкві, але й ображав парафіян.

На тлі різнорідних ексцесів зразки самовідданості демонстрували священики, котрі перебували на кордоні католицького і православного світів – на Холмщині. Підкомісар слідчого уряду у Любліні Ф. Форіан доповідав 16 серпня 1935 р. люблінському воєводському уряду про дії священика М. Квасневського, спрямовані на захист православ’я [740, к. 46]. Інші священики намагалися пристосуватись до наявних умов існування. Отець І. Панасюк для демонстрування лояльності обрав Товариство осадників Горохівського повіту [387, арк. 2]. Про польське коріння заявляв заштатний священик Г. Носальський [748, к. 52]. Влада постановила таємно фінансово підтримувати його і надала першу допомогу у розмірі 200 злотих.

Демонстрацією корпоративної солідарності можемо вважати ситуації навколо конфлікту корецького міського духовенства. На початку жовтня 1935 р. о. С. Барщевський просив редактора газети “Українська нива” не друкувати допис Степана Якимчука, бо вже й так багато помий вилито на духовенство православне [405, арк. 106]. У вступному слові при відкритті Волинського єпархіального зібрання 12 лютого 1936 р. архієпископ Олексій (Громадський) наголосив, що для окремих пастирів сучасне місіонерське питання та національний інтерес є занадто високими, і вони живуть окремим життям [979, с. 99]. Тим самим архієрей звертав увагу підлеглого духовенства на необхідність зміни ставлення до потреб пастви.

Реалії польської державності змушували православне духовенство демонструвати зовнішню лояльність. На початку 1936 р. вона втілилась у вигляді участі в інвестиційній позиції. ВДС, духовенство єпархії та правлячий архієрей підтримали державу значними внесками [1569, с. 140]. Загалом же православна Варшавська митрополія перерахувала 118 450 зл. Знаходились і такі ієреї, котрі погоджувались на впровадження польської мови у богослужіння з метою отримання дивідендів від влади [750, к. 234-235]. Священики о. Федорович із Подгорець та о. Артецький з Шиховець Грубешівського повіту у березні 1936 р. відслужили панахиди по маршалу Пілсудському польською мовою. Повітова влада запропонувала воєводському уряду збільшити ієреям розмір місячної дотації та з часом лобювати призначення на кращу парафію. У запалі заподатливості перед владою благочинний о. Володимир Матвійчук підробив підписи священиків і дияконів Білгорайського повіту під Актом пам'яті маршалу Юзефу Пілсудському [750, к. 215].

Маємо приклади стійкості волинських священиків у переконаннях. На день 1 травня 1936 р. у селах Листвин і Білобережжя Варковицької гміни Дубенського повіту місцеві комуністи організували нелегальні зібрання. Настоятель парафії о. М. Покровський дізнався про демонстрацію, за що комуністи побили його кийками [750, к. 5]. Натомість турботою про колишніх колег та рідних дітей були зумовлені протекціоністські кроки владики Полікарпа (Сікорського) та протопресвітера П. Пащевського. 7 липня 1936 р. вікарій Луцький Полікарп просив УПРВ влаштувати колишнього уенерівця Отченаша [395, арк. 106], а ось о. Пащевський 10 вересня звертався до посла Сергія Тимошенка за допомогою в зарахуванні його сина в митрополитальний інтернат [395, арк. 72]. Вочевидь названі духовні особи таку поведінку вважали стандартною.

Маргінальним явищем корпоративної свідомості волинського духовенства стала наявність серед духовних осіб аферистів. У липні 1937 р. митрополит Литовський Єлевферій рукоположив в ієреї вихідця з Волині Якова Кравчука [1404, с. 1]. Вже тоді стало відомо, що о. Кравчук підробив документи про освіту,

зловживав церковними фінансами. Влітку 1937 р. о. Яків Кравчук просив митрополита Діонісія призначити його кліриком православної церкви у Парижі. Після війни священник опинився на Волині і через кілька років був репресований.

В окремих випадках пристосування переходило межу припустимого. Отець Іван Панчук мав негативну оцінку в очах світської влади за антисанітарію, порушення громадського спокою та зв'язок із КПЗУ. Восьмого липня 1938 р. у листі волинському воєводі отець твердив про лояльність до польської держави [387, арк. 18]. У березні 1939 р. він доніс луцькому повітовому старості на єпископа Полікарпа (Сікорського) за його деросіянізаційну позицію. Отець вважав такі кроки припустимим до ідейних опонентів.

Період 1939-1941 рр. з правлінням тоталітарного радянського режиму зумовив ментальний злам серед частини священноієреїв. Окремі відмовились від сану, інші тимчасово припинили здійснювати відправи. Щоденний страх за власне життя і життя рідних супроводжував ієреїв. Найменшим виразом пристосуванням став перехід на церковно-слов'янську мову відправ.

Деформацію корпоративної свідомості зупинено з вибухом німецько-радянської війни. Духовенство Крем'янця в цей період продовжувало демонструвати проросійські позиції. Газета "Волинь" у числі за 11 грудня 1941 р. звертала увагу громадськості, що під час панахиди по розстріляних у Крем'янецькій в'язниці в Богоявленському монастирі жоден зі священників не згадав, що загиблі – українці і боролись за українську справу [1530]. У с. Здовбиця на Здолбунівщині два священники-москвофіли відмовились відправити служби по українських героях [1536]. Характеризуючи духовенство Млинівського деканату на початку 1942 р., о. Соловій писав про його пасивність і боязнь репресій з боку Олексія (Громадського) [658, арк. 22]. Схожі міркування про незацікавленість частини волинського духовенства громадськими справами висловлював й Василь Штуль у статті, опублікованій у газеті "Волинь" у січні 1942 р. [1598]. Проблеми свідомості духовенства міжвоєнного періоду набули нового звучання.

Із позитивних рис колективної свідомості відповідальність залишався притаманною ознакою кращих представників волинської духовної верстви. Приймаючи призначення настоятелем Білівського монастиря, ієромонах Антонін (Судакевич) просив 5 жовтня 1942 р. єпископа Рівненського Платона (Артемюка) делегувати на його місце у с. Даничів священика А. Тучемського, який продовжить розпочату працю як церковно-національний діяч [663, арк. 3]. Отець Антонін прагнув закріпити позитивні досягнення, вважаючи це важливим.

Послаблення церковної дисципліни у воєнний час принесли негативні результати. На початку березня 1943 р. єпископ Рівненський Платон (Артемюк) у листі рівненському гебітскомісару звертав увагу на критичну ситуацію у Білівському монастирі [675, арк. 43]. Відомо також про дезорганізуючу поведінку священиків Д. Яцинського та А. Шаравського. Вони не лише ігнорували розпорядження благочинного, але й не виконували прямі пастирські обов'язки [665, арк. 92-95]. Війна і породжений нею хаос у церковному житті відкривав шлях таким явищам.

Засобом покращення дисципліни церковне керівництво вважало стягнення. РЦУ 11 травня наказало священику В. Коробчуку, настоятелю церкви с. Бугрин Гоцанського деканату, за повторний непослух і невідповідну поведінку відбутися в Білівський монастир на три тижні для службової практики [665, арк. 153]. Однак і сам Білівський монастир страждав від внутрішньої деструкції [668, арк. 36]. В іншому випадку автономний священик о. М. Коломієць відмовився хоронити загиблого з родиною о. С. Мельникова. Причиною – померлий був кліриком Автокефальної церкви [665, арк. 203]. Таким чином міжюрисдикційна конкуренція домінувала над християнським сумлінням.

Наближення фронту вкрай ускладнило працю духовенства. В огляді стану Здолбунівського району за листопад 1943 р., підготовленому упівцями, зауважувалось, що місцеве духовенство боїться більшовиків та німців, і кожен має сховище [518, арк. 44]. Ситуація постійного ризику притуплювала людські почуття,

загострювався інстинкт самозбереження. Беззахисне духовенство самотужки напрацьовувало формулу виживання.

Встановлення радянського режиму на Волині на початку 1944 р. проросійські священники краю сприйняли, як можливість отримати дивіденди. Мешканець Рівного о. О. Власік написав 24 червня 1944 р. лист митрополиту Олексію (Симанському), у якому доносив на “зрадників” – автокефальне духовенство, і вимагав позбавити його парафій, особливо благочинних. Закінчив лист о. Власік проханням надати кращу парафію [569, арк. 18]. І, як бачимо, тривіальні матеріальні інтереси учергове взяли гору.

Інстинкт самозбереження змушував волинське духовенство пристосовуватись вже до умов радянської окупації, демонструючи лояльність. Встановлення тотального контролю за церковним життям включало перевисвяту автокефального духовенства, котре отримало сан у роки війни. Упродовж літа 1944 р. повторне рукоположення прийняли о. О. Волошин, о. В. Рибачук, о. С. Говдій, о. А. Сегейда та інші. На 1 липня того ж року лише 25 священників і дияконів Рівненської області зараховано до автокефальної юрисдикції [564, арк. 7]. Перевисвята для приєднаних автокефальних священників не виявилась чимось катастрофічним і стала ціною легалізації в структурах РПЦ.

Конфлікти між духовенством не відійшли у минуле і в радянську тоталітарну добу. Священик І. Зінкевич, за твердженням о. Бжезицького, бере за себе самогон і називає Бжезицького комуністом і бандерівцем [475, арк. 10]. Благочинний, протоієрей О. Варницький на прийомі в уповноваженого розповів про патріотичну роботу і допомогу радянській владі “виловлювати німецько-українських агентів” [475, арк. 10]. Знаходились і такі, хто до останнього моменту намагався бути вірним поглядам і не йти на компроміс. Уповноважений М. Діденко у доповіді київському керівництву 3 квітня 1945 р. повідомляв про уникання окремим автокефальними священниками реєстрації. Серед таких – о. Д. Штуль та о. Ф. Зай [475, арк. 23].

У радянському соціумі тотальне стеження і доноси знайшли своїх adeptів серед кліриків. Благочинний Луцької округи о. В. Осташевський 12 грудня 1945 р. у

рапорті єпархіальному архієреєві доповідав про порушення окремими священиками зобов'язань з єпархіальних внесків та представлення потрібної інформації з життя парафії [413, арк. 9]. Не обійшов увагою о. Осташевський колишнього автономного священика о. І. Давидовича. Ймовірно, він розглядався благочинним як конкурент. За допомогою доносу матушка о. Давидовича намагалася звести порахунки із протоієреєм С. Грушко [476, арк. 43]. Вона сподівалась поквитатись із колишнім автокефальним священиком і, можливо, здобути для чоловіка вигідну соборну церкву.

В умовах радянського тоталітаризму діяльність духовенства також контролювали урядовці і спецслужби. Отримані компрометуючі матеріали оперативно використовували для коригування позиції священнослужителів. У кінці грудня 1945 р. митрополит Київський Іоан (Соколов) викликав для пояснень єпископа Волинського і Рівненського Миколу (Чуфаровського). Останній визнав, що траплялись випадки пожегів вдячними новорукоположеними на зведення будинку для пастирських курсів та інше [477, арк. 6-7]. В одному із звітів уповноважений М. Діденко зауважував, що єпископ Микола (Чуфаровський) мешкає у чотирьох, обставлених м'якими меблями кімнатах, продукти харчування і речі купує на базарі [476, арк. 46]. Влітку того ж року судовим рішенням зобов'язано о. С. Скоробацького виплатити прислузі гроші за три роки праці [612, арк. 147]. Якщо у випадку о. Скоробацького винайм домашньої робітниці вписується в традиційні схеми життя волинського духовенства міжвоєнного періоду, то прагнення єпископа Миколи (Чуфаровського) до розкошів за радянськими мірками не що інше, як творення нового культу поведінки.

Страх за майбутнє, небажання опинитись в ролі ізгоя спонукали кліриків йти на самоприниження у взаємовідносинах із владою. Після доносів протоієрей С. Грушко спробував особисто розвіяти сумніви в уповноваженого з приводу його нелояльності. На прийомі в М. Діденка 10 січня 1947 р. о. Стефан переконував у надійності і просив повернути на місце настоятеля кафедрального собору [480, арк. 30]. Щораз більше доноси входили у моду і перетворювались на засіб усунення

конкурентів і опозиціонерів. Другий священник Луцького собору і благочинний Луцького району о. В. Осташевський на початку січня подав уповноваженому скаргу на кількох аркушах на єпископа Варлаама (Борисевича). У ній він звинуватив правлячого архієрея у привласненні церковних грошей, подав закиди політичного характеру [480, арк. 32]. Скаргу уповноважений передав у радянські поліційні органи. У потрібний момент вона відіграла приготовлену роль і сукупно із іншими доказами вирішила долю єпископа.

Домінування консервативних сил у церковному житті краю відобразилося на підготовці кандидатів в ієреї. Європейська звичка молодих священників носити акуратно підстрижені вуса і бороду наштовхнулась на критику [414, арк. 19]. Ректор семінарії о. М. Тучемський у Додаткових відомостях до Звіту про ВДС за 1947/1948 навчальний рік гоноровито заявляв про пристосування деяких випускників семінарії, котрі одруженням на доньках священників, маскуванню та іденферентністю намагаються вибудувати духовну кар'єру [418, арк. 134-137]. Наприкінці серпня 1948 р. голова та секретар сільської ради с. Вишків Ківерцівського району звертались в єпархіальне управління з проханням залишити священника М. Кравчука. Аргументами “за” названо участь клірика в заходах із благоустрою приміщення сільського клубу, активність у підписці на держзайм, сприяння колективізації через бесіди з селянами [417, арк. 96]. Отже, не пастирське самовдосконалення, а вміння досягти консенсусу із владою виходило на передній план колективної ціннісної системи.

Перебування духовної верстви у своєрідному соціальному гетто не усунуло маргінальних проявів свідомості її представників. Благочинний Дубенської округи о. Лукашевич доповідав 17 липня 1952 р. про арешт за зберігання і продаж самогону сторожа Дубенського Іллінського собору О. Кухарчука [593, арк. 49]. Виявилося, церковнослужитель трудився в соборі 15 років і кілька останніх збував саморобний алкоголь. Про це знав настоятель і соборний причет, купуючи у нього самогон [593, арк. 50]. З огляду на ці та інші вчинки духовенства єпископ Волинський і Рівненський Палладій (Камінський) підписав 10 квітня 1953 р. спеціальний

циркуляр, котрим постановив викорінити публічне куріння тютюну та надмірне споживання алкоголю священиками [596, арк. 2].

Збірний образ свідомості волинського духовенства доповнювався і випадками корисливого поведження із парафіяльними грошима. Віруючі с. Карпилівка Рокитнівського району скаржились 14 квітня 1953 р. заступнику голови райвиконкому Власову на священика із Рокитно, котрий півроку тому відправив у них службу і взяв із церковної каси 186 руб., пообіцявши ними заплатити парафіяльні податки державі. Однак минули місяці, а ні грошей, ні розрахунків перед владою не відбулось [597, арк. 30]. Не відійшли у минуле і конфлікти між церковними старостами і настоятелями. Про один із таких випадків у громаді с. Тайкури доповідав 15 березня 1955 р. благочинний Здолбунівського району, протоієрей Є. Гейхрех єпископу Волинському і Рівненському Палладію.

Загострення суперечностей міжособистісного і корпоративного характеру посилювалися також у найбільш консервативній частині волинського духовенства – чернецтві. Сформована в екстремальних умовах чернеча громада Дерманського монастиря мала низку внутрішніх контраверзей, котрі впливали на її розвиток. Це особливо помічали радянські клерки. У довідці про стан монастиря, складеній 1 квітня 1955 р. уповноваженим П. Дубовиком, зазначалось, що роль неформального лідера в обителі відіграє економ, черниця Довбенко, і з цим змушена рахуватись настоятелька монастиря ігуменя Лукія (Дмитрієнко) [595, арк. 64]. Відповідно економ мала групу прихильниць, котрі конфліктували з іншими сестрами у боротьбі за життєвий простір.

Радянська дійсність спонукала волинське духовенство продовжувати пошук форм взаємодії, котрі з відносним комфортом дозволяли б існувати в суспільстві. Передовсім, усвідомлюючи складність священичої діяльності, духовенство не бажало, аби їх діти ставали ієреями. Про це зауважував уповноважений у Рівненській області П. Дубовик у довідці про стан і діяльність РПЦ 20 січня 1957 р. [605, арк. 102]. Він також звертав увагу партійного керівництва республіки на факти пристосування священиків до колгоспного ладу, і як приклад наводив сім'ю

о. Міляевича з Малого Житина Олександрійського району, котра трудиться в колективному господарстві. В іншому випадку о. М. Шестеряков із с. Мала Мильча Вербського району допомагав батькові, колгоспникові, ковалем, слюсарем та столяром, а о. М. Джум із містечка Тучин працював ковалем у колгоспі [605, арк. 105]. Отже, поступово відбувалось розмивання статусу священика в свідомості самих ієреїв, що підтверджують приклади їх паралельного затрудування.

Тим часом не вщухали внутрішні протиріччя у Корецькому монастирі. Група черниць, прихильниць звільненої ігумені Магдалини, неодноразово скеровувала анонімні прохання єпархіальному архієреєві про її повернення в обитель [86; 84]. За порушення чернечої обітниці та підпільну роботу проти настоятельки монастиря ігумені Євлогії (Омельчук) владика Панкратій (Кашперук) позбавив монахиню Ангеліну Щербак права носити рясу і клобук [95]. Напруження сягнуло найвищого рівня – черниці стали самовільно залишати монастир. У травні 1957 р. про вихід з обителі інокіні Ірини Чемерисової доповідала Панкратію (Кашперуку) настоятелька ігуменя Євлогія [87].

Внутрішньомонастирська боротьба настільки набридла архієпископу Панкратію, що наприкінці червня 1957 р. він назвав авторів скарг “не монашками, а проживаючими в монастирі дармоїдами, наклепниками і ворогами святої обителі” [96]. Архієрей навіть схвалював залишення стін монастиря черницею Чемерисовою і бажав, аби так зробили Ангеліна Щербак, Маріонілла Мархайчук та Фотіна Бондарець, і тоді у Корці запанує мир та спокій.

У меншій мірі анархія торкнулась Дерманського монастиря, де однак насельниці дозволяли собі ігнорувати послух, удень і вночі вільно залишати обитель без благословіння настоятельки. Тому 13 листопада 1958 р. архієпископ Панкратій вказав ігумені Лукії, настоятельці Дерманського жіночого монастиря, на неприпустимість такої поведінки черниць. Кашперук обіцяв карати винних не лише позбавленням права носити рясу і клобук, але й відрахуванням із монастиря [70]. Засоби впливу виявились дієвими, оскільки черниця Манефа із Дерманя покаялась і

змінила поведінку. Єпархіальний архієрей дозволив їй резолюцією від 2 грудня 1958 р. носіння чернечого одягу [73].

Проблемою для РПЦ та її архієреїв в Україні була перевитрата грошей на власні потреби і навіть привласнення єпархіальних сум. На це правлячим єпископам звертав увагу патріарх Московський Олексій (Симанський) у посланні від 25 березня 1959 р. [609, арк. 80-82]. Фіксуємо також випадки непослуху єпископа з боку духовенства. Священик Давидович відмовлявся залишити Новий Корець, хоч цього вимагав Панкратій (Кашперук). Щоб розв'язати ситуацію, Кашперук звернувся у середині травня 1959 р. з листом до уповноваженого у Рівненській області. Для переконливості він наголосив, що о. Давидович пообіцяв служити українською, аби залишитись [611, арк. 53]. Так, поступово центр вирішення духовних справ зміщувався в бік світської влади, і клірики використовували обставину, навіть якщо це суперечило церковним правилам.

Поряд із прикладами конформізму окремі представники духовної верстви демонстрували зразки сумлінного виконання пастирських обов'язків. На початку 1960 р. обласна газета "Радянська Волинь" опублікувала статтю "Сюди хрестом, а туди хвостом", де намагалась розкрити антирадянську діяльність викладача ВДС, священика М. Вінцукевича. Головна провина пастиря полягала у намаганні активізувати церковне життя єпархії, удосконалити навчальний процес семінарії. Цими кроками він не вписувався у схему деградаційної діяльності лояльних священиків [436, арк. 46-48]. Звідси прагнення режиму, котре невдовзі реалізовано, вилучити клірика з координат активної церковної діяльності.

За спостереженнями радянських службовців, православне духовенство у Волинській області упродовж 1961 р. поділялось на три групи у сприйнятті реальних умов служіння. Отже, старші ієреї заявляли, що на їх вік віруючих вистачить, священики середнього віку побоювались за своє становище, оскільки не могли перевчитись і працювати фізично, а молоді намагалися пристосуватися і хотіли здобути світську вищу освіту [446, арк. 30]. Своєрідно розв'язав ситуацію диякон С. Луцюк, котрий трудився в с. Борохів Ківерцівського району й одночасно

працював гардеробником в обласній дитячій бібліотеці у Луцьку [440, арк. 16]. Священик Бабич звертався у Міністерство оборони СРСР з проханням призначити на парафію і мотивував прохання успіхами сина курсанта Павла Бабича [615, арк. 34]. Під тиском обставин свідомість духовенства зазнавала негативних змін, котрі поступово нівелювали соціальну групу.

Навіть в умовах постійного тиску з боку режиму частина волинського духовенства намагалась зберегти ідентичність. На початку травня 1963 р. уповноважений у Волинській області доповідав московському керівництву про намір кількох священиків, котрі перебувають поза штатом, повернутись до праці [442, арк. 51]. Отці К. Михалевич, Ф. Симонович та М. Ящук залишили службу у розпал хрущовських антицерковних гонінь і після нетривалої перерви прагнули відновити статус. Промовистою є характеристика станом на 1 вересня 1963 р. викладача ВДС о. Митрофана (Дикун). Отець, названий релігійним фанатиком, якого виховали з п'ятнадцятирічного віку в монастирі, багато працює над собою, начитаний і як чернець прагне до духовної кар'єри [442, арк. 197-200]. Ченці Почаївської лаври зважились на непослух єпархіальному архієреєві. Під тиском радянської влади єпископ Львівський і Тернопільський Григорій (Закаляк) з відома патріархії призначив на початку 1964 р. ігумена В'ячеслава (Пасамана), ієромонахів Сергія (Соломка), Валеріана (Поповича), Амвросія (Довганя) парафіяльними священиками, а ченця Нестора (Онука) перевів у Псково-Печерський монастир [341]. Рішення виявилось замаскованою поступкою режимові щодо закриття Почаївського монастиря. Згадані ченці відмовились залишати монастир і виконати розпорядження архієрея.

У кризові для Церкви 60-ті рр. зростає кількість священиків-ізгоїв. Вони не зрікались духовного сану, але і не служили. Таких у Волинській області уповноважений А. Федулов на 20 квітня 1964 р. нарахував 24 особи [443, арк. 36]. Серед упосліджених числився протоієрей М. Вінцукевич. На відміну від інших, він боровся за повернення до служби. З цією метою священик 25 травня 1964 р. був на прийомі у владика й уповноваженого, де вимагав справедливого ставлення до себе

[443, арк. 93]. Відмовою співпрацювати з режимом згадані священники демонстрували особливу ієрейську і громадянську позицію.

Специфіка ментальності вирізняла у 60-х рр. волинських дияконів. Вони хоч і мали сан, однак виконували допоміжні функції в церкві і маневрували в умовах підвищеної політичної та соціальної уваги. У відповідь на прохання єпископа Архангельського і Холмогорського про рекомендацію кандидата на кафедрального протодиякона волинський архієрей відповідав 3 квітня 1965 р., що диякони Волинської єпархії посередні і не надаються на роль кафедрального протодиякона, а також кожен із них не побажає залишити свого насидженого місця, оскільки як місцеві жителі вони мають власні будиночки, господарство і працюють у колгоспі [160]. Про прив'язаність волинських священників до малої Батьківщини свідчило і те, що, вийшовши на пенсію, вони повертались у Волинську єпархію. Весною 1966 р. з Хмельницької єпархії переїхав у с. Ясениничі Рівненського району о. О. Юркевич [176], повернувся на Волинь й о. П. Сакович [175].

Ускладнення умов пастирського служіння посилили приток у духовну верству представників радикального крила віруючих. До таких на Рівненщині належали леонтіївці. Влітку 1973 р. заяву про вступ у Московську духовну семінарію подав мешканець с. Козлин Рівненського району Андрій Павлюк. Уповноважений Г. Личковаха зараховував його до послідовників Леонтія Грицана [50]. Ярлик “антирадянщика” начеплено на іншого кандидата в Ленінградську духовну семінарію Василя Янчара [51].

Тотальний дефіцит і бідність в СРСР спонукали його мешканців до порушення законодавства з метою покращення матеріального стану. Не становили винятку і волинські священники. У жовтні 1973 р. Народний суд Рокитнівського району засудив о. П. Перната на один рік виправних робіт без позбавлення волі з підрахуванням 20% заробітку [13, арк. 1]. Причиною стало викриття священника у крадіжці лісу. Вочевидь деревина бралась за усною домовленістю із лісником, однак, коли справа набула розголосу, ніхто про таку вже не згадував.

Сімдесяти роки стали часом своєрідного застою в духовному житті волинського духовенства. Підсумовуючи 1973 р., уповноважений у Рівненській області Г. Личковаха наголошував, що як і раніше більшість духовенства і віруючих лояльно та доброзичливо ставляться до заходів радянської влади [43, арк. 8]. Однак цю лояльність, за словами уповноваженого, окремі священики намагаються використати у дні радянських календарних свят для емоційного налаштування віруючих із метою збільшення пожертв від них [43, арк. 21]. Священик с. Олександрія Рівненського району о. А. Голда у листі 18 квітня 1975 р. голові комітету народного контролю при облвиконкомі Раїсі Мельник вказував, що придбав фундамент для зведення будинку, але районна влада відібрала документи. “Прошу вас, – писав священик, – не відмовити мого прохання і моїх дітей – комсомольців і піонерів, в продовженні мого жилого дома, щоб ми могли жити як всі люди Радянського Союзу. Хай же і моїй сім’ї засяє Радянське Сонце...” [642, арк. 35]. Комуністична риторика з вуст священика звучала як декларація лояльності з прагматичним присмаком.

Осучаснення поведінки духовенства виявлялося у врахуванні досягнень науки. Священики відмовлялись від прямого заперечення результатів технічного прогресу й адаптували християнське вчення до умов часу. Голова комісії сприяння з дотримання законодавства про релігійні культури при Горохівському райвиконкомі В. Цєпа писав про це 17 січня 1977 р. уповноваженому у Волинській області [457, арк. 17]. Легалізувались у 70-х рр. також послідовники мандрівного проповідника Леонтія Грицана. Репресії і профілактична робота представників радянських органів змусила леонтіївців маскувати погляди і зовнішньо відректись його вчення, навіть прийняти сан і служити в парафіях РПЦ [649, арк. 7].

Ще на початку 80-х рр. режим виявляв неблагонадійних серед церковнослужителів. У 1981 р. у Рівненській області позбавлено участі в парафіяльному управлінні 168 осіб “із темним минулим” [40, арк. 3]. Духовенство публічно не протестувало проти вимог влади відраховувати кошти в Фонд Миру та Фонд охорони пам’яток історії та культури. У звіті за 1982 р. рівненський

уповноважений Є. Сулима фіксував зміни в свідомості православних священників. На його думку, вони вже ототожнювали себе із радянським ладом, а в казаннях звучали мотиви громадянської свідомості, радянського патріотизму, особливо з вуст молодого духовенства [41, арк. 4]. Не дивно, що 14 листопада 1983 р. у церквах Волинської області священники відправили панахиди по померлому Л. Брежнєву, а в проповідях наголосили на могутності СРСР у зв'язку із 60-річчям держави [467, арк. 14]. Ніхто із протестантських служителів культу про смерть генсека не згадав.

Напередодні святкування Тисячоліття хрещення Руси, цій темі духовенство присвячувало проповіді під час богослужінь. За свідченням уповноваженого у Рівненській області, священники намагаються захистити історичні заслуги християнства, твердять про роль Церкви як рушія людського прогресу, джерело гуманності і моралі. Особливо пастирі експлуатували історико-церковну проблематику, доводячи, що успіхи російської державності стали результатом впливу православ'я [14, арк. 4].

На початку 1988 р. громада с. Горбаків Гощанського району скаржилась голові облвиконкому на о. М. Іршака. Останній втручався в фінансово-господарські справи і вимагав збільшення платні до 300 руб. [23]. За версією скаржників, отець дозволяв брутальні вислови на адресу церковної двадцятки, обіцяв повідомити на них у райком партії. Непорозуміння виникали і в практиці священника Я. Антонюка [56].

У незалежній Україні волинське духовенство опинилось у нових умовах. Зникли тоталітарні бар'єри. Частина прогресивного духовенства пішла за національно-демократичними вимогами часу й утворили ядро Автокефальної церкви. Ментальні орієнтири більшої ж частини духовенства краю не змінились. У ситуації міжконфесійної конкуренції окремі представники духовенства дозволяли собі не лише непослух єпархіальному архієреєву, але й застосування фізичної сили у конфліктах [1097, с. 447, 452]. У середині 90-х рр. волинське духовенство концентрує головну увагу на розбудову церковних структур. Можна стверджувати, що демократично налаштоване духовенство виступало за національну Церкву, тоді як ментально деформовані в радянський період клірики зберегли юрисдикцію

Московської патріархії. На жаль, не відійшли у минуле внутрішньопарафіяльні конфлікти, меркантильність священнослужителів.

Отже, волинське православне духовенство у ХХ ст. зберегло основні позитивні риси колективної свідомості: відповідальність, сумлінність, вірність обраній діяльності. У той же час у кризових моментах у багатьох священників спрацьовував інстинкт самозбереження, що виявлялось у компромісах, котрі межували з втратою ідентичності. Репресіями та іншими засобами впливу радянському режимові вдалось сформувати новий тип священника, у системі цінностей якого на першому місці знаходились вірність тоталітарній системі. Зауважимо, що упродовж століття серед представників духовенства збереглась диференціація за національно-церковною ознакою.

Висновки до третього розділу. Таким чином впродовж ХХ ст. чисельність волинського православного духовенства змінювалась залежно від низки обставин. Головний принцип формування кількісного складу кліриків – спроможність парафіян утримувати священника – поступово втрачає актуальність. На перший план виходить політична доцільність. Освітні кваліфікації й інтелектуальні потуги соціальної групи мали пік розвитку впродовж міжвоєнного періоду, тоді як перехідні часи різко їх знижували. Духovenство із лідера за здобутою освітою перетворилось на кінець століття на одну із низки верств суспільства. Фахове виконання священничих обов'язків волинськими кліриками регламентувалось загальноцерковними правилами. Корективи вносили особливості локального походження сукупно із загальносуспільними тенденціями. Девіантна поведінка частини духовенства не набула критичної ваги. Волинське православне священство впродовж минулого століття характеризувалось також специфічною колективною свідомістю. На її формування мали значний вплив російська ортодоксальна ідеологія, український національно-демократичний рух, загальноєвропейські культурні традиції. Особливо помітним став ментальний злам у частини кліриків упродовж радянської дійсності.

РОЗДІЛ 4. ІДЕЙНА ОРІЄНТАЦІЯ

4.1. Національна самоідентифікація

Усвідомлення національної тотожності для волинського духовенства у ХХ ст. мало низку особливостей, одна з яких полягала у подоланні нав'язаних хибних орієнтирів. Так, приєднання православних країв до складу Уніатської церкви призвело до полонізації духовенства. Про це свідчив і той факт, що під час польського повстання 1830-1831 рр. ченці Почаївського монастиря морально і фінансово підтримували загони генерала Дверницького [1473, с. 99]. Попри це процес етнічної кристалізації тривав і на початку 60-х рр. ХІХ ст. П. Морачевський переклав Євангеліє українською, представивши його на розгляд спеціальної комісії академії наук у Петербурзі [1441, с. 175-176]. Влучно охарактеризував ситуацію із національним самоусвідомленням православного духовенства впродовж ХІХ – початку ХХ ст.ст. історик Д. Дорошенко. Він зауважив, що в зазначений період російська влада докладала зусиль для росіянізації представників священничої верстви. Це ж завдання виконували і духовні школи. Українців скеровували на навчання у Московську, Петербурзьку та Казанську духовні академії на навчання, натомість у Київську – вихідців із російських губерній [1177, с. 468]. Однак саме сільські священники залишались носіями автохтонної культури, і духовна школа, ніби на глум режимові, наголошував Д. Дорошенко, стала розсадником національної свідомості й українського руху.

Окремі священники-русофіли намагались усунути із духовної практики усі елементи автентичності українського православ'я на Волині. Особливо помітним це стало у 1904 р., коли досягло піку зведення церков синодального стилю, а давні трикупольні дерев'яні церкви руйнувались під приводом їх уніатської сутності [867, с. 28]. Архієпископ Антоній (Храповицький), який від 1902 р. по 1913 р. очолював Волинсько-Житомирську єпархію, виступав проти давніх українських звичаїв, називаючи їх язичницькими. У 1904 р. Храповицький засудив практику

покладання вінків на могилу покійника, нібито успадковану від римських ідолослужителів [859, с. 32]. Прикриваючись боротьбою за чистоту православ'я, єпископ Антоній прагнув усунути усі обрядові особливості християнського культу на Волині.

Революція 1905-1907 рр. в Росії лібералізувала внутрішньополітичну ситуацію. Одним із пунктів Указу Сенату від 17 квітня 1905 р. дозволено інославному християнам викладання Закону Божого рідною мовою. Це використали православні священники, прихильники природного національного розвитку віруючих. Єпархіальний наглядач церковно-парафіяльних і шкіл грамоти у доповіді 9 жовтня єпископу Холмському і Люблінському Євлогію (Георгієвському) пропонував для покращення результатів здійснювати викладання релігії у навчальних закладах рідною мовою учнів, тобто українською [730, к. 150]. Справу передали на розгляд єпархіальної училищної ради. Під час засідання 11 листопада більшість висловились таким чином, що замінити російську мову малоросійською говіркою [українською мовою] недоцільно, оскільки остання малознайома місцевому населенню, у кожній місцевості є власні відмінності і, головне, запровадження малоросійської мови сприятиме ізоляції Холмсько-Підляської Русі від Великої Росії і сприятиме поглиненню її польською нацією [730, к. 151]. Викладання Закону Божого українською мовою так і не запровадили.

Після подій 1905 р. у холмському часописі “Братская беседа” поряд із російськомовними статтями з'явилися україномовні [1475, с. 14]. Одночасно у ВДС “українська національна стихія була живучою й охоплювала не тільки учнів, але й часто викладачів” [1186, с. 5]. У семінарії діяла Українська громада, однак у 1907 р. її розгромили жандарми [1186, с. 6]. Тоді ж у ВДС здійснено обшук і виявлено “неблагонадійну” літературу. За зберігання такої семінарист Анатолій Котович та кілька інших вихованців потрапили у в'язницю [1259, с. 4]. Відтоді і до початку світової війни найбільших здобутків процес національного самоусвідомлення волинського православного духовенства досяг на індивідуальному рівні.

У 1914 р. у відповідь на прохання преосвященного Подільського про вшанування сторічного ювілею від дня народження Тараса Шевченка Синод Російської церкви розіслав усім преосвященим таємний указ із заборонаю відзначення [706, арк. 14]. Керівництво РПЦ виступило проти вшанування поета в духовному відомстві, а єпархіальним архієреям наказано видати розпорядження про недопущення в єпархіях відправ панахид та урочистих зборів у духовно-навчальних закладах із нагоди ювілею Т. Шевченка.

Значний вплив на національне самоусвідомлення мешканців Володимира з кінця 1915 р. мали військові частини Українських Січових Стрільців, котрі воювали у складі австрійської армії. З грудня того ж року військовим посадником міста став українець Гнат Мартинець. У Володимирі та повіті невдовзі відкрито українські школи [1571, с. 86]. І хоча перед вступом у місто австрійців усе православне духовенство було евакуйоване, закладені основи національного самоусвідомлення серед володимирських міщан і мешканців навколишніх сіл пізніше вплинули на пастирів, і Володимирщина перетворилась на центр деросіянізації Православної церкви у 20-х рр. ХХ ст.

Іван Плева серед інших називав причиною повільного національного самоусвідомлення волинян відсутність аж до 1911 р. органів місцевого самоуправління в краї [1389, с. 155]. Також не сприяв національному самоусвідомленню той факт, що переважна більшість єпископів в Україні були росіянами або росіянізованими українцями [1090, с. 6]. Н. Теодорович стверджувала, що українці за походженням не могли отримати місця служби на Батьківщині через те, що Синод РПЦ, обстоюючи ідею “єдиної і неподільної”, дбайливо перемішував кадри, щоб запобігти можливому відродженню у них національної свідомості [1488, с. 105]. Така ж практика превалювала у призначеннях духовенства на посади благочинних, відповідальних за розвиток духовної освіти.

Виявом національної свідомості впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.ст. автор статті “За права рідної мови в Церкві” у журналі “Церква і нарід” у 1935 р., назвав переховування у храмах Волині книги казань Левинського, виданої

уніатами у Почаєві українською мовою, використання священниками у побуті рідної мови і навіть виголошення окремими з них проповідей, навіть одіозний «Почаевский листок» друкував на власних сторінках народні духовні пісні українською мовою. Також вікарні єпископи закликали використовувати рідну мову у пастирській практиці і самі виголошували проповіді, як от Арсеній (Москвин) та Амвросій (Гудко), а вже у 70-х рр. XIX ст. з'явилися друком україномовні проповіді протоієрея В. Гречулевича [1267, с. 15-16].

Друга російська революція активізувала церковні кола. Поміркowanими назвемо рішення Волинського єпархіального з'їзду у Житомирі 14-19 квітня 1917 р. Зібрання висловилося, що бажано проповідувати українською і відправляти церковно-слов'янською із українською вимовою [1267, с. 17]. Другий єпархіальний з'їзд 23-30 червня 1917 р. погодився на відновлення давніх українських церковних традицій, устрою та українізації школи і церкви, однак помірквано і мудро. Вже у додатках до шостого номера «Православної Волині» за 1917 р. надруковано кілька листків проповідей і статей українською мовою. Однак у розпорядженні консисторії про проведення підготовки до Всеукраїнського собору архієпископ Євлогій (Георгієвський) наголошував, що «вибори повинні бути абсолютно вільні і сторонні від партійних та національних тенденцій» [489, арк. 3].

Втіленням національних віянь стало створення Братства Святого Спаса у Житомирі 22 січня 1918 р., до якого увійшли відомі українські духовні і світські діячі краю [1186, с. 12]. Головні завдання діяльності братства полягали в обороні православної віри як національної, відродження форм і змісту давніх церковних традицій, друк книг релігійного та просвітницького змісту, охорона волинської старовини й реанімація українського церковного стилю, запровадження української мови у відправах.

Індикатором ставлення православного духовенства, котре займало впливові адміністративні посади в єпархіальному управлінні, виявилось питання автокефалії Української церкви. Впродовж роботи Волинського єпархіального з'їзду 2-9(15-22) травня 1918 р. воно розглядалось одним із перших. Результат відповідав настроям

делегатів – автокефалія для України неприйнятна, а ось автономія бажана [728, арк. 1]. Той же з'їзд висловився за українізацію Церкви в Україні, але проти поширення українського перекладу священних і богослужбових книг.

Завдяки національно свідомому церковному елементу впродовж 1917-1918 рр. досягнуто значних зрушень в українізації духовних шкіл Волинської єпархії. Насамперед перетворено в українську вчительську семінарію Свято-Федорівську церковно-вчительську школу Дерманського монастиря [1371, с. 38-39]. У 1918 р. засновано Першу українську гімназію імені Івана Семененка у Крем'янці, спільну для хлопців і дівчат [1307, с. 9].

Свідченням прогресивної позиції частини волинського духовенства у національному питанні стало зарахування у січні 1919 р. єпископа Крем'янецького Діонісія (Валединського) до складу Українського Синоду, призначеного урядом УНР [1090, с. 25]. В іншому випадку за згодою і в порозумінні з Володимирським вікарієм Фаддеем (Успенським) постало Володимирське духовне правління як виразник українського церковного руху [1186, с. 15]. У вересні 1919 р. у Кам'янці-Подільському зареєстровано статут Українського православного братства імені Святих Кирила і Мефодія [729, арк. 1-5]. Братство мало не лише ідейний вплив на церковне життя сусідньої Волині, але й через членів практично змінювало свідомість волинського духовенства.

Реальною ознакою зміцнення національної свідомості волинського духовенства стало ведення українською метричних книг, українська вимова у відправах, читання рідною мовою Євангелія, виголошення проповідей і навчання дітей Закону Божого у школах [1266, с. 88-89]. Ці зміни припали на 1919-1920 рр. У процесі національного самоусвідомлення парафіян, духовенство підтримав єпископ Крем'янецький Діонісій (Валединський), котрий керував частиною Волинської єпархії у межах відродженої Польської держави. У зверненні до всечесного духовенства 6 січня 1921 р. він закликав широко використовувати українську мову у богослужіннях [486, арк. 110]. Національну позицію демонструвало на своєму з'їзді 1 лютого того ж року духовенство Володимирського повіту [408, арк. 19]. Вона була не випадковою,

оскільки місцеві священики активно співпрацювали із “Просвітою”. На засіданні організаційного гуртка на чолі із о. Іваном Вербицьким у Горохові 6 лютого 1921 р. вирішено відкрити філію товариства [408, арк. 18]. Того ж дня у с. Біличі на Володимирщині селяни довірили головування в раді Хати-читальні о. Миколі Квасницькому [408, арк. 91]. Професор Василь Біднов, котрий з 28 січня по 12 лютого 1921 р. перебував на Волині, інформував міністра віросповідань Івана Огієнка про великий український культурний рух у краї [841, с. 57], а єпископ Діонісій (Валединський) очолював філію Українського Червоного Хреста на Волині [408, арк. 32].

Важливим джерелом поповнення Волинської єпархії національно свідомим духовенством стали військові священики, рукоположені для інтернованих частин Армії УНР. У листі 18 липня 1921 р. професор Іван Огієнко запитував протопресвітера Павла Пащевського, чи правда, що усі нововисвячені капелани залишили службу і перейшли на працю на Волинь [840, с. 95]. Одним із чільних українських священиків не лише Володимирського повіту, але й усієї Волині на початку 20-х рр. був о. Петро Табінський [850, с. 109]. Його становлення як національного діяча відбулось у революційну добу, коли випало працювати в українських установах.

Найбільшим досягненням національних церковних сил стало проведення Почаївського з'їзду у жовтні 1921 р. Він фактично легалізував деросіянізацію церковного життя у єпархії [926, с. 9]. Підтримав процес і Синод Православної церкви в Польщі. Рішенням від 16 червня 1922 р. церковна влада дозволила українську вимогу церковно-слов'янської відправи із читання Святого Письма українською [1225, с. 27].

Тим часом українське духовенство Володимирського повіту розширювало співпрацю із однодумцями. Отець Петро Білон, військовий священик інтернованих частин УНР та редактор “Релігійно-наукового вісника”, 10 листопада 1922 р. прибув у Володимир-Волинський для наради із о. Арсенієм Бордюговським, о. Никанором Абрамовичем, о. Петром Табінським та псаломщиком Михайлом Тележинським.

Наслідком зустрічі стало рішення про визнання “Нелігійно-наукового вісника” пресовим органом волинського духовенства, звісно, національно свідомої його частини. Домовились також про видання як додатку до журналу проповідей на свята і недільні дні [1019, с. 101-103].

Під час роботи Волинського єпархіального з'їзду 30 травня – 2 червня 1923 р. делегат Володимирського повіту о. Никанор Абрамович запропонував запровадити українську мову в духовних школах Волині [809, с. 4]. Більшістю голосів з'їзд постановив, що мова викладання у духовних школах і в семінарії на Волині повинна бути з наступного року українська, а російську вивчатимуть як дисципліну.

Упродовж серпня 1923 р. повітові старости Волинського воєводства акумулювали інформацію про настрої православного духовенства. Нас цікавить їх національне самоусвідомлення. Так, у Володимирському повіті виявили лише кількох українських священиків [380, арк. 34-35]. Серед свідомих кліриків Крем'янецького повіту місцевий староста називав о. Полікарпа (Сікорського), о. Ваврина Гризентовича, о. Володимира Козицького, о. Володимира Кресовича та о. Івана Крижановського [380, арк. 11]. Полікарп (Сікорський) не лише декларував українську позицію, але й як благочинний монастирів єпархії сприяв деросіянізації відправ у них [486, арк. 3-4]. Ковельський староста у рапорті воєводському урядові 26 жовтня 1923 р. повідомляв про священиків о. Михайла Новоселецького, о. Григорія Шиприкевича, о. Федора Абрамовича, о. Михайла Попеля та о. Василя Варваріва як про українських діячів, прихильників деросіянізації церковного життя [380, арк. 59]. Наприкінці серпня єпархіальна влада здійснила низку призначень, котрі зміцнили українську партію серед волинського духовенства. Так, згадано, що у Горохівському повіті трудився о. Іван Губа, у минулому уенерівець та колишні капелани Армії УНР о. Павло П'ятаченко і о. Лазар Воронюк [960, с. 4].

І тут потрібно зауважити, що процес національного самоусвідомлення був притаманний територіям підрадянської України. Характеризуючи міжцерковні відносини на Поділлі восени 1923 р., функціонери ЦК КП(б)У зазначали, що

тихонівці зблизились із автокефалістами, українізувались, а молоді тихонівці відправляють українською [942, с. 12-13].

У відповідь на вимоги українського громадянства і духовенства Синод Православної митрополії в Польщі прийняв рішення 12 лютого 1925 р. про бажаність викладання Закону Божого дітям у школах найбільш зрозумілою мовою [691, арк. 9]. Таким чином вища церковна влада намагалась з одного боку задовольнити запити прогресивної частини ієреїв і мирян краю, та з іншого – не загострити стосунки із консервативною більшістю. У цій ситуації національна свідомість проникала знизу. Свідомі парафіяни вимагали рідної мови у відправах. Одними з перших звернулись до єпархіальної влади за дозволом православні с. Жидичин Луцького повіту [686, арк. 2].

Вимоги православних громадян, відповідна позиція частини волинського духовенства і внутрішньополітичні чинники спонукали митрополита Діонісія (Валединського) очолити Комісію для перекладу Св. Письма і богослужбових книг українською мовою при Священному Синодові [1558, с. 15]. Крім перекладу Св. Письма, члени комісії взялися за підготовку українських текстів часослова, требника, акафістів та синаксарів.

У середині 20-х рр. чисельність національно свідомого духовенства на Волині суттєво зросла. Це відзначала і польська преса. “Gazeta Warszawska” у номері за 9 квітня 1925 р., характеризуючи волинське духовенство, стверджувала, що третя категорія священників – це українофіли, кількість яких останнім часом значно збільшилась [1112, с. 299]. У 1925 р. редактором україномовного журналу “Духовна бесіда”, який спочатку видавала Варшавсько-Холмська духовна консисторія, призначено Анатолія Котовича, відомого громадського діяча [1259, с. 4].

Зростання національної свідомості серед віруючих безпосередньо впливало на позиції українського духовенства в єпархіальному житті. Українська парафія Рівненського собору просила митрополита Діонісія (Валединського) у листі від 14 січня 1926 р. змістити члена “Русского благотворительного общества” протоієрея Ніколая Рогальського і призначити на його місце о. Буховича [687, арк. 32]. Про

деросіянізацію служби у Ланівцях писала газета “Громада” 31 січня 1926 р. [1284, с. 2], просили українську мову для відправ у травні того ж року мешканці Луцька [688, арк. 3]. Страждали від нападок представників російської громади Володимира місцеві українські священики. Для захисту справи уповноважені володимирської парафії написали 8 серпня відповідне прохання главі Церкви [685, арк. 12].

Реакційна церковна влада намагалась розв’язати українське питання за допомогою репресій. Втратив становище настоятель собору у Володимирі архімандрит Полікарп (Сікорський). На початку 1927 р. він просив редактора газети “Українська нива” Петра Певного опублікувати лист з приводу переслідувань і наклепів [405, арк. 50-51]. Члени Луцького Чеснохресного братства вимагали призначення третім священиком місцевого собору о. Ананія Сагайдаковського, котрий би відправляв українською [1196]. У Ковелі в Благовіщенському храмі 29 травня 1927 р. відслужено заупокійну службу по Симонові Петлюрі [1553, с. 2], а восени митрополит Діонісій дозволив українські відправи у с. Яковичі Володимирського повіту [1554, с. 2]. Ситуація ж у Володимирі змінилась на гірше для українців після усунення архімандрита Полікарпа. Замість українських відправ у соборі 23 жовтня освячено Миколаївську церкву для потреб українців [1561, с. 6]. Як реакція 6 листопада Арсен Річинський організував і провів Володимирський повітовий церковний з’їзд за участю 300 делегатів [1560, с. 4]. Майже одночасно Синод Православної автокефальної церкви в Польщі розглядав питання призначення у Волинську єпархію єпископа української національності [1447, с. 6].

Поступово національне духовенство розширювало інструментарій душпастирської праці. Боротьба тривала і за рідномовне викладання Закону Божого у школах. Це питання винесено на розгляд зборів духовенства шостої округи Луцького повіту 11 березня 1929 р. Для ефективного здійснення цього завдання духовенство звернулось із проханням до повітового місіонерсько-законовчительського комітету подбати про видання підручника для початкових шкіл, переклавши українською мовою працю Н. Рахімова “Вера, молитва и жизнь

православного християнина” [690, арк. 3]. Комітет, розглянувши питання, вирішив передати справу на розсуд єпархіального комітету [690, арк. 2].

З метою стримування українського духовенства 15 квітня 1929 р. Синод Варшавської митрополії наклав анафему на доктора Арсена Річинського [1174]. У Поліській єпархії, як повідомляла українська преса, станом на травень 1929 р. українські ієреї мусли служити у парафіях із білоруським населенням [1402, с. 5]. До української пастви їх не допускали. Схожою виявилась і ситуація із викладанням релігії у школах. Газета “Ziemia Wołyńska” 5 травня зауважувала, що між українським і російським напрямками триває протистояння, зокрема, через переслідування студентів-українців на православному богословському відділі Варшавського університету, адже із тринадцяти відрахованих осіб одинадцять виявились українцями [1632, с. 9].

Суттєве посилення позицій національно свідомого духовенства відбулось у 1932 р. з висвятою на вікарного єпископа Луцького архімандрита Полікарпа (Сікорського) [1651, с. 2]. Волинські угодовці влаштували помпезну зустріч Полікарпу, головним завданням якої було досягнення пропагандистської мети. Це та інші акції ВУО в сфері церковного життя призвели до того, що станом на 1 червня 1932 р. Товариство Петра Могили нараховувало у своїх рядах 102 духовні особи [1057, с. 32]. Переважна більшість із них очевидно розділяла національні ідеали. Упродовж лютого-березня 1934 р. у Волинській єпархії здійснено кілька важливих призначень, котрі посилили позиції української партії духовенства.

Знаковою подією у процесі національного розвитку волинського духовенства виявилось заснування Богословської секції при Товаристві Петра Могили [1060, с. 35]. Багато зробили для національного розвитку краю і духовенства діячі з проурядового ВУО. На Округовому з’їзді у Рівному 3 березня 1935 р. лідер партії Петро Певний позитивно оцінив діяльність об’єднання на церковному ґрунті, зокрема, створення Товариства Петра Могили та проведення Волинського єпархіального з’їзду представників духовенства і мирян [532, арк. 43].

У рамках втілення польського проекту керованого національного розвитку у Волинському воєводстві у 1934 р. призначено на волинську кафедру архієпископа Олексія (Громадського), а членами Волинської духовної консисторії у 1935 р. – о. А. Бринниха, о. А. Сагайдаківського та о. Г. Григоровича [1565, с. 131]. Відбулись зміни і серед благочинних [1132, с. 158]. Іван Власовський зауважував, що свідомих українців серед волинських деканів до цього нараховували 12-15 осіб із 55.

Рівень національного освідомлення православних парафіян і духовенства Волинської єпархії підтверджують дані про українську мову в богослужіннях. Із 686 парафій дієцезії на 1 листопада 1935 р. у 417 громадах повністю чи частково використовувалась рідна мова [385, арк. 6-7]. У лютому 1936 р. Волинське єпархіальне зібрання стало черговим кроком у закріпленні національних позицій. У слові при відкритті зібрання Олексій (Громадський) спеціально звернув увагу на національний інтерес у праці священників, для багатьох із яких це є ще занадто високою матерією [979, с. 98-99].

Посилення внутрішньої політики стосовно православних українців прискорило кристалізацію національної свідомості мешканців краю. Зрештою, національний поступ впродовж міжвоєнного періоду був очевидним [1581, с. 2]. За освідомлюючу працю, виконання українських пісень, спілкування з молоддю на історично-патріотичні теми та підтримку українських підпільників у вересні 1938 р. на о. Миколу Грабовецького донесли повітовому старості його ж родичі [537, арк. 1].

У Люблінському воєводстві разом із руйнуванням владою православних храмів Варшава через повітових старост змушувала священників запроваджувати польську мову у богослужіннях. Одиниці, як от священник у с. Бабичі о. Іван Которович, знаходили в собі сміливість протистояти [752, к. 28-31]. За це о. Которовича попереджено старостою. Стосовно священника Феофіла Ковальчука офіційна Варшава вчинила радикальніше – настоятеля церкви с. Матче відправлено у концентраційний табір Береза Картузька. Із вибухом війни польською владою ув'язнено о. Г. Березовського, о. С. Гаюка, викладача ВДС професора М. Кобриня,

секретаря ВДК І. Власовського, о. О. Зубицького, псаломщика Ю. Кульчинського та інших [1028, с. 11-19].

Приєднання території Волинського воєводства до складу Радянського Союзу у вересні 1939 р. законсервувало процес національного самоусвідомлення православних священиків краю. Частина українських ієреїв завчасно залишила радянську зону окупації, інші ж зазнали репресій.

Новий етап національного розвитку представників волинської духовної верстви розпочато в умовах німецького окупаційного режиму, котрий з тактичних міркувань толерував явище. Виявом національної свідомості стала підтримка Акту проголошення Української Держави у Львові 30 червня 1941 р. Єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) видав 10 липня спеціальне архіпастирське послання, в якому привітав відроджену Українську Державу, де неодмінно постане Українська вільна православна Церква [759, с. 24]. Після цього акту на хвилі національного піднесення у багатьох населених пунктах краю насипано й освячено символічні могили на честь полеглих борців за волю України. Одна з таких подій відбулась 7 вересня у с. Кустин, де чин освячення виконав о. Іван Сиротенко [1532]. Через кілька днів у с. Дермань о. Євген Кульчинський освятив будівлю місцевої української гімназії [1533]. Свою національну позицію о. Данило Штуль продемонстрував ініціативою збору грошей на будівництво пам'ятника героям Базару. Сталося це 21 листопада у с. Заліси на Ковельщині, де священик очолював місцеву "Просвіту" [1531].

В умовах окупації виникла можливість організаційного об'єднання національно свідомого духовенства. Сили гуртувались навколо архієпископа Полікарпа (Сікорського), який створив спеціальну єпископську раду. Перше її засідання проведено 28 листопада у Луцьку [1530]. Одним із питань порядку денного заслухано звіт про зустріч 19 листопада українського громадянства м. Луцька з архієпископом Олексієм (Громадським). Після обговорення засуджено москвофільську позицію крем'янецького єпископа. У Рівному 29-30 листопада проведено засідання Рівненської української церковної ради під керівництвом адвоката І. Корноухова.

Збори православного населення Любомля 27 грудня 1941 р. утворили Українську церковну раду [1557, с. 6; 1543]. Уже 1 січня рада провела інформаційне засідання. Попри певні кроки духовенства громадянство твердило про його “малу національну виробленість” [1598].

Організаційне оформлення Автокефальної церкви знайшло підтримку серед патріотичного духовенства. У середині січня Дубенська церковна рада заявила про заходи з підпорядкування парафій митрополиту-адміністратору Полікарпу (Сікорському) як про необхідну складову власної діяльності [1195, с. 6]. Тоді ж до Автокефальної церкви долучилась церковна рада Ставрова [1007, с. 6]. До Луцька у січні прибув представник Київської церковної ради, настоятель Андріївського собору о. Петро Кас’янчук [1169, с. 6]. Він звернувся до владики Полікарпа (Сікорського) з проханням приїхати у Київ або прислати єпископа-українця.

Віруючі демонстрували підтримку діям патріотичного духовенства. На Йордан у Ковелі хресний хід на чолі з о. І. Губою та о. Гурським нараховував майже дві тисячі осіб [1220, с. 6], у Любомлі він також мав кілька тисяч осіб [1502]. З нагоди 24 річниці проголошення IV Універсалу 25 січня 1942 р. у Луцькому соборі архієпископ Полікарп у співслужінні із духовенством відправив молебень.

Патріотичні акції, незважаючи на обмеження з боку окупаційного режиму, тривали і в середині 1942 р. Священик Данило Штуль у неділю 21 червня посвятив могилу і хрест на честь борців за волю України у с. Заліси Заболотського району на Ковельщині [1550]. Єпископ Рівненський Платон у липні 1942 р. закликав духовенство впроваджувати рідну мову у відправи, відроджуючи національне православ’я [661, арк. 131]. У Малинську 17 серпня посвячено синьо-жовті прапори [508, арк. 96].

Діяльність національно свідомого духовенства наштовхувалась на перешкоди як зі сторони нацистського режиму, так і найбільш радикальних прихильників єдності із РПЦ. Один із таких конфліктів за підтримки гебітскомісара зафіксовано 24 січня 1943 р. у Заславі, коли благочинний Автономної церкви о. Михайло Семенюк намагався захопити для відправ місцевий собор [676, арк. 6]. У

Вишгородецькому деканаті за повідомленням благочинного о. С. Кострицького від 28 січня ситуація виглядала перспективно [665, арк. 60]. Піонером Української церкви у Славутському районі став у середині 1943 р. о. Василь Міськов. Він організував у Білашеві українську громаду, єдину в районі [675, арк. 32]. Брак українського духовенства відчувався і на Костопільщині. У середині 1943 р. у районі лише три громади приєдналися до Автокефальної церкви. Рівненське церковне управління 1 липня призначило благочинним Степанського деканату о. Іларія Туржанського [671, арк. 10]. Розвиток Автокефальної церкви вважаємо за одне із об'єктивних, хоч і не вичерпних, свідчень росту національної свідомості кліру.

Нацистські репресії 1943 р. безпосередньо торкнулись українського духовенства Волині. Ще 28 травня під час аудієнції митрополита Полікарпа у генерал-комісара Волині і Поділля Шене владиці заявлено, що “серед духовенства Автокефальної церкви також трапляються випадки агітації за бандитизм [український визвольний рух]” [516, арк. 198]. Священиків Автокефальної церкви обрано об'єктом переслідувань окупаційного режиму, котрий вважав, що воно в силі вплинути на українських підпільників. На початку жовтня 1943 р. у Крем'янці у в'язниці перебував о. Дубицький з Шумська [517, арк. 97]. У середині місяця нацисти розстріляли в'язнів Рівненської тюрми, серед яких і кілька священиків Автокефальної церкви. Наприкінці 1943 р. польські партизани замордували о. Анастасія Абрамовича з сім'єю [1048, с. 86]. Усі вони належали до еліти українського духовенства.

На початку 1944 р. радянські війська витіснили німців із території Волині. Заходи радянського режиму в церковній ділянці поставили національне самоусвідомлення православного духовенства поза законом. Частина патріотичного священництва виїхала перед наближенням німецько-радянського фронту на захід, а ті, хто залишився, змушені маскуватись. Лише одиниці виявляли позицію. На 1 липня 1944 р. 25 священиків і дияконів Рівненської області з 321 клірика визнали, що належать до автокефальної церковної орієнтації [564, арк. 7]. У Локачинському

районі Волинської області під час війни шістнадцять із дев'ятнадцяти церков належали до Автокефальної церкви. Вже у середині серпня 1944 р. усі вони визнавали владу Московської патріархії [474, арк. 24]. Тоді ж приєднано до РПЦ Дерманський монастир Автокефальної церкви [614, арк. 21]. Український священник Микола Зелинський, настоятель у Бердичеві у серпні 1944 р. виступав проти повторного рукоположення автокефальних священників [494, арк. 76].

Священник Василь Коробчук поширював серед віруючих відозви українського підпілля. Радянські каральні органи здійснили негласний обшук на квартирі священнослужителя. Шантажуючи виявленими антирадянськими листівками, режим домогся вербовки ієрея. У січні 1945 р. о. В. Коробчук загинув [1098, с. 157]. Тоді ж уповноважений у справах Російської церкви у Волинській області М. Діденко повідомляв керівництву про значну кількість націоналістів серед місцевого духовенства. Серед них о. Шах, о. Тарновський, о. Карась, о. Грушко, о. Зелинський та інші [474, арк. 70]. “До мене звертаються з питаннями служителі культу, серед них і єпископ, – писав уповноважений, – якою мовою служити в церквах; потрібно пам'ятати, що переклади з церковно-слов'янської українською мовою просякнуті петлюрівщиною” [474, арк. 74]. В іншому випадку українське духовенство зберігало самоповагу в скрутних обставинах. Уповноважений М. Діденко в інформаційній доповіді 3 квітня повідомляв про колишніх автокефальних священників, котрі зволікають із реєстрацією. Колишній благочинний Заболоттівського району о. Данило Штуль ігнорував вимогу радянської влади про облік, сім місяців не з'являвся до російського єпископа о. Федір Зай [475, арк. 23]. Такі випадки були нечисленними.

Наступним кроком режиму і російської церковної влади з денаціоналізації духовенства і вірних стало рішення про вилучення з практики партитур і молитвословів із молитвою “Боже, Великий, Єдиний” [570, арк. 6]. Не влаштував радянську владу і контингент абітурієнтів Луцьких богословсько-пастирських курсів (пізніше реформованих в семінарію) [476, арк. 1-4]. У Менчицях Порицького району Волинської області священник М. Абрамович користувався винятковим

авторитетом серед віруючих. У грудні 1945 р. у місцевій церкві відправлялось українською мовою, діяло братство, хор виконував колядки [478, арк. 27].

У кінці 1945 р. радянські спецслужби здійснили арешти групи священників Межирицького району, котрі підтримували зв'язок з українським підпіллям [987, с. 587]. У Свято-Василівській церкві м. Володимира-Волинського у середині 1946 р. представники радянської влади виявили контрреволюційну літературу, яку переховував о. Герштанський. У приміщенні Миколаївського храму міста радянські клерки знайшли 6 примірників “Молитви за Україну”. Настоятель о. Марковський служив українською [478, арк. 75]. Уповноважений М. Діденко зауважував також, що на погостах церков у селах Шельвів, Локачинського та Озденіж Луцького районів та в інших селах збереглись символічні могили на честь “українсько-німецьких банд” [478, арк. 72]. Священики-націоналісти і вияви українськості в церковну житті краю режим вважав небезпечним явищем.

Упродовж перших років радянської влади на Волині зберігались елементи націотворчих чинників у церковному житті. Уповноважений у Волинській області М. Діденко, підсумовуючи результати першого кварталу 1947 р., зазначав, що більшість духовенства області відправляла українською мовою, і спроби єпископа Варлаама (Борисевича) змінити ситуацію виявились одноразовими та неефективними [480, арк. 36]. Так, у с. Сільце існував окремий церковний хор для виконання піснеспівів українською мовою, який очолював регент Яременко, “по духу націоналіст” [480, арк. 33]. Сам же єпархіальний архієрей, на думку уповноваженого, протегував священикам-націоналістам.

Окремим напрямом заходів режиму з денационалізації духовенства і віруючих стало вилучення примірників журналу “Церква і нарід” із парафіяльних бібліотек [480, арк. 56]. За підрахунками єпископа Варлаама (Борисевича), у червні 1947 р. в усіх 150 парафіях Крем'яччини відправи здійснювались українською, Волинсько-Рівненській – у 297 церковно-слов'янською і 388 частково або повністю українською [1099, с. 235]. Певний час режимові не вдавалось русифікувати навчально-виховний процес у ВДС [415, арк. 13]. Режим фіксував низку випадків

участі дітей православних священиків краю у визвольному русі. У звіті за IV квартал 1947 р. уповноважений М. Діденко серед таких назвав о. Антонія Огородника та о. Сидора Вакуловича [479, арк. 115].

Поступово радянській владі репресіями, ускладненням умов праці вдалося нейтралізувати українське духовенство. Прикладом може бути випадок із священиками о. І. Галюком та В. Дубневичем, котрі змушені виїхати в Кіровоградську єпархію [481, арк. 47]. Незначна кількість із тих, хто залишився на Волині, усе ж продовжували пасивно демонструвати українську позицію. У травні 1948 р. уповноважений виявив у с. Порськ Голобського району елементи української національної символіки в оформленні інтер'єру храму та хрестів на могилі священика і біля церкви [481, арк. 51]. Станом на 6 жовтня М. Діденко нарахував 51 священика і диякона, ворожого радянській владі. Критеріями відбору стали факт переселення з Холмщини і Підляшшя, перебування на окупованій території, висвята Полікарпом (Сікорським), приналежність до Автокефальної церкви, участь дітей чи родичів в УПА [481, арк. 174-183]. У січні 1949 р. уповноважений виявив 27 священиків, рукоположених митрополитом Полікарпом [482, арк. 9]. У найближчій перспективі усі вони потрапили під прес тоталітарної системи.

У 1950 р. радянські спецслужби констатували – продовжує існувати зв'язок волинського духовенства з “українськими націоналістами” [367, арк. 10]. Не вдалось побороти українськість і в стінах ВДС. Упродовж 1953/1954 навчального року керівництво навчального закладу змушене визнати, що курс російської мови пройдено у скороченому варіанті через недостатні знання мови вихованцями семінарії [429, арк. 16]. Коли ж єпископ Палладій (Камінський) запропонував поповнити новими кадрами викладацько-виховательський колектив, влада відреагувала негативно. Уповноважений Богданов запитував 3 лютого 1956 р. у рівненського колеги П. Дубовика про політичну благонадійність о. О. Остапчука, о. І. Ворони, о. В. Фабіанського, о. М. Закидальського, о. С. Жолткевича, о. В. Сендульського, о. Є. Паленка [593, арк. 23]. Оскільки усі перераховані ієреї

належали у роки війни до Автокефальної церкви, їх зарахування до корпорації викладачів виявилось неможливим.

Упродовж тривалого часу представники духовної верстви залишались потенційно сприйнятливими до ідей національного самоусвідомлення. Наприклад, у 1957 р. зі 118 сестер Корецького монастиря 113, а це (96%), були українками за національністю [605, арк. 36]. Через рік у звіті про обитель уповноважений писав про наявність серед сестер трьох груп впливу, котрі борються за владу. Одну із найсильніших складала черниці місцевого походження на чолі з Марією Одар'євою, у минулому пов'язаною із українським підпіллям [605, арк. 11]. Наскільки спостереження П. Дубовика можна вважати адекватними, говорити складно. Беззаперечне одне – черниці були вихідцями із місцевого населення, а тому представляли потенційно небезпечну групу.

Своєрідним символом українського духовенства у радянських документах 1958 р. виступив о. Афіноген Павлюк. Голова Мізоцького райвиконкому Користін 4 червня у листі уповноваженому П. Дубовику повідомляв про антирадянську діяльність священика [608, арк. 175-176]. Діяльність священика не влаштовувала радянську владу, і від імені райвиконкому її голова наполягав на позбавленні його сану.

Українськість волинських священиків виявлялась у випадках, коли громади вимагали від настоятеля відправ рідною мовою. У Новому Корці священик Давидович обіцяв громаді служити українською, якщо його приймуть на парафію [611, арк. 53]. У даній ситуації переміг єпархіальний архієрей, котрий направив у Корець о. Ярослава Антонюка для приборкання “українсько-націоналістичних пристрастей” [191, арк. 1]. Про “націоналістичне” минуле згадувала радянська влада й у випадку виходу священнослужителя з-під контролю. Весною 1963 р. загострилась ситуація навколо Троїцького собору у Луцьку. Одним із об'єктів наступу режиму став його перший священик о. Д. Павлович. У березні 1962 р. газета “Радянська Волинь” надрукувала фейлетон, присвячений “проступкам” о. Павловича. Насамперед, пригадано минуле отця, його виступи на підтримку

самостійної України в роки війни, виголошення антирадянських проповідей, за які отримав від митрополита Олексія (Громадського) нагороду золотий наперсний хрест [1248]. Уповноважений А. Федулов у листі керівництву 16 березня 1962 р. вимагав усунути священика з посади настоятеля [441, арк. 79-81].

У 1963 р. максимального напруження сягнула ситуація навколо ВДС у Луцьку. Одним із засобів тиску режиму стало створення штучного дефіциту абітурієнтів. Так, серед аргументів із недопущення вступників стало звинувачення їх у націоналізмі [442, арк. 150]. Подібні закиди адресовано о. Ф. Чумаку. У середині 1964 р. він трудився у с. Четвертня Ківерцівського району, де, за словами уповноваженого, гуртував навколо себе фанатиків і різні нелояльні елементи з націоналістичним духом [443, арк. 87]. У випадку о. В. Ракса парафіяни стимулювали національну свідомість священика. Під час призначення у Млинів у грудні 1964 р. парафіяльна рада містечка поставила однією з вимог до майбутнього настоятеля відправлення служб українською мовою. Не вдалось в'яснити, як вирішено мовне питання, однак з липня 1965 р. о. В. Ракс мав обслуговувати млинівську парафію [621, арк. 200].

Для старости Рівненської Успенської церкви В. Борачука уміщення у притворі ікони-картини Івана Гонти, котрий молиться, коштувало становища церковнослужителя. Проти національних мотивів об'єдналися протоієрей Григорій Коршун та обласний уповноважений Г. Личковаха [634, арк. 1].

Широкомасштабні заходи радянської влади у національному питанні не змогли остаточно зняти українську проблему з порядку денного. У плані праці на 1981 р. апарат уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Рівненській області на перше півріччя передбачали постійно стежити, щоб у виконавчі органи церковних громад не обирались особи, у минулому пов'язані з оунівським підпіллям [44, арк. 3]. За спробу “оживити націоналістичні тенденції” у 1981 р. режим позбавив о. Сергія Кульчинського можливості служити в Олександрії Рівненського району [40, арк. 4]. Упродовж 1983 р. уповноважений у Рівненській області домігся виведення із парафіяльних ревізійних комісій і виконавчих органів

та релігійних громад 269 осіб, раніше засуджених або колишніх бандпосібників [29, арк. 2].

Національні і соціально-політичні зміни другої половини 80-х рр. безпосередньо вплинули на церковне життя Волині. Громадськість Луцька 6 березня 1989 р. звернулись із проханням до архієпископа Варлаама (Іллюшенка) відправити українською мовою панахиду по Кобзареві [184]. Уже 8 жовтня того ж року на загальних сходах мешканців Луцька вирішено утворити громаду УАПЦ [988, с. 7]. Одним із перших священиків УАПЦ у Волинській області став настоятель церкви с. Маяки Луцького району протоієрей Василь Цибуля [145, арк. 2]. Події 90-х рр. розмежували волинське духовенство на національно свідоме і проросійське. На думку фахівців управління релігієзнавчої та аналітичної роботи Державного комітету України у справах релігій, у середині 90-х рр. клірики УАПЦ та УПЦ КП стояли на духовно-національних позиціях [21, арк. 2]. Жодного разу духовенство УПЦ не брало участі в освяченні могил вояків УПА, в національно-патріотичних акціях. Впливи проросійського духовенства поширювались у північних районах Волинської і Рівненської областей, де національно-освідомлюючі процеси протікали серед населення більш повільно.

Отже, процес національної ідентифікації волинського православного духовенства у ХХ ст. мав низку особливостей і йшов у ногу з загальносупільним висхідною лінією. Представники волинських священичих родин у Російській імперії виявились носіями національних традицій на побутовому рівні. Період українських визвольних змагань не дав сподіваних просувань у напрямі самоототожнення. Вже у Другій Речі Посполитій виразно оформлюється гурток українських ієреїв. Ріст національної свідомості волинських священиків спостерігаємо в роки війни і тимчасове послаблення – в радянський період. Пріоритет національних цінностей зумовив поділ серед волинського духовенства у 90-х рр., котрий співпадав із інституційним оформленням УПЦ КП й УПЦ.

4.2. Русофільство. Чорносотенство

Упродовж ХХ ст. однією із панівних світоглядних орієнтацій волинського духовенства залишалось русофільство, а також крайній вияв організованого політичного, релігійного і національного шовінізму – чорносотенство. На думку Е. Кінана, Російська церква в московській політичній культурі в багатьох важливих аспектах виявлялась продовженням бюрократичної системи, зберігала свою статичність, скорумпованість та інтелектуальну безплідність [1237, с. 150]. Також упродовж ХVIII-ХІХ ст.ст., за твердженням Н. Полонської-Василенко, месіанізм російського народу виродився на тяжкий шовінізм [1393, с. 35]. З огляду на це саме духовенство, і на Волині також, формувалося складовою владної піраміди, особливо на рівні благочинних та єпархіальних установ із переконанням у вищості російської культури. З перших же років після приєднання Волині до Російської імперії режим упродовжував політику росіянізації місцевого православного духовенства. Цьому мала сприяти також Російська школа при ВДС, відкрита спеціально для заповнення кадрового вакууму [1487, с. 6].

Інструментом прив'язки Холмської Русі до загальноросійського духовного і культурного простору серед інших використовувано паломницькі подорожі віруючих до відомих святинь. Одну з таких організовано у 1885 р. у Київ [1509, с. 540]. Емоційне піднесення під час відвідин монастирів майстерно пов'язувалось із російською великодержавною і церковною ідеологією. Засобом росіянізації також були періодичні видання. У квітні 1887 р. планували розпочати друк “Почаевского листка”. Видавцем журналу для сільських священників і вчителів та простого люду стала Почаївська лавра [1095, с. 198]. Через кілька років єпархіальна влада наказала підвладному духовенству в обов'язковому порядку передплачувати видання [833, 849]. Плануючись як просвітницьке видання, листок на початку ХХ ст. став рупором чорносотенних сил краю.

Етап радикальної росіянізації православного духовенства Волині розпочато після призначення на волинську кафедру єпископа Антонія (Храповицького) [1368, с. 448], світогляд якого сформувався на творах Хом'якова, Аксакова, Лєскова та

інших стовпів російської месіанської ідеології [1368, с. 451]. Ще під час навчання Храповицький прийняв чернецтво, пізніше трудився на керівних посадах у середніх і вищих духовних закладах РПЦ [1369, с. 471]. Одночасно із появою Храповицького у Почаївську лавру делеговано архімандрита Віталія, також яскравого поборника російської месіанської ідеології.

З метою посилення російських позицій Святіший Синод указом від 30 червня 1906 р. призначив настоятелем Яблочинського монастиря інспектора МДА архімандрита Йосифа, а саму обитель реформовано у спільножитну [697, арк. 145]. У тому ж місяці у Холм призначено доцента МДА ієромонаха Серафима. А 1906 р. став часом активного росту кількості місцевих відділень Союзу російського народу у Волинській єпархії. З цього приводу волинський губернатор просив церковну владу зобов'язати духовенство повідомляти за три дні поліцію про організаційні зібрання союзу [1358, с. 514-515].

В умовах революційних подій Антоній (Храповицький) бачив вихід із ситуації у посиленні росіянізаційної роботи, зміцненні серед пастви авторитету царя і самодержавства. За підрахунками Храповицького, на початку 1907 р. у Волинській єпархії діяло понад тисячу відділень Союзу російського народу. З них у трьохсот головували священники [855, с. 73]. Це становило $\frac{1}{4}$ усього штатного духовенства краю. Через рік Антоній закликав духовенство обрати відповідних ієреїв на посади окружних діловодів або старост СРН [866, с. 67]. Оскільки у Любомлі на ці становища обрано селян, це, на думку Храповицького, понизило авторитет місцевого духовенства. Для піднесення діяльності СРН на Волині він благословив організацію іконою.

Іншим стратегічним напрямом роботи Храповицький вважав поширення москвофільства в Галичині. Для цього у Холмі, Житомирі, Почаєві та Яблочині за гроші церкви навчались молоді галичани, котрі після висвяти у 1909 р. повернулись на Батьківщину і здійснювали там відповідну агітацію. У 1910 р. Антоній (Храповицький) укотре закликав кліриків брати активнішу участь в ініціативах СРН і дбати про звільнення народу від економічного гніту іногородців [930, с. 74].

Про те, що Почаївська лавра перетворилась на центр не лише чорносотенного руху, але й потужний осередок російської духовності, свідчило видання журналу “Русский инок”, який на своїх сторінках пропагував московську церковну ідеологію [1338, с. 75]. Інтересам російського великодержавного шовінізму служили також церковні ерзац-братства. Вони лише назвою нагадували церковно-громадські інституції XVI-XVII ст.ст. Визнаючи їх плідну працю “на користь православія і російської народності”, Св. Синод призначив по 250 руб. дотації. Серед підтриманих – Миколаївське у м. Замостя Люблінської губернії, Богородицьке при Холмському кафедральному соборі, Луцьке Хрестовоздвиженське, Св. Володимирське у Володимирі-Волинському, Острозьке Кирило-Мефодіївське братства [700, арк. 5].

Стовідсоткова вірність православній великодержавній ідеології була підставою для кар’єрних підвищень. Єпископ Євлогій (Георгієвський) 11 березня 1911 р. пропонував Синодові кандидатуру ієромонаха Смарагда (Латишенкова) викладачем богослів’я ХДС [716, арк. 3]. Для людини, котра прийняла постриг місяцем раніше, це був карколомний службовий ріст. Причина крилась у російських шовіністичних поглядах кандидата.

У роки реакції “Почаевский листок” посилив нападки на адресу українців, поляків і євреїв як ворогів “русского человека” Галичини, Буковини, Волині [1144, с. 7]. В одній із редакційних публікацій видання твердили, що українці – це мешканці прикордонних територій, а не народ, й усе вигадано з метою заволоніння німцями, а через них євреями російською землею [1144, с. 7]. У запалі ідеологічної боротьби почаївські чорносотенці назвали свідомих українців вовками в овечій шкурі [1144, с. 8]. Іншим об’єктом атак “Почаевского листка” обрано Тараса Шевченка. Наприкінці квітня 1911 р. видання опублікувало міркування архімандрита Антонія, де гостро розкритиковано ініціативу спорудити пам’ятник поетові [758, с. 22]. Крім цього, видавці листка охоче публікували заяви російських монархічних організацій [803, с. 7]. Таким же чином реагували на українську справу співробітники і видавці журналу “Пастирь” [1072].

Незважаючи на масовану протекцію з боку режиму і єпархіальної влади, СРН не здобув очікуваної підтримки від парафіяльного духовенства. Більшість старост первинних організацій очолювали селяни. У серпні 1912 р. Антоній (Храповицький) на запрошення архімандрита Віталія відправив подячний молебень перед чудотворною іконою Почаївської Богородиці у лаврі з нагоди зборів активу союзу [912, с. 149]. Архімандрит Віталій звертав увагу єпархіального архієрея, що делегати дивляться на СРН, передовсім, як на справу церковну, як на захист православної віри, подібно давнім козакам, котрі пожертвували себе за Православну церкву. За твердженнями пізніших політичних діячів, саме 1912-1913 рр. виявились часом найбільш агресивної активності почаївського архімандрита [1680, с. 3]. Вже в окружному посланні у 1913 р. Храповицький свідчив, що впродовж останнього часу вдалось здійснити низку духовно-патріотичних заходів [874, с. 155-156]. Серед активістів союзу – о. Омелян Житинський. Досягнення на політичному ґрунті вже у 1913 р. сприяли переїзду отця в Крем'янець [1478, с. 83].

Антиукраїнську сутність російський єпископат і духовенство укотре продемонстрували у ситуації, коли громадськість звернулася з проханням вшанувати столітній ювілей з дня народження Тараса Шевченка. Таємним указом від 31 січня 1914 р. Синод РПЦ заборонив проведення панахид, академій та інших урочистостей в церквах і духовних навчальних закладах [706, арк. 14].

Перед початком Першої світової війни російська влада змушена усунути Антонія (Храповицького) з Волині. Керівництво Австро-Угорської імперії вважало, що єпископ втручався у внутрішні справи країни. У травні 1914 р. Синод перемістив Храповицького у Харків, а в Житомир призначено Євлогія (Георгієвського) [705, арк. 51]. У роки війни Георгієвський курував насадження російського православ'я в Галичині. Для кадрового забезпечення процесу єпископ звернувся на початку 1915 р. до преосвящених із проханням направити священників, котрі володіють живою малоросійською мовою і мають від єпископа свідоцтво благонадійності, для очолення громад у краї [707, арк. 15]. Найближчим співробітником Євлогія (Георгієвського) у галицьких справах трудився ієромонах Смарагд (Латишенков).

У роки українського національно-церковного пробудження православне духовенство Волині в більшості залишалось проросійським і не сприймало українських вимог часу. Влітку 1919 р. на Холмщині, котру вже контролювали поляки, заарештовано кількох агітаторів зі середовища царських урядовців реемігрантів та православних священиків, відомих росіянізаторів [739, к. 5]. Надалі влада планувала не допускати таких осіб на Холмщину. На Волині у 1920 р. поляки заарештували архімандрита Віталія (Максименка) і після утримування у в'язниці вислали за межі Другої Речі Посполитої [1349, с. 357]. Попри це, православне духовенство в Польщі залишались проросійським [843, с. 40-41].

Використовуючи ситуацію неврегульованого статусу православної Варшавської митрополії, російські єпископи на території Польщі намагались зберегти не лише юрисдикційне підпорядкування патріарху Тихону (Белавіну), але й російські духовні традиції. Одним із лідерів цих сил був єпископ Білостоцький Володимир [846, с. 83]. На початку жовтня 1921 р. І. Огієнко у листі В. Біднову зауважував, що на Волині усі школи московські [851, с. 122]. Російські сили намагались продемонструвати свою міць і під час роботи Волинського єпархіального з'їзду у жовтні 1921 р. [1143, с. 1-2]. Її лідером виступив почаївський архімандрит Дамаскин (Малюта). Однак на загальнопольському рівні промосковське духовенство зазнало поразки. Наприклад, єпископа Сергія Варшава видворила за межі країни 8 травня 1922 р. [751, к. 35]. Упродовж серпня-листопада того ж року режим позбавив кафедр єпископів Пантелеймона, Володимира та Єлевферія [1227, с. 1]. Є. Огоновські зауважував, що православний єпископат в Польщі був російським, а також більшість кліру, хоча серед них траплялись вихідці з місцевих українських родин [1652, с. 216]. Неформальним лідером російської партії в м. Рівне і повіті був о. Н. Рогальський. Саме він ініціював у травні 1922 р. звернення у консисторію замість української мови єпархіального діловодства використовувати мову “Общества имени Качковского” у Львові [486, арк. 38].

У липні 1923 р. духовенство Луцького повіту зібралось для вирішення питання викладання Закону Божого. Один із пунктів прийнятих рішень – прохання до

куратора не перешкоджати використанню церковно-слов'янської мови в законовчительстві [689, арк. 6]. Такої ж думки дотримувались представники Ковельського та Рівненського повітів. Острозький повітовий староста 30 липня доповідав воєводському уряду у Луцьку про настрої місцевого православного духовенства. За незначним винятком ієреї вороже ставились до польської державності і вважали, що більшовицький режим у Росії впаде, а на його місці постане сильна націоналістична держава [380, арк. 24]. Про архімандрита Дамаскіна (Малюту) волинський воєвода у листі від 27 грудня 1923 р. писав колезі у Любліні, що архімандрит вороже ставиться до українського церковного руху та автокефалії Православної церкви в Польщі [744, к. 173].

Самим же росіянам в умовах відродженої Польщі доводилось не лише шукати нові шляхи духовно-культурного самозбереження, але й звикати до ролі національної меншини. Представник організованих росіян у варшавському сеймі посол Серєбрянніков під час зустрічі з виборцями у Ковелі 23 березня 1924 р. висловив жаль, що змушений виступати як представник меншості, котра нещодавно була великою. Серед порушених питань посол торкнувся релігійної політики уряду [1620, s. 7].

Після шоку початку 20-х рр. російське та промосковське духовенство мобілізувалось і за рахунок демонстрування лояльності польському режимові домоглося збереження домінування в структурах православної Варшавської митрополії. Свідченням цього стала висвята 6 квітня 1924 р. на єпископа Крем'янецького росіянина архімандрита Симона (Івановського) [980, с. 260]. Юліан Подоський у статті "Росіяни", опублікованій у газеті "Życie Wołynia" 13 квітня 1924 р., стверджував, що з росіянами потрібно рахуватися. Подоський підтримав ідею їх залучення до розбудови Польщі з тим, щоб вони сподівались на відродження Росії, але за межами східних кордонів Речі Посполитої [1656, s. 3]. Про культурний вплив росіян на представників інших національностей краю знаходимо свідчення в інших публікаціях. За твердженням кореспондента газети "Życie Wołynia", який 7 серпня побував у Лунінці, місцеві євреї розмовляли російською [1621]. Волинський

воєвода Сроковський твердив, що російська партія мала головне опертя серед православного духовенства [1612, s. 10].

Реанімація російських впливів у церковному середовищі дозволяла окремим радикальних священикам промосковської орієнтації ігнорувати національні прагнення українських парафіян. До дев'яносторіччя від дня народження творця нової української літератури І. Котляревського мешканці Володимира просили настоятеля місцевого собору о. Данилевича відправити службу українською. Спочатку священик погодився, а згодом відмовився і служив церковно-слов'янською [1599, с. 109]. У російських руках знаходився і контроль за ВДК. У відповідь на прохання парафіян Миколаївської церкви с. Жидичин Луцького повіту до митрополита Діонісія (Валединського) благословити україномовні відправи консисторія постановою від 23 червня 1925 р. вирішила “залишити без розгляду до надання прохачами 3 зл. 60 гр. гербового збору, 3 зл. канцелярської пошлини і 60 гр. на синодальні видання” [686, арк. 6]. Протоієрей М. Абрамович з Ковеля не лише викладав українським дітям Закон Божий російською мовою, але й глузував з їх національних почуттів [692, арк. 43-44].

Поступово проросійське духовенство краю відчувало усе більший опір з боку української пастви. У січні 1926 р. уповноважені української парафії собору м. Рівне просили митрополита Діонісія (Валединського) скасувати незаконні вибори церковного старости Копилова та усунути настоятеля о. Рогальського. Таке прохання мотивували членством протоієрея М. Рогальського у Російському благодійному товаристві, політичної антиукраїнської організації [687, арк. 32]. У середині року розгорівся конфлікт за контроль над Луцьким Чеснохресним братством, який росіяни програли. Одним із виявів самозахисту став з'їзд благочинних і мирян 16-17 травня 1926 р., на якому прийнято постанови проти дерусифікації Православної церкви [1116]. Реакція у Волинській єпархії торкнулась рядових священиків-українців. Їх усунуто з парафій і призначено натомість русофілів. Серед останніх о. Іларій Подчашинський, у минулому діяльний член СРН

та архімандрит Дамаскин, котрий гуртував промосковський елемент навколо подвір'я Почаївської лаври у Здолбунові [1354].

Уже згаданий рівненський міський благочинний о. Ніколай Рогальський докладав зусиль проти появи української мови у храмах повітового містечка. Коли частина парафіян Успенської громади Рівного ініціювала запровадження україномовних богослужінь та хотіла усунути о. Іоана Червінського, Н. Рогальський організував підписи росіян [687, арк. 20].

Український церковний з'їзд у Луцьку, котрий відбувся 5-6 червня 1927 р., мобілізував російські церковні сили. У відповідь 16-17 червня проведено Волинське єпархіальне зібрання. Його делегати прийняли рішення, якими бажали нівелювати усі попередні досягнення українців [998, с. 6]. Якщо постанови зібрання втілили, то це означало б повернення до дореволюційних стандартів релігійного життя.

Ігнорування національних духовних потреб парафіян промосковськими кліриками, природно, породжувало конфлікт, який ставав набутком загалу. Вірні с. Кульчин Луцького повіту писали 26 лютого 1928 р. митрополиту Діонісію (Валединському), вимагаючи усунення настоятеля священика Василя Шауреля [406, арк. 4-5]. Ієрей відмовлявся відправляти служби українською, і громада протестувала. Також, проти українських відправ були настоятель Хрестовоздвиженської церкви у Ковелі протоієрей Андрій Левицький [1314, с. 3], священик с. Чаруків Луцького повіту о. Петро Фоміч [1064, с. 3], о. Віктор Романовський з Ланівцеь [396, арк. 57], о. Володимир Зах [391, арк. 10] та інші.

Виразну проросійську позицію у єпархіальному житті займав Симон (Івановський) і публічно демонстрував її. На початку квітня 1931 р. єпископ освятив оновлений Воскресенський собор у Рівному, благословив на діяльність братство "Захисту віри і церкви" як виразника промосковських церковних сил. Увечері на честь єпископа Симона у російському домі братства організовано прийом [1230, с. 214-215].

Відомим осередком російського духу на Волині залишалась Почаївська лавра, а її насельники становили передовий загін русофілів. У квітні 1931 р. в число братії

прийнято о. Фотіна (Лобана). В роки світової війни він служив військово-морським священиком на кораблі “Пантелеймон” Чорноморського флоту, опісля на Київщині боровся з липківцями [10]. Із ченців лаври вербувались також місіонери для греко-католицької Галичини. За дорученням митрополита Діонісія створено спеціальну духовну місію. Очолив її вихованець Почаївського монастиря ігумен Пантелеймон (Рудик) [1525, с. 376]. Не викликає подиву факт, що опікуном православних парафій у Галичині став Симон (Івановський). Упродовж 13-23 червня він відвідав 20 громад й освятив кілька храмів [1513, с. 360]. Преса повідомляла, що особливо урочисто вітали єпископа у с. Тилява на Лемківщині, де настоятелем працював Пантелеймон (Рудик) [1129]. На середину 1931 р. у Галичині нараховували 50 православних храмів [1333, с. 360].

Протистояння спонукало русофілів згорнути навіть помірковані українські національні проекти. З 1927 р. церковна влада видавала як неофіційний орган митрополії український тижневик “Духовний січ”. Через рік редакцію журналу перевели у Крем’янець. На сторінках тижневика з’являлись матеріали, які відображали інтереси російських церковних кіл. Однак це не врятувало його від закриття. Реакціонери вважали, що сама українська мова – це надто велика поступка. У липні 1931 р. вийшло останнє число часопису [1449, с. 4].

Коли українці за підтримки польської влади домоглися висвяти на Луцького вікарія архімандрита Полікарпа (Сікорського), саме о. Ніколай Рогальський 27 березня 1932 р. організував у Рівному збір підписів для відкликання Полікарпа з Волині [400, с. 5]. Однак позиція російських сил не мала значення [1651, с. 2]. І вже 4 квітня українські послі УПРВ зібрали півтори тисячі осіб з протестом проти дій Рогальського та його однодумців [1228, с. 39]. Незважаючи на поразку, представники російської партії намагались і далі демонструвати зневагу до українських сил. Коли 17 квітня у залі ВДС у Крем’янці відбувались організаційні збори відділу Товариства Петра Могили, єпископ Симон (Івановський) лише через демонстративну лояльність був присутнім на них [400, арк. 10-12].

Одночасно у відповідь на меморіал Товариства Петра Могили митрополит Діонісій листом від 21 вересня 1932 р. стверджував про прив'язаність населення Волині до церковно-слов'янської мови [392, арк. 93]. Своєрідним лакмусовим папірцем для російських сил стало питання анулювання анафеми на Мазепу. УПРВ звернулася 12 жовтня до вищої церковної влади з проханням зняти прокляття. Щоб не напружувати ситуації в стосунках із українськими угодовцями і не зраджувати російським силам, Синод 22 жовтня 1932 р. постановив апелювати до вселенського патріарха [392, арк. 139].

Роком втрати русофілами позицій у церковному житті Волинської єпархії став 1933, коли українці за підтримки польської влади провели низку акцій із нейтралізації московських впливів. Серед таких найгучнішими стали процес проти Петра Колесника та Почаївська маніфестація. Початком падіння впливу русофілів став такий процес. Священик с. Колоденка Рівненського повіту о. Г. Рибачук подав на селянина Петра Колесника в суд за спів у церкві українською мовою. Рівненський повітовий суд розглядав справу 11-12 квітня 1933 р. Українці, згуртовані навколо ВУО, використали випадок для наступу на русофільство. Незважаючи на активність росіян, суд виправдав П. Колесника [1198, с. 1]. Це обурило реакціонерів, що стало приводом до появи статті у “Воскресном чтении”, де справедливо зауважувалось, що звинувачення українських послів скеровувались проти вищої церковної влади [1311].

З оцінкою подій російські сили не помилились, однак не врахували, що процес Колесника – лише початок змін. У 1933 р. виповнювалось 20 років архіпастирського служіння митрополита Діонісія (Валединського). Розпочато урочистості 30 квітня в Варшаві [1603, с. 294]. Про них згодом писала польська преса [1664, с. 2]. Православне духовенство повинне, резюмували журналісти, погодитись із тим, що воно не має діяти усупереч державним інтересам і відкине московські традиції та синодально-консисторські методи керівництва.

Головний удар по русофілах на Волині й усієї Варшавської митрополії завдано українською маніфестацією 10 вересня 1933 р. у Почаївській лаврі. Незважаючи на

спроби реваншу у пресі [1115; 1283] і контракцію в єпархії [1413; 1457], російським силам не вдалось зберегти позицій. У березні 1934 р. митрополит Діонісій відмовився від управління Волинською єпархією. Його на волинській кафедрі замінив архієпископ Олексій (Громадський).

Один із чільних діячів ВУО Олександр Ковалевський справедливо зауважував, що промосковська преса накинулася на архієпископа Олексія за його співпрацю з українськими силами [1239]. У зраді росіяни звинуватили і протоієрея Михайла Яковлева, котрий погодився співпрацювати з українцями.

Втрата російськими силами позицій в єпархіальному управлінні ще не означала їх остаточної поразки. Коли священник Григорій Герус у 1935 р. став правити українською у Параскеївській парафії Корця, місцеві москвофіли накинулись на ієрея з погрозами і доносами [678, арк. 18]. Священики Татієвський з Ярославля та Фетісов з Курщини намагались вижити українського пастиря з містечка. Лавник Корецького магістрату С. Якимчук повідомляв С. Скрипнику в листі від 11 жовтня 1935 р. про масштабну антиукраїнську акцію російських священників у Корці [678, арк. 16-17]. У середині листопада у журналі “Церква і нарід” опубліковано наказ ВДК про переміщення з 15 жовтня другого священника Корецького жіночого монастиря о. Кодрата Фетісова настоятелем у Маневичі, і призначення на його місце заштатного протоієрея Поліської єпархії о. Володимира Барщевського [1075, с. 543]. У 1935 р. православні с. Верба Дубенського повіту звертались до посла Степана Скрипника з проханням усунути з їх парафії священника Міцкевича, котрий противився запровадженню української мови у відправах [678, арк. 6].

Москвофіли намагались зберегти позиції за допомогою судових інстанцій. Рівненський міський суд 28 лютого 1936 р. розглянув позов проти селян і псаломщика церкви с. Кустин Рівненського повіту. Запрошений священник Наконечний під час відправи на Св. Миколая в Кустині єдиний намагався служити церковно-слов'янською з російською вимовою, через що виник конфлікт. На суді з'ясувалося, що кустинський настоятель о. Стефанович завчасно повідомив запрошених на празник священників сусідніх сіл про службу українською. Отець

Наконецний у підсумку заявив, що не служив українською, бо не вмів нею читати. Суд виправдав звинувачених [1554, с. 261].

В арсеналі засобів боротьби з опонентами російські сили мали і звичайний шантаж та залякування. Саме їх використано у Володимирі проти місцевого настоятеля о. Федора Чернія. Останній повідомляв 3 лютого 1937 р. архієпископові Олексієві (Громадському) про вечірній візит до нього 25 січня п'ятдесяти осіб на чолі з заступником голови місцевого Російського добродійного товариства Нікіфором Туровічем [396, арк. 36]. Туровіч вимагав від священника відмовитись від українських відправ, інакше причт матиме фінансові труднощі.

1 січня 1938 р. секретар ВДК Іван Власовський у листі М. Крижанівському писав, що 90% духовенства єпархії “вороже настановлений елемент до національних стремлінь волинського села” [392, арк. 100]. Саме ігнорування національних потреб української молоді у Степані стало причиною переходу понад семисот осіб у протестантство. Голова ради Просвітянської хати ВУО у Степані 18 квітня 1938 р. звертався до головної управи Товариства Петра Могили в Луцьку стосовно викорінення москвофільського духу у містечку [399, арк. 42]. На думку авторів листа, носіями російського духу була родина Маньковських та їх зять о. Володимир Соболевський. Реакційну позицію займав також о. Лука Андрійчук та дяк Прокоп Авдієв [678, арк. 10-11].

У стані стриманої опозиції промосковське духовенство Волині увійшло у вересні 1939 р. у новий етап свого існування. Усі легальні церковно-громадські і політичні організації, котрі об'єднували російський елемент, припинили існування. Більшість духовенства повернулася до церковно-слов'янської мови у відправах. Радянська релігійна політика відсунула на другий план російсько-українське протистояння. Російські сили сподівались із приходом радянської влади на хоча б часткове відновлення позицій. Урядовою мовою єпархіального керівництва знову стала російська. Репресії, котрі здійснював більшовицький режим, торкнулися і колишніх членів Російського національного об'єднання та Російського благодійного товариства.

Ті, кому вдалося уникнути радянських репресій, і погодились співпрацювати із Московською патріархією, зробили ситуативну церковну кар'єру. Вихованці Почаївської лаври, москвофіли архімандрити Пантелеймон (Рудик), Дамаскин (Малюта) та Веніамін (Новицький) упродовж 1940-1941 рр. отримали з рук єпископів-сергіївців Московської патріархії архієрейський сан. Вочевидь у білокам'яній вважали їх надійними і доручили Львівську, Житомирську та Пінську кафедри відповідно [805, с. 354-355].

Німецька окупація краю і нацистська релігійна політика зробили можливим юридичне оформлення промосковських церковних сил в Автономну православну церкву. У серпні 1941 р. на Почаївському соборі прийнято рішення зберегти єдність із Московською патріархією [1578, с. 7]. Причиною згоди Громадського на такий варіант церковного відродження в краї та Україні називають роздвоєність владики на ґрунті багатої російської теологічної літератури [1071, с. 22].

Про збереження російських традицій у середовищі духовної верстви свідчить і лист псаломщика Павла Борковського архієпископу Симону Острозькому. На початку вересня 1941 р. він рекомендував Якова Демчука. Рекомендаційний лист написано російською мовою [172]. Газета "Волинь" в інформації про празник преподобного Іова Почаївського в числі за 14 вересня повідомляла про церковно-слов'янські відправи з російською вимовою у Почаївській лаврі [1440, с. 4]. Українська громадськість засуджувала дії русофілів [1244, с. 2; 1511, с. 2].

Позиція москвофільського духовенства проявлялася в ігноруванні національних вимог пастви. Наприклад, священники проросійської орієнтації відмовлялись відправляти за українських героїв, як от у с. Здовбиця на Рівненщині [1536] та о. Варницький у с. Кримно на Ковельщині [1538], а в Млинові о. Терентій Шиманов втратив парафію через службу церковно-слов'янською з російською вимовою [658, арк. 24]. Усунення настоятеля Дубенського собору вимагали українці міста у січні 1942 р. Причина – невідповідне ставлення до національно-релігійних потреб і ворожість до розмосковлення [1195, с. 6]. Не стримував себе у демонстрації русофільства й архієпископ Симон (Івановський). Під час служби він наважувався

стверджувати про те, що українці не з релігійних причин хочуть українізації і взагалі не вірять в Бога [1576].

ОУН в Огляді суспільно-політичного, господарського і культурного життя на південних землях України, датованому вереснем 1942 р., зазначала, що конфлікт між двома церковними напрямками виник через інсинуації московських білогвардійців за підтримки німців [525, арк. 73]. Автономний заславський благочинний о. Михайло Семенюк організував 24 січня 1943 р. захоплення собору в м. Заслав, який знаходився в юрисдикції Автокефальної церкви [676, арк. 6]. Через небажання парафіян змінити підпорядкування акція промосковських кіл провалилась. Натомість сильними були їх позиції у Костопільському [673, арк. 1] і Крем'янецькому повітах.

Ще одним яскравим представником войовничого москвофільства виявився в роки війни о. Федір Гайденко, котрий мав темні сторінки біографії ще з міжвоєнного періоду. У бажанні подолати Автокефальну церкву він погоджувався на співпрацю з нацистським режимом. У 1943 р. з'явилось його звернення до українських повстанців припинити боротьбу, підкоритись німцям і сидіти тихо [507, арк. 150]. Гурток активних москвофілів, на думку автокефального Вишгородського і Заруденського благочинного о. Сергія Костриці, утримував місцеве духовенство від приєднання до Української церкви. Про це писав декан єпископу Платону 28 січня 1943 р. [665, арк. 60].

Саме окупаційний режим виступив союзником Автономної церкви в протистоянні з Автокефальною. На прохання єпископа Платона (Артемюка) про передачу Білівського монастиря в юрисдикцію Автокефальної церкви рівненський гебітскомісар відповів відмовою, оскільки ще раніше генерал-комісар Волині і Поділля розпорядився про почергові відправи [3].

На парафіяльному рівні точилась не менш запекла боротьба промосковського духовенства з українським. В окремих випадках вона набувала форми відвертої провокації. Автокефальний священник Андрій Коропець писав, що 1 лютого 1943 р. під час служби до церкви з'явився олексіївець о. Кацай і відверто глузував з

української мови, що викликало незадоволення парафіян, котрі хотіли силою видворити його з храму [665, арк. 30-32]. Саме про високу активність одного з москвофілів – о. Ямпільського, настоятеля церкви с. Кунин Мізоцького району, – писав 26 лютого 1943 р. місцевий автокефальний благочинний єпископу Платону (Артемюку) [665, арк. 87]. Священики Автономної церкви Гощанської округи о. Євген Кривицький та о. Ковалевський під час служби 6 травня у Горбакові осуджували ієрархів Автокефальної церкви, називаючи їх єретиками, безбожниками і комуністами [669, арк. 46]. На Заславщині автономісти о. Семенюк, о. Чепель та ігумен Сергій намагались переконати автокефальних священиків у хибності їх юрисдикційного вибору [665, арк. 111]. Коли ж агітація вдавалась, автономні єпископи йшли на антиканонічні кроки. Веніамін (Новицький) перевисвячував священиків Автокефальної церкви. Серед таких о. Олександр Ковтун [660, арк. 7]. Восьмого серпня автономний Заславський благочинний о. Михайло Семенюк зі священиками о. Горошком, о. Пилип'юком та о. Антиповичем здійснили другу спробу захопити собор у м. Заслав [660, арк. 19].

Рудименти русофільства помічено і в середовищі духовенства Автокефальної церкви. У “Повідомленнях для духовенства Рівненсько-Крем’янецької єпархії Св. Православної Автокефальної Української Церкви за місяць липень 1943 р.” зауважувалося, що “приходиться часто спостерігати дивне явище в родинах духовенства: з парафіянами розмовляють по-українськи, а в родинному житті мають окрему мову, скоріше не мову, а вінегрет, – російську... наше духовенство повинно би постаратись вилікуватись від такої мовної недуги...” [660, арк. 1]. Саме русофільство черниць Зимненського монастиря зумовило його перебування в складі Автономної церкви. Частина прихожан монастирського храму відійшла до автокефальної орієнтації, а частина залишалась прихильником єдності з Московською патріархією [478, арк. 30]. Така ситуація зберігалась і після відновлення радянського контролю в краї.

Священики-автономісти вітали встановлення радянського тоталітарного режиму на Волині у лютому 1944 р. Настоятель Рівненського собору протоієрей

Марчаковський у проповіді 20 лютого заявив, що православній людині не годиться вести боротьбу з рідним російським народом, який приніс нам свободу і незалежність [802, с. 558]. Інший священик Рівного о. Олексій Власік 24 червня у листі митрополиту Ленінградському і Новгородському Олексію (Симанському) нарікав на відсутність змін у єпархіальному урядуванні – автокефалісти і надалі займають кращі парафії і навіть посади благочинних [569, арк. 18]. Протоієрей В. Ковальський задекларував лояльність проросійською статтею у “Журнале Московской патриархии” в травні 1945 р. Розповідаючи про Дубенський Чеснохресний монастир, він акцентував на його тісному зв’язку з російським православ’ям [1240].

Після приєднання українських єпархій Московська патріархія зробила ставку на русофільське духовенство. З цією метою у 1945 р. висвячено на єпископа Вінницького і Брацлавського автономного благочинного Волинської області протоієрея Павла Борисевича з іменем Варлаам [1315, с. 5]. Невдовзі він став волинським правлячим архієреєм, де мав завдання росіянізувати місцеве православ’я [572, арк. 46]. Русофільство стало одним із чинників, котрі спонукали повернутись у СРСР колишніх автономних архієпископів Антонія (Марценка) та Іоана (Лавриненка) [1077, с. 18]. У 1946 р. Російська церква хіротонізувала архімандрита Панкратія (Кашперука) [1151, с. 32], котрий до того понад тридцять років пробув у Почаївській лаврі, де став затятим русофілом.

Упродовж післявоєнних десятиліть насадження російських духовних традицій здійснювалось у рамках ширшого проекту режиму – росіянізації. Зокрема, російська мова наполегливо впроваджувалась у стінах ВДС [415, арк. 13]. У вересні 1951 р. диктант із російської мови став іспитом для перевірки грамотності абітурієнтів ВДС [423, арк. 2]. У стінах семінарії також відзначали 300-річчя “возз’єднання” України з Росією [425, арк. 53].

Російські традиції міцно укорінилися і в Дерманському монастирі, де у 1957 р. побутувала думка, що краще приймати в обитель послушниць росіянок зі східних областей [605, арк. 21]. Кроки з повернення російської мови у відправи

найактивніше здійснював архієпископ Панкратій (Кашперук), котрий 20 лютого 1958 р видав розпорядження про одноманітність молінь під час богослужінь [608, арк. 175]. За невиконання цього наказу архієпископ усунув із Корця о. Давидовича і призначив на його місце о. Ярослава Антонюка, котрий погодився запровадити церковно-слов'янську мову [611, арк. 53]. Сприяло денаціоналізації волинського духовенства і закриття ВДС, після чого кандидати в священники були змушені навчатись в Одесі, Москві чи Петербурзі.

Росіянізація духовних кадрів Волині дала результати у 80-х рр., коли відбулась зміна генерації священноієреїв. У відповідь на прохання української громади Чеснохресного храму м. Луцьк повернути іконостас, котрий після закриття братської церкви опинився в Троїцькому соборі, єпископ Луцький і Волинський Варфоломій (Ващук) 30 липня 1990 р. відповів: “Церковні речі Хрестовоздвиженської церкви з періоду закриття її вийшли з ладу, а іконостас був подарований імператором Росії для церковної общини Руської православної церкви. Якщо такої зараз немає, то немає кому і передавати іконостас. Тим більше, церковній общині, яка цурається всього руського і російського, не личить прикрашати свої храми предметами, які будуть постійно нагадувати “про релігійний гніт” з боку росіян” [149].

Орієнтація на російські духовні традиції виявлялась і в інших ситуаціях. У серпні 1990 р. єпископ Варфоломій замовив у Москві через книжкову крамницю “Москнига” 700 примірників російськомовної теологічної літератури [158]. Замовлення на 300 примірників книги “Святий преподобний Серафим Саровський Чудотворець” направлено 6 лютого 1991 р. в Оптинську пустинь Калужської області. Крім цього, навіть після розпаду Радянського Союзу єпископи Російської церкви в Україні використовували російську у внутрішньому листуванні.

У 90-х рр. проросійське духовенство Волині залишилося в юрисдикції Московської патріархії. Орієнтовна його чисельність може співпадати з кількістю кліриків і чернецтва єпархій УПЦ митрополита Володимира (Сабодана). У Волинській та Рівненській областях чернецтво і священнослужителі у 2001 р.

становили 1501 особу [1001, с. 11]. Це 76% усього православного духовенства двох областей. Воно домінує в центральних і північних районах, а в південних – священнослужителі УПЦ КП та УАПЦ. Звісно, рівень проросійськості духовенства УПЦ індивідуально відмінний [1097, с. 468]. Частина священників УПЦ навіть виступала за надання автокефалії. Достеменно можна стверджувати наступне – російські духовні традиції закорінені в свідомості чи не половини наявного православного духовенства краю.

Отже, русофільство серед православного кліру Волині у ХХ ст. як ідейна і духовно-культурна орієнтація мало значне поширення і пододало кілька етапів розвитку. Найміцнішими його позиції виявились на початку ХХ ст. після вікової росіянізаційної діяльності царського уряду, що виразилось серед іншого в участі священноієреїв у роботі Союзу російського народу – монархічної чорносотенної організації. В період української революції переважна більшість волинського православного кліру демонструвала вірність проросійській орієнтації. У міжвоєнний час російське та проросійське духовенство до початку 30-х рр. утримувало позиції в єпархіальному урядуванні, однак програло справу українцям, котрі здобули підтримку польської влади. В роки війни проросійські сили оформились в Автономну церкву в підпорядкуванні Московської патріархії. У післявоєнне сорокаріччя росіянізацію решток волинського духовенства продовжено Московською патріархією та радянським режимом. У 90-х рр. русофільство залишалось складовою світоглядних орієнтацій значної частини духовенства, об'єднаного в єпархіях УПЦ краю.

4.3. Антисемітизм

Антисемітські настрої серед волинського духовенства – одна із маловивчених сторінок розвитку соціальної групи. Сергій Плохій вказує, що антиєврейські почуття, наприклад, серед козаків мали два головних складники: соціальний і релігійний [1390, с. 266-267]. Зенон Когут вважає, що образ єврея як головного

економічного, правового, фізичного і духовного експлуататора українців запозичено з польської історичної літератури XVII ст. [1242, с. 271]. Натомість Юрій Мицик наводить приклади участі вихрещених євреїв у козацькому війську, співпраці козацької старшини з торговельною й економічною верхівкою єврейської спільноти в Україні [1304]. Однією із причин єврейських погромів Мирон Капраль називає посилення економічної конкуренції, релігійну нетерпимість [1233, с. 100]. Актуалізувала релігійну підставу антиєврейських настроїв серед православних смерть Гаврила Говдела з Білосточчини [1468]. Тому Ніколай Бердяєв розрізняв чотири види антисемітизму: побутовий, політичний, расовий та релігійний [1086]. Ксьондз Михайло Чайковський вважає, що християнський антисемітизм бере коріння з язичницьких часів [1574].

Антиєврейські настрої виявлялись у відповідній риторичі на сторінках періодичних видань [1148, с. 2; 1454, с. 9-16]. “Волинские епархиальные ведомости” зробили власний внесок у формування антиєврейських настроїв серед духовенства і населення. У 1879 р. на сторінках відомостей І. Павловський звинуватив юдеїв у виборі найлегших шляхів заробітку і захищав російських корчмарів, котрі порядніші за єврейських [1370, с. 608, 614]. Публікація “З минулого в ділянці релігійно-морального життя Волині”, яка побачила світ у 1886 р., стосувалася вченої суперечки рабина з сільським священиком і є символічна, оскільки ілюструє стереотипне сприйняття представників єврейського народу [1210, с. 1094-1105]. Не вважав за потрібне стримуватись у висловлюваннях на адресу єврейської громади на Волині викладач ВДС Б. Давидович [1167, с. 4].

Упереджене ставлення до євреїв підтримувала й офіційна церковна влада. У відповідь на прохання мешканця с. Печихвости Володимир-Волинського повіту Марка Якубова єпископ Волинський і Житомирський Модест (Стрельбицький) 7 серпня 1891 р. розпорядився, щоб духовна консисторія розіслала відповідний циркуляр усім настоятелям через благочинних, аби “як духовенство, так і парафіяни віддавали роботи в церквах православним, віддавати ж роботи по церквах євреям – заборонити” [806, с. 577]. Так, побутовий антисемітизм переростав в економічний.

У звітах про стан благочинних округів Волинської єпархії за 1904 р. окремо зафіксовано становище священництва і його авторитет в очах інославно та іновірних. Новоград-Волинський благочинний зауважував, що представники згаданих груп до православного духовенства зовні шанобливі, однак у приватних бесідах між собою і з народом прагнули очорнити пастирів, а євреї відкрито висловлювали ненависть до них [823, с. 152]. Зазначалося також, що саме місцеві євреї услужливо пропонували простолюдинам газети “зловредного” змісту. І ці заяви, звісно, не сприяли усуненню підозрливості й ворожості в стосунках між православним духовенством і єврейським населенням.

Демократичні зміни початку ХХ ст. в Російській імперії похитнули позиції радикальних антиєврейських сил серед православного духовенства. Указом від 13 січня 1905 р. Священний Синод РПЦ дозволив новоолександрійському міщанину Миколі (Нусі) Волинському повернутись в юдейство [697, арк. 9]. З огляду на цей випадок та ситуацію із єврейським питанням загалом у 1906 р. з’явилися пропозиції щодо його вирішення [1324, с. 326]. Середи них релігійна асиміляція єврейського населення бачилась одним зі шляхів розв’язання питання.

Православне духовенство імперії, серед них і волинські ієреї, виявилось неготовим до нових умов душпастирської діяльності після маніфесту 17 жовтня 1905 р. Вони не витримували конкуренції і в двобої з лівою літературою, котра наповнила ринок. І тут винними вважали євреїв, котрі утримували книжкові крамниці в містах та містечках [1505, с. 785]. Незадоволення станом вилилось у заснування газети “Волынская жизнь”. Єдину щоденну газету губернії “Волынь” звинуватили у тенденційності з рельєфно випуклим переважанням юдофільських інтересів, і з 14 жовтня 1906 р. розпочато видавництво нового часопису. Рендколегію очолив кандидат богослів’я Б. Плєскій [1329, с. 1047].

Інструментом реалізації антиєврейських поглядів російських шовіністів став Союз руського народу. Союз користувався підтримкою в середовищі студентів Київської духовної академії. Іван Власовський у спогадах про 1907 р. назвав активним діячем організації студента з Холмщини Митроцького [1025, с. 648].

Православні священики, котрі не мали антисемітських настроїв, ставали об'єктами уваги церковної влади. Благочинний першої Холмської округи священик В. Собуцький у звітному рапорті єпископу Євлогію (Георгієвському) 19 лютого 1907 р. зауважував, що у с. Руда ставлення мешканців до священика погіршилось, і його називали “жидовським батюшкою” [731, к. 30]. Одночасно поява у 1907 р. п'ятого видання твору Г. Бутмі “Вороги роду людського” додала напруження у стосунках з євреями. Книга містила наклепи на єврейський етнос у всьому світі і Росії [1105, с. III]. Поширення твору в усіх осередках Союзу руського народу Волинської єпархії посилювало ксенофобію серед духовенства і вірних.

У звіті благочинного другої округи Острозького повіту за 1907 р. зауважувалось, що на території деканату мешкає майже 500 євреїв, котрі деморалізують, як скрізь і завжди, християнське населення і таємно чи відкрито налаштовують його проти духовенства. Союз руського народу власними торговельними та фінансовими закладами завдає серйозного удару торгівлі і лихварству євреїв, а ті у свою чергу виливають злість на монахів і попів [821, с. 746]. Така реконструкція подій благочинним не позбавлена сенсу. Однак не вдалось виявити документів, де ішлося б про випадки зневажливого ставлення євреїв-підприємців до священнослужителів.

Найяскравіше антисемітська позиція частини волинського духовенства виразилась на сторінках “Почаевского листка”. Частота антиєврейських публікацій у виданні зросла упродовж 1911 р. Наприклад, 24 березня в 10 числі листка з'явилась публікація під заголовком “Вовки в овечій шкірі”, де схематично змальовано підступний план політичних “українців”, котрі хочуть посіяти нелад серед російського народу, і німці захоплять землю, а через них євреї [11, с. 7]. Через місяць у “Почаевском листке” поміщено згадку про великомученика Гавриїла, якого у 1690 р. нібито вбили євреї в Білостоці з ритуальною метою [1459, с. 23].

Вже 28 липня 1911 р. “Почаевский листок” передрукував заклик голови одного із відділів Союзу руського народу Д. Наумова “Для добра і процвітання Російського народу необхідно вигнати усіх без винятку жидів із Росії” [1319, с. 14-16].

Д. Наумов вимагав зберегти межу осілості для євреїв і всіх їх без різниці статі, віку, віровизнання, матеріального і соціального становища позбавити громадянства та впродовж трьох місяців виселити за межі держави. Статтю опублікували усі чорносотенні газети Росії. Цей та подібні матеріали міцно закріпили за “Почаевским листком” образ найбільш юдофобського видання краю.

Через місяць “Почаевский листок” опублікував слово, котре виголосив ієромонах Памфіл 12 червня 1911 р. у Житомирському кафедральному соборі з нагоди вшанування пам’яті преподобномучениці Анастасії Римлянки. Серед ворогів православних о. Памфіл назвав поляків, єзуїтів, євреїв, турків та інших [1375, с. 2]. Відреагували почаївські чорносотенці і на вбивство прем’єра Петра Столипіна “євреєм Мордком Багровим” [1223, с. 12].

Використовуючи невдоволення волинських селян зосередженням торгівлі у руках євреїв, голова Почаївського відділення Союзу руського народу, архімандрит Віталій у розмовах із членами організації говорив про заборону торгівлі семітам у святкові та недільні дні після закінчення служби. Він же радив селянам не продавати і не купувати в євреїв [1353, с. 6]. На думку Й. Волошиновського, саме 1912-1913 рр. стали часом найбільш агресивної ксенофобської діяльності архімандрита [1680, с. 3].

Ситуація ускладнювалась і тим, що частина православного духовенства не сприймала відсутність державного російського патріотизму в євреїв. І підтвердження цьому виявилось у роки Першої світової війни. Так, саме поляки і євреї залишились у Холмі чекати приходу австрійських військ після відступу росіян 18 липня 1914 р. [720, арк. 2]. Тому члени Холмської єпархіальної місіонерської ради на засіданні 20 жовтня 1916 р. вважали, що після повернення однією із головних перешкод у діяльності Православної церкви буде “розпропаговане війною єврейство” [712, арк. 25].

У період української революції з втратою державної підтримки антисемітські сили серед волинського духовенства припинили активні дії. Після приєднання Волині до складу Другої Речі Посполитої єврейське питання і ставлення до нього православного кліру зазнало коректив. Українці потрапили в розряд національної

меншини. Їх політичне становище виявилось гіршим, аніж євреїв. Перед обличчям нових викликів частина українського і єврейського політикуму домовилась про спільні дії на парламентських виборах у Польщі в 1922 р. [1256]. Блокування відкинутих дало відповідний ефект. Лише через два роки, повідомляв польський часопис “*Życie Wołynia*”, єврейсько-український союз дав тріщину. Після втечі в СРСР посла Луцкевича його місце у списку згідно з домовленостями мав посісти українець Хом’як. Купець із Ковеля Файнштейн відмовився поступитись. На думку польського часопису, це погіршило стосунки між партнерами [1667, s. 5-6].

Сама ж єврейська громада намагалась демонструвати лояльність до офіційної Варшави. Весною 1924 р. купці-євреї Рівного зібрали понад 2,7 мільярда марок у фонд зміцнення польської валюти. Такий крок зігнорували їх колеги поляки, відмовившись від внеску [1617, s. 11]. Під час урочистостей із приводу відкриття першого єврейського університету в Палестині 1 квітня 1925 р. євреї Луцька запросили на академію воєводських, гмінних і міських урядовців, звучали державний і національний гімни [1644, s. 16]. Єврейська громада виразно демонструвала намір вжитись у нових політичних умовах і прагнула запевнити владу у власній нешкідливості.

Російське керівництво православної Варшавської митрополії натомість не змогло позбутись упередженості до євреїв. Повідомляючи про антинімецькі виступи єврейської молоді 9 квітня 1933 р. у Лодзі, варшавське “Слово” представило протестуючих як погромників [1493, с. 3]. У 1933 р. у Волинському воєводстві створено Єврейський комітет, який вирішив подарувати польському війську літак для оборони держави, оскільки існує реальна загроза з боку режиму в Німеччині на чолі з Гітлером [1647, s. 1-2].

Лояльність євреїв до польської влади спонукала поміркованих українців налагоджувати з ними контакт. Голова парламентської групи BBWR, посол Пулавський та посол Скрипник відвідали в 1933 р. Єврейський обивательський клуб, де у розмові із керівництвом з’ясувалося, що обидві структури стоять на спільних позиціях. Бебеки обіцяли підтримати усі соціальні ініціативи єврейської

спільноти [1636, s. 7]. Подібні контакти бачились вкрай необхідними, оскільки повітові містечка Волині населяли чисельні громади євреїв. Загальнопольські антиєврейські акції не мали продовження на території Волинського воєводства, хоча і спостерігаємо гостру конкуренцію поляків і українців з євреями в економічній сфері.

Після приходу нацистів до влади у Німеччині частина українських державницьких сил у Польщі звернула свої погляди на Берлін, сподіваючись на підтримку у визвольних кроках [1156, с. 329-330]. Проте це не означає, що українці схвалювали дії нацистів стосовно єврейського населення і пізніше голокост.

Документально маємо підтвердження про окремі випадки декларування антисемітської позиції серед православних священиків Волині. Це були виховані за царської влади середнього і старшого віку ієреї. Настоятель церкви с. Гораймівка Луцького повіту о. Є. Сльозко 23 липня 1935 р. передав архієпископу Олексієві (Громадському) копію доповідної записки, яку кілька років тому надіслав митрополиту Діонісію (Валединському). Священик сподівався, що викривши себе антисемітом він знайде підтримку в очах архієрея, котрий до Першої світової війни служив у Холмі і був одним із співробітників Євлогія (Георгієвського). “Я антисеміт!, – заявляв о. Сльозко, – і за активну участь у 1904-1907 рр. у боротьбі за недопущення того, що нині переживає Росія, я лише дивом і милістю Божою залишився жити, але жити ніяк не дають” [114, арк. 1-2]. Причиною власних негараздів у парафіяльній службі в міжвоєнний період священик вважав наговорювання євреїв, котрим він не дозволяв ошукувати православних.

Про участь представника духовенства в організації єврейських погромів згадувалося в донесенні партійного і радянського керівництва Словечанського району Житомирської округи Радянської України у 1935 р. Так, на підставі зібраної інформації вони твердили про допомогу М. Загоровського, сина священика, в організації словечанським попом антисемітських виступів [936, с. 69].

На початку 1937 р. у Рівному відбувся судовий процес над тринадцятьма членами ОУН. Одним із пунктів обвинувачення став підпал єврейських будівель у

Костополі 24 листопада 1936 р. [1677]. Однак такі поодинокі випадки не дають підстав твердити про юдофобство організованого українства.

Протягом 1939-1941 рр. документально не зафіксовано антисемітських виступів зі сторони православного духовенства Волині. Це пояснюється тяжким становищем священників і наявністю серед працівників каральних органів осіб єврейської національності, котрі хоч і перестали ідентифікувати себе із ізраїлевим народом, однак могли негативно відреагувати на юдофобство. Натомість період нацистської окупації із політикою голокосту Берліна, вивільнив приховувані негативи. Ще у жовтні 1940 р. митрополит Берлінський Серафим (Ляде) писав німецькому керівництву про юдофільські настрої архієпископа Іларіона (Огієнка) [1592, 330]. Донос виявився наслідком бажання митрополита усунути конкурента.

Антиєврейські висловлювання з політичних міркувань зустрічаємо в низці єпископських послань як Автокефальної, так і Автономної церков протягом війни. Адміністратор Автокефальної церкви архієпископ Полікарп (Сікорський) 8 травня у спеціальній відозві іменував радянську владу “московсько-жидівським комунізмом” [501, арк. 1]. У відозві 30 грудня 1942 р. владика назвав радянський режим “комуністичною московсько-жидівською державою” [779]. Такі ж вислови знаходимо і посланні травня 1943 р. [915, с. 2-3].

Подібно іменував сталінський режим автономний єпископ Володимир-Волинський і Ковельський Мануїл (Тарнавський). У відозві до українського населення він використав такі означення як “ворожий жид-комуніст” та “жидівсько-комуністична влада” [853, с. 2]. В архіпастирському листі до духовенства і вірних Вінницької єпархії у 1943 р. єпископ Євлогій (Марковський) назвав “жидо-більшовиків” ворогами віри [1]. З метою організації підтримки німецька влада провела у Луцьку у липні 1943 р. нараду волинської інтелігенції, результатом якої стало прийняття відозви із закликом підтримати боротьбу проти СРСР, нагадавши, що запряжений у жидівсько-більшовицьке ярмо український народ заплатив мільйонами передових людей і майже всією інтелігенцією [1497].

Воєнні роки виявились останніми, коли виразно помічаємо антисемітську риторичу представників православного духовенства і єпископату. Протягом 40-80-х рр. таких виявів документально підтверджених ми не знайшли.

Отже, антисемітські настрої волинського православного духовенства сягають давнини. На початку ХХ ст. основними носіями антисемітських настроїв було російське і русофільське духовенство краю, ці настрої зумовлювались державною політикою та історичною пам'яттю і носили характер релігійного антисемітизму, котрий трансформувався у політичний та економічний завдяки діяльності Союзу руського народу. У міжвоєнний період антиєврейські настрої частини волинського духовенства перемістились у побутову площину. Священики намагались знаходити порозуміння із євреями, оскільки самі перебували у статусі ізгоїв.

Активізація антисемітської риторики з вуст православного духовенства відбулась у роки радянсько-німецької війни, коли у відозвах і проповідях радянську владу неодноразово названо жидівсько-більшовицькою. Протягом 40-80-х рр. антисемітизм перемістився у побутову площину і не мав радикальних виразів. Цьому, очевидно, сприяло упосліджене становище самого православного духовенства, зменшення чисельності євреїв у краї після війни і, відповідно, зняття конкуренції у культурній та економічній площинах.

4.4. Радянське духовенство

Упродовж 40-80-х рр. минулого століття в середовищі волинського православного духовенства витворилась група зі специфічними ознаками і свідомістю, котру ми називаємо радянським.

Перші спроби створити радянське духовенство здійснено більшовицьким режимом на початку 20-х рр. У директивах пленуму ЦК КП(б)У 1923 р. з антирелігійної пропаганди передбачалося підтримувати представників тих церков, котрі “вносять у свою роботу елемент політичної підтримки радянської влади” [789, с. 17]. Також партійні функціонери вважали за можливе заохочувати матеріально,

довірою ту частину духовенства, котре переходить від касти духовенства до антирелігійників, і використовувати його [789, с. 16].

На Волині у міжвоєнний період серед православного духовенства зафіксовано одиничні випадки сповідання лівих поглядів. У 1928 р. о. П. Огриска, настоятеля церкви с. Бужковичі Горохівського повіту, заарештовано з матушкою зі звинуваченням у комуністичній агітації. Під час слідства з'ясовано їх безпідставність. Матушку Зінаїду Огриско засуджено на два роки в'язниці [185]. Архієпископ Даміан (Марчук), представляючи до нагороди митрою протоієрея М. Вітрика, звертав увагу, що той у 1936 р. був засуджений польською владою на три роки в'язниці за “активну діяльність на користь СРСР” [189, арк. 2-3]. Зрозуміло, що ліва ідеологія не могла знайти значної підтримки серед волинського духовенства через атеїстичну спрямованість.

Власний внесок у закладення підмурівку радянського духовенства на Волині зробив митрополит Микола (Ярушевич). У 1940 р. він здійснив низку заходів з підпорядкування місцевих православних РПЦ і прищеплення підвладному духовенству лояльності до сталінського режиму. Пізніше Ярушевич заявляв, що у 1939 р. православні Західної України і Західної Білорусії повернулись у лоно матері-Батьківщини і матері-Церкви, і ці два роки були щасливою та спокійною епохою [783, с. 177]. Здобутки митрополита Миколи виявились мізерними – духовенство краю попри репресії не втратило захисних сил і не пішло на співпрацю з режимом.

Формуванням нового типу клірика – радянського – займались також радянські каральні органи. Наказом від 23 листопада 1939 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР І. Серов пропонував створити у західних областях “спеціальну агентуру з релігійного активу (єпископи, священники, ксьондзи) для розтління і профілактичної роботи серед церковників” [1091, с. 126]. Бідна джерельна база цього періоду не дає можливості оцінити масштаби реалізації проекту.

Упродовж німецько-радянської війни деякі православні священники на Поліссі, симпатизуючи радянській владі, допомагали червоним партизанам. Двох із таких нацисти розстріляли – це о. С. Матусевич та о. Г. Забельський [1271, с. 59]. Відомо

про допомогу настоятеля церкви с. Біле Зарічненського району Рівненської області о. Є. Гейхроха партизанам В. Бегми та А. Федорова [1420, с. 23]. У вересні 1943 р. єпископат МП засудив усіх священиків і мирян, котрі співпрацюють із нацистами [1356, с. 16]. Таке рішення виявилось не лише наслідком антигітлерівської позиції РПЦ, але й декларацією лояльності сталінському режимові. У 1943 р. також вийшов друком збірник церковних документів під редакцією митрополита Миколи (Ярушевича) “Російська православна церква та Велика вітчизняна війна” [1258]. Той же митрополит активно продукував прорадянські послання до української пастви [981, с. 5-6]. Ці та інші кроки ієрархії і духовенства дали підстави правозахиснику о. Г. Якуніну твердити, що назва “Радянська православна церква” була б більш відповідною для МП [1609, с. 7].

Радянський режим оцінив кроки православного духовенства, спрямовані на інтеграцію в радянську ідеологічну систему. Восени 1944 р. група священиків РПЦ отримала медалі “За оборону Москви” [929, с. 66]. Пізніше орден Трудового червоного прапора прикрасив рясу патріарха Олексія (Симанського). Микола (Ярушевич) з нагоди чергової річниці приходу більшовиків до влади виголосив перед подячним молебнем проповідь у Московському Богоявленському соборі, де славив “геніального Верховного Головнокомандувача, нашого богоданного вождя Йосифа Віссаріоновича” [857, с. 201]. Далі пішов протоієрей О. Варницький. Уповноважений у Волинській області в інформаційному звіті 8 лютого 1945 р. повідомляв, що священик розповів про свою патріотичну роботу, допомогу органам радянської влади у вилученні німецько-українських агентів [475, арк. 11]. Москва рекомендувала архієрею призначати благочинними лише осіб, котрі мають хоча б якісь заслуги перед радянською батьківщиною, також режим прагнув впливати в радянському дусі на підготовку кандидатів у священики у ВДС [476, арк. 4]. Ставали звичними доноси священиків на колег [19, 9]. І. Власовський назвав таких єпископів і священиків радянськими, а ієрархію – політичною [1470, с. 71].

У відповідь на запити сталінського режиму окремі представники волинського духовенства демонстрували зразки радянської поведінки, коли церковні інтереси

поступались політичним. У доповіді патріарху Олексію (Симанському) у 1947 р. єпископ Волинський і Рівненський Варлаам (Борисевич) пропонував скоротити кількість парафій в єпархії, як того вимагала більшовицька влада [572, арк. 46].

Типовим представником нової генерації радянського духовенства можна вважати о. О. Власика. Народився у 1909 р., за національністю білорус, закінчив Віленську семінарію. Із початком німецько-радянської війни він залишив парафію у м. Несухойжі, разом з родиною пішов із радянськими партизанами, де був канцелярським працівником [574, арк. 32]. Після розформування партизанського загону священник ще три місяці перебував у військовій частині № 1478, а в 1944 р. демобілізований як служитель культу. Завдяки доносу на місцеве автокефальне духовенство о. Власик отримав парафію с. Ясениничі Рівненського району, а з липня 1946 служив у Новому Корці. Наприкінці того ж року сталінський режим нагородив його медаллю “За доблестный труд в Великой отечественной войне 1941-1945 гг.”. Однак, як зазначав уповноважений, радянський священник скомпроментував себе в очах віруючих і цивільної влади п’янством.

У співпраці зі сталінським режимом радянське духовенство нехтувало церковні інтереси. Під час кампанії з ліквідації монастирів на Волині архієпископ Панкратій (Кашперук) у листі уповноваженому у справах РПЦ у Волинській області повідомляв 17 лютого 1949 р. про свою згоду на закриття Зимненської жіночої обителі і заходи з підготовки чернечої громади до переїзду у Дермань [411, арк. 108].

Диференційоване ставлення до духовенства спостерігалось і в сфері корпоративного соціального захисту. МП відмовилась виплачувати пенсії волинському духовенству. Натомість для ознайомлення у березні 1949 р. надіслано порядок надання пенсій. Показовий у ньому перший пункт, яким заборонено зараховувати в пенсійний стаж роки ув’язнення та позбавлення громадянських прав священнослужителів [170, арк. 1]. В умовах Волині це означало, що значна частина осуджених радянським режимом священників і дияконів автоматично втрачала право

на повноцінну церковну пенсію, а причиною були не провини канонічного характеру, а політичного.

Восени 1949 р. фіксуємо перший випадок здійснення молебнів за мир. Циркуляром від 19 вересня ВРСУ зобов'язало священників дієцезії відслужити молебень і виголосити проповідь 2 жовтня у Всесвітній день миру. Про виконання розпорядження благочинні мали подати окремий звіт. Пізніше “боротьба за мир” виявилась одним із головних напрямів зовнішньополітичної діяльності РПЦ. Паралельно радянські традиції ставали нормою в стінах ВДС. У листопаді 1949 р. вихованці семінарії із адміністрацією відзначили 32 річницю радянської влади, 21 грудня – сімдесятиріччя від дня народження Й. Сталіна, виголошено доповідь “Про життєвий шлях і революційну діяльність великого Вождя радянського народу і трудящих усього світу Йосифа Віссаріоновича Сталіна” і вже 22 січня 1950 р. вшановано 26 річницю смерті В. Леніна [422, арк. 30]. Головні ініціатори антицерковних кампаній мали стати ледве не церковними святими.

Вдруге до питання “боротьби за мир” у Волинській єпархії повернулись 29 серпня 1951 р., коли Панкратій (Кашперук) видав іще один циркуляр про збір підписів під зверненням Всесвітньої ради миру [587, арк. 37].

Радянська дійсність зумовила зміщення ціннісних орієнтирів духовенства. Отець В. Жовнір в автобіографії у 1951 р. зазначав, що у 1940 р. він залишив парафію в с. Вичулки Демидівського району і став звичайним робітником торфорозробної артілі “Прогрес”. У 1941 р. з приходом німців його звинуватили у комунізмі, і довелось переїхати в Крем'янець. Глава Автономної церкви Олексій (Громадський) призначив о. Жовніра священником у с. Пустоівання Червоноармійського району [590, арк. 112-113]. Свідома згадка про зречення церковної служби мала свідчити, на думку священника, про лояльність режимові.

Для о. Віталія Малюжковича дотримання правил поведінки радянського священника відкрило широкі перспективи. Після висвяти у 1951 р. він трудився настоятелем кафедрального собору, опісля у Відділі зовнішніх церковних зносин РПЦ, а впродовж 1966-1970 рр. виконував пастирські обов'язки у Віденській єпархії

в Австрії [1289, с. 23]. Після повернення о. Малюжкович отримав становище настоятеля собору в Луцьку і секретаря ВРСУ.

Тривала радянізація Волинської духовної семінарії. Наприкінці серпня 1953 р. уповноважений у Волинській області С. Богданов запитував у київського керівництва, чи можна запропонувати викладачем конституції СРСР у ВДС комуніста [425, арк. 32]. Уже 12 листопада того ж року правління семінарії постановило збільшити кількість передплачених газет і журналів, за їх прочитання мали відповідати класні керівники, а вчитель конституції щотижня ознайомлювати вихованців із найважливішими подіями світового і внутрішньополітичного життя [425, арк. 44]. Звісно, в офіційній радянській інтерпретації.

Особливо активно підтримував режим роздвоєння особистості священників. У 1958 р. настоятелем православної церкви у Дрездені Німецької Демократичної Республіки призначено викладача ВДС протоієрея М. Варжанського [1455, с. 224]. Архієпископ Панкратій для збереження посади розпорядженням від 2 грудня 1958 р. погодився закрити каплицю ікони Іверської Божої Матері в центрі Луцька [211]. Такі кроки – це не зречення сану, однак тривожне свідчення зламу в свідомості духовних осіб.

Саме представники радянського духовенства в тісній співпраці з каральними органами режиму домагалися весною 1959 р. відставки з посади ректора ВДС о. М. Тучемського. Як особистість, котра сформувалась у міжвоєнний період, він не влаштував владу та ще й на початку хрущовської антицерковної кампанії. В анонімній скарзі, написаній у квітні, ректора звинувачено у співпраці з нацистами та виголошенні привітальної промови райхскомісару Еріху Коху [68, арк. 1]. Уже восени о. Тучемського відсторонили від посади, й обов'язки ректора покладено на протоієрея О. Соколовського [69].

Позиція радянського духовенства яскраво виявилась у випадку відпусту на Козацьких Могилах влітку 1959 р. Протоієрей Яблонський звернувся за дозволом на відправу панахиди до Рівненського обласного благочинного протоієрея Г. Коршуна. Останній, не зв'язавшись із уповноваженим у справах РПЦ П. Дубовиком,

самоусунувся від вирішення питання. У результаті велика кількість людей, котра зібралась на Пляшевій, вдовольнилась прочитанням акафіста мандрівною черницею [609, арк. 21]. І тут очевидне порушення присяги священника на користь ситуації.

Характеристика, яку дав уповноважений у справах РПЦ у Волинській області архієпископу Панкратію (Кашперуку), стосується і всього радянського духовенства краю. “У своїй діяльності [Панкратій (Кашперук)], – писав А. Федулов 24 серпня 1961 р., – прагне підтримувати лояльні стосунки з уповноваженим Ради. Як правило, йде на поступки, приймаючи наші рекомендації і віддаючи необхідні розпорядження... розуміє зміни в житті церкви і прагне зберегти власний спокій, говорить, що якби не радянська влада, то йому ніколи б не стати єпископом” [439, арк. 12]. У випадку Кашперука елементи радянського світосприйняття наклалися на раніше набуті проросійські духовні орієнтири.

Далі пішов священник Діонісій Бабич, котрий у проханні до Ради у справах РПЦ у Москві від 2 січня 1962 р. клопотав про призначення на парафію і мотивував його тим, що син нині служить у війську і є комсомольцем [615, арк. 32]. Однак заслуги сина перед радянським режимом не допомогли – парафії прохачеві не надано. Вже у серпні уповноважений у справах РПЦ Б. Плуготаренко писав командирові військової частини, де служив син клірика, про справжню причину зняття з реєстрації о. Діонісія. Саме порушення законодавства про релігійні культури дало підстави усунути священника, а порушення податкової політики обійшлося йому у рік виправних робіт [615, арк. 89].

Радянське духовенство не було лише волинським явищем. Уповноважений у Вінницькій області С. Куліков у листі від 10 жовтня 1962 р. на ім'я уповноваженого в УРСР Г. Пінчука наголошував, що місцевий православний єпископ Іоасаф (Лелюхін) “сприяв у роботі з розпаду [Браїлівського жіночого] монастиря” [623, арк. 89]. Пізніше названий архієрей очолив екзархат МП в Україні. Такий кар'єрний зріст очевидно став наслідком і радянської свідомості Лелюхіна, оскільки попередній керуючий Вінницькою єпархією архієпископ Симон (Іванівський) робив усе, аби перешкодити закриттю монастиря, за що опинився серед неблагонадійних.

Радянська позиція виявлялась і в виконанні політичних замовлень режиму. Одним із таких стала кампанія засудження “українського буржуазного націоналізму”. “Прозрілий від націоналістичної сліпоти” настоятель церкви с. Морочне Зарічненського району Рівненської області протоієрей В. Навроцький повідав світові одкровення про звірства упівців, які у 1943 р. “кидали живцем в глибокі колодязі, знімали скальпи з жінок, вбивали малих дітей” [1285, с. 127]. Він же приписав повстанцям аж 180 убитих кліриків Волинсько-Рівненської єпархії.

Саме лояльним режимові священикам надавалось сприяння і перспективи кар’єрного росту. Уповноважений у справах РПЦ у Волинській області 1 вересня 1963 р. характеризував ректора ВДС як дуже обережну людину, який у кожному випадку намагається звертатись у патріархію, виявляє лояльність, розуміє ситуацію, що склалась, але не бажає брати на себе вирішення питання і не заважає приймати рішення іншим [442, арк. 197]. Упродовж 1944-1946 рр. до прийняття сану о. П. Влодек служив у радянському війську й отримав медалі “За взяття Берліна” та “За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.”.

Своїх ставлеників радянський режим також захищав від критики. Уповноважений у Волинській області А. Федулов у листі секретарю Волинському обкому КПУ О. Швидаку 22 липня 1964 р. критикував статтю “Баталія у Менчичах”. А. Федулов стверджував, що звинувачення благочинного Нововолинського району священика В. Гутовського в п’янстві і розпусті виявилось прорахунком, оскільки деканом він призначений за рекомендацією уповноваженого, і це розуміли усі священики [444, арк. 22].

Промовистою характеристикою радянського духовенства Волині стало окреслення поведінки єпископа Волинського і Рівненського Мефодія (Мензак) уповноваженим А. Федуловим. У 1964 р. він зауважував, що через невтручання єпископа вдалось вилучити у ВДС “зайву” площу, обмежити прийом у семінарію лише кількома особами. Уповноважений зауважував, що Мензак хоч і вихований у монастирі, однак не є фанатиком-реакціонером, помітне його прагнення усунутись від вирішення гострих питань [443, арк. 160-161]. Така позиція архієрея

підтвердилась у ситуації із о. Н. Шашкевичем. Місцева влада заборонила дзвонити у дзвони на Покрову. На запитання священика єпископ Мефодій рекомендував звертатись за роз'ясненнями до уповноваженого і не вдаватись у дискусії з сільрадою [620, арк. 165].

Радянська свідомість православного духовенства набувала загрозливих для самої Церкви масштабів. Секретар канцелярії Івано-Франківського єпископа о. Гривнак інформував 10 серпня 1964 р. ректора ВДС о. П. Влодека, що у Луцьк хочуть вступати Петро Антонюк та Василь Лисейко, але вони – нащадки бандерівців, які “будуть діяти на шкоду і св. Православ'ю, і нашій Батьківщині” [443, арк. 91].

Радянська влада вважала надійними тих священиків, котрі мали заслуги перед режимом. У характеристиці на настоятеля у Здолбунові протоієрея Є. Гейхроха уповноважений О. Мошняга звертав особливу увагу на участь ієрея в радянському партизанському русі. Впродовж 1943-1944 рр. о. Гейхрох служив у селах Муравин та Серники Дубровицького району Рівненської області, був зв'язковим загону імені Б. Хмельницького з'єднання Федорова-Бегми й отримав нагороди [622, арк. 98].

Поширення радянського духовенства набуло таких масштабів, що про це стали говорити в українській діаспорі. З приводу чергового наступу на Почаївську лавру “Українське православне слово” у Бавнд-Бруці у січні 1966 р. у статті “На нашій, не своїй землі” звернуло увагу на священиків, котрі “користають з явної опіки влади” [1313, с. 15]. Серед них, зауважено в матеріалі, переважають прислані з Московщини, але є між ними і “свої” – українці. Вони виконують спеціальні функції, натомість мають змогу придбати “Москвич”, навчати кількох дітей у вищих навчальних закладах, матеріально забезпечені.

Іноді клірики змушені демонструвати показову лояльність під тиском репресивних заходів режиму. Критичні обставини спонукали о. Г. Солов'я направити 5 квітня 1966 р. заяву на ім'я голови Ради Міністрів СРСР Косигіна. У ній отець зізнався, що співпрацював із радянськими спецслужбами у 1940 р. та 1948 р., останній раз під час арешту й слідства [624, арк. 60]. Страх перед владою спонукав

о. П. Огородничука, настоятеля церкви с. Колоденка Рівненського району, вилучити в червні 1966 р. оновлену ікону [622, арк. 100].

На початку січня 1967 р. уповноважений у Рівненській області у відповідь на запит із Києва повідомляв про священника з м. Гоща о. А. Іваницького. За характеристикою П. Калініченка, названий отець не співпрацював із німцями і бандерівцями, не здійснював активної роботи з поширення релігії і не є релігійним фанатиком, до прохань влади ставиться уважно і своєчасно їх виконує [625, арк. 2]. Кандидатура священника розглядалась режимом для відрядження за кордон. Упродовж 1962-1967 рр. у Канаді обслуговував парафії РПЦ виходець з Волині о. Є. Барщевський [1378, с. 12]. А вже у 1967-1970 рр. у тій же країні трудився протоієрей О. Соколовський [1297, с. 17]. Деякий час його єпархіальним архієреєм рахувався архієпископ Пантелеймон (Рудик) [1212, с. 30]. Промовистим фактом до характеристики священника Соколовського є те, що він отримав від радянської влади медаль “За доблесний труд в Великой Отественной войне 1941-1945 гг.”.

У 70-х рр. обліковано усіх священно- та церковнослужителів, членів церковних рад Волинсько-Рівненської єпархії, котрі воювали в роки війни. Із кількох сотень у списку лише три десятки становили священники, один із яких партизанів [209]. Таким чином режимові намагалися вказати на заслуги духовних осіб перед владою й ще раз надати доказ лояльності. Відомий протестантський діяч в Україні Георгій Вінс у спогадах, котрі побачили світ у 1991 р., зауважував, що впродовж кількох років Комітет Державної Безпеки СРСР намагався мати у Раді церков ЄХБ своїх людей з числа нестійких служителів, схильних до компромісу з атеїзмом [1022, с. 148]. У Православній церкві процес формування “схильних до компромісу” мав значні успіхи.

Поступово радянська риторика увійшла в лексикон православного духовенства. У середині травня 1971 р. архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Йосиф у доповіді з нагоди чвертьвікового ювілею Львівського собору 1946 р. дякував визволительці, героїчній Радянській армії, котра виборола довгоочікуваний період національного і релігійного возз'єднання [339, арк. 11]. З приводу цього ж ювілею

о. В. Політило звертав увагу на визначальну роль російського православного народу у визволенні українців з католицького ярма [343, арк. 3].

Не можна стверджувати, що позиція радянського духовенства не зазнавала критики. Колишній церковний староста Рівненського Успенського храму В. Борачук у заяві від 28 грудня 1971 р. стверджував, що обласний благочинний о. Г. Коршун узяв під власний контроль церковну касу, пиячить із уповноваженим Г. Лічковахою, дає йому хабарі [634, арк. 1]. Натомість о. Нітовський намагався інформацією про антирадянські висловлювання о. М. Бочка усунути останнього з числа можливих кандидатів на місце настоятеля у Костополі. Про це о. В. Нітовський писав рівненському уповноваженому у листі 10 жовтня 1972 р. [637, арк. 12].

Підсумовуючи 1973 р., уповноважений у Рівненській області Г. Лічковаха відзначав, що серед більшості духовенства і віруючих спостерігається лояльне і доброзичливе ставлення до заходів радянської влади, головна турбота церковників – утримати віруючих [43, арк. 8]. Також уповноважений наголошував, що священнослужителі усіх рангів намагаються довести гуманність РПЦ, і вона відповідає духу сучасності та поступово вростає у соціалістичну державу. Крім цього, окремі радянські священики виголошували проповіді в радянські свята [43, арк. 21]. З нагоди тридцятиріччя закінчення німецько-радянської війни патріарх Московський Пімен (Ізвєков) 14 квітня 1975 р. видав послання архіпастирям, духовенству і вірним, де не лише відзначив внесок РПЦ у перемогу, але й висловлював підтримку “радянському курсу миру” [640, арк. 13].

Деформацію ціннісної системи частини духовенства спостерігаємо на прикладі о. А. Голди, котрий 18 квітня 1975 р. писав голові народного контролю при Рівненському облвиконкомі Р. Мельник про кризову ситуацію із виділенням йому ділянки під забудову, коли районна влада просто відібрала документи на будівництво. “Прошу вас, – писав священик, – не відмовити мого прохання і моїх дітей-комсомольців і піонерів продовженні мого житлового дома, щоб ми могли жити як всі люди Радянського Союзу” [642, арк. 35]. Якщо у міжвоєнний період та

час нацистської окупації наявність в сім'ї священика піонерів чи комсомольців вважалось нонсенсом, то у середині 70-х це намагаються піднести як заслугу.

Радянізація духовенства виявилась і в збільшенні більш ніж утричі впродовж 1970-1975 рр. відрахувань православних громад Рівненської області у Фонд миру та Фонд охорони пам'яток історії і культури [645, арк. 7]. Уповноважений Г. Лічковаха пропонував 10 вересня 1976 р. керівництву в Москві та Києві заохотити найбільш активне духовенство в акції “боротьби за мир” через Радянський Фонд Миру [644, арк. 17]. І тут помічаємо закономірність – активність виявляли представники церковної адміністрації, котрі вже мали радянські державні відзнаки.

Залучення духовенства у радянську зовнішньополітичну пропагандистську кампанію відбувалось і в межах Радянської України. Саме довіреним священикам доручали опікуватися приїжджими релігійними діячами з капіталістичних країн, котрі намагались в'яснити справжній стан справ із свободою совісті в СРСР. Хроніку таких візитів регулярно публікували в офіціозах РПЦ. З приводу ситуації екзарх України, митрополит Київський і Галицький Філарет (Денисенко) 20 лютого 1976 р. зауважував, що “мене дивує, що нашу Церкву й віруючих називають гнаними. В Радянському Союзі немає гнаних за релігійні переконання” [1388, с. 12].

Радянський режим не лише продукував духовенство роздвоєної свідомості, але й надавав йому супровід. Коли ігуменя Корецького монастиря розірвала договір із дияконом П. Невірковцем, уповноважений у Рівненській області Є. Сулима 19 жовтня 1978 р. позитивно характеризував його житомирському колезі [651, арк. 42]. В іншому випадку єпархіальний архієрей захищав перед патріархією порушника церковної дисципліни о. А. Зімоху [352]. У плані роботи на 1980 р. апарату уповноваженого у справах релігій у Рівненській області передбачалось “здійснювати роботу з церковним активом і духовенством, виховуючи їх у душі громадянськості і патріотизму” [53, арк. 1]. А вже за підсумками діяльності у 1981 р. уповноважений звітував про 690 прочитаних лекцій та проведених бесід із служителями культів з питань дотримання законодавства [64, арк. 2]. Упродовж 1982 р. у Волинській області зменшилась кількість проповідей, присвячених

релігійній тематиці, і збільшилась кількість повчань, пов'язаних із миротворчими ініціативами радянського режиму [467, арк. 14]. Особливо тішила уповноваженого та обставина, що 14 листопада 1982 р. у церквах відслужено панахиди за генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежневим [467, арк. 14].

Радянська сутність несподівано виявилась у конфлікті між настоятелькою Корецького жіночого монастиря ігуменею Наталією (Ільчук) та екзархом України, митрополитом Київським і Галицьким Філаретом (Денисенком). У рапорті на ім'я уповноваженого у справах релігій у Рівненській області Є. Сулими ігуменя як аргумент на свій захист стверджувала, що монастир під її керівництвом “не лише облаштований у плані архітектури, але й настроєний патріотично-державницьки” [59, арк. 3]. До заслуг ігуменя зараховувала і працю черниць у колгоспі.

Голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР К. Харчев у виступі перед викладачами Вищої партійної школи у Москві 22 березня 1988 р. серед іншого зазначив, що нині перед нами постає завдання – виховати нового типу священика, а підбір і формування священиків – справа партії [1444, арк. 9]. Колишній вихованець Одеської духовної семінарії О. Зарудний назвав таких ієреїв священиками-бюрократами [1276, с. 15].

Падіння СРСР не припинило існування радянського духовенства. Його представники стали на антиукраїнські позиції, і далі плекаючи постулати радянської ідеології про інтернаціоналізм тепер вже у церковному просторі. Світські переконання продовжували займати в їх свідомості місце, вище за християнські. Наприклад, священик РПЦ у с. Шпанів Рівненського району о. Федорчук не дозволив занести у церкву тіло колишнього хориста, парафіянина Автокефальної церкви [22]. Несподівано втративши політичне опертя, колишнє радянське духовенство шукало патронату в особі Комуністичної партії, інших пострадянських політичних утворах.

Отже, радянське духовенство як феномен притаманне 40 – 80-им рр. минулого століття. Воно стало наслідком цілеспрямованої репресивної політики радянського режиму, заходів із селекції священиків, відповідної їх підготовки в духовних

семінаріях. У ціннісній системі радянського духовенства краю лояльність режимові, матеріально-побутові чинники превалювали над християнською свідомістю.

Висновки до четвертого розділу. Отже, упродовж минулого століття у середовищі волинського православного духовенства відбувався процес національної самоідентифікації. Він еволюціонував від побутових до інституалізованих форм вираження. Однак національна самоідентифікація так і не змогла охопити представників соціальної групи. Домінуючою залишалась ідейна орієнтація на московські духовні цінності завдяки цілеспрямованій політиці росіянізації окраїн в період Російської імперії та консерватизму самої верстви. Інспіровані і підтримувані царським режимом чорносотенство та антисемітизм серед духовенства набули значного поширення у десятиліття перед Першою світовою війною, зійшовши згодом на маргінес. Їх естафету перейняло радянське духовенство як група волинської священничої верстви. Породжене політичним конформізмом частини кліру воно характеризувалось роздвоєністю внутрішнього світу, навіть превалюванням матеріального над духовним у світоглядних матрицях.

РОЗДІЛ 5. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ

5.1. Церковно-громадська діяльність

Складовою діяльності православного духовенства є праця за межами храму, не пов'язана із відправою богослужінь, котра носила церковний характер. Віддавна цей напрям реалізовувано через братства. Як твердить Ю. Федорів, ці структури з'явилися в Україні відразу після прийняття християнства [1506, с. 104]. Особливим виявився внесок братств у культурне життя українських земель упродовж XVI-XVIII ст.ст. [1219].

Православна церква на Волині впродовж XIX ст. також мала церковні братства, котрі однак виникли з ініціативи царського режиму і лише назвою нагадували подібні структури попереднього часу. Братства завдяки протекції влади могли досить активно розширювати працю. Наприклад, 21 лютого 1874 р. рада Чеснохресного братства у Луцьку постановила звернутись через члена ради ісправника Ніколая Лебедева до волинського губернатора з проханням передати православним міста під собор костел кляштору бернардинців [195]. У жовтні 1880 р. у Крем'янці відкрито Богоявленське Миколаївське братство [889, с. 169]. Через п'ять років діяльності в його рядах, крім почесних членів, числилось лише три священники: ректор ВДС протоієрей В. Молоденський, священники Ф. Метельський та В. Клепацький.

Прикладом церковно-громадської діяльності духовенства назовемо церковно-парафіяльні братства. У 1884 р. затверджено правила про такі організації в Російській імперії, а вже через два роки у “Волинских епархиальных ведомостях” опубліковано статут православного, церковно-парафіяльного братства Левковецької громади при Зачатіївській церкві Старокостянтинівського повіту [993]. Такі ж інституції постали згодом в інших парафіях єпархії.

Напередодні святкування 900-річчя хрещення Руси архієпископ Волинський і Житомирський Палладій легалізував статут Православного Свято-Володимирського

братства у м. Володимир-Волинський [992, с. 116]. Головним завданням організації за задумом ініціаторів мало стати збереження і вивчення пам'яток православ'я і російської народності в краї.

У звіті про десятирічну діяльність Крем'янецького Богоявленського Миколаївського братства у 1890 р. зазначалось, що через матеріальні труднощі воно ледве не припинило функціонування. Втручання єпархіального архієрея змінило ситуацію на краще [882, с. 3]. На момент звіту в інституції нараховували 24 почесних і 94 дійсних членів. Третину дійсних членів становило парафіяльне духовенство, ченці Почаївської лаври [882, с. 7-10]. Упродовж звітнього 1890 р. рада братства вирішувала питання допомоги бідним, організації позабогослужбових релігійно-моральних читань, розвитку серед населення ремесел, котрі зосереджені в руках євреїв, та інші [882, с. 12-13]. Натомість Луцьке братство впродовж 1889/1890 братського року спромоглося організувати відбудову давньої Чеснохресної церкви. Упродовж окресленого часу чисельність інституції зросла з 32 до 79 членів [884, с. 240]. Із них лише чотири священники – о. А. Бродович, о. В. Лотоцький, о. Ф. Савлучинський та о. І. Шумський [884, с. 252-254].

Частина волинського духовенства, котра виконувала функції військових священників, мала в обов'язках проводити катехитичні бесіди і повчати воїнів істинам православної віри та благочестя, відвідувати хворих у лікарні і підтримувати їх духовно [910, с. 284]. Залежно від сумління і старанності робота таких капеланів мала значне церковне значення.

Уже впродовж 1891/1892 братського року члени Луцького братства основну увагу зосереджували на організації притулку для німецьких і мандрівників. Для цього зібрано значну суму грошей [893, с. 671-672]. Про активізацію діяльності братства свідчило і збільшення кількості духовенства серед членів. Зі 122 братчиків 13 представляли духовний стан. У липні 1894 р. архієпископ Модест затвердив статут Рівненського Соборно-Воскресенського братства [994, с. 828]. За мету засновники ставили турботу про собор та інші храми м. Рівне; релігійно-

просвітницьку працю “в дусі православної віри і російської народності”; благодійну роботу.

Тогочасний соціум потребував духовної допомоги священнослужителів у багатьох життєвих випадках, серед яких і боротьба з епідеміями. Усталена колективна модель поведінки у таких ситуаціях вимагала негайного втручання сакральних сил. У серпні 1895 р. Волинська губернія страждала від масового поширення холери. Торкнулась хвороба й інших сіл - Міньківці, Турія та Онишківці Дубенського повіту. Оскільки перераховані населені пункти входили до складу однієї парафії, то настоятель спонукав православних селян організувати паломництво в Почаївську лавру для поклоніння чудотворній іконі Богородиці. Десятого вересня майже 800 осіб вирушили хресним ходом у Почаїв [1253, с. 1546]. Із лаври прочани принесли додому копію чудотворного образу, освячену на оригіналі як благословіння монастиря. Громадська думка погоджувалась із дієвістю цього кроку.

У 1897 р. Шепетівське православне парафіяльне братство архангела Михайла підсумувало кількарічну працю. Засноване 17 жовтня 1893 р., воно мало серед своїх членів кілька священників і церковнослужителів [897, с. 1081]. Очолював братство о. Г. Віленський. Як знаходимо у звіті, діяльність інституції спрямовувалась на відстоювання земельних інтересів православної громади від посягань євреїв, спробу відмінити ярмарки і базари в недільні та святкові дні, боротьбу з розбоєм, лихослів'ям, п'янством, злодійством, недозволеними вечірніми та нічними зібраннями молоді, на поширення духовної просвіти.

Політично-конфесійні чинники виявились одними із головних причин створення церковно-парафіяльного братства в парафії Заболоття-Біличи Володимир-Волинського повіту. Близькість австрійського кордону та сусідні польські і німецькі поселення-колонії спонукали до напрацювання захисних механізмів [891, с. 937]. Мета братства традиційно передбачала патріотичну, релігійно-просвітницьку та благодійну роботу. Братство взяло на себе від початку створення у 1895 р. обов'язок зібрати гроші на будівництво нового парафіяльного храму, утримання при місцевій

церковно-парафіяльній школі взуттєвої, ковальської та столярної майстерень, матеріальне забезпечення півчих і регента хору. Конкуренція добрих справ мала відіграти консолідуючу й утримуючу роль.

Поступова секуляризація суспільства в Російській імперії послаблювала позиції православного духовенства. Єпископ Антоній (Храповицький) восени 1902 р. звертався до підлеглих священноієреїв із приводу втрати ними впливу серед шкільної молоді [808, с. 742-743]. Єпархіальний архієрей вважав, що саме праця священника в школі дасть істинних подвижників віри, котрі наповнять монастирі, стануть духовними лідерами села.

Просуванням у церковно-громадській діяльності православного духовенства Люблінського воєводства стало видання з кінця 1905 р. “Холмско-Варшавского вестника” [695, арк. 25] та з 1 січня наступного року “Холмской церковной жизни” [695, арк. 34]. Останній мав виходити тричі на місяць під редакторством інспектора ХДС, ієромонаха Севастіана та викладача Ф. Коралова.

Прагнення священноієреїв до оновлення церковного життя вилилось у збільшення чисельності парафіяльних братств і сестрицтв. Так, духовенство першої округи Рівненського повіту вважало створення інституцій великою допомогою в праці священника [1343, с. 790]. Вища церковна влада встановила таку градацію церковно-громадських організацій: церковні братства, парафіяльні опікунства при православних церквах, церковно-парафіяльні збори і ради та товариства тверезості [973, с. 66-69]. Наприклад, за інформацією на вересень 1906 р., у Докудівській парафії Більського повіту Холмської єпархії діяло братство з 20 братчиків і сестриць [731, к. 180]. Чисельнішим виявилось братство у Воскриницькій церкві того ж повіту, яке об'єднувало 27 братчиків і 37 сестриць.

У жовтні 1910 р. єпископ Холмський і Люблінський у листі обер-прокурору Сергію Лук'янову клопотав про відкриття посади єпархіального місіонера-проповідника для збереження і посилення “давнього православ'я і російської самосвідомості на Холмщині і на Підляшші” [21, арк. 713]. Оскільки діяльність братств відповідала інтересам Російської імперії, їм асигнували кредити з казни.

Залежно від ефективності праці і місця розташування інституцій передбачалося виділити за підсумками 1910 р. братствам південно-західної Росії грошові дотації [700, арк. 5]. Братства, підтримані фінансово, могли розширювати сфери діяльності, залучати кращі фахові сили.

У 1911 р. проведено Почаївські місіонерські курси. Архієпископ Антоній (Храповицький) надзвичайно високо оцінив з'їзд місіонерів, порівнявши його учасників із подвижниками, котрі виводять заблукалих із темряви [913, с. 141]. Упродовж того ж 1911 р. у Холмській єпархії діяло 295 церковно-парафіяльних братств і 9 опікунств. Вважалося, що головне завдання братств – дати “правильний напрямок у діяльності пробудженому національному і релігійному самоусвідомленню населення” [714, арк. 25]. Детальнішу інформацію про діяльність інституції знаходимо відомості у звіті Красноставського братства Холмської єпархії за 1910-1911 рр. Основними напрямками його роботи зазначено: підтримка і прикрашання парафіяльного храму, допомога бідним, поширення брошур релігійно-морального характеру “Братская беседа”, “Кормчий”, “Божья нива” та інших [715, арк. 2]. Про активну участь представників духовного стану в братському житті свідчить нагорода, котру надало Холмське Богородицьке братство настоятелькам Лесницького жіночого монастиря ігумені Ніні і Турковицького ігумені Магдалині. За “живе співчуття і сприяння цілям братства” їм присвоєно братський значок першого ступеня [735].

Із падінням царату знято жорстку регламентацію у ділянці створення церковних братств і товариств. Святіший Синод Російської церкви визначенням від 29 квітня 1917 р. передав у відання єпархіальної влади питання заснування і затвердження статутів церковно-громадських інституцій, котрі поширювали свою діяльність на території дієцезії [701, арк. 94]. Участь духовенства в братському житті мала і зворотний позитивний ефект. Саме Рада Холмського Богородичного братства в листопаді заявила, що бере на себе організацію Холмського єпархіального з'їзду духовенства і мирян та витрати на це [724, арк. 8]. З'їзд сприяв нормалізації функціонування церковних інституцій також і за межами храмів.

У воєнних умовах та під час громадянських заворушень частина духовенства розуміла покликання доби, самовіддано працюючи у вирішенні проблем евакуйованих громадян православного віросповідання. Упродовж 1915-1917 рр. о. Н. Абрамович, проживаючи у Житомирі, виконував обов'язки опікуна біженців у Волинській губернії [1097, с. 7]. Не можна стверджувати, що в період українських визвольних змагань братський рух завмер, припускаємо, він концентрував увагу на вирішенні поточних церковно-парафіяльних питань.

Уже в умовах відродженої польської державності діяльність православних братств потрапила в поле зору офіційної влади. У меморіалі міністру внутрішніх справ Другої Речі Посполитої 30 вересня 1919 р., підготовленому працівниками міністерства, наголошувалося, що потрібно перешкоджати утворенню на Холмщині українських православних добротинних, освітніх та інших організацій, а якщо такі вже засновано, то не допускати їх політичної діяльності [739, к. 6]. Таку оцінку з певними корективами сміливо можна застосувати і до Волинської єпархії.

Упродовж 1915-1918 рр. перебувало в евакуації Луцьке Чеснохресне братство. Після його повернення та встановлення в місті польської влади голова братства склав обов'язки [168, арк. 2]. На початку 1920 р. новим головою обрано Євгена Ясинського. Тоді ж розроблено новий статут Луцького братства, в якому враховано політичні реалії. Єпископ Крем'янецький Діонісій (Валединський) благословив новий програмний документ резолюцією від 26 березня 1920 р. [212].

Напрявні церковно-громадської роботи для волинського духовенства актуалізував єпархіальний з'їзд у Почаєві 3-10 жовтня 1921 р. Насамперед його делегати висловились за видання єпархіального друкованого органу, ведення метричних книг українською мовою, відкриття національних початкових церковних шкіл, створення при них бібліотек [926, с. 5-8]. Редактором офіціозу єпархії журналу призначено В. Біднова.

Значення братського руху як соціального мобілізаційного проекту змусив польську владу застерегти за собою право контролю за його розвитком. Підставою для легальної діяльності братств влада вважала статут, затверджений Собором

єпископів Православної церкви в Польщі та міністром віросповідань і освіти [1012, с. 40]. Члени Луцького братства змогли переконати владу в лояльності, і в 1923 р. їм повернуто у розпорядження братське майно [1583, с. 5]. Більш драматично складалась ситуація із Острозьким Богоявленським братством, де домінували проросійські сили.

Однак на цьому проблеми Луцького братства не припинились. Остаточна легалізація могла стати дійсністю лише після затвердження статуту Варшавою. У звіті про діяльність упродовж 14 вересня 1924 р. – 14 вересня 1925 р. керівництво ЧХБ відзначало, що інституція діє напівлегально. За звітний період виникали конфлікти із Луцьким магістратом, який намагався вилучити братську землю в центрі міста для зведення там торговельних закладів [886, с. 2]. Окрім цих турбот, братство впродовж року і надалі здійснювало опіку над святинями, дбало про ближніх. У загальнопольському масштабі православні братства так не змогли відновити повноцінну діяльність [902, с. 2].

Соціальний статус волинського духовенства постійно враховувала польська влада, використовуючи його у власних цілях. У грудні 1924 р. ВДК рекомендувала духовенству єпархії співпрацювати з “Польським траурним хрестом” [1002, с. 2]. Консисторія закликала парафіяльне духовенство записатись у члени товариства і поінформувати про це парафіян.

Урегулювати питання церковно-громадської діяльності духовенства мала також Митрополитальна рада при главі Православної автокефальної церкви в Польщі. Холмщину у ній покликано представляти протоієрея С. Грушко, ктитора М. Зарембу, Рочняка та посла С. Хруцького [746, к. 2]. Через конфлікт росіян з українцями рада не змогла розробити концепцію позацерковної роботи парафіяльного кліру.

Розвиток парафіяльних братств бачився духовенством Волині одним із засобів налагодження життя приходу і боротьби з сектантством. Протоієрей І. Речицький на соборіку духовенства Шостої округи Крем'янецького повіту 8 травня 1929 р. виголосив доповідь про поглиблення братських організацій [968, с. 577]. Отець

Речицький наголосив, що саме нездатність священика дати правильне русло християнській енергії активних парафіян призвело до переходу останніх у сектанти.

Весною 1929 р. зроблено чергову спробу відновити діяльність Луцького братства. “Przegląd Wołyński” опублікував 28 квітня 1929 р. заяву членів ЧХБ, лейтмотив якої – твердження, що впродовж XIX ст. інституція була знаряддям російських шовіністичних сил, а нині українська людність прагне відновити його давні традиції [1634, s. 2]. Однак наступне загострення стосунків між польським урядом і керівництвом Варшавської митрополії перекреслило не лише надії на стабілізацію становища Луцького братства, але й парафіяльних братств усієї Церкви.

Успішні братські проекти парафіяльного рівня – виняткова заслуга окремих настоятелів. Відродив давню українську традицію дитячих братств у с. Жуківці Крем'янецького повіту о. М. Зелінський. У 1930 р. журнал “Духовний сіяч” опублікував статтю священика, присвячену Братству імені Дитяти Ісуса [1202, с. 84]. Така організація під керівництвом настоятеля сприяла формуванню християнської свідомості молоді.

У червні 1931 р. польський режим встановив примусову опіку над власністю Луцького Чеснохресного братства, задіявши у цьому сенатора Миколу Маслоу з УПРВ [818, с. 387]. Незважаючи на протест митрополита Діонісія, М. Маслоу як державний комісар прийняв керівництво майном ЧХБ [403, арк. 1]. Варшава вважала, що подальше перебування впливової церковно-громадської інституції під контролем росіян або самодостатніх українців шкодитиме польським державним інтересам.

Нова сторінка церковно-громадської діяльності волинського духовенства пов'язана зі створенням в листопаді 1931 р. і діяльністю Товариства Петра Могили [397, арк. 5-8]. Ініціаторами його заснування виступили світські діячі, тісно пов'язані із українським угодовським табором. Через конфлікт останнього із керівництвом Варшавської митрополії духовенство не поспішало вливатись у його ряди. Лише національно свідомі священики ігнорували погрози і ставали членами

Товариства. У середині 30-х рр. ряди інституції поповнив настоятель церкви с. Гірка-Полонка Луцького повіту о. Олександр Новицький [1600, с. 26].

Об'єднане засідання Волинського єпархіального місіонерсько-законовчительського комітету та отців голів окружних місіонерських комітетів Варшавсько-Холмської єпархії, що відбулось 26-27 червня 1932 р., констатувало занепад релігійно-морального життя православного населення [183, арк. 2]. Учасник засідання протоієрей Віктор Романовський вважав, що для боротьби з безбожництвом та невір'ям необхідно не лише друкувати популярну літературу відповідного змісту, але й духовенству потрібно включитись у громадську діяльність і завойовувати усе нові і нові сфери впливу на народні маси [183, арк. 3]. Після тривалого обговорення зібрання постановило серед іншого “розвинути й оживити діяльність церковних братств, організовуючи при них кружки молоді” [183, арк. 10]. Окремим пунктом духовенству вказано зайнятись церковно-громадською працею, котра наблизить його до народу і відкриє нові сфери для пастирського впливу.

Позитивно впливала на авторитет духовенства участь у церковно-громадських акціях. Львівський часопис “Новий час” повідомляв, що 29 червня 1932 р. у Степані панахиду за спокій душі Симона Петлюри відправив о. Дмитро Берегович. Органічно доповнив відправу спів хору під керівництвом В. Зданевича [1249, с. 3]. Значними виявились здобутки о. Івана Губи, настоятеля Благовіщенської ковельської парафії. У приписному с. Дубово завдяки священникові збудовано храм, проведено громадськими зусиллями меліоративні роботи та закладено фундамент для будівництва семикласної школи [394, арк. 156].

Поступово збільшувалось представництво священнослужителів у Товаристві Петра Могили. Станом на 1 січня 1933 р. із 635 членів 129 осіб були духовними особами [1058, с. 34]. Однією із важливих справ товариства стала купівля будинку для резиденції єпископа Полікарпа (Сікорського) [398, арк. 56]. Паралельно вирішувалась доля Луцького братства. Державний комісар над майном братства сенатор Микола Маслов і голова Прибічної ради інженер Сергій Тимошенко

23 серпня 1933 р. виїхали у Варшаву у Міністерство віросповідань і освіти для остаточного врегулювання питання затвердження нового статуту організації та вирішення його майнових справ [1065, с. 1]. Натомість парафіяльні братства більшою чи меншою мірою виконували свої завдання. Ефективність їх діяльності безпосередньо залежала від участі парафіяльного священика. Так братство в приписному до Великого Житина селі Городище Рівненського повіту виявилось функціональним завдяки священикові Олександрові Ненадкевичу [1451]. У громаді с. Колоденка того ж повіту клір вів церковний літопис із 1867 р. [368].

Новим явищем церковно-громадського життя Православної церкви стало Братство православних богословів у Польщі, засноване 24 березня 1934 р. У його ряди приймали студентів і випускників православного богословського відділу Варшавського університету та священиків, котрі мали богословський ступінь або вищу духовну освіту. Наприкінці 1934 р. братство нараховувало 35 дійсних членів, більшість з яких – волинське духовенство [1207, с. 5-6]. Братство практикувало діяльність у формах духовних зборів та видавничої справи.

Роботі із молоддю присвячена стаття у другому числі за 1934 р. “Вестника Братства православних богословов в Польше”. Автор, який приховав прізвище за ініціалами “І. К.”, звертав увагу читачів, духовенства і громадськості на необхідності праці з молоддю села, котру можна реалізовувати через братства. Автор вважав, що запит часу – організація при братствах гуртків молоді, роль яких не обмежуватиметься участю в церковних урочистостях. Молоді потрібно дати книги, газети, спорт і розваги [1206, с. 50]. Для ефективності впливу необхідно практикувати футбол, крокет та інші приємні і здорові заняття, котрі відволікали б молодь від невідповідного часоприпроводження. Роль інструкторів в таких гуртках виконували б псаломщики [1206, с. 51]. Такі новаторські підходи, на жаль, не здобули масової підтримки серед духовенства.

Під час роботи Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян у січні 1935 р. його учасники, розуміючи важливість церковно-громадських інституцій, закликали духовенство і церковнослужителів вливатись у ряди

Товариства Петра Могили [999, с. 55]. Зміни в єпархіальному урядуванні на користь українців відбувались паралельно із легалізацією в очах держави Луцького братства. Повернення до повноцінного функціонування реалізовано після затвердження воєводським урядом 30 липня 1935 р. статуту ЧХБ [1452, с. 4]. Уже 11 серпня проведено загальні збори братчиків і припинено багаторічні митарства давньої української церковно-громадської інституції.

Наприкінці року ВДК зобов'язала священників єпархії доглядати за придорожніми хрестами. Владика Олексій (Громадський) звертав увагу на неприпустимість стану, коли святині залишені без опіки [934, с. 46]. Архієпископ вимагав від кліру не обмежувати діяльність територією храму.

Церковно-громадська робота духовенства, окрім інституційних, виражалась і в формах безпосередньої праці священника з парафіянами. Характеризуючи настоятеля церкви с. Голишів Словатицької гміни на Холмщині, повітовий староста в 1936 р. зазначав, що о. Стефан Халімонов трудиться серед молоді і дітей з метою їх залучення до храму [745, к. 109]. Священик православної церкви в Любліні о. Лопухович до призначення у воєводський центр проводив активну громадську працю: у родинному с. Четвертня Луцького повіту організовував "Просвіту", у Варшаві, де навчався на православному богословському відділі Варшавського університету, заचाщав на заходи місцевої української громади [745, к. 112].

Ще однією формою церковно-громадської діяльності волинського духовенства стали парафіяльні опікунства. Вони брали початки з 60-х рр. XIX ст. й головним завданням мали турботу про упорядкування та відповідне матеріальне забезпечення приходської церкви і причту. Оскільки вже в 30-х рр. минулого століття опікунства дозволяли собі втручатись у господарське життя громади, Священний Синод 16 листопада 1935 р. вніс зміни до статуту інституцій. Ними головою опікунства могли бути лише настоятелі парафій. Журнал "Церква і нарід" опублікував зміни 15 лютого 1935 р. [820, с. 121-122]. Наскільки такі новації посилювали ефективність опікунств, через відсутність достатніх джерел стверджувати важко.

Поодинокими залишались приклади діяльності перспективних з огляду на результати дитячих братств. Про одне з таких писав у середині жовтня 1936 р. двотижневик “Церква і нарід”. У м. Мізоч Здолбунівського повіту колишні члени дитячого шкільного братства, яке створив настоятель о. Авксентій Рудіков, ініціювали заснування братства молоді. Майже 70 осіб, вихованців дитячих шкільних братств, стали ядром нової церковно-громадської інституції [1103, с. 672]. А зміна ставлення духовенства до Товариства Петра Могили відбулась у зв'язку із погорщенням польської релігійної політики в 1937 р. І вже 1 лютого 1938 р. членами товариства стали 14 відомих священників єпархії [1070, с. 21-22]. Геополітичні зміни 1939 р. та внутрішньополітична ситуація в Польщі перекреслила прогнозовані здобутки Товариства Петра Могили.

Період радянської окупації Волині впродовж 1939-1941 рр. із встановлення тоталітарного режиму ліквідував можливості для церковно-громадської праці духовенства. Антирелігійна політика влади змусила священнослужителів дбати про самозбереження й обмежити до мінімуму діяльність, котра могла б стати приводом для репресій. Початок німецько-радянської війни відновив певні можливості для ієреїв. Уже на початку вересня німецька влада вимагала у найкоротші терміни зареєструвати усі існуючі організації і товариства політичного, господарського або церковного характеру. Для обліку вимагали подати назву інституції, статут і мету діяльності, прізвище керівника, кількість членів [552, арк. 3а].

У с. Кустин на Рівненщині 7 вересня 1941 р. священник Іван Сиротенко освятив символічні могили на честь полеглих героїв. Присутнім на урочистостях був Степан Скрипник [1532]. Таку ж акцію проведено через два тижні у с. Кургани [1534]. Вшановано борців за волю України і в с. Пожарки Рожищанського району [482, арк. 17]. У той же час о. Данило Штуль у с. Заліси Заболоттівського району згуртував парафіян для культурно-суспільної праці: організовано сільське правління, народну міліцію, “Просвіту”, упорядковано кооперативні справи, створено хор, драматичний гурток, відділ молоді [1534]. На початку листопада члени Луцького Чеснохресного братства планували відновити організацію [1068]. Ініціатива знизу потребувала

підтримки церковної влади та згоди окупаційного режиму. Подальші події показали примарність таких сподівань.

Церковно-громадські акції тривали на Волині і впродовж грудня. У с. Ратнів Луцького району відправлено панахиду з нагоди 20-х роковин смерті героїв під Базаром. Перед службою промовляв отець Йосип Жаборецький [1546, с. 6]. Церковно-громадська праця православного священництва виразилась також в участі в організації та роботі церковних рад. Одна із таких постала 27 грудня в Любомлі [1557, с. 6]. Духовенство у ній представляли протоієрей Аполон Костецький, о. Олександр Осницький, о. Саватій Лопухович, о. Михайло Максимович, о. Платон Желчук та о. Карп Закидальський [1543]. Дванадцятого січня 1942 р. Дубенська церковна рада інформувала Полікарпа (Сікорського) в Луцьку про визнання його юрисдикції [1195, с. 6]. Знову ж таки названі форми церковно-громадської праці кліриків мали перспективу в умовах стабільного розвитку соціуму.

Відповідно до розпорядженням райхскомісара України про правові відносини релігійних організацій від 1 червня 1942 р. погорщено вимоги реєстрації і діяльності церковних та церковно-громадських інституцій [1130, с. 237]. Незважаючи на це, знаходимо інформацію про існування парафіяльних братств у лютому 1943 р. Відвідуючи с. Мирогоща Дубенської округи, єпископ Платон (Артемюк) нагородив священників і церковний хор, місцеве братство та окремих парафіян [4].

Найбільш практикованою формою церковно-громадської діяльності впродовж 1943 р. на Волині залишалось ставлення хрестів-фігур та освячення духовенством символічних могил на честь полеглих борців. Отець Феодосій Тарасюк станом на 13 липня 1943 р. освятив 25 фігур у парафії Семидуби-Плоска-Здолбиця Дубенської округи [661, арк. 57]. Загалом у Вербському деканаті, до якого належала парафія о. Тарасюка, в кінці жовтня нараховували майже 50 поставлених хрестів-фігур [669, арк. 33]. Обмежені кроки волинського духовенства на церковно-громадській ниві в роки окупації німецьких націонал-соціалістів пояснюються винятково обставинами доби і аж ніяк не відсутністю ініціативи зі сторони кліру.

Повернення радянської дійсності дало іще один напрям церковно-громадської діяльності волинського духовенства, який помилково названо “патріотичним”. На 1 серпня 1944 р. представники верстви в Рівненській області внесли готівкою, продуктами харчування та цінними предметами 171 346 руб. 50 коп. у відповідні радянські фонди [564, арк. 31]. Священик с. Опарипси Радивилівського благочиння о. Петро Швець про власну “патріотичну” діяльність писав 3 жовтня 1944 р., що він і парафіяни, незважаючи на значні руйнування селянських господарств, змогли зібрати “зі свого мізерного дорібку... офіру для ранених в сумі 700 крб.” [564, арк. 47]. Розцінюємо таку “патріотичну” діяльність, як реакцію самозахисту волинського духовенства, оскільки переважна більшість представників верстви не вважала СРСР батьківщиною, а Червону армію – визволителькою. Це підтверджує випадок у с. Марковичі Дубенського району. Місцевий священик писав, що громада підписалася на 15 тисяч держзайму і внесла 6 тисяч, ще 2 тисячі мали зібрати до 9 червня 1945 р. Внесення решти просили відстрочити. Райфінвідділ погрозами вимагав терміново погасити усю суму [568, арк. 15]. Принцип добровільності відкинуто як зайве маскування, і радянська “патріотична” діяльність постала як випомповування ресурсів під плащиком благородства.

Закінчення війни нівелювало корисність РПЦ. Крок за кроком радянська влада обмежувала духовенство в діяльності за межами храмів. Член Ради у справах РПЦ в Москві І. Іванов у листі уповноваженому в Сталінській області 17 липня 1945 р. наголошував, що у випадках звернення священиків з проханням проводити духовні концерти для благодійних цілей у таких немає необхідності, особливо в Україні [567, арк. 46]. Заборонив режим і панахиди на радянських братських могилах за межами кладовищ. Попри такі повороти радянської релігійної політики волинське духовенство сподівалось на відновлення Луцького братства. Для цього розроблено статут і скеровано владі на розгляд [409, арк. 58]. У середині серпня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК УРСР інформував уповноваженого у Волинській області М. Діденка, що проект статуту Луцького братства непридатний для теперішнього часу, з ним потрібно зачекати, доки документ не затвердить Синод

патріархії [409, арк. 48]. Як під час нацистської окупації, так і в добу радянського режиму Луцьке братство не вдалось відновити.

З огляду на авторитет духовенства серед волинських селян воно ставало заручником ситуації, коли режим вимагав лояльності і кроків на підтвердження цього, а громада навпаки бажала бачити священика в своїх рядах. Помітним це виявилось у випадку колективізації села. У с. Дюксин Клеванської округи люди закликали о. Рафальського підтримати їх у протистоянні насадженню радянської неокріпосної колгоспної системи [85, 4]. Настоятель с. Стрельськ Сарненського району о. Григорій Коленда на початку червня 1950 р. засуджував нищення головою місцевої сільської ради хрестів-фігур, поставлених у роки війни на честь борців за волю України [583, арк. 32].

Не вдалось волинському духовенству повномасштабно відзначити 500-річчя заснування Дерманського монастиря. Восени 1950 р. здійснено лише урочисте богослужіння [585, арк. 28]. Перешкоджала влада і громадсько активним церковнослужителям. Священик із с. Деражно Рівненської області о. Симон Павлов скаржився у жовтні 1952 р. єпархіальному архієреєві, що райміліція не прописує псаломщика Лащука, оскільки той активізував церковне життя – створив хор, сприяв підвищенню моральності серед парафіян [581, арк. 61]. На тлі тотальних обмежень винятком виявилась поїздка в 1953 р. у Почаївську лавру мешканців містечка Корець [597, арк. 150]. Організував поїздку священик Мелетій Сагайдаковський.

Послаблення радянського режиму після смерті диктатора Й. Сталіна духовенством сприйнялось як можливість компенсувати роки вимушеної бездіяльності. У розмові з радянськими урядовцями 27 лютого 1954 р. єпископ Волинський і Рівненський Палладій (Камінський) заторкнув тему парафіяльних братств і сестрицтв [427, арк. 37-38]. Несподівано для вірних союзником режиму виступила ієрархія Московської патріархії. Митрополит Київський і Галицький, екзарх України Іоан (Соколов) повідомив 28 жовтня 1954 р. преосвящених про

рішення патріарха Алексія ліквідувати рештки парафіяльних братств і сестрицтв там, де вони є [598, арк. 177].

Церковно-громадська ініціатива окремих священиків відразу потрапляла в категорію протизаконних. Уповноважений колгоспу в с. Кураш Дубровицького району 21 квітня 1955 р. особисто заборонив отцеві Власію Пашкевичу збирати дітей у храмі для навчання молитов та історії християнських свят [603, арк. 49а]. У березні 1957 р. влада вимагала звільнити священика Лілякевича, котрий організував селян Креховецького Олександрійського району, і ті уночі встановили хрест біля клубу. Наступного дня біля нього відслужено молебень [607, арк. 36]. Концепція релігійної політики радянського режиму передбачала створення своєрідної резервації для священнослужителів, і її фізичними межами визначено парафіяльний храм із погостом.

Творча енергія духовенства не могла стримуватись у замкнутому просторі. Напівпідпільно заангажовував у церковно-громадську роботу парафіян настоятель церкви с. Золотин Степанського району о. Олександр Корнійчук. Він заохочував вірних збирати кошти для громади. Про це інформував голова місцевого райвиконкому обласного уповноваженого у справах Російської церкви 17 лютого 1958 р. [608, арк. 66].

Незважаючи на зусилля режиму, парафіяльні братства і сестрицтва продовжували функціонувати в окремих громадах. Головна заслуга в цьому належала настоятелям. На початку травня 1958 р. голова Рівненського облвиконкому затвердив план роботи уповноваженого у справах РПЦ. За планом впродовж жовтня-листопада П. Дубовик мав “вивчити роботу братств і сестрицтв у селах Клевань-І, Оржів, Дерев’яне, Сухівці Клеванського району” [608, арк. 133]. Радянська ідеологія не змогла “перетравити” вікових традицій православних громад. Репресії мали компенсувати час.

До активних у церковно-громадському житті і некерованих пастирів радянський режим зараховував о. Івана Зінкевича [611, арк. 19-23] та о. Миколу Вінцукевича [436, арк. 46-48]. Під тиском влади Московська патріархія видала

23 жовтня 1959 р. циркуляр, яким заборонялось залучення в прислужники молоді до 18 років, відправляти молебні в людних місцях, на треби на дому вимагали згоди усіх членів сім'ї, заборону поширено і на подвірні обходи на Різдво і Пасху, винайм для служб приватних помешкань, виїзних священиків, благодійну і соціальну роботу. Керуючий справами патріархії протопресвітер М. Колчицький цим же циркуляром вимагав подати звіт про малосильні парафії з метою їх приєднання до більших [609, арк. 253]. Такі вказівки продубльовано на районних рівнях. Заступник голови Корецької райради І. Власюк 21 січня 1960 р. повідомляв заступнику голови Рівненського облвиконкому М. Мезенцеву, що виконком втілює низку заходів для обмеження дієвості духовенства. До заборон, зазначених у циркулярі Московської патріархії від 23 жовтня 1959 р., з ініціативи місцевих чиновників додалась ще одна – організувати дітей, молодь і хори для виконання колядок [612, арк. 31]. Влада усіма силами прагнула перетворити духовенство на виконавців релігійного обряду, позбавивши його впливу на соціум.

Навіть через десятиліття після встановлення радянської влади їй не вдалось ліквідувати парафіяльні братства і сестрицтва. Це визнавав Волинський облвиконком у рішенні від 11 квітня 1961 р. [437, арк. 6]. В іншому випадку уповноважений звинувачував першого священика Луцького собору о. Дмитра Павловича в згуртуванні сестриць [441, арк. 79]. Священика А. Новікова у 1967 р. покарали за те, що він у с. Бокійма Млинівського району регулярно порушував законодавство, організував дітей для виконання колядок, збирав вдома парафія, де прослуховували релігійні передачі з Лондона [625, арк. 13]. У звітно-інформаційній доповіді за 1973 р. уповноважений у Волинській області зауважував, що серед духовенства помітна тенденція до відновлення рад братчиків і сестриць. Такі випадки зафіксовано уповноваженим у с. Білашово Здолбунівського району, де служив о. Яків Ярощук [43, арк. 9]. У листі московському керівництву 12 листопада 1974 р. уповноважений у Рівненській області Г. Лічковаха зазначав, що йому доводилось призупиняти роботу сестрицьких рад [640, арк. 48]. За інформацією радянських урядовців, вплив церковників на громадянство зберігався і впродовж

1977 р. [652, арк. 5]. Через п'ять років уповноважений у Рівненській області зізнався, що служителі культу головну увагу звертають на роботу серед населення і молоді [65, арк. 1].

Падіння Радянського Союзу відкрило широкі можливості для відновлення церковно-громадської діяльності волинського духовенства, урізноманітнення його напрямів. Православне духовенство різних юрисдикцій більш чи менш успішно організовувало впродовж 90-х рр. церковні братства, місії, благодійні фонди, видавництва, проводило різноманітні акції релігійно-соціального значення. У 1993 р. створено Волинське крайове релігійно-благодійне братство святого Андрія Первозваного при Луцько-Волинській єпархії УПЦ КП. Пізніше зареєстровано Братство Святителя Миколая при Володимир-Волинській єпархії УПЦ [1001, с. 131], Місію “Волинь православна” Рівненської єпархії УПЦ КП [1001, с. 144-145] та інші. Крім названих структур, церковно-громадську ініціативу парафіяльних священників реалізовувано шляхом індивідуальних ініціатив, котрі фактично не мали жодних обмежень.

Отже, впродовж ХХ ст. церковно-громадська діяльність православного духовенства Волині змінювала масштаби і форми втілення. Розквіт припав на період до Першої світової війни. У роки українських визвольних змагань фіксуємо спроби створення українських церковно-громадських інституцій. Упродовж міжвоєнного періоду вдалося зберегти основні напрями діяльності. Період 1939-1941 рр. характеризувався повним занепадом церковно-громадської роботи. В роки нацистської окупації не вдалось відновити ЧХБ, позиції втримали лише парафіяльні братства. У роки радянської дійсності режим проводив політику максимального замкнення духовенства в межах храмів. Незалежність України зняла штучні бар'єри в діяльності духовенства, однак якісного прориву не відбулося.

5.2. Культурно-просвітницька, добродійна праця

Традиція участі православного духовенства в просвітленні населення через насадження зразків релігійної культури, поширення знань та підтримка малозабезпечених бере витоки з часів християнізації України. Ці напрями діяльності виходили із призначення священноієреїв. В Російській імперії розвиток народної освіти відбувався при безпосередній участі священників. Як найближча за соціальною ієрархією до селянства і міщан духовна верства із відповідними освітніми кваліфікаціями надавалась для цього. Ще одним аргументом на користь православного духовенства було його специфічне становище в російській державній машині і роль у національній політиці Петербурга.

Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії функціонувала розгалужена мережа церковно-парафіяльних та шкіл грамоти. Вони перебували під опікою настоятеля, а вчителями в них трудились самі клірики, вихідці із духовних родин. Координувала діяльність освітніх закладів Волинська єпархіальна училищна рада [880, с. 398]. Церковно-парафіяльне шкільництво відіграло позитивну роль в ліквідації неписьменності в краї, однак його зусиль виявилось недостатньо для суттєвої зміни ситуації.

Активним було волинське православне духовенство в добродійності, яка втілювалась, наприклад, у заснуванні і діяльності Опікунства про вихованців ВДС. Упродовж 1896 р. опікунство спрямовувало зусилля і матеріальні кошти для забезпечення бідних семінаристів взуттям, білизною, навчальними посібниками, оплати винайнятого помешкання і столування [899, с. 531-532]. Отже, впродовж звітного 1896 р. року видано із умовою повернення 169 вихованцям 1154 руб. 51 коп. [899, с. 533]. Благодійність волинського духовенства мала також глобальний масштаб. У Волинській єпархії функціонувало відділення Палестинського товариства.

У “Практичному керівництві для пастирів” редакції 1903 р. прямо вказувалось, що формами просвітницької праці священника є проповідь, позабогослужбові співбесіди, активна участь у створенні і діяльності церковно-парафіяльних шкіл,

народних шкіл, викладання Закону Божого [1326, с. 107-112]. У звіті за 1904 р. благочинний Житомирської міської округи зауважував, що населення співчуває справі діяльності церковних шкіл, а священики в храмах через проповіді дають зразки благочестя, й особливо відзначився у цьому о. Костянтин Лебедев [823, с. 150]. Благодійну діяльність у Старокостянтиніві здійснював протоієрей Іларіон Гутовський. Священик створив при соборі і кладовищенській церкві притулки для літніх жінок. У 1904 р. у них проживало 10 осіб. Утримувались заклади на добровільні пожертви [823, с. 150]. Російська влада заохочувала добротинність кліриків, однак багато з них ставились до справи формально.

Зміни в житті російського соціуму після революційних подій 1905-1907 рр. відобразились і на становищі православного духовенства. Міністерство внутрішніх справ 6 лютого 1908 р. таємним циркуляром повідомляло губернаторів, що багато осіб під виглядом лекцій на загальнонаукові теми влаштовують бесіди з релігійних питань, висвітлюючи їх усупереч православним догматам, чим сіють серед народу спокусу, загрожують громадській безпеці і моралі [698, арк. 70]. Авторитет і впливовість духовенства в культурно-просвітницькій ділянці похитнувся. У Волинській єпархії Антоній (Храповицький) окремим посланням до пастирів закликав активізувати працю серед парафіян. Передовсім, єпархіальний архієрей радив посилити проповідництво, цікавитись щоденними справами вірних [912, с. 144-148].

Початок Першої світової війни розширив можливості реалізації благодійництва духовенства. Саме монастирі як інституції із достатньою матеріальною базою та контингентом використано царською владою для надання медичної допомоги пораненим солдатам і офіцерам. У листопаді 1914 р. Синод висловив подяку черницям монастирів за опіку над вояками [705, арк. 103]. Війна коригувала і культурно-просвітницьку активність кліру. Перед захопленням Холма 19 липня 1915 р. з міста вивезено лише найцінніші документи та колекції з музею Богородичного братства [720, арк. 1]. Екстремальні умови змушували згортати проекти на користь елементарного виживання.

Значним виявився вплив війни на церковно-парафіяльні школи Волині. За офіційними підрахунками на 1 січня 1916 р. у діючу армію мобілізовано 435 вчителів [1139, с. 324]. Для потреб військових лазаретів використовувались будівлі шкіл у Володимирі-Волинському, Охлопові Володимирського повіту, Ямполі Крем'янецького та інші. Відомо, що священник села Мервенна Дубенського повіту після бою поблизу села разом із матушкою надавали першу медичну допомогу пораненим солдатам, о. Іван Баранович вів духовні бесіди в земському і міському лазаретах [1139, с. 326]. Духовенство збирало пожертви для військових частин передової, організувало пошиття білизни для фронтовиків. 18 серпня 1916 р. відновило роботу Волинське жіноче духовне училище, приміщення якого до того використовували для військового госпіталю [1138]. Усе ж фронт змусив низку церковних установ залишити місця перебування. Турковицький монастир переведено в Москву, де черниці доглядали за 220 дітьми-сиротами [718, арк. 4].

Лютнева революція в Росії перегорнула нову сторінку в культурно-просвітницькій і благодійній діяльності волинського духовенства. Насамперед, знято жорстку регламентацію, розширено компетенцію єпархіальної влади. Синод РПЦ відповідно до постанови від 29 квітня 1917 р. передав у відання єпархіальних преосвящених і консисторій вирішення справ, пов'язаних із створенням періодичних духовних та місіонерських видань [701, арк. 94]. А вже 30 березня 1918 р. департамент віросповідань Міністерства внутрішніх справ УНР звернувся до консисторій із проханням надіслати відомості про церковно-археологічні музеї, бібліотеки [725, арк. 16]. Про обов'язок єпархіальної влади стежити за відповідною національно-культурною працею духовенства йшлося у листі відділу Міністерства віросповідань УНР 12 червня 1918 р. [725, арк. 3].

Третій Волинський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян у серпні 1918 р. не продемонстрував відповідного часові поступу і лише закликав священників закладати парафіяльні бібліотеки, читати парафіянам лекції і покращувати казnodійство [1268, с. 47]. Натомість встановлення в краї влади більшовиків суттєво зменшило сфери застосування культурно-просвітницьких ініціатив духовенства. У школах не лише

відмінено викладання Закону Божого, але й заборонено священикам працювати в закладах освіти. Незважаючи на складний час, частина волинського духовенства активно включилась у громадське життя краю. У 1919 р. у Житомирі о. Никанор Абрамович виконував функції волинського губерніального інструктора народної освіти, редагував культурно-освітній місячник “Світець” [1094, с. 7-8]. Більшість же духовенства намагалось “пересидіти” складний час.

Після стабілізації військово-політичної ситуації священики Володимирського повіту продовжували працю в напрямі культурно-освітнього виховання населення. У цьому вони солідаризувались із “Просвітою” [408, арк. 19]. Священики о. І. Вержбицький та о. М. Квасницький на початку 1921 р. очолили просвітянський осередок у Горохові та хату-читальню у с. Біличі Володимирського повіту [408, арк. 18, 91]. Для реалізації допомоги потребувачим єпископ Діонісій з 1 лютого 1921 р. представляв інтереси Українського Червоного Хреста на Волині [408, арк. 32].

Юридичне поле для культурно-просвітницької і благодійної роботи волинського кліру напрацьовано під час роботи Почаївського з'їзду у жовтні 1921 р. Вирішено відкрити національні релігійні школи, формувати відповідною літературою їх бібліотечні фонди, друкувати книги християнського змісту [926, с. 8].

Об'єктом благодійництва ставало і саме духовенство. Військові священики в таборах інтернованих вояків Армії УНР на початку 20-х рр. відчували гостру матеріальну потребу. Його речник о. П. Білон звернувся до ієреїв Волині за допомогою. Кошти, хоч і не великі, отримано і розподілено серед таборових священиків [1019, с. 114]. Станом на травень 1922 р. єпископ Крем'янецький Діонісій зібрав для оздоровлення дітей українських емігрантів 233 215 польських марок [848, с. 193-194]. Акумуляовані матеріальні ресурси не лише допомогли забезпечити тих, хто потребує, але й укотре підтвердили реноме волинського духовенства.

Функціонування духовних шкіл опинилося в центрі уваги делегатів Волинського єпархіального з'їзду в Крем'янці 30 травня – 2 червня 1923 р.

Навчальні заклади вимагали термінового реформування. Після пропозицій і дискусій постановлено запровадити українську мову як викладову [809, с. 4]. Санацію не здійснили, і школи поступово занепали, перегорнувши одну із сторінок духовної освіти краю.

Справа церковних бібліотек, як констатувала єпархіальна влада в 1928 р., вимагала виправлення. Парафіяльні книгозбірні потрібно було поповнювати новою літературою [1089, с. 121]. Фіксуємо ініціативи і в ділянці доброчинності. Митрополит Діонісій у 1929 р. запропонував створити церковний Фонд допомоги православним інвалідам Першої світової війни 1914-1918 рр. Формування коштів фонду планували з добровільних пожертв та щорічних зборів у храмах [1507, с. 503-504]. Крім нього, вже певний час діяло Варшавське православне митрополитальне благодійне товариство [1120]. В умовах скрутної матеріальної ситуації волинського парафіяльного духовенства названі ініціативи були приречені на животіння.

Спонукою до просвітницької праці для волинського духовенства виявилось поширення серед селян лівої ідеології. Ігумен Борис зі с. Крухіничі Горохівського повіту в листі від 13 травня 1930 р. просив редакцію газети “Українська нива” надіслати примірники часопису. Видання ігумен планував використати для боротьби із комуністичним злом, яке поширюється в повіті через сільробівську літературу [407, арк. 18].

Оскільки Помісний собор Православної церкви в Польщі офіційна Варшава не дозволила скликати, для збереження видимості поступу вирішено скерувати зусилля на ретельну підготовку майбутнього зібрання. Перше засідання Передсоборного зібрання проведено 30 червня 1930 р. Для нас важливо, що серед низки комісій зібрання створено просвітницьку, до якої увійшли о. В. Юзв’юк, Л. Лещинський-Троєкуров, Я. Радошевський, протоієрей П. Пащевський та І. Огієнко [1405, с. 425]. Упродовж кількох років роботи комісія напрацювала концептуальне підґрунтя просвітницької діяльності кліриків.

Брало волинське духовенство й участь у загальнопольських антитуберкульозних та антиалкогольних акціях. У відповідь на звернення

Польського союзу боротьби з сухотами митрополит Діонісій (Валединський) закликав підвладне духовенство підтримати його діяльність і сприяти проведенню “антитуберкульозних днів” з 1 грудня 1930 р. по 10 січня 1931 р. [1409, с. 760]. Натомість на короткий антиалкогольний курс, організований 24-29 листопада Державною школою гігієни у Варшаві, митрополит Діонісій скерував десятьох слухачів православного богословського відділу Варшавського університету. Ці ж курси дозволено відвідати усім священикам, котрі будуть відряджені єпархіальною владою [1079, с. 760]. З огляду на скромні здобутки волинського духовенства у цій ділянці заклики митрополита Діонісія мали формальний характер.

У листопаді 1931 р. створено Тимчасовий церковно-громадський комітет при Православному митрополитальному благодійному товаристві для надання допомоги постраждалим від безробіття. Очолив комітет митрополит Діонісій [1518, с. 711]. Духovenство як носій морального авторитету не могло стояти осторонь вирішення таких важливих соціальних проблем.

Поступова стабілізація церковного життя вимагала від єпископату кроків, спрямованих на акумулювання і збереження сакральних пам'яток. Важливе рішення у цьому напрямі прийнято Синодом ПАПЦ 27 листопада 1931 р. Постановою схвалено заснувати в стінах Почаївської лаври церковного давньосховища [879]. Окрім безпосереднього практичного значення даного кроку, створення музею мало продемонструвати приклад парафіяльному духовенству.

Активну позицію задекларувало і невдовзі підтвердило справами в культурно-освітній царині Товариство Петра Могили. Упродовж грудня 1931 – січня 1932 рр. прочитано низку публічних лекцій [1385, с. 40]. У січні 1932 р. розпочато видавничу діяльність інституції виходом у світ першого номера журналу “За соборність”. Редактором пресового органу став професор Іван Власовський [401, арк. 17]. Невдовзі Товариство Петра Могили розгорнуло активну благодійну роботу. Під час різдвяних свят 1933 р. філія товариства у Рівному отримала від магістрату 125 злотих і, приєднавши власну збірку, надала допомогу продуктовими пакунками (борошно, масло) бідним [1275, с. 8]. Поза колективним зусиллями вагомими стали

внески окремих ієреїв. У Білівському скиті архімандрит Мелітон (Ярмусь) навчав дітей із навколишніх сіл Закону Божого і церковного співу [6, арк. 3]. Священик Олексій Шиманський, визнаючи вагу давньосховища, подарував Волинському музеєві стародавній бароковий “krucyfikus” [1637, s. 8].

Тим часом антиалкогольна пропаганда на Волині нашттовхувалась на низку перешкод, серед яких головна – політика режиму. Восени 1933 р. у воєводстві діяла лише одна філія протиалкогольного Товариства “Відродження” в Луцьку. Спроба заснувати подібну інституцію в Рівному нашттовхнулась на заперечення влади [1279, с. 6]. Однак і луцьку філію закрито повітовим староством 6 листопада. Причиною названо “участь членів в цьогорічному святі на Козацьких Могилах під Берестечком і протидержавна акція, яка полягала у веденні пропаганди проти державних монополевих виробів (алкоголю й тютюну)” [1280, с. 5]. Оскільки значна частина волинського духовенства ще з передвоєнних часів не відчувала себе рівноправною в стосунках із світською владою, антиалкогольна діяльність залишалась ініціативою окремих кліриків.

Відгукнулась українська громадськість, окремі священноієреї на трагедію Голодомору в Україні. Організаційне засідання Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Україні проведено 17 жовтня 1933 р. у Луцьку. Однією з постанов комітету стало звернення до єпископа Луцького Полікарпа (Сікорського) стати почесним головою [1179, с. 3]. До управи комітету увійшли протопресвітер Павло Пащевський та протоієрей Анастасій Павлюковський. А вже 29 жовтня заходами представників Товариства “Просвіта”, Українбанку і філії Українського центрального комітету в Бересті в двох православних церквах міста відправлено панахиду за спочилими від голоду в Україні. Після відправи в приміщенні “Просвіти” посол Сергій Хруцький виголосив перед присутніми реферат про становище в Радянській Україні [1197, с. 4].

Як і в попередні роки в Рівному організовано допомогу бідним. У січні 1935 р. реципієнтом міської управи виступила місцева філія Товариства Петра Могили. Їй виділено 50 злотих для святкової допомоги найбіднішим. Крім цього, на

незаможних дітей чекала новорічна ялинка [1194, с. 3]. Одночасно здійснено кроки на просвітницькій ниві. У січні 1935 р. Волинське єпархіальне зібрання духовенства і мирян висловило побажання, щоб кошти з місіонерського фонду використовувались на видання літератури, необхідної для місіонерсько-проповідницьких і законовчительських цілей у формі листів та брошур для народу [1141, с. 53]. Вирішено розробити курси Закону Божого українською мовою, написати нові підручники, надрукувати їх і зробити дешевими.

Набирала сили діяльність Богословської секції при Товаристві Петра Могили. Під час Загальних зборів секції 7 лютого 1935 р. внесено пропозицію видавати українські листівки в національно-історичних кольорах [402, арк. 1]. Професор В. Федоренко ініціював створення при інституції бібліотеку. Наголосимо, що Богословська секція об'єднала у своїх рядах кращих представників волинського духовенства й активу мирян.

Наприкінці липня 1935 р. Луцька комісія перекладу св. Письма і богослужбових книг провела вісім інтенсивних робочих засідань. Під час них переглянуто і звірено переклади чину хрещення, миропомазання, похорону, вінчання, сповіді і причастя [1547, с. 363]. У такий спосіб відкрито шлях виданню богослужбових чинів українською мовою і поглибленню християнізації волинського православного населення.

Проблему народних шкіл у Волинському воєводстві польська влада прагнула вирішити шляхом громадської ініціативи. Волинський воєводський комітет Тижня народної школи запланував упродовж 2-9 жовтня 1935 р. провести збір матеріальних ресурсів для Товариства підтримки будови народних шкіл. ВДК з благословіння архієпископа Олексія опублікувала відозву комітету в журналі “Церква і нарід” [780, с. 436-437]. Консисторія також рекомендувала священикам єпархії “як особистою діяльністю й прикладом, так і закликом до вірних, прийняти найширшу участь в організації Тижня народної школи” [940, с. 436].

У другій половині 30-х рр. продовжено практику здійснення волинським духовенством культурно-просвітницької і добродійної діяльності індивідуально і в

межах корпоративних проектів. У рамках духовних бесід, ініційованих Товариством Петра Могили в Рівному, 11 листопада 1935 р. о. Юрій Шумовський виголосив реферат “Приготування людства до прийняття Христа та початки християнства” [1066, с. 2]. У грудні ВДК обіжником нагадувала парафіяльному духовенству про необхідність догляду за придорожніми хрестами [1363, с. 47]. Про взаємозв’язок морального і культурного становища в парафії з поведінкою настоятеля писав у статті “Ми і нарід” священник Дмитро Чирський [1580, с. 37-39].

Знайшов відгук серед духовенства єпархії заклик допомогти дітям українських емігрантів. У 12-13 числі за 1936 р. журналу “Церква і нарід” опубліковано список жертводавців. Сукупно зібрано 75 злотих 88 грошів [983, с. 404]. У наступному числі оприлюднено додатковий список благодійників [984, с. 501]. Зауважимо, що добродійність продемонструвало лише українське духовенство Луцького повіту.

Іще одним показником культурно-просвітницької діяльності волинського кліру можемо вважати кількість священників на чолі Просвітянських хат ВУО. У Рівненському повіті на кінець 1936 р. нараховували 42 таких інституції. Лише в чотирьох керівниками були священники [532, арк. 1-2]. На прохання Товариства Петра Могили Синод на сесії 26 лютого – 3 березня 1937 р. прийняв рішення про друк Напрестольного Євангелія українською мовою [1471, с. 227]. Та ж інституція організувала перші на Волині курси для неписьменних і малописьменних дорослих. Закон Божий на курсах викладав о. Олег Мільков [1261, с. 228]. Наступним кроком активізації діяльності Товариства Петра Могили стало рішення про видання періодичного органу журналу “Шлях”. Про це ішлося на засіданні управи товариства 25 березня 1937 р.

Польська влада намагалась заохочувати проурядову громадську і просвітницьку працю духовенства, відповідно до розпорядження президента Польщі, опублікованого 21 серпня 1937 р., золотим хрестом заслуги відзначено благочинного третьої округи Ковельського повіту, протоієрея Павла Лясковського [1126, с. 593]. У вересні консисторія закликала духовенство взяти участь у

Світовому дні ощадності, який укотре ініціювала Рада центрального ощадничого комітету в Речі Посполитій [941, с. 664].

Весною 1938 р. громадська активність представників духовної верстви знайшла вираз у закладенні церковного саду. Настоятель парафії с. Томахів Рівненського повіту о. Павло Робітницький ініціював посадку дерев на території старого сільського кладовища [1376, с. 228]. Позитивний досвід мав стати прикладом для наслідування.

Локалізація просвітницької діяльності в межах церкви спонукала духовенство і мирян створювати нові інституції. Так, 23 листопада 1938 р. у Луцьку проведено загальні збори Видавництва імені князя Костянтина Острозького [1069, с. 14], тоді як зміна державної політики стосовно Православної церкви в Польщі стала причиною припинення видання органу Волинської єпархії журналу “Церква і нарід”.

Зразки благодійності демонстрував Олексій (Громадський), котрий восени 1938 р. скерував гроші, зібрані духовенством із нагоди п'ятнадцятиріччя його єпископської хіротонії, на іменну стипендію студентам православного богословського відділу Варшавського університету [1480, с. 704-705]. Тоді ж єпархіальна влада закликала духовенство активізувати антиалкогольну роботу і використовувати для праці журнал “За трезвость” [761, с. 705].

“Золотий” вересень 1939 р. поставив жирну крапку на можливості культурно-просвітницької і благодійної діяльності православного духовенства Волині. Вона із престижної верстви перетворилась на ізгоїв радянського соціуму. Однак праця попередніх років суттєво сповільнювала радянізацію краю.

Часткове відновлення статусу волинське духовенство отримало після початку німецько-радянської війни. Окупаційний режим хоч і дозволив створення та діяльність культурно-просвітницьких і громадських структур, однак вимагав докладної інформації про їх засновників, членів, статутні положення [552, арк. 3а]. Зміною ситуації скористався о. Данило Штуль, котрий сприяв відновленню таких у

парафії [1534]. Отець Євген Кульчинський із Дерманя восени 1941 р. подарував Українському музеєві у Рівному старовинний образ і вишивки [1535].

У перші ж місяці окупації відновила роботу Рівненська “Просвіта”. Її голова Неофіт Кибалюк звертався 25 жовтня до бурмістра Рівного з проханням виділити гроші на організаційні заходи [559, арк. 1]. Поновила функціонування також богословська секція колишнього Товариства Петра Могили в Луцьку. Її члени під керівництвом архієпископа Полікарпа (Сікорського) зосередили зусилля на видавництві книг та молитовників [1559]. Владика Полікарп також очолив комітет із побудови шпиталю на Красному (житлова частина м. Луцьк).

Взимку 1941-1942 рр. українське громадянство ініціювало зимову допомогу бідним [561, арк. 4]. Одна з головних ролей у цьому відводилась клірикам. Відновлено можливість духовного просвітництва для православних священиків за посередництвом преси. Відомий у краї травознавець о. Михайло Носаль опублікував 7 січня 1942 р. у газеті “Волинь” статтю “Українські різдвяні традиції” [1334]. Колядування дало гроші на Український Червоний Хрест. Священик с. Великий Житин о. О. Ненадкевич неодноразово закликав вірних жертвувати на УЧХ [1543, с. 4]. Відомо про організацію вечора колядок і щедрівок на Водохреща у с. Ратнів на Луччині. Зусиль для цього доклав о. О. Жаборецький та його матушка, котра особисто організувала хор і диригувала ним [1545].

Важливе місце в діяльності частини духовенства періоду війни посідала патріотично-просвітницька робота. Першого лютого 1942 р. у Годомичах Ківерцівського району проведено урочисту академію, присвячену героям Крут [1537]. Того ж дня крутянців вшановано в Костополі. О 12 годині о. Радивонік відслужив панахиду, під час якої голова місцевої “Просвіти” о. Васильцев виголосив патріотичне слово [511, арк. 88-89]. Участь священиків у таких акціях зміцнювала авторитет кліру в очах вірних.

Комітет Зимової допомоги в Костополі досяг значних результатів завдяки співпраці з настоятелями парафій і громадськістю. Станом на 1 лютого на рахунку комітету числилось 82130 карбованців 9 копійок [561, арк. 44]. Упродовж

13 – 31 січня низка жертводавців зробила внески для бідних. Серед них церковний хор с. Печалівка, “Просвіта” с. Великий Стидень, настоятель Покровської церкви у с. Пісків.

Володіємо докладними відомостями про діяльність Комітету Зимової помочі в Сарнах, котрий 11 лютого 1942 р. перейменовано в Український окружний комітет помочі в Сарнах. Серед членів комітету були відомі ще з міжвоєнного періоду пані Волкова, Громницька, Селезіон, Гурандо, о. Палій та інші [560, арк. 4]. Комітет опікувався військовополоненими, котрі перебували у Сарнах упродовж грудня 1941 – січня 1942 рр. Завдяки роботі серед населення міста і сіл вдалось зібрати харчові ресурси для полонених, вдів, сиріт та бідних. Одним із джерел надходжень комітету стало 2% самообкладання працівників і робітників. Населення постійно відгукувалось на заклики комітету і жертвувало гроші та продукти харчування. У Луцьку архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський) видав спеціальну відозву до отців-настоятелів про допомогу бідному населенню міста, завдяки якій забезпечено продуктами благодійну кухню [1496, с. 2].

Відгукувалось духовенство не лише на заклики про підтримку убогих, але й на потреби українських просвітницьких інституцій. Священик сіл Богдашів та Арестів зібрав для Рівненської “Просвіти” у лютому 1942 р. 125 карбованців 50 копійок [555, арк. 13].

Невдовзі культурно-просвітницька і благодійна праця духовенства та всієї громадськості потрапила під жорсткий контроль окупаційної влади. На рівні місцевих управ в останній третині лютого стали реалізовувати розпорядження про реєстрацію усіх організацій (аматорських, хорових, музичних, танцювальних та інших гуртків). Дозвіл на проведення імпрез видавав гебітскомісар за посередництвом реферату пропаганди загального відділу [657, арк. 7].

Пожорщення однак не змогло остаточно припинити культурно-освітнє життя. Під час Загальних зборів окружного Товариства “Просвіта” у Костополі 1 березня 1942 р. під головуванням о. Васильцева порушено питання культурно-освітньої праці духовенства. Голова окружної “Просвіти” Степанович запропонував для

священиків, котрі будуть діяти на руку населенню, працюватимуть над культурою села, наділяти більше землі і забезпечувати їх матеріально, щоб вони цілковито віддавались роботі [514, арк. 34]. У с. Дерев'яне району Клевань 11 березня 1942 р. просвітяни поставили виставу. Відповідальною особою за акцію в очах влади виступив о. Петро Мельничук [554, арк. 13]. В іншому випадку о. Василь Лілякевич з Олександрії обраний головою районного Товариства “Сільський господар” [1542]. Однак такі приклади задіяння кліриків не виявились масовими.

Збір коштів на цілі Рівненської “Просвіти” дав певні результати весною 1942 р. під час акції “Великодня писанка для “Просвіти”. Так, православна громада в Шубкові збрала 500 карбованців [558, арк. 2], священик М. Тарнавський пожертвував 10 карбованців 30 копійок [555, арк. 5]. Відомо, що в квітні в с. Рясники район Гоща місцеву “Просвіту” очолював о. Серафим Жолткевич [554, арк. 15-16]. Активним просвітянським діячем був також о. Антонін Судакевич у с. Даничів [553, арк. 1]. Документальні джерела зберегли відомості і про о. Олексія Гуменюка, котрий 12 травня 1942 р. отримав просвітянські обіжники [556, арк. 10].

У травні 1942 р. на Волині проведено низку вечорів та академій зі вшанування пам'яті видатних українців. Так, у Рівному організовано вечір української пісні [509, арк. 46]. Упродовж 23-25 травня у Людвиполі запланували урочистості до роковин смерті Петлюри та Коновальця. У суботу 23 травня мала відбутись академія, а через два дні, після відправи у храмі, молебень на могилі 23 стрільців-петлюрівців [505, арк. 53]. В останній день травня у с. Красносілля Гощанського району вшановано 26 роковини смерті Івана Франка [513, арк. 59]. Безпосередню участь в організації просвітянської акції у Людвиполі 14 червня взяв дяк седлищанської церкви Богуславський [514, арк. 21]. Через два тижні у Рівному Товариство “Просвіта” організувало виставку українського мистецтва. Того ж дня проведено свято пісні з нагоди сторіччя від дня народження Миколи Лисенка [1597].

У середині 1942 р. “Просвіта” на Ковельщині підсумовувала п'ятимісячний період діяльності після відновлення. Громадська установа мала 134 філії та 4325 членів. Священики серед них становили лише 1% [509, арк. 95]. Очевидно, саме

пасивність основної частини духовенства спонукала єпископа Рівненського Автокефальної церкви Платона (Артемюка) у липні 1942 р. у посланні до пастви звернути увагу ієреїв на участь у культурно-громадському житті [661, арк. 131]. Заклик владики підтвердив власним прикладом – 4 серпня від став членом Рівненської “Просвіти” [558, арк. 17], опісля передав 15 книжок та 500 карбованців для розбудови дитячої просвітянської бібліотеки [557, арк. 6].

Восени 1942 р. Рівненське церковне управління спробувало відновити викладання Закону Божого в школах [661, арк. 45]. Управління постійно ставило питання повернення Закону Божого в шкільні стіни перед рівненським, заславським і здолбунівським гебітскомісарами та в райхскомісаріаті. Німецька цивільна адміністрація обіцяла його вирішити, однак жодних кроків так і не вжила. З початком шкільного року управління через благочинних спробувало самотужки налагодити законовчительську справу. Парафіяльні священики організували викладання Закону Божого в пристосованих приміщеннях [674, арк. 1].

У лютому 1943 р. діловий керманіч Місцевої інституції самопомоги “Єдність” на округу Рівне доктор Харитя Кононенко дякувала духовенству Автокефальної церкви в Рівному за відправлення панахиди 8 лютого і за щире слово о. Теодоровича [675, арк. 2]. Священик Троїцької церкви с. Басів-Кут о. Гліб Левицький ініціював створення у парафії дитячого садка. З 1 червня 1943 р. такий функціонував для 80 малюків віком 4-7 років [660, арк. 1]. Наприкінці червня Рівненське церковне управління закликала духовенство зібрати гроші на будівництво церкви у Томахові [660, арк. 16]. В умовах загострення воєнно-політичної ситуації такі приклади культурно-просвітницької і добродійної діяльності духовенства назвемо героїчними.

Складні воєнні умови безпосередньо вплинули на регулярність законовчительської діяльності священиків. Однією із форм її реалізації стали щонедільні зібрання дітей і молоді в Луцькому кафедральному соборі. Після Трійці кожної неділі о 16 годині розпочинались навчання за програмою, котру розробила

Луцька духовна консисторія. Катехизація стала реальністю завдяки розпорядженню митрополита Полікарпа [1234, с. 4].

На початку 1944 р. радянські війська взяли під контроль волинські землі, витіснивши нацистів. Негайно розпочато уніфікацію місцевого церковного життя згідно з положеннями нової релігійної політики. Її складовою стала примусова благодійність – внесення коштів у Фонд оборони. У лютому 1944 р. працівники Коростенського райкому партії і райвиконкому та в присутності житомирського обласного прокурора викликали священників району для реєстрації. Духовенству серед іншого пояснили необхідність підписки на будівництво літака [494, арк. 36].

Дозволена режимом благодійна діяльність волинського духовенства скеровувалась у Фонд Червоної армії. Станом на 1 січня 1945 р. священники Волинської області зібрали для червоноармійців 50 000 руб., крім цього, для сиріт – 100 кілограмів меду, 7 500 яєць, 12 кілограмів жиру, 380 штук птиці та 400 метрів полотна [410, арк. 3]. У наступні місяці санкціонована доброчинність набула регулярного, організованого характеру. Упродовж другого кварталу 1945 р. у фонд родин фронтовиків та на четвертий державний воєнний займ священники Волинської і Рівненської областей зібрали 1150159 руб. [410, арк. 38]. За жовтень-листопад 1945 р. священноіереї Волинської області внесли у фонд інвалідів війни 25 955 руб. [410, арк. 129].

Сталінський тоталітарний режим жорстко обмежив сфери культурно-просвітницької діяльності представників духовної верстви. Так, у кінці квітня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР у відповідь на запит уповноваженого у Волинській області повідомив, що церковникам заборонено проводити духовні концерти [409, арк. 26]. Така ж доля спіткала прохання єпископа Волинського і Рівненського Миколи (Чуфаровського) про видання “Епархиальных ведомостей” [475, арк. 36].

Випомповування сталінським режимом матеріальних ресурсів із населення у випадку православного духовенства носило завуальований патріотично-доброчинний характер. Обов'язковим у звіті про діяльність ВДС став пункт про

підписку викладачів і вихованців на облигації держзайму. Лише упродовж 1946/1947 навчального року працівники семінарії придбали облигацій на суму 9100 руб., а семінаристи – на 2775 руб. [413, арк. 98], що в післявоєнних обставинах стало достатньо важким тягарем.

Обмеження в культурно-просвітницькій діяльності духовенства реалізовували також шляхом фізичного скорочення сакральних інституцій. У 1947 р. розформовано Зимненський жіночий монастир [477, арк. 108], а в січні 1949 р. єпископ Панкратій (Кашперук) пропонував розселити ченців Дерманського монастиря в інші обителі краю [477, арк. 112-113]. Ліквідовано самі осередки доброчинності і просвітництва.

Окремі церковні інституції ще деякий час виконували культурно-просвітницьку функцію, котру отримали в дорадянський період. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Рівненській області П. Дубовик у листі завідувачу монастиря на Козацьких Могилах 4 серпня 1950 р. просив надати можливість оглянути історичні цінності, котрі знаходяться в обителі, директору Дубенського краєзнавчого музею Євгену Нефедівському [584, арк. 52]. Ті із пам'яток, що представляли інтерес, у музейників мали вилучити. Однак і таку пасивну культурно-просвітницьку і благодійну роль духовенства поступово знівельовано. На це скеровано відповідні заходи радянської влади. У середині липня 1953 р. Рада у справах РПЦ вирішила більш старанно готувати документи про вилучення церковних будівель [424, арк. 24]. Це означало посилення роботи з позбавлення релігійних організацій матеріальних ресурсів, необхідних також для доброчинності.

На початку 1959 р., використовуючи наближення Різдвяних свят, окремі священники Волинської області організували збір коштів на церковні потреби. Їх негайно викликав єпархіальний архієрей й оголосив сувору догану. Згодом порушників викликав уповноважений Ради у справах РПЦ і погрожував позбавити реєстрації [436, арк. 15]. Причини заборони благодійної діяльності духовенству знаходимо у доповіді голови Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР А. Пузіна, виголошеній 18 квітня 1960 р. "... Усяка спроба релігійних

об'єднань і духовенства вийти за межі суто релігійної діяльності, – стверджував голова ради, – повинна розглядатись як порушення законодавства про культу. Благодійність не має жодного стосунку до релігії і тому є незаконною... Благодійність у руках духовенства – це спроба піднести серед населення авторитет церкви і тим зміцнити її вплив на інші групи населення... Радянські люди не потребують благодійності церкви” [791, арк. 12-13]. В радянській авторитарній системі це означало позбавлення кліриків можливості будь-якої добродійної праці.

Попри спроби атеїстичного режиму замістити духовенство власними структурами в культурно-просвітницькій сфері стовідсоткового успіху досягти не вдалось. Громадяни потребували духовного просвітлення, оскільки комуністична ідеологія не давала виключних відповідей на головні питання людського буття. Мешканець Костополя Рівненської області Володимир Смординов звернувся до уповноваженого Б. Плугатаренка з проханням вислати для вивчення Біблію і Євангеліє. Такий крок радянського громадянина обурило уповноваженого, який у листі голові Костопільського міськвиконкому Ткачуку 31 серпня 1963 р. вимагав викликати Смординова і роз'яснити, що в Радянському Союзі релігійна література не продається [617, арк. 121]. Співзвучним цій заяві виявився крок радянської влади із закриття єдиного україномовного журналу “Православний вісник”, який видавався у Львові [336, арк. 1]. Єпископ Львівський і Тернопільський Григорій (Закаляк), у листі московському патріарху 3 грудня 1962 р., намагався обґрунтувати доцільність продовження видання журналу. Він використовував аргументи, котрі відразу після війни дозволили друк “Православного вісника” у Львові [336, арк. 2]. Очевидно, що на початку 60-х для влади вони вже втратили переконуючу силу.

Отже, зусиллями радянського режиму волинське духовенство втратило майже усі можливості культурно-просвітницької і благодійної діяльності. Залишилась лише ерзац-благодійна праця у вигляді примусових внесків у Фонд миру. І що головне – держава встановлювала розмір таких відрахувань. Так, у 1966 р. Волинсько-Рівненське єпархіальне управління переказало фонду 5000 руб. [448, арк. 5], а парафії єпархії – 13806 руб. [448, арк. 8]. Наступного року єпархіальне

управління відрахувало 5000 руб. [449, арк. 7], у 1969 р. – 3000 у Фонд миру і 2000 Товариству охорони пам'яток історії і культури [450, арк. 8]. Вже 1972 р. суми “добровільних” внесків зросли: у Фонд миру єпархіальне управління переказало 5000 руб. і Товариству охорони пам'яток історії і культури – 2000 руб. [451, арк. 6].

У 70-х рр. суми, які надійшли у Фонд миру та для Товариства охорони пам'яток історії і культури, суттєво зросли. У 1976 р. громади Волинської області віддали відповідно 82,6 і 57,1 тисячі руб. [458, арк. 5]. Волинсько-Рівненське єпархіальне управління переказало 10 і 2 тисячі руб. [458, арк. 6]. Окрім названих статей “благодійної” діяльності духовенства, у 1981 р. додалась іще одна – внесок на проведення Всесвітньої конференції за збереження людства від ядерного знищення. Для її організації у Волинській і Рівненській областях зібрано 34 495 руб. [463, арк. 1].

Так склалося, що сакральні речі власним існуванням виконували певну культурну місію в тогочасному суспільстві. Уповноважений у Волинській області 29 січня 1982 р. доповідав, що впродовж травня-червня минулого року спеціальна комісія обстежила 93 діючі храми і 98 сакральних споруд, знятих з реєстрації. У закритих церквах вилучено 414 предметів культу, з яких найбільш цінні і збережені передано в обласний музей, інші – в музейні установи краю [464, арк. 5]. Значна частина реквізованих речей зникла, а ті, що збережено, свідчили про здобутки сакрального мистецтва.

У першій половині 80-х рр. обсяги церковних внесків у радянські фонди вже не влаштовували режим. У плані роботи апарату уповноваженого у Волинській області на 1984 р. окремим пунктом значилася мобілізація коштів [470, арк. 2]. Наявні документи свідчать про появу в 1984 р. іще однієї статті дозволеної благодійності. У межах внутрішньо-церковних відрахувань на будівництво Данилового монастиря у Москві Волинсько-Рівненське єпархіальне управління перерахувало 60 000 руб. [471, арк. 1]. У тому ж році громади Волинської області переказали у Фонд миру 151 000 руб., Товариству охорони пам'яток історії і культури – 92 000 [472, арк. 45]. Удвічі зросли внески єпархіального управління у фонди у 1985 р. Тоді Фонд миру

отримав 12 000, а Товариство охорони пам'яток історії і культури – 2 000 руб. [473, арк. 3].

Збори на благодійність продовжено в добу горбачовської перебудови. У 1989 р. Корецький жіночий монастир перерахував 5 000 руб. [62]. Послаблення тотального контролю за Церквою відкрила перед духовенством можливості виходу за межі санкціонованої доброчинності. Уповноважений у Рівненській області Ю. Скупський в інформаційному звіті за 1989 р. зазначав, що серед нових форм добродійності релігійних об'єднань РПЦ – концерти з участю церковних хорів, кошти від яких перераховуються у різні фонди. Найбільшого поширення такі акції набули в Костопільському, Корецькому та Дубенському районах [24, арк. 3]. У листі уповноваженому 23 квітня 1990 р. настоятелька Корецького монастиря зазначала, що обитель надавала матеріальну допомогу постраждалим від аварії на ЧАЕС (5 000 руб.), у Таджикистані (500), Вірменії (1 500) та Грузії (1 000). Крім цього, черниці перерахували у Дитячий фонд 1 200 руб., Товариству милосердя – 500, Товариству Червоного Хреста і Півмісяця – 300 та у Фонд миру надіслано 5000 руб. [85, арк. 1].

У 1991 р. зросла кількість реципієнтів церковних грошей. За підсумками року Корецький монастир перерахував у Фонд миру 3 000 руб., Товариству милосердя спрямовано 5 300, Червоний Хрест отримав 500 і Товариству рятування на воді дісталось 100 руб. [75, арк. 10-11]. Падіння СРСР і становлення незалежної України зняло останні тоталітарні перепони в культурно-просвітницькій діяльності волинського духовенства. Загалом у молодій державі на 1 січня 1993 р. діяло 1710 православних недільних шкіл [19]. У грудні 1993 р. зареєстровано церковно-громадський часопис “Благовіст”. Його засновником виступила Рівненська єпархія УПЦ [32, арк. 11]. З нагоди 10 річниці Чорнобильської катастрофи Синод УПЦ КП прийняв 15 березня 1996 р. рішення про участь у жалобних заходах і збір коштів для потерпілих [142]. Відомо про підтримку Волинською єпархією УПЦ МП Музею Волинської ікони в Луцьку, регулярні збори пожертв для дітей-сиріт представниками усіх православних конфесій Волинської і Рівненської областей.

Отже, упродовж минулого століття форма і зміст культурно-просвітницької, а також благодійної діяльності волинського православного духовенства зазнали змін під впливом державних чинників та ціннісних орієнтирів самого кліру. До 1917 р. позацерковна діяльність ієреїв чітко структурована, напрацьовано механізми її реалізації. У період української революції зроблено спробу повернути християнську мотивацію соціальним діям духовенства.

Упродовж міжвоєнного періоду духовна верства відновила сфери діяльності, однак із певними обмеженнями, котрі накладала польська держава. Однак і ці можливості втрачено в час радянської влади 1939-1941 рр. і лише частково реанімовано під нацистською окупацією. Окремі священики намагались об'єднати парафіян для національно-культурної праці. Упродовж 40-80-х рр. ХХ ст. радянський режим практикував санкціоновану благодійну діяльність священиків. Лише послаблення СРСР і згодом його падіння відкрило широкі можливості духовенству для здійснення суспільної місії.

5.3. Участь у самоуправлінні

Формою вираження громадсько-політичної позиції волинського духовенства стала його участь у роботі органів самоуправління. На відміну від, європейських країн російський самодержавний режим найпізніше погодився на запровадженням локального самоврядування і відкрив до нього доступ представникам нижчих станів. Самоуправління було представлене земськими (з 1864 р.) і міськими (з 1870 р.) виборними представницькими органами – земськими губернськими та повітовими зборами з виконавчими структурами управами та міськими думами і відповідно міськими управами [1246, с. 151]. У компетенції земств перебували питання благоустрою, будівництва і догляду доріг, народної освіти, благодійних установ, охорони здоров'я, продовольства, розвитку місцевої промисловості і торгівлі, ветеринарна і протипожежна служба та інше.

У середині XIX ст. духовенство обиралось до складу земств, що викликало тертя із представниками інших станів [1161, с. 11]. Згідно з церковним законодавством священик міг брати участь залежно від волі єпархіального керівництва у роботі земств, зборах міської думи як депутат від духовного відомства із правом голосу [1326, с. 431]. У кінці XIX ст. духовенству дозволено займати світські чиновницькі посади. Однак участь у виборах на виборчих зборах і з'їздах заборонялась. Інтереси духовенства міг представляти спеціальний депутат. Таких правил дотримувались і на початку XX ст. [1326, с. 432].

Революція 1905-1907 рр. змінила ситуацію і відкрила ширший доступ духовенству в органи самоврядування. Волинська губернія поряд із Подільською та Київською стали територіями, де самоуправління запроваджено в останню чергу в 1911-1912 рр. У 1911 р. праворадикальні сили за підтримки чорносотенного духовенства оскаржили дії рівненського предводителя дворян Ф. Андро, котрий для отримання посади земського гласного зробив ставку на виборців німецької і чеської національності, ігноруючи “росіян” [810, с. 16]. З 1911 р. і до революції в Росії делегатом від духовенства в Луцькому повітовому земському зібранні був о. Олександр Огибовський [1345, с. 702]. Представник священичого стану закінчив Волинську духовну семінарію і Вчительські педагогічні курси у Києві, тривалий час трудився на парафіях єпархії, доки у 1908 р. не отримав місце у Луцьку.

Тоді ж лунали заклики не стояти осторонь виборів у Четверту Державну думу, де духовенство виконає те, чого від нього чекає держава і народ [1061, с. 6]. Волинська преса у 1913 р. повідомляла, що загал до самоврядування ставиться пасивно, лише окремі одиниці активні [1618, с. 13]. Припускаємо, що серед дієвих земців були і представники духовенства. Так, о. Никанор Абрамович у 1918 р. трудився у Житомирі губерніальним інструктором народної освіти [1094, с. 7].

З моменту фактичного приєднання західної частини Волині до складу Другої Речі Посполитої розпочато заходи з відновлення функціонування місцевого самоуправління. У межах нових адміністративно-територіальних одиниць упродовж вересня-листопада 1920 р. проведено вибори до зібрань і гмінних рад

Берестейського повіту. За інформацією польської преси, серед членів гмінних радних було 19,5% католиків, 75,4% – православних і 3,4 % припадало на жидів та 1,7% на євангеліків [1628, s. 82]. Серед обраних не виявилось жодного православного священика та ксьондза.

Після підписання Ризького мирного договору Польща уніфікувала виконавчу владу на приєднаних територіях. Розпорядженням Ради Міністрів від 21 березня 1921 р. організовано адміністративне управління другої інстанції. До повноважень воєводи належали усі функції, крім тих, котрі надані земствам [1011, s. 526]. Він також мав право контролю за діяльністю органів самоврядування і розв'язання їх у випадку необхідності.

У 1922 р. у відродженій Польщі проведено перші парламентські вибори. На відміну від Галичини, котра не визнавала польської окупації і не взяла участі у волевиявленні, Волинь визначила свої представників до вищої законодавчої палати держави. Оскільки жоден поляк не пройшов до сейму і сенату від краю, можна вважати ці вибори найбільш успішними для місцевих українців. Натомість діяльність українських послів і сенаторів не стала цілеспрямованою та ефективною. З 26 народних обранців православне духовенство представляв лише о. Даміан Герштанський [1575, с. 108].

Духовна верства зберігала вплив на органи самоуправління і в умовах радянського тоталітаризму. Так, у 1923 р. в окремих населених пунктах Волинської губернії УРСР псаломщики контролювали діяльність сільрад і комнезамів. Радовельська сільрада Олевського району в усіх питаннях шукали поради в псаломщика, а в с. Замисловичі Словечанського району церковнослужитель працював секретарем сільради, а після усунення – секретарем комнезаму [782, с. 13].

У межах Волинського воєводства розвиток самоврядування мав особливості. Під час роботи Першого рільничого з'їзду в Луцьку на початку 1924 р. його делегати однією із постанов вимагали такої еволюції місцевого самоуправління, коли б польські інтереси здобули відповідне втілення, а самі органи стали осередком культурно-господарської праці поза політичними впливами і сприяли культурному

поєднанню кресів із центральною Польщею [1013, s. 9]. Особливу увагу польські патріоти звертали на встановлення впливів у волинських містах [1655, s. 3]. Хвилювання виявились небезпідставними. У кінці березня 1924 р. заслухано річний звіт діяльності повітового віділу Луцького сеймика. Окремі його члени спробували внести на розгляд справу ревіндикації Луцького собору, однак заступник головуєчого категорично виступив проти. Польська преса з цього приводу висловила здивування, а також що для української “Просвіти” виділено 2500 злотих дотації, а на Macierz – 500 злотих [1688, s. 11].

У середині 1924 р. Зигмунт Червійовський у статті “Нарис рільничо-економічних стосунків на Волині” зауважував, що після організації повітового самоврядування в 1922 р. до сеймиків увійшла незначна кількість інтелігенції і це загрожувало паралічем інституції. Автор мусив визнати, що участь поляків у сеймиках чисельно мала, але у виділах зростає [1619, s. 14]. Загалом самоврядування у воєводстві мало 95 сільських гмін, 20 міст, з яких Луцьк, Ковель і Рівне вилучені з повітової юрисдикції [14, 13].

Результати виборів до гмінних рад у 1927 р. показали, що поляки оговтались і, використовуючи усі засоби, збільшили представництво. На підставі загальних даних українці отримали 79,3% місць у гмінних зібраннях воєводства, поляки – 14,4%, жиди – 2,9%, чехи – 2,1%, німці здобули 0,9% і на інших припало 0,4% [1124, с. 4].

На відміну від інших воєводств Польщі, Волинське мало лише двоступеневу систему самоврядування – гмінну і повітову. У 1928 р. створено ерзац-сеймик – Волинську раду воєводську. До неї увійшло по одному представнику від повіту і виділеного міста. На початку наступного року розпочав функціонування воєводський віділ, який складався із трьох обраних радою осіб та воєводи [1666, s. 7]. Державна влада цікавилась справами самоврядування для скерування його розвитку у відповідному руслі. З’їзд представників сільських гмін проведено у 1929 р. у Луцьку. На зібрання прибуло керівництво загальнопольського об’єднання [1691, s. 9].

Посилення активності волинського духовенства спостерігаємо в 1931 р. під час виборчої кампанії до міської ради Луцька. Представники українського угодовського табору, поляки, росіяни, чехи і німці створили окремий блок – Господарське громадянське об'єднання. До його складу входили луцькі православні священники о. Павло Пащевський та о. Анастасій Павлюковський. Серед учасників блоку – ксьондз З. Хмельніцкі. У кінці березня 1931 р. у часописі “Przegląd Wołyński” опубліковано заклик об'єднання до виборців міста проголосувати за людей, котрі покращать господарство Луцька [1683, s. 1]. І вже в квітні затверджено списки кандидатів у виборах до Луцької міської ради. Листа № 1 Господарського громадянського об'єднання на 15 місці мала о. Анастасія Павлюковського.

Весною 1932 р. активізовано агітацію на виборах до міського самоуряду Рівного. Представники польського громадянства міста обурювались єврейським засиллям у магістраті. Зафіксовано випадки анонімних скарг у прокуратуру і звинувачень євреїв у фінансових зловживаннях [548, арк. 1]. У повітовому містечку також створено господарське об'єднання, до якого увійшли відомі українські церковно-громадські діячі Микита Бура і Степан Скрипник [1663, s. 1]. Результати виборів виявились позитивними для громадянського об'єднання, перемігши сім єврейських виборчих лист [1661, s. 1]. Загалом же українська опозиція критикувала вибори до органів самоврядування Волинського воєводства [1456, с. 4].

Про втручання влади в роботу органів самоврядування свідчить приклад псаломщика с. Горний Поток Білгорайського повіту Дмитра Бика. Місцевий повітовий староста звертався 19 квітня 1934 р. до люблінського воєводського уряду із проханням позбавити православного церковнослужителя дотації за негативну працю серед українців під час виборів до самоурядів та деструктивну роль на засіданнях бюджетної ради гміни, членом якої він є [749, k. 157]. На Волині унаслідок заходів польського режиму з 103 сільських гмін лише у 20 в'їтами трудилися українці [1154, с. 213].

В необхідних моментах православне духовенство входило до складу урядів самоврядування для підвищення серед виборців авторитету тієї чи іншої політичної

сили. У 1938 р. рівненський міський благочинний о. Михайло Яковлів, крім духовних обов'язків, мав іще zatrudнення в самоуряді [1009, s. 1-2].

Весною 1939 р. у результаті виборів у 232 громадах Костопільського повіту названо 3272 радних і заступників. Із них поляків – 1459 (45%), русинів – 997 (31%), українців – 886 (27%), жидів – 82, німців – 151, білорусів – 11 та росіян – 2 [1684, s. 49]. Ці вибори стали піком урядових фальсифікацій. За даними перепису населення 1931 р., у Костопільському повіті проживало 159602 осіб. У загальній кількості православні становили 102609 (64%) осіб, католики – 34450 (22%) [1682, s. 7].

Німецько-радянська угода про поділ Польщі включила Волинь до складу СРСР у вересні 1939 р. На відміну від Другої Речі Посполитої, в тоталітарному Радянському Союзі існувала лише імітація народного волевиявлення через органи місцевого самоврядування. Православне духовенство відразу опинилось у своєрідному гетто як ворожа соціальна група. Наприклад, серед 51 делегата від Рівненського повіту на Народні збори у Львові не було жодного священика [982]. Клірики брали участь у виборах до місцевих рад, однак нам не відомо жодного випадку, коли б представники духовної верстви обирались депутатами. Традиційно, радянська система висунення кандидатів та голосування мала кількарівневий механізм фільтрації, подолати який священики не могли. Звичним явищем стали збори сільських голів у присутності партійних функціонерів і вказівки щодо діяльності [1312].

Московське духовенство, прислане на Волинь у 1940-1941 рр., сприймало участь у виборах депутатів Верховної Ради УРСР та Верховної Ради СРСР як чергову нагоду продемонструвати лояльність і підтримку сталінської церковної політики. Священик Леонід Долинський згадував, що у день виборів митрополит Микола (Ярушевич) встав рано і відправився на виборчу дільницю. Єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) двічі вдавав себе хворим і відмовлявся іти голосувати [1030, с. 639-640].

Уже нацистська окупація краю відкрила нову сторінку церковного життя. Духовенство, намагаючись відновити повноправний статус у соціумі, активно

взялось за працю і в органах місцевого самоврядування. Священик Микола Малюжинський після повернення на Волинь з 1 вересня 1941 р. виконував обов'язки керівника відділу суспільної опіки Крем'янецького магістрату і директора Дитячого притулку в Крем'янці. 1 січня 1942 р. архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський) призначив отця членом Луцької духовної консисторії і ключарем Луцького кафедрального собору [364].

На хвилі національно-церковного піднесення упродовж осені 1941 р. головою Любешівської районної управи обрано о. Сергія Кульчинського, представника відомої священичої родини Волині. Перебування на чолі управи виявилось нетривалим, і вже на початку 1942 р. о. Сергія переведено священиком у Камінь-Каширський. Увійшли представники волинського духовенства також до складу Української ради довір'я на Волині, яку організував за погодженням із німцями у минулому посол до сейму Другої Речі Посполитої Степан Скрипник. На перше її засіданні запрошено єпископа Луцького Полікарпа (Сікорського) та о. Никанора Абрамовича [1384, с. 4]. У с. Заліси Заболоттівського району місцевий настоятель о. Д. Штуль організував сільське правління та народну міліцію [1534].

Самоврядні ініціативи українців у лютому 1942 р. отримали жорстку регламентацію з боку цивільної окупаційної влади. Райхскомісар видав розпорядження у справі назв адміністративної вертикалі. Первинною клітиною ієрархії влади став сільський старшина, міську громаду очолював бурмістр, а районну – голова району. Кілька районів і міста у них входили до складу гебітскомісаріату, де урядував гебітскомісар. Міською громадою малого та середнього розміру, у яких проживали німці, керував німецький бурмістр, а головним містом округи – міський комісар. На чолі генеральної округи стояв генерал-комісар. На рівні сіл і містечок на посади в управлінні допускали українців, а вищі залишено винятково німцям [871, с. 1]. Конкретизація нацистської політики на окупованих землях призвела до відтоку із органів місцевого управління свідомих українців, серед них і духовенства, зберігаючи присутність у напівофіційних структурах. Газета “Волинь” 3 травня 1942 р. повідомляла про те, що у

Жабинському районі Берестейської округи Український комітет очолював священник с. Сехновичі о. Ігор Залізник [1549]. Подальша політика нацистів зробило неможливою якусь реальну й ефективну участь духовенства в органах місцевого самоуправління.

На початку 1944 р. радянські війська витіснили німців із Волині. Сталінський режим формував мережу влади на рівні сіл, міст і районів із перевірених осіб. Станом на вересень 1944 р. Любешівський райком КП(б)У висунув на різні керівні посади районного рівня 78 осіб з місцевих, більшість із яких – колишні партизани [375, арк. 69]. Вони та інші партійні і радянські функціонери виконували завдання режиму з викачування продовольства, насамперед зерна, з селянських господарств [375, арк. 17]. Проблему кадрового “голоду” режим намагався вирішити шляхом залучення на свою сторону неформальних лідерів села. Саме питанню виховання місцевого радянського активу присвятили засідання бюро Волинського обкому компартії 30 жовтня 1944 р. Постановою зобов’язано Оликський і Заболоттівський райкоми партії виявити у кожному селі вожака і залучити його до роботи місцевих органів влади в боротьбі із націоналістичними бандитами, а також захистити актив [376, арк. 55]. Зрештою, саме духовенство не бажало брати участь у репресивних заходах місцевої влади. Наприкінці 1944 р. кілька псаломщиків Рівненської області скаржились уповноваженому на голів сільрад, котрі доручили їм обов’язки десятських [564, арк. 175].

У липні 1945 р. Волинський обком партії знову повернувся до питання формування сільських органів влади, визнаючи, що у Камінь-Каширському та Седлищанському районах вони фактично відсутні [378, арк. 57]. Довіри до радянської влади не було і через відверто мародерські, бандитські дії загонів енкавеев, районних уповноважених.

Соціальна ізоляція духовенства радянським режимом призвела до того, що жоден священник чи єпископ упродовж 40-х – першої половини 80-х рр. не міг стати депутатом рад будь-якого рівня. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР А. Пузін у виступі перед республіканськими, крайовими та

обласними уповноваженими 23 листопада 1958 р. пояснював такий стан наявністю більш гідних кандидатів у депутати, аніж священнослужителі. Сама ж Церква, за словами уповноваженого, не може висувати кандидатів у депутати, оскільки її не визнано організацією трудящих [792, с. 27]. Особливим було ставлення до виборів у Корецькому монастирі. Черниці не лише не претендували на представництво у радах, але й не бажали голосувати. Для того, щоб уберегти обитель від репресій, її настоятелька монахиня Людмила (Вельсовська) у грудні 1959 р. на довиборах у Корецьку міськраду змусила усіх черниць під розписку прийти на дільницю [88].

Демократичні процеси у Радянському Союзі і послаблення тоталітарного режиму відкрили для духовенства можливість повноцінної участі в роботі органів самоуправління. Уповноважений у Рівненській області Ю. Скупський у звіті за 1989 р. відзначав, що 11 священнослужителів висунуто кандидатами у депутати місцевих рад народних депутатів від низки колективів краю [24, арк. 3]. Однак не усі священники виявились готовими до лідерської поведінки після десятиліть упослідження. Це визнавали ієрархи Російської церкви.

Траплялись випадки, коли духовенство без відома єпархіального архієрея балотувалось у ради. Так вчинив о. Дмитро Головчук у 1990 р. [46]. У 1992 р. про нього згадується у документах як про депутата Рівненської обласної ради [38]. У добу незалежної України священники різних конфесій доволі активно висувалися кандидатами в депутати рад різних рівнів. Під час виборів у Рівненську міську раду виборчий блок “Влада народу!” закликав голосувати за своїх кандидатів: настоятеля церкви Всіх волинських святих о. Михайла Жаровського, голову Рівненської обласної організації Всеукраїнської партії духовності і патріотизму Валерія Цимбалюка, настоятелів Успенської церкви о. Бориса Логвинчука, Пантелеймонівського храму о. Тараса Грищенка та церкви св. Луки о. Олександра Качановського.

Отже, упродовж минулого століття участь волинського духовенства в самоуправлінні носила спорадичний характер. Загалом, ставлення Церкви до праці священників в органах влади було стримано констатуючим, але без заохочень. На

початку ХХ ст. бачимо ієреїв у складі земських урядів, особливо посилилась ця участь після революції 1905-1907 рр. У роки Української Держави представники стану трудилися в інституціях місцевого самоврядування, котрі відповідали за суспільну опіку, культурно-освітню ділянку. У міжвоєнний період парафіяльне духовенство зберігало вплив на гмінне і повітове самоврядування, а упродовж 1939-1941 рр. його усунуто від участі в самоуправлінні. Перші місяці німецької окупації створили ілюзію української державності, й окремих священиків обрано керівниками не лише сільських громад, але й районів. Духовенство також активно співдіяло у створенні і функціонуванні органів влади. Після посилення репресій працю згорнуто. У добу радянського тоталітаризму священнослужителів усунуто від місцевого політичного життя, і лише демократичні процеси кінця 80-х рр. повернули відповідний статус. Однак у роки української незалежності духовенство не спромоглося конституювати власну політичну позицію.

5.4. Співпраця з політичними силами

Від моменту включення Волині до складу Російської імперії місцеве духовенство інтегровано в систему відносин, коли Церква обслуговувала потреби внутрішньої і зовнішньої політики дому Романових [1191, с. 106]. Держава не лише поглинула Церкву, але й перетворила її на частину бюрократичної системи. Іван Мірчук зазначав, що з 30-х рр. ХІХ ст. священики зобов'язувались зберігати парафіян у покорі владі і запобігати селянським рухам [1306, с. 30]. Цю ж думку підтверджував Микола Зернов [1203, с. 58]. Сумлінне виконання обов'язків, покладених світською владою на духовних, передбачало заохочення. У березні 1871 р. архієпископ Волинський і Житомирський Агафангел отримав від імператора Олександра ІІ орден Володимира Великого другого ступеня великого хреста [786, с. 173-174].

Функція державного службовця в діяльності православного духовенства по-особливому виразно виявилась у роки російсько-японської війни. У звіті Новоград-

Волинського благочинного за 1904 р. говорилось, що священники змушені нейтралізувати підбурювання агітаторів, завдяки яким у різних місцях країни виникали заворушення і безлад, роз'яснювати парафіянам сутність явищ та точку зору Православної церкви на обов'язки громадян стосовно Батьківщини і влади [823, с. 152].

Оскільки задум опрацювати територію Царства Польського російському урядові не вдалося, вирішено за посередництвом віри росіянізувати українське і білоруське населення. Одним із кроків у цьому напрямі виявилось створення у 1905 р. окремої Холмської єпархії [696, арк. 7]. У той же час вершиною провладної поведінки стала діяльність єпископа Волинського і Житомирського Антонія (Храповицького). У 1905 р. єпископ назвав самодержця миролюбивим, “а тому Росія зазнала нападу японців зовсім непередбаченою” [1062, с. 6]. На початку травня 1905 р. ВДК циркуляром наказала усім священникам єпархії в бесідах із паствою застерігати селян від захоплення спокусами неблагонадійних підбурювачів, які сіють ворожість між різними класами населення в державі [694]. Саме виконання таких неприйнятних священноієреям функцій стрімко нівелювало авторитет духовенства в очах пастви.

У 1906 р. Храповицький випустив два окружних послання: до волинської пастви з приводу заколотів [875] і місцевого духовенства проти революції [873]. Той же архієрей закликав виховувати новобранців у російському війську на слов'янофільських позиціях [756, с. 718]. Політична орієнтація частини волинського духовенства виявилась і під час агітації на виборах у Першу Російську думу. Вища церковна влада наказала усім священникам підтримувати монархічні партії [1169, с. 125].

Соціалістична преса у свою чергу ставила власні вимоги до духовенства. Сповідники лівих поглядів вимагали від ієреїв підтримати їх у боротьбі за землю і волю. У відповідь церковні часописи подали в окремій публікації аргументи проти участі священників у російській революції [1348, с. 1043]. З уваги на вибори в Державну думу серед поглядів про приєднання духовенства до тієї чи іншої

політичної сили переважала думка, що найкраще бути осторонь партійної боротьби та йти у парламент самостійно [1347, с. 341-342]. Не всі погоджувались із цим. У Казані священики приєднались до Союзу 17 жовтня, а в деяких повітах Саратовської і Катеринославської губерній, за свідченням преси, – до однієї із конституційних партій [1347, с. 342].

Усе ж, попри зовнішню однотайність у підтримці провладних політичних партій, волинське духовенство намагалось іти в ногу із суспільними змінами. У листопаді 1906 р. архієпископ Антоній виправдовувався перед консервативною пресою за невідале висловлювання Волинського єпархіального з'їзду щодо бажаного напрямку виховання в єпархіальному управлінні [900, с. 1073]. Відповідальність за цей випадок архієпископ взяв на себе, оскільки через працю в Петербурзі приділяв мало уваги справам єпархії.

Перед виборами в Державну думу Синод РПЦ розіслав духовенству 12 грудня 1906 р. циркулярний наказ, яким доручив єпархіальним архієреям контролювати процес підготовки й проведення перегонів, використовуючи для цього відправи, проповіді і переконування. Одним із побажань Синоду стало благословіння виборців, а згодом і думців, заповідаючи міцно стояти за Батьківщину, віру і царя [1005, с. 2].

Беззастережно провладна позиція архієпископа Антонія мала достатню кількість прикладів. У настановах єпископа новобранцям із Волинської єпархії лейтмотивом звучав заклик не піддаватись агітації революціонерів і залишатись вірними цареві [856, с. 109]. Владика розпорядився кожного разу по-особливому влаштовувати проводи рекрутів, бажано з участю місцевих парафіяни, особливо члени Російського союзу [862, с. 73]. Таке специфічне розуміння архіпастирських обов'язків згодом породило низку проблем для Храповицького.

Одним із представників Волині у Державній думі трудився церковний староста М. Андрійчук [969, с. 8]. Саме як депутат думи і представник правих сил звертався 22 квітня 1911 р. Євлогій (Георгієвський) до керівника військових шляхів сполучень із проханням врахувати економічні, політичні і національні інтереси Холмщини під

час будівництва шляхів “Люблін-Белжец” та “Травники-Томашів” [716, арк. 8]. Про місце думських священників серед фракцій 24 травня 1911 р. писав о. Іван Гутовський. Він вважав, що духовенству, членам думи найприродніше бути поміж правими і націоналістами, не потрібно надто засуджувати й октябристів [1164, с. 24]. Ці погляди о. Гутовський оприлюднив на сторінках “Почаевского листка”.

Вибори в Четверту державну думу спонукали Антонія (Храповицького) звернутись із спеціальною відозвою до підлеглого духовенства. Він закликав далі йти обраним шляхом, об'єднуючи народ і підтримуючи російських людей [1403, с. 11]. Така позиція представників духовної верстви виявилась достатньо впливовою – преса повідомляла, що восени 1912 р. на виборах уповноважених духовенство продемонструвало найвищу активність. В окремих українських губерніях відсоток священників, котрі прийшли на вибори, сягав 80% і більше [1450, с. 7].

У 1913 р. у складі Державної ради трудилися 7 осіб духовного стану. Із них один входив до правого центру, а шестеро приєдналися до правих [1485, с. 127]. Депутатами у Четвертій державній думі числилось 47 осіб духовенства, більшість із них входили до складу групи правих та російських націоналістів [1484, с. 136].

Російська революція лютого 1917 р. скинула з плеч священників тягар обов'язкової політичної співпраці з режимом. І вже в нових державно-політичних умовах духовенство стало об'єктом репресій [701, арк. 98]. Указом Синоду від 12 травня того ж року скасовано стягнення за політичні погляди [701, арк. 91]. Волинське духовенство в роки геополітичних трансформацій не змогло перетворитись на самодостатню силу, а тому змушене займати конформістську позицію.

Зберегти вплив на духовенство прагнула й українська влада. Окремими циркуляром відділ департаменту віросповідань Міністерства внутрішніх справ УНР 30 березня 1918 р. попередив усі духовні консисторії про призначення на посади священно- і церковнослужителів лише українського підданства [725, арк. 5]. Слабкість українського режиму не дала можливості Києву реалізувати положення власної релігійної політики. Крім цього, надто сильними виявились залишкові

явища попередньої доби. Іван Огієнко писав, що у травні 1918 р. архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко) взяв участь у таємному монархічному з'їзді у Києві [1349, с. 358].

У відповідь на звернення міністерства культів УНР до ВДК про поминання в церквах Директорії 16 січня 1919 р. єпископ Фадей зауважив, що непоминання московського патріарха, митрополита Антонія (Храповицького) та архієпископа Євлогія (Георгієвського) суперечить церковному законодавству, а молитись за владу потрібно згідно з постановами Контори собору єпископів у Києві [491, арк. 11]. Прагматичний підхід і в цій ситуації вважався прийнятним у стосунках із владою.

Уже в умовах польської державності єпископ Крем'янецький Діонісій вважав за можливе співпрацювати із українським еміграційним урядом. Особливо це стосувалось ситуацій, коли йшлося про його юрисдикційні повноваження [842, арк. 56]. Російський церковний з'їзд у Варшаві влітку 1921 р. висловився проти українства і єпископа Діонісія. Для єпископа Сергія (Корольова) сповідання російських великодержавницьких ідей коштувало духовної кар'єри. У травні 1922 р. польська влада видворила його за межі держави [751, к. 31-38].

Восени 1922 р. у Другій Речі Посполитій проведено перші вибори у сейм і сенат [1153, с. 87]. Другим у Листі № 22 Державного об'єднання на східних кресах зазначено прізвище архієпископа Волинського Діонісія [1631, с. 2]. У трьох виборчих округах Волинського воєводства усі 16 посольських мандатів виборів Блок національних меншин [1646, с. 12]. Незважаючи на ситуативну поразку, Діонісій (Валединський) обрав правильну стратегію – співпрацю з державною владою. Саме це дозволило йому у 1923 р. очолити Варшавську митрополію.

Негативно оцінив агітацію священника Омеляна Ганниткевича за Блок національних меншин берестейський повітовий староста. У рапорті воєводському урядові в Бресті 23 січня 1923 р. урядовець зауважував, що православний пастир здійснював антипольську пропаганду, набріхував на поляків та під час виборів 1922 р. виступав за Блок нацменшин [750, к. 70].

Варшава шукала засоби впливу на православне духовенство, чий авторитет серед українців був значним. У травні 1924 р. “*Życie Wołynia*” передрукувала статтю А. Пясецького. Автор говорив про потребу знайти серед волинян тих, хто бажає миру, спокійної праці й спиратися на неї, а не на 16 список, який створили жиди [1668, s. 6]. Крім цього, Пясецький звинуватив місцеву адміністрацію у частому нерозумінні потреб населення і визнав, що між владою і місцевим людом наявний бар’єр.

Однією із форм привчання до політичних реалій назвемо залучення владою духовних осіб різних релігійних організацій до відзначень державних свят. У містечку Колки Луцького повіту на Третє Мая у 1925 р., за повідомленнями преси, прийшли святкувати поляки, русини (себто українці) і жиди [1650, s. 12-13]. У Деражному Рівненського повіту у цей же день на площі грав оркестр, до присутніх промовляв українською священник зі с. Ставок о. Арсен Татура [1622, s. 14]. Крім влади, за вплив на волинське духовенство змагались політичні партії різних спрямувань. Упродовж липня-серпня 1925 р. представники польської селянської партії “Пяст” провели у воєводстві низку конференцій із православним духовенством різних благочинь. Наприкінці серпня в Луцьку члени окружного правління партії обговорили проблему ставлення до православного духовенства і місцевого українського населення та правового статусу кліриків в краї [1477, с. 668].

Після перевороту у травні 1926 р. змінено ставлення влади до Православної церкви і духовенства. В останніх числах місяця главу ПАПЦ відвідали з візитом міністри внутрішніх справ та віросповідань і освіти [1524, с. 395]. Припускаємо, що візити були зумовлені не лише корекцією внутрішньополітичного курсу, але й прагненням заручитись підтримкою Церкви національної меншини. У кінці червня митрополита Діонісія прийняв президент Польщі. Він запевнив митрополита, що законодавче врегулювання стану ПАПЦ є одним із важливих завдань влади [1514, с. 441].

Тісну співпрацю з українським угодовським табором Волині практикував архімандрит Полікарп (Сікорський). Отець неодноразово звертався за допомогою до

лідера угодівців, редактора газети “Українська нива” Петра Певного. У листі від 25 лютого 1927 р. він просив П. Певного надрукувати інформацію про причини його конфлікту із росіянами [405, арк. 50-51]. Пізніше польська поліція фіксувала, що справа українізації Православної церкви підтримується партіями УНДО, Сельроб, УСРП та УНП і низкою громадських інституцій [384, арк. 16]. Невдовзі контроль за православним життям краю перебрала група Петра Певного.

Демонстрацією вдячності потрібно розцінювати участь ректора ВДС о. П. Табінського у святкуванні Третього Мая у Крем’янці у 1927 р. [1182, с. 5]. У середині того ж року воєвода іменував голів Головних виборчих комітетів у сімнадцяти містах краю, і серед них жодного українця чи православного священника. До списку потрапили католицькі духовні о. Анзельм Загурський (Олика) та о. Болеслав Пейкерт (Ратно) [1123, с. 7].

Активізація українського церковного руху змусила митрополита Діонісія шукати порозуміння з його лідерами. У липні 1927 р. глава Церкви зустрівся із І. Огієнком, сенатором Черкавським, Любарським та редактором Островським й обговорив біжучі справи [1551, с. 2]. “Народний вісник” у грудні повідомляв про нараду представників православного духовенства у митрополита стосовно виборів. Вирішено створити окремий православний блок. Очолити список блоку мали митрополит Діонісій, віленський архімандрит Морозов та білоруський професор Ковш [1382, с. 3].

Майже одночасно на Волині розпочато організаційне оформлення Безпартійного блоку співпраці з урядом маршала Пілсудського. У Ковелі 17 грудня 50 представників українських діячів воєводства провели конференцію й утворили Український народний комітет [1383, с. 5]. За Безпартійний блок активно агітував ректор ВДС о. Петро Табінський. Він та викладачі навчального закладу підписали і випустили друком спеціальну відозву до українського населення з закликом голосувати за список блоку [1131, с. 171]. Зовнішньо відсторонену позицію до виборів зайняла Католицька церква. Кардинал Гльонд заборонив католицьким священникам виставляти кандидатури в парламентських перегонах [1125, с. 2].

У процесі парламентських виборів 18 січня 1928 р. протокол про порозуміння підписали представники УНДО, Селянського союзу та безпартійні діячі Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя [1391, с. 1]. На другий день Водохрещ у Луцьку в приміщенні Товариства “Просвіта” проведено передвиборчі збори. Їх відкрив і головував дяк зі с. Романів Луцького повіту Лобурський [1218, с. 2]. До комітету зборів увійшли також Ковалевський, Савицький, та Є. Петриківський.

Намагання режиму Пілсудського порозумітися з національними меншинами миттєво позначилось на позиції воєвод. Керівник Люблінського воєводства 1 червня 1928 р. скерував лист Міністерству віровизнань і освіти з пропозиціями вирішення православного питання [742]. Поступки мали переконати православне духовенство і паству в можливості зміни державної релігійної політики в обмін за голоси на виборах.

Результатом виборів 1928 р. стало входження українців до складу Волинського парламентського клубу Безпартійного блоку співпраці з урядом маршала Юзефа Пілсудського. Сенатор Редько та послы Євген Богуславський і Василь Сегейда започаткували варіант польсько-української співпраці по-волинському [1689, s. 27]. Саме українці-угодовці упродовж наступного десятиріччя відіграють одну із головних ролей у церковному житті краю.

Православне питання для Варшави залишалось не лише конфесійним, але й з огляду на історичний спадок політичним. Із метою поглиблення діалогу влади і керівництва ПАПЦ президент Польщі І. Мосьціцький 19 червня 1929 р. відвідав Почаївську лавру і відбув молебень [1327, с. 480].

Між політичними силами точилась своєрідна конкуренція за можливість приєднати православних священників до табору своїх союзників. Офіціоз Безпартійного блоку на Волині – газета “Przegląd Wołyński” 20 жовтня 1929 р. писала про провокаційні зустрічі з виборцями посла І. Власовського [1659, s. 2]. У Часописі зауважено, що перед вічем у Чорторийську місцевий священник о. Іларій Туржанський під час відправи у храмі закликав парафіян прийти на зустріч із послом.

Претендуючи на вирішальну роль у православному церковному житті, українські послы з ББСУ змушені реалізовувати урядову релігійну політику. У січні 1930 р. “Воскресное чтение” писало про посла Є. Богуславського, котрий виступив проти запиту стосовно руйнування церков на Холмщині. [1114, с. 59]. Цим Богуславський не лише демонстрував позицію провладної політичної сили, але й намагався вказати вищій церковній ієрархії шлях порозуміння. На що посол С. Хруцький заявив, що Православна церква в Польщі не отримає законодавчо закріпленого статусу, оскільки влада підтримує ворожнечу між купкою росіян і українцями [1113, с. 79].

Пілсудчики мали достатній вплив на митрополита Діонісія, котрий перед достроковими парламентськими виборами листопада 1930 р. видав провладну відозву [1008]. Польська преса розцінила заяву Діонісія як заклик голосувати за ББСУ [1109, с. 724]. Православне духовенство відповідно зрозуміло крок першоієрарха. Священики Крем'янецького повіту вирішили без обговорень підтримати списки маршала Пілсудського [1111, с. 741]. Не менш заповзято шукали милості від пілсудчиків іудейські священики [1662, с. 5].

Участь українських угодовців у роботі Безпартійного блоку окремі клірики сприймали як можливість національного й економічного розвитку краю. Священик Д. Чирський у листі редакції газети “Українська нива” 21 листопада 1930 р. стверджував, що варто поширювати на селі видання, і щоб газета стала потрібною як селянинові, так і пан-отцеві [407, арк. 87]. Кроки, котрі демонстрували б майбутні дивіденди духовенства за підтримку Безпартійного блоку, влада здійснила вже у кінці 1930 р. – Міністерство віросповідань і освіти погодилось відкрити штатні філії у с. Староєльня [1519, с. 743] та с. Юшков Град Гродненської єпархії [1520, с. 775]. У відповідь православна митрополія для підвищення власного авторитету в очах політичного партнера організувала приїзд посланця вселенського патріарха митрополита Германа. Він прибув у Варшаву 14 грудня для вручення президентові Польщі золотого хреста з частинкою Древа Господнього та ікони святого Ігнатія [1528, с. 830-831].

Після перемоги на виборах керівництво ББСУ вирішило розширити партійну мережу на Волині [1686, s. 4]. Лідер волинських угодівців Петро Певний запросив митрополита Діонісія на з'їзд ВУО 29 червня 1931 р. [1526, с. 663].

Ситуацію намагався використати і митрополит Діонісій. Газета “Новий час” 5 серпня 1931 р. помістила статтю, присвячену можливій висвяті в єпископи для Волині архімандрита Савви (Советова). У справу втрутився волинський воєвода. На думку “Нового часу”, Юзевський мусить показати дієвість бебецьких обіцянок [1401, с. 3]. Подані “Новим часом” чутки, як показали наступні події, мали під собою реальний ґрунт. Як поступка російським колам висвячено Савву (Советова), а для підтримки волинських угодівців – Полікарпа (Сікорського).

У листопаді 1931 р. українські послы і сенатори ББСУ мали прийом у митрополита Діонісія. Очільник угодівців П. Певний наголосив у розмові на здійсненні послами політики демократизації і деросіянізації в порозумінні з духовенством і єпископатом [1526, с. 664]. Серед тих, хто вже співпрацював із українським послами із ББСУ, отець С. Барщевський. У кінці листопада він писав, що після приїзду у Камінь-Каширськ посла Скрипника і сенатора Гловацького місцева влада заворушилась [404, арк. 93].

Знаковим моментом співпраці волинського духовенства і громадськості з проурядовим табором стала висвята у єпископи 10 квітня 1932 р. архімандрита Полікарпа [1651, s. 2]. Вже як вікарій Луцький владика Полікарп використовувався українськими послами угодівцями як символ нової церковної політики влади. Під час візитації парафій у Здолбунівському повіті 16 жовтня супроводжуючі єпископа послы ББСУ проводили віча, де наголошували на співпраці з урядом і лояльному співжитті усіх національностей, що мешкають на Волині [1678, s. 4].

Співпрацю священників із послами безпартійного блоку не схвалювала та частина вірних, що орієнтувалась на галицький політикум. Мешканець с. Боратин Луцького повіту нарікав на місцевого священника о. Івана Сиротенка, котрий хоч і українець, але у великій дружбі з послами ББСУ [1175, с. 5]. Попри це представники верстви продовжували співдіяти із проурядовими силами. Під час відкриття

Просвітянської хати ВУО в с. Шпиколоси були присутні віце-воєвода М. Годлевський та єпископ Луцький Полікарп [1635, s. 7]. Посол С. Скрипник стверджував, що ВУО є ніби надбудова Безпартійного блоку [1638, s. 7].

Приклад особливого співробітництва зі спеціальними державними органами продемонстрував о. Неізнаний. У с. Борохів Луцького повіту, де служив священик, виникла конфліктна ситуація. На суді у Луцьку 7 серпня 1933 р. виявилось, що православний пастир є таємним співробітником поліції [1458]. Священника не лише не покарано, але й під тиском цивільної влади пізніше призначено настоятелем однієї із парафій на Волині.

Після Почаївських подій 1933 р. уряд і волинські угодовці здобули поважні аргументи в діалозі з ієрархією ПАПЦ. Міністр віросповідань і освіти В. Єнджевич заявив, що потрібна добра воля ієрархії для вирішення питань на користь Церкви, в інтересах віруючих [1630, s. 3]. У лютому 1934 р. газета "Wołyń" писала, що лідер волинських угодовців П. Певний дякував уряду за розуміння церковних справ [1660, s. 3]. На початку березня волинським єпархіальним архієреєм іменовано архієпископа Гродненського і Новогрудського Олексія (Громадського).

Організація зустрічі новопризначеного владика піднімалась серед інших питань учасниками спільного засідання управи, ради та ревізійної комісії Округової управи ВУО в Рівному 12 квітня 1934 р. Секретар Просвітянської Хати в Колоденці назвав місцевого священика Рибачука русотяпом і головною перепорою національно-церковному поступові [832, арк. 27]. До таких зараховано і настоятеля с. Бабин. Уже 13 квітня міністр віросповідань і освіти прийняв владик Олексія та Антонія [1564, с. 195].

Співпраця з урядовим політичним табором накладала на волинське духовенство відповідні зобов'язання, котрі йшли усупереч національним інтересам пастви. Єпископ Луцький Полікарп 17 червня прибув на святкування десятиріччя Рівненської української гімназії. Через убивство Б. Перацького урочистості відмінили, а єпископ відправив панахиду за загиблим. У зверненні до вірних

владика засудив убивць і закликав православних молитись за спокій душі міністра [1674, s. 5]. Приїзд луцького єпископа ефективно використали угодовці.

Новий волинський єпархіальний архієрей Олексій (Громадський) уперше прибув у столицю воєводства м. Луцьк у червні. Зустрічали архієпископа вікарій Луцький Полікарп (Сікорський), представники влади, посол П. Певний та сенатор М. Маслов [1640, s. 2]. Усі наступні кроки владика Олексія (Громадського) свідчили про те, що він дотримується домовленостей із українським угодовським табором. У чергові роковини смерті Тараса Шевченка архієпископ відслужив панахиду за поетом українською мовою [1067, с. 4]. Молебень за здоров'я владика відправив 19 березня на день народження диктатора Ю. Пілсудського, доповнивши його відповідним словом до вірних [1556, с. 49]. Обов'язковою складовою відправи стало виконання польського гімну.

Про масштаби співпраці православного духовенства з угодовським табором опосередковано свідчить його участь у Крайовому з'їзді ВУО 30-31 березня 1935 р. Із понад шестисот делегатів і гостей, котрі зібрались у міському театрі Луцька, священничу верству представляли 19 ієреїв [1224, с. 97]. Обговоренню церковного питання присвятили половину другого дня роботи з'їзду.

Лідер УПРВ П. Певний у промові на пленумі сейму 6 грудня 1935 р. висловив задоволення змінами в церковному житті Волині останнього часу. [1226, с. 18]. Посол звернувся до уряду з проханням позитивно розглянути справу відкриття теологічного ліцею на Волині, щоб майбутні священники зростали серед свого оточення і були правдивими духовними опікунами населення.

Прикладом поглиблення співпраці духовенства з владою назвемо обрання депутатом о. М. Волкова. У виступі з трибуни сейму 21 лютого 1936 р. священник висловився проти полонізації викладання Закону Божого і підтримав створення на Волині богословського ліцею [944, с. 186-187]. Протистояння ж комуністичній ідеології ледве не коштувало життя о. М. Покровському. Польська преса повідомляла про побиття пастиря десятьма мешканцями Варковицької гміни

Дубенського повіту, котрі організували 1 травня нелегальну демонстрацію у с. Листвин і Білобережжя [1687, с. 5].

Черговою демонстрацією взаємопроникнення інтересів православного духовенства й влади мала слугувати участь посла о. М. Волкова в зустрічі з міністром віросповідань і освіти Свентославським 18 січня 1937 р. Священик та голова УПРВ С. Тимошенко порушили справи врегулювання юридичного статусу Православної церкви в Польщі та відкриття теологічного ліцею у Крем'янці [1499, с. 141]. Ці ж питання актуалізував посол о. М. Волков у виступі з сеймової трибуни 20 лютого [943].

У 1938 р. набула розголосу скандальна справа примусового приєднання до Католицької церкви православних с. Гриньки Крем'янецького повіту. Духовенство спільно з УПРВ організувало низку заходів, котрі мали за мету продемонструвати здатність мобілізувати сили у випадку загрози. Під час засідання Волинського єпархіального місійного комітету 28 березня 1938 р. у Крем'янці під головуванням архієпископа Олексія (Громадського) та з участю послів [1200, с. 287] вирішено використати святкування 950-річчя Хрещення України-Руси для піднесення авторитету Церкви і зміцнення християнської солідарності.

Початок Другої світової війни й окупація Волині Радянським Союзом залишили в минулому багатопартійне політичне життя. Сталінська система не передбачала участі духовенства у громадсько-політичному житті. Репресіями позалякувано священиків і примушувано до співпраці в ролі таємних агентів. Так, о. Іван Кремінський зі с. Сильно Луцького повіту отримав 4 березня 1940 р. виклик у районний відділ НКВС [1292, с. 256]. Паралельно радянський режим стримував невчасне радикальне загострення ситуації навколо Православної церкви і її служителів. Про це ішлося у постанові бюро Волинського обкому партії від 3 червня 1940 р. [379, арк. 137]. Ті із священиків, хто співпрацював або симпатизував політичним силам, особливо українським, зазнали репресій. Брат оунівського діяча о. Ю. Скоп'юк потрапив у Луцьку в'язницю, де і загинув [1037, с. 86].

Натомість надіслані МП на Волинь нечисленні єпископи і духовенство були радянськими людьми й активно співпрацювали із режимом та сталінськими спецорганами [1305, с. 178-179]. Відмінною виявилась ситуація в сусідній Генеральній Губернії, де знайшли притулок священники з Волині. Священик М. Малюжинський очолював у Томашеві місцевий Допомоговий комітет, який вважався неофіційним органом української влади [1100, с. 36].

Національно свідоме духовенство Волині зустріло початок німецько-радянської війни з надією. Звідси участь ієреїв в акціях, котрі організовували оунівці як лідери політичного процесу. У Луцьку єпископ Полікарп (Сікорський) з приводу Акту проголошення незалежності у Львові видав відповідну відозву до населення [759]. Представники духовенства увійшли до складу Української ради довір'я на Волині, котра постала у Рівному 31 серпня – 1 вересня 1941 р. з ініціативи Степана Скрипника [1476, с. 111]. Її статут містив положення про співпрацю з відповідними органами тих церков, котрі відвідують українські віруючі з метою зміцнення національного характеру останніх [911, с. 100].

У Житомирі в структурі обласної управи функціонував відділ культів. Восени 1941 р. його працівники здійснювали облік священників [1408, с. 3]. Тоді ж єпископ Полікарп (Сікорський) разом із головою Української ради довір'я на Волині С. Скрипником, головою обласної управи І. Корноуховим і міським головою Рівного П. Бульбою від імені українського населення вітав головнокомандувача німецьких військових сил в Україні, генерала летунства Кіцінгера [1054, с. 1]. Присутність православного єпископа свідчила про порозуміння із українськими легальним політикумом.

Ще однією демонстрацією лояльності, свідченням специфіки сприйняття тогочасних обставин, стала посвята 14 вересня о. Євгеном Кульчинським хреста на могилах німецьких вояків у Дермані [1533]. У середині вересня офіційно зайняв посаду окружного комісара в Рівненській окрузі доктор Беєр. Пізніше в інтерв'ю газеті “Волинь” він заявив, що від священників вимагається лише одне – творча співпраця і допомога [1316].

Національне піднесення серед частини волинського духовенства у перші місяці німецької окупації дало приклади публічної взаємодії з представниками різних напрямів визвольного руху. У Поліській Січі Т. Бульби-Боровця трудився духівником о. М. Симонович. На нараді 16 вересня 1941 р. в Олевську у присутності Боровця священник взяв участь у дискусії про безперспективність співпраці з німцями [529, арк. 6]. У с. Борове на Звягельщині помічником керівника адміністрації (оунівець) в освітній справі виступив місцевий священник [819, с. 77].

У середині листопада 1941 р. гебітскомісар у Рівному розпорядився зібрати інформацію про усі конфесії на території міста, їх чисельність та священників [533, арк. 435]. Складовою налагодження офіційних стосунків із цивільною адміністрацією потрібно назвати візит 24 січня 1942 р. адміністратора Автокефальної церкви на визволених українських землях Полікарпа в Райхскомісаріат Україна [1128]. Сікорський запевнив німецького урядовця у готовності до лояльної співпраці. Того ж дня глава Автокефальної церкви склав візит рівненському гебітскомісару [1127]. Через місяць у Райхскомісаріаті приймали керівника Автономної церкви митрополита Олексія [1245, с. 16]. Громадський переконував німців, що зі свого становища допомагатиме у великому визвольному ділі Фюрера [1539].

Практику використання авторитету духовенства перенесено у воєнні роки. У Дубно 13 лютого проведено збори церковних старост, священників і благочинних Дубенського району. Перед присутніми виступали гебітскомісар, його заступник, референти окружної управи, окружний лікар та голова окружної Церковної ради. Голова ради Карпінський закликав священників працювати для українського народу [1538]. Наряду православного духовенства проведено в районній управі в містечку Верба [1541]. На зборах керівників районів Рівненської округи 25 квітня 1942 р. гебітскомісар Беєр наголосив, що адміністрація не повинна втручатись у справу призначення священників. Натомість кожен новий священнослужитель зобов'язаний зареєструватись [500, арк. 2].

У роки війни духовенство укотре об'єктом боротьби за вплив зі сторони політичних сил. Якщо вірити Т. Гладкову, то в кінці літа 1942 р. разом із М. Кузнецовим у районі Коростеня десантовано священика – радянського розвідника. Пізніше цей священик нібито отримав парафію в Луцьку [1152, с. 178-181]. Із гестапо підтримував контакти о. О. Кривомаз, учасник собору Автокефальної церкви в Луцьку в жовтні 1942 р. [1596, с. 24]. Такі форми співпраці хоч і мали місце, однак не набули масового характеру.

Автономний єпископ Димитрій (Маган) із нагоди другої річниці звільнення Дніпропетровська від більшовиків відправив службу в кафедральному соборі в присутності представника генерал-комісара [512, арк. 24]. Завдяки протекції заславського гебітскомісара автономний благочинний о. М. Семенюк намагався 24 січня 1943 р. отримати доступ до собору у Заславі [676, арк. 6].

Упродовж 1943 р. суттєво зросла кількість архіпастирських звернень із проницькими закликами. Глава Автономної церкви владика Олексій видав 30 січня 1943 р. послання, в якому заохочував українську молодь допомогти працею німецькому народові-герою [917, с. 2]. Інший автономний протоієрей о. Федір Гайденко засудив “лісових дітей”, повстанчу боротьбу, спонукуючи українських партизан вийти з лісу [507, арк. 146]. У кінці лютого в німецькому виданні “Вісті для українських селян” опубліковано відозву митрополитів Полікарпа [779] та послання Олексія [914; 916, с. 4].

Тим часом посилення українського визвольного руху серйозно занепокоїло окупаційну владу. У Райхскомісаріаті вважали, що глава Автокефальної церкви має вплив на повстанців. Під тиском нацистського режиму 25 березня 1943 р. Полікарп (Сікорський) випустив послання до духовенства і вірних [510, арк. 38-41]. Звертаємо увагу, що перший його варіант містив за епіграф дві цитати із Святого Письма. Одна із них – “Стережіться, щоб вас не облестили” – не потрапила до друку [915, с. 2-3]. У посланні Полікарп намагався представити антинімецькі виступи як результат більшовицької агітації, справу рук комуністичних банд. Окремою листівкою ОУН закликала православних священиків не брати участі у вербуванні української молоді

на роботу у Німеччину [528, арк. 93]. Пізніше під тиском режиму Полікарп виголосив у соборі промову, скеровану проти “партизанки” [521, арк. 86]. На думку українського підпілля таким кроком Полікарп втратив в очах мас ту вартість як адміністратор Автокефальної церкви та українізатор церковного життя.

Переплетення політичних інтересів різних сил призвели до трагедії у травні 1943 р. – загинув глава Автономної церкви в Україні митрополит Олексій (Громадський) [1049, с. 93]. Смерть митрополита оперативно використала окупаційна влада. Німецька новинникарська служба (ДНБ) розіслала в усі пресові видання Райхскомісаріату стандартне повідомлення про вбивство, де убивць названо бандою [507, арк. 68]. “Крем’янецький вісник” 9 травня повідомляв, що загиблий від бандитської злочинної руки митрополит Олексій буде похований на монастирському кладовищі в Крем’янці [1351, с. 2]. Через місяць “Крем’янецький вісник” опублікував матеріал “Нікчемне вбивство митрополита Олексія”, де виконавцями атентату названо більшовиків [1328, с. 2]. Нацистська пропаганда намагалась використати авторитет духовної особи для посилення антирадянських настроїв серед місцевого населення.

Претензії до волинського духовенства німецька цивільна адміністрація конкретизувала під час зустрічі митрополита Полікарпа із генерал-комісаром Волині і Поділля Шене 28 травня [516, арк. 198]. Владика дипломатично заперечив безпосередню причетність волинських священиків до українського підпілля і запевнив, що словом намагатиметься і далі впливати на вірних, хоча духовенство і населення ігнорують звернення.

З метою заохочення співпраці окупаційна влада звільнила духовенство Автокефальної, Автономної та Римо-католицької церков від вербування на роботу у Німеччину. Про це повідомляли з Генерал-комісаріату Волині і Поділля 18 червня [661, арк. 132].

Примусові пронімецькі послання втратили доцільність наприкінці 1943 р. Так принаймні вважали аналітики ОУН [518, арк. 165]. На Здолбунівщині, за спостереженнями оунівців, священики великою мірою зацікавлені національним

питанням, однак дуже бояться більшовиків і німців [518, арк. 44]. Інакшою бачилась ситуація в районі Березно-Моквин-Білашівка. Із восьми священиків терену – половина українізовані, а друга частина – москвофіли. Усі штундисти (майже три тисячі) ставляться до українського руху опору вороже і відмовляються брати зброю в руки [523, арк. 132].

Стрімке наближення німецько-радянського фронту змінило ситуацію. У лютому 1944 р. червона армія вже контролювала більшу частину краю. Крім Комуністичної партії, жодна інша політична сила не могла діяти в радянській тоталітарній системі. Тому, розкриваючи питання співпраці духовенства із політичними силами у післявоєнний період, мусимо говорити про особливості стосунків із владою, котра втілювала в життя лінію партії.

Складовою встановлення сталінського режиму виявилось радянська місцевого церковного життя. Вже у травні уповноважений Ради у справах РПЦ у Рівненській області Головатов звернувся до голів райвиконкомів із проханням терміново зібрати інформацію про діючі і недіючі монастирі [47]. Інстинкт самозбереження змушував ситуативних союзників визвольного руху припинити контакти, а свідомих співробітників із числа православного духовенства діяти менш демонстративно [522, арк. 103].

Як врахування нових церковно-політичних реалій потрібно розцінювати приєднання до РПЦ у середині серпня 1944 р. братії Дерманського монастиря [614, арк. 21]. Ті ж реалії змушували священиків збирати кошти у Фонд червоної армії, вдовам і сиротам [410, арк. 3]. Духовенство, котре співпрацювало із радянським режимом, отримувало натомість матеріальні дивіденди. Квартиру єпископу Волинському і Рівненському Миколі мав надати Волинський облвиконком [409, арк. 6]. Київське керівництво рекомендувало уповноваженому підтримувати єпископа й інформувати його про настрої духовенства [409, арк. 12].

Саме через єпископа радянський режим реалізовував відповідну кадрову політику в краї, коли на церковно-адміністративні посади призначались потрібні священики. Звідси поширеним явищем церковного життя Волині стало донесення

режимові на опозиційне духовенство. Відомо про детальні звіти про парафіяльні візитації та приватне життя єпископа Миколи. Інформацію надавав о. О. Соколовський [475, арк. 104-105].

У січні 1946 р. М. Діденко констатував, що єпископ Микола (Чуфаровський) продовжує робити шкідливі справи [476, арк. 41]. У листі від 25 січня київському керівництву волинський уповноважений із надривом писав про єпископа: "... Він сам фальшивий... його потрібно б давно вигнати смердючою мітлою" [477, арк. 12]. Миколу (Чуфаровського) заступив Варлаам (Борисевич), котрий у першій же розмові з уповноваженим запевнив, що стурбований станом в єпархії [478, арк. 49]. Упродовж другого кварталу 1946 р. єпископ Варлаам дев'ять разів зустрічався із М. Діденком [478, арк. 76]. Однак на кінець 1947 р. і єпископ Варлаам втратив довіру уповноваженого й заслужив він нього звинувачення в симпатіях до націоналістів [479, арк. 115].

Тим часом українське підпілля намагалось утримати контроль над духовенством. У Більові Клеванського району повстанці вимагали від місцевого священика служити українською [530, арк. 26]. У "чорних листах", укладених СБ УПА, зазначалося, що агентами радянських спецслужб були о. М. Янкевич з с. Мнишин [531, арк. 44] та о. С. Жолткевич з с. Рясники на Рівненщині [531, арк. 169]. Правдивість інформації не вдалось перевірити.

У січні 1947 р. клірик Луцького собору о. В. Осташевський під час розмови із уповноваженим у Волинській області М. Діденком подав скаргу на єпископа Варлаама. У ній отець звинуватив архієрея в антирадянській діяльності [480, арк. 32]. Саме такі віддані режимові священики згодом виконували важливі завдання "партії та уряду". Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко таємним листом від 19 квітня 1948 р. просив М. Діденка спільно з єпископом підібрати чотири кандидатури для праці в умовах Західної України [481, арк. 19]. Визначених осіб передбачали відрядити у закордонні парафії РПЦ.

Новий волинський архієрей Панкратій (Кашперук) продовжив традицію співпраці з радянським режимом. Під час візиту до уповноваженого у Волинській

області 29 липня 1948 р. він заявив, що Волинська єпархія складна, у ній багато нахабних священнослужителів, нелояльних до радянської влади, за що деяких і арештовують [481, арк. 145]. Наслідували архієрея його найближчі співробітники [482, арк. 99]. У 1949 р. М. Діденко писав, що під час чергового візиту Панкратія той передав “компрометуючі” матеріали на о. В. Мисечка [482, арк. 139]. Невдовзі о. В. Осташевський повідомив владу про діяльність Панкратія та інших священників в роки німецької окупації [483, арк. 47]. Так, співпраця із владою пішла річищем політичної агентури.

Співробітництво з режимом Панкратій використовував і для зведення поррахунків із опозиційним духовенством. Настоятель Дубенського Іллінського собору о. А. Корнійчук зважився критикувати єпископа [594, арк. 119]. Кашперук вирішив усунути опонента і просив для цього 18 серпня 1952 р. підтримки в уповноваженого.

Представники місцевої влади сприйняли новий курс державної релігійної політики як союз із православним духовенством у зміцненні радянської влади. У с. Моренин Соснівського району голова колгоспу С. Іваненко, голова сільської ради М. Лашта, директор школи І. Кучерук, завідувач клубу Г. Щецекель та дільничний міліціонер В. Глизін 23 лютого 1953 р. викликали для розмови о. Є. Нестеровича. Від пастиря вимагали переконати подружжя Власюків вступити в колгосп. Священик погодився [599, арк. 34]. Такий крок місцевої влади уповноважений назвав грубою політичною помилкою.

Чергове використання волинського духовенства для підтримки вже радянських миротворчих ініціатив припало на весну 1955 р. Єпископ Волинський і Рівненський Палладій (Камінський) звернувся до пастирів і вірних із закликом поставити підпис під зверненням Бюро Всесвітньої ради миру проти підготовки ядерної війни [602, арк. 58]. Однак така кооперація не означала, що клірикам дарувалась свобода діяльності. У випадку порушення меж дозволеного режим застосовував відповідну систему превентивних, коригуючих заходів. Народний суд Острозького району на засідання 2 серпня 1957 р. присудив 15 діб арешту священикові с. Верхів

о. В. Гаврищуку за дрібне хуліганство [606, арк. 145]. У середині липня 1959 р. режим організував у Дубно публічне таврування духовенства [611, арк. 82].

В умовах натиску на Церкву радянські клерки визнавали: “Міжнародна діяльність – це єдина сфера, де церква і служителі культів можуть принести користь Радянській державі” [791, с. 47]. Зауважимо, що режим не гребував і перевіреними, раніше практикованими, формами використання православного духовенства в локальному вимірі. Настоятель Свято-Феодосіївської парафії Луцька прот. П. Давидович у річному (за 1960 р.) звіті писав, що патріотична діяльність духовенства втілена у відправах молебнів у радянські свята 1 травня та 7 листопада, в проповідях підкреслюється думка про важливість миру, котра витікає із любові Бога до ближніх [104, арк. 74].

У середині липня 1962 р. усунуто за штат архієпископа Панкратія. Режим вважав, що Кашперук – людина вчорашнього дня. Його колега, вінницький архієрей Іоасаф (Лелюхін), за свідченням місцевого уповноваженого С. Кулікова, був більш “прогресивним” і навіть “сприяв у роботі з розпаду [Браїлівського] монастиря” [623, арк. 89].

Іноді взаємовідносини у системі “духовенство-режим” нагадували боротьбу двох сил із протилежними інтересами, кожна із яких намагалась обіграти супротивника. Архієпископ Волинський і Рівненський Даміан (Марчук) ініціював 19 листопада 1970 р. зустріч із уповноваженим у Рівненській області Г. Лічковахою. Справа стосувалась ініціативи “Комітету за відновлення прав Церкви”. В обмін на крок лояльності Марчук звернув увагу Лічковахи на надмірне адміністрування деяких радянських та господарських керівників районного і сільського рівнів [631, арк. 46]. Владика також запевнив, що волинське духовенство не підтримає “Комітет” на соборі 1971 р.

На думку уповноваженого у Рівненській області Г. Лічковахи, упродовж 1973 р. майже 80% православного духовенства поводитись лояльно до радянської влади, багато з них вміло вирішували усі питання із місцевими органами влади і доброзичливо відгукуються на заходи партії й уряду стосовно зовнішньої політики і

внутрішньодержавних питань [43, арк. 25]. Чинився тиск і на єпархіального архієрея [43, арк. 39].

Про інший приклад співпраці духовенства з режимом писав уповноважений у Рівненській області у вересні 1976 р. Г. Лічковаха повідомляв про підтримку духовенством у проповідях кампанії збору підписів під Стокгольмською відозвою. Ієреї Рівненського благочиння організували його серед священнослужителів і мирян. Крім цього, клір матеріально підтримав зовнішньополітичні миротворчі ініціативи московського режиму, перерахувавши місячний дохід у Фонд миру – 38 396 руб. [644, арк. 16].

Упродовж 1982 р. у Рівненській області радянська влада зруйнувала 31 церкву, із 32 храмів вивезено майно, а 49 використовувано для “народно-господарських потреб”. Уповноважений у Рівненській області обіцяв київському керівництву, що освоєння культових споруд триватиме і в 1983 р. [42, арк. 22]. За порушення законодавства про культури покарано трьох осіб [60, арк. 3]. Отже, волинське духовенство змушене демонструвати політичну лояльність із зашморгом на шії, який поступово перекриває кисень.

Упродовж четвертого кварталу 1982 р. працівники апарату уповноваженого в Рівненській області вивчали зміст проповідей духовенства РПЦ, ЄХБ та АСД. Оскільки радянські функціонери гласно прослуховували повчання, то промовці враховували їх присутність. Жоден із духовних осіб не згадав про становище Церкви і віруючих у СРСР, законодавство про культури, діяльність атеїстів та інше [12, арк. 1]. Ситуативна лояльність мала вберегти від репресій.

Радянська влада не лише визначала межі поведінки православного кліру, але й активно використовувала внутрішні суперечки. Весною 1984 р. з новою силою розгорівся конфлікт між настоятелькою Корецького монастиря ігуменею Наталією (Ільчук) та екзархом України, митрополитом Філаретом (Денисенком). Ігуменя Наталія взяла у союзники уповноваженого [59, арк. 4]. Розрахунок на владу виявився правильним. У червні московський патріарх підписав наказ про надання

Корецькому монастиреві статусу ставропігії [67]. Цим влада законсервувала конфлікт і небезпечні для церковної інституції відцентрові тенденції.

Прихід до влади в СРСР М. Горбачова і започаткована ним політика перебудови змінила стосунки духовенства з владою. Помітним виявилось поступове послаблення тиску режиму. Наприклад, до ювілею Тисячоліття Хрещення Корецькому монастиреві повернуто двоповерховий корпус, який вилучено чверть століття тому [75, арк. 2]. Подальша лібералізація у релігійній сфері мала закріпити партнерські взаємини Церкви і влади в умовах наростаючої кризи в СРСР. Одночасно радянські функціонери намагались і далі практикувати авторитарні методи керівництва релігійним життям. Уповноважений у Рівненській області Ю. Скупський у звіті за 1989 р. повідомляв про систематичні обласні наради благочинних та районні наради священнослужителів [24, арк. 13].

Елементи демократизації радянського суспільства дозволили волинському духовенству змінити позиції в політичному житті. Єпископ Іриней (Середній) був кандидатом у народні депутати Верховної Ради УРСР у Стрийському виборчому окрузі [1173, с. 2]. Паралельно відбувається створення перших парафій УАПЦ, духовенство якої спиралось на підтримку демократичних національних сил. У середовищі РПЦ в Україні назрівало рішення про відокремлення від Московської патріархії. Очолював цю групу архієреїв і духовенства митрополит Філарет (Денисенко). Архієрейський собор УПЦ прийняв у вересні 1991 р. звернення до голови Верховної Ради України Л. Кравчука з підтримкою української державності [154, арк. 2].

У незалежній Україні УПЦ КП та УАПЦ орієнтувались на національно-демократичні сили. Наприклад, до складу Вищої церковної ради УПЦ КП входив народний депутат із Рівненщини В. Червоній. УПЦ МП відповідно спиралась на негласну підтримку Комуністичної партії України та інших проросійських сил.

Отже, інтенсивність і глибина співпраці волинського духовенства з політичними силами та владним режимом залежали від існуючого державного ладу, політичного устрою та корпоративних традицій. У царській Росії священників

використовували як складову управлінського апарату. Впливовість духовенства змушувала українську владу шукати порозуміння з ним. Упродовж міжвоєнного періоду представники духовної верстви намагались відігравати самостійну роль, однак реалії змусили співпрацювати з владним політикумом. У роки нацистської окупації клірики контактували з українськими легальними і підпільними структурами, змушені вибудовувати стосунки з німецькою владою. У радянську добу співіснування з владою носило нерівноправний характер. У період української незалежності духовенство активно взаємодіяло із політичними партіями на ідейних та матеріальних засадах.

Висновки до п'ятого розділу. Активна позацерковна діяльність волинського духовенства відповідала принципам пастирського покликання. Її реалізовано через різноманітні церковно-громадські та культурно-просвітницькі і благодійні проекти. Максимальна можливість такої праці – у період до Першої світової війни та впродовж 20-30-х рр. Спектр суспільної взаємодії: від керівництва церковними братствами і до очолення сільських кооперативів. У радянський період представники волинської духовної верстви втратили можливість позацерковної діяльності. Майже півстоліття клірики перебували у соціальному гетто.

Участь у самоуправлінні, взаємодію з політичними силами потрібно розглядати як можливість реалізації творчого потенціалу та реакцію на політичну організацію соціуму. У міжвоєнний період, на відміну від греко-католицького чи католицького духовенства, волинські клірики не змогли створити власну політичну силу. Підтримка тієї чи іншої партії базувалась на органічній потребі самозахисту. В умовах радянського тоталітаризму частина кліриків йшла на вимушену співпрацю з правлячою Комуністичною партією. У незалежній Україні політичні симпатії духовенства визначаються його ментальними орієнтирами.

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

6.1. Місце в суспільній ієрархії

Як носій сакрального авторитету духовенство від часів християнізації посіло окреме місце в суспільній ієрархії, що закріпилось на юридичному, ментальному і побутовому рівнях. Наприклад, у монастирські пом'яники чи синодики XV-XVI ст.ст. окремо вносились імена духовних осіб, шляхти, міщан і козаків [1155]. Невипадково у переліку духовенство стояло першим. Автоматично схема переносилась і на світське життя. Про статус єпископів та їх вплив на суспільство свідчить і той факт, що у виборі кандидата на архієрейську кафедру брав участь князь [1134, с. 8]. Митрополита Петра Могилу звинувачували, що Київська церква не має великородних владик, тобто князівського походження [140, арк. 12]. Д. Яворницький писав, що запорозька старшина Милашевич, Калнишевський, Ковпак та інші мали при собі православних ченців і користувались їхніми порадами [1607, с. 193].

У системі самоврядування Правобережної України упродовж XVIII ст. православне духовенство, якщо воно не походило зі шляхетського стану, не мало права брати участь у сеймиках [1614, с. 30]. Оскільки східне християнство вважалось вірою руського народу, то у Речі Посполитій кандидатами у священники ставали переважно вихідці з нижчих суспільних верств. А це автоматично усувало клір від вирішення громадських справ і позначалось на його статусі. У той же час відбулось чітке розмежування в самому духовному стані на вище і рядове біле духовенство [1252, с. 953]. Парафіяльні священники опинились у цілковитій залежності від місцевого землевласника.

Ситуацію змінено у XIX ст. Вихідцям із волинських духовних родин царській режим запропонував відповідні освітні проекти, шляхи підвищення соціального престижу. Багато представників волинського духовенства трудилось на ключових посадах в державному управлінні Російської імперії, столичних навчальних

закладах [1092]. У 60-х рр. ХІХ ст. мінське духовенство намагалось зберегти вищість над селянством, про що свідчило намагання ієреїв триматись офіційно і віддалено від простолюдинів [1453, с. 95]. Навіть у формі звертання селян до духовної особи спостерігалась різниця становища. Дистанціювалось духовенство і від причетників. За твердженнями у друкованих органах 60-х рр. ХІХ ст., церковнослужителі вважали за честь обідати на кухні священика з прислугою чи виконувати роль візника, посильного, економа [1453, с. 101].

Реалізацією домінуючих позицій представників духовної верстви в соціумі потрібно вважати систему станової освіти. У статуті єпархіальних жіночих училищ першим пунктом зазначалось, що вони створені для доньок православного духовенства [990, с. 3]. Особливу роль духовенства зафіксовано і в тогочасній судовій практиці. У 1873 р. з посади духовного депутата при судовому слідчому звільнено о. Агафоніка Буйницького [1055, с. 134]. Його переємником обрано священика Якова Петровського.

Патерналізм царської влади у випадку православного духовенства виразився в закріпленні ексклюзивного соціального статусу кліриків. Звідси політична доцільність диктувала рішення про вилучення з духовного стану невідповідних елементів. “Волинские епархиальные ведомости” 1 травня 1873 р. повідомляли про відрахування з духовного звання колишнього пономаря с. Носовок Житомирського повіту Кінтиліана Левицького. Останнього за підбурювання селян до непокори владі засудила Кам’янець-Подільська об’єднана палата [956, с. 206]. Тому соціальний і політичний конформізм на десятиліття став нормою поведінки більшості духовенства краю.

Урбанізаційні процеси на Волині на початку ХХ ст. виявились чинником, котрий послаблював позиції духовенства у суспільстві, підмивав його соціальний статус. Благочинний Новоградволинської міської округи у звіті за 1904 р. зауважував, що селяни при зустрічі із священиком вклоняються із повагою, вислуховують усі настанови ієрея, допомагають у господарстві [823, с. 153]. Відмінною виявилась ситуація у містах. Міщани звертались до священика лише за

требовиконаннями. Висловлення поваги духовенству міські жителі обмежували формами мирської пристойності. Таке ставлення, на думку благочинного, особливо побутувало серед різночинців [823, с. 154]. Оскільки населення Волині на початку ХХ ст. було переважно сільським, то саме перша форма зовнішнього соціального вирізнення духовенства, підтвердження його статусу іще залишалась найбільш практикованою.

Перспективу вертикальної соціальної мобільності перед представниками духовної верстви надавало імперське законодавство про стани. У випадку особливих заслуг перед царським домом ієреї могли отримати спадкове дворянство. Наприклад, у випадку отримання відповідних російських орденів [1326, с. 435]. Однак цивілізаційні зрушення виявились сильнішими за нав'язану практику станової самоізоляції. Єпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) у проповіді після молебня 21 жовтня 1905 р. із приводу революційних подій згадав про молоде покоління, котре проїдає і програє казенні стипендії [1026, с. 600]. Взагалі архієрей був невисокої думки про студентів духовних академій, котрі трактували навчання як можливість “вийти в пани” з рядів сільського духовенства.

Революційні події 1905-1907 рр. в Росії засвідчили появу і зміцнення нових векторів розвитку суспільства та держави. І духовенство в своїй більшості опинилось у таборі консервативних сил. Благочинний першої Холмської округи о. В. Собуцький доповідав 19 лютого 1907 р. єпископу Євлогію (Георгієвському), що змінилось ставлення пастви до кліру. Навіть учителі міністерських та окремих церковно-парафіяльних училищ скоригували його на гірше. “Немає тої довіри, – писав отець, – тої любові, шани і поваги і тієї прихильності, яку помічали раніше” [731, к. 30]. Вибори у Думу підтвердили тенденцію. Якщо раніше духовенство проходило без ускладнень, то невдовзі з'явилися випадки необрання.

Про соціальний статус духовенства свідчить також походження дружин ієреїв. Перед висвятою в сан Олександр Громадський одружився із донькою покійного губернського секретаря Раїсою Грисюк [732, к. 3]. Промовисті результати дає аналіз

соціального походження ченців Крем'янецького Богоявленського монастиря. З 34 осіб братії у 1911 р. 22(65%) походили з селян, 7 (20%) представляли міщанство і 5 (15%) – сім'ї псаломщиків [492]. Зрозуміло, що вони привносили в духовну верству частину видових ознак матірнього стану.

Якщо селяни ставились до священника як до носія вищого авторитету, то панські чи аристократичні родини терпіли ієрея задля пристойності. Князь Волконський писав, що після молебня, очікуючи застілля, батюшку, звичайно, намагаються зайняти церковною темою, і лише його відхід повертає товариство до звичних тем [1199, с. 6]. Соціальний статус представників духовенства регламентували державні приписи. Для використання освітнього потенціалу його членів практиковано обов'язкову церковно-вчительську “повинність”. Випускник духовного навчального закладу перед висвятою в ієреї в обов'язковому порядку мусив відпрацювати три роки вчителем церковно-парафіяльних шкіл і лише після цього претендувати на хіротонію. Священик М. Козицький подав у 1913 р. прохання архієпископу Євлогію про зарахування за штат. На момент клопотання йому виповнилось 70 років, матушці – 54. Син Павло Козицький жив і працював у Володимирі-Волинському вчителем двокласної церковно-вчительської школи [717, арк. 6]. Він же і розглядався першим претендентом на успадкування батьківської парафії.

Рештки юридичних рамок станової окремішності духовенства знято щойно у березні 1917 р. Тоді постановою Тимчасового уряду Росії відмінено обмеження у правах білого духовенства і чернецтва, котрі добровільно, з дозволу духовної влади чи у результаті рішення духовного суду склали з себе сан [703, арк. 29]. Такі особи після повернення у цивільний стан зберігали права за походженням, учені ступені, отримані до і після духовної служби. Революційні події похитнули статус духовенства в суспільстві, зняли з нього ореол недоторканності. Саме тому обер-прокурор В. Львову циркулярі від 20 квітня 1917 р. звертав увагу преосвящених на випадки арештів місцевими виконавчими комітетами священників через втрату останніми довіри парафіян [701, арк. 98]. На майбутнє урядовець пропонував упереджувати подібні випадки і прислуховуватись до думки вірних.

У час української державності соціальний статус волинського духовенства не зазнав радикальних змін рівно ж як і упродовж двох калькамісячних періодів встановлення більшовицької влади в краї.

Після відродження та народження нових держав у Східній Європі Волинь увійшла до складу Другої Речі Посполитої. У змінених геополітичних умовах на православне духовенство краю покладались значні надії. У привітанні президії Почаївського з'їзду Наддніпрянська секція Українського горожанського комітету у Львові 1 жовтня 1921 р. наголошувала, що волинське духовенство залишається єдиною фортецею української душі [695, арк. 26]. Згаданий Почаївський з'їзд однією із постанов про правовий стан православного духовенства намагався конкретизувати статус священничої верстви [926, с. 9]. Самі клірики прагнули визначеності.

Перша світова, наступне громадянське протистояння, демократизація суспільства підірвали основи довоєнної соціальної стратифікації. Станова сепарація втратила актуальність. Відтепер лише володіння матеріальними ресурсами, здатність впливати на свідомість соціуму могла гарантувати відповідне становище. Тому підполковник царської армії Дмитро Ящинський у червні 1922 р. прийняв на Волині сан священника [120]. Дружина Ящинського походила із дворянського роду, з сім'ї штаб-капітана Ранвіда [120]. Іще півдесятиліття тому Д. Ящинський, імовірно, і не припускав такої можливості, однак реалії еміграційного життя змусили мислити раціонально.

У 1923 р. В. Липинський закінчив нариси під спільним заголовком "Релігія і церква в історії України". Одним із предметів розмірковувань ученого стало питання одруженого чи безшлюбного православного духовенства. Теоретично, стверджував політолог, можна прагнути до творення неодруженого, зі всіх класів рекрутованого, а тому понадкласового і всенаціонального, відданого винятково духовним і релігійним справам духовенства, якого авторитет моральний служив би основою духовної єдності для цілої нашої нації і держави [1272, с. 87]. На практиці такий варіант виявився неможливим.

У той час, як дворянство фактично втратило привілейований статус, нівелювати вплив духовенства, його авторитет у соціумі остаточно не вдалось навіть тоталітарній радянській системі. У доповіді членів губкому КП(б)У і губвиконкому Волині у 1923 р. зазначалось, що духовенство впливає на сільраду і комнезам. Такий вплив спостерігався у збереженні не лише морального авторитету, але й матеріального статусу. Місцеві радянські і господарські керівники не лише враховували думку духовенства з тих чи інших питань, але й цілеспрямовано узгоджували діяльність із авторитетними церковними діячами [782, с. 13]. Звичайно, після зміцнення більшовицький режим низкою заходів, серед яких і фізичне знищення священнослужителів, домігся розчинення представників духовної верстви.

З іншими викликами волинському духовенству довелось змагатись в умовах польської державності. Окрилені фактом відновлення Речі Посполитої, поляки на побутовому рівні сприйняття вважали католицького священника культурно вищим за православного. Такі ідеї пропагувались у волинській пресі [1676, s. 4]. У лютому 1925 р. власний кореспондент газети “*Życie Wołynia*” відвідав містечко Дубровиця Сарненського повіту. Враження від подорожі опубліковано у номері газети за 15 лютого. Серед іншого журналіст писав, що православне духовенство безпорадне [1690, s. 15]. Він вважав, що православні ієреї не здатні вплинути на ситуацію, коли в містечку занепадає моральність і релігія.

На ставлення до волинського духовенства представників інших верств впливали окремі законодавчі винятки для ієреїв. Варшава не наважилась порушити традиції і юридично закріпила звільнення релігійних служителів від військової повинності. Це ж стосувалось особливих умов відбуття покарання за кримінальні злочини. Якщо священник засуджений і за ним зберігається сан, то термін ув'язнення повинен проходити за особливими правилами без пониження гідності сану і в окремих камерах [1515, с. 664]. Вже стабільне матеріальне становище і впливовість дозволяли кандидатам в ієреї родичатися з вихідцями раніше недосяжних станів. У 1926 р. нащадок давньої священничої родини Леонід Долинський одружився з

донькою землевласника Любов'ю Беньковською [1325, с. 27]. Коли інші соціальні групи втратили статус, духовенство обійшлося найменшими збитками.

За певних обставин вплив священика на громаду виявлявся вирішальним у політичній площині. Повітовий староста у Грубешові доповідав 22 липня 1930 р. про священика зі с. Долгобичів, завдяки агітації якого в'їт і гміна опинились в українських руках [749, к. 198]. Польський режим змушений анулювати невігідний результат народного волевиявлення. В іншому випадку вага слова священика до вірних змушувала поліцію реагувати оперативно. Комендант постерунку поліції в Радивиліві, старший пшодовнік Зієнбера доповідав повітовому коменданту в м. Дубно про проповідь 8 січня 1931 р. о. Миколи Дольницького, настоятеля церкви с. Опарипси Дубенського повіту. Священик інформував паству про намір поляків захопити собор у Почаєві і закликав боронити святиню [535, арк. 3]. Така мобілізація православних абсолютно не влаштувала режим.

Саме духовенство визнавало свій визначальний вплив на настрої парафіян, особливо на Поліссі, де вони, за твердженням представників верстви, були “єдиними носіями культури” [1606, с. 304]. Зрештою, ситуація з інтелігенцією на Волині виглядала маловідрадною. Львівський часопис “Новий час” вустами дописувача Григорія Комана у липні 1931 р. стверджував, що на Волині – брак вихованої відповідно нашої інтелігенції, національносвідомої [1243, с. 2]. Звідси на кліриків покладалась значні надії як на лідера духовного і культурно-національного життя.

Авторитет духовенства в питаннях віри ставив його понад соціальними стратами. Упродовж 4-10 липня 1931 р. діти шкільного віку і дорослі парафій шостої округи Крем'янецького повіту здійснили паломництво з хресним ходом у Почаївську лавру. Під час служби у с. Жуківці у храмі були присутні серед інших православний землевласник Шмідт із сім'єю та літня жінка – вдова генерала [1373, с. 674]. Однак експлуатація авторитету без відповідного підкріплення загрожувала нівеляцією статусу. Причиною скликання об'єднаного засідання Волинського єпархіального місіонерсько-законовчительського комітету та отців голів окружних місіонерських комітетів Варшавсько-Холмської єпархії 26-27 червня 1932 р. у

Яблочинському монастирі стали повідомлення про занепад релігійно-морального життя православного населення. Про це твердила і світська влада, котра звертала увагу на втрату православним духовенством впливу, низький релігійний та моральний рівень окремих його представників. Учасник засідання, голова Дубенського повітового місіонерського комітету о. Іоан Карвовський зауважував, що конкуренти православних – неоуніати – звинувачують православних священників у покірності владі [183, арк. 2]. Падіння авторитету парафіяльного священника в Ковельському повіті, за словами протоієрея Михайла Абрамовича, виразилось у збільшенні кількості осіб, котрі ухилились від сповіді [183, арк. 3]. Протоієрей Стефан Грушко вважав, що вся причина полягала у секуляризації суспільства.

Якщо звернути увагу на коло спілкування духовенства, то товариство ієреї шукали серед рівних собі за статусом світських осіб. Під час розгляду дисциплінарної справи о. Бориса Атаманенка у березні 1933 р. виявилось, що священник грав в азартні ігри з місцевою польською інтелігенцією (вчителями) [126]. Додавало соціальної ваги духовенству виконання обов'язків урядовців цивільного стану. В очах посполитих православні священники до сакрального ореолу отримували ще й відблиски влади. На вищій суспільний статус священника вказували кращі матеріальні умови життя. У клірових відомостях Георгіївської церкви с. Колоденка Рівненського повіту за 1933 р. зазначалося, що настоятель мешкає у парафіяльному будинку з дахом з оцинкованої бляхи. Натомість для псаломщика у 1931 р. звели дім і покрили його соломною [368]. Названий та інші чинники створили ідеалізований образ священника в колективній свідомості селян. Протопресвітер Юрій Красевич, згадуючи про мотиви, котрі спонукали прийняти сан, писав, що матір мріяла, аби хоч один із синів став священником [1036, с. 72]. Із впевненістю можемо стверджувати, що в соціальній ієрархії волинського села священник посідав головне місце. Тому йому часто довіряли головування у просвітницьких та фінансових інституціях, створених з ініціативи парафіян.

Місце в соціальній ієрархії волинське духовенство підтверджувало також турботою про відповідну освіту дітей. В інформаційних звітах польської влади

стосовно діяльності о. Романа Гурко у с. Жмудь Холмського повіту в 1935 р. завважувалось, що його син планує стати студентом Варшавської політехніки, а донька закінчила вчительську семінарію в Холмі [747, к. 2]. У добу російського царату всі діти священника студіювали в середніх або вищих навчальних закладах. Цю традицію продовжено і в 20-30-х рр. ХХ ст.

Додаткова відповідальність лягала на плечі священника у зв'язку із його функціями “душеприкажчика”. На ієрея як урядовця цивільного стану покладалась функція укладення і легалізації заповіту [1270, с. 40]. Єпархіальна влада акцентувала увагу настоятелів на дотриманні усіх формальностей під час складення документа, щоб уникнути пізніших неприємностей. Сам факт довіри у такій важливій справі свідчив про особливий соціальний статус духовенства.

Усталені моделі поведінки духовної особи сприйняла громадськість і вже сама вимагала від кліриків дотримання правил. Ксьондз Федір Чабан з с. Гута Степанська Костопільського повіту у проповідях критикував владу за секулярну політику, витіснення релігії зі стін шкіл, домівок, відсутність платні священникам за громадську роботу та бюрократію у державних установах. Об'єктом критики стала й духовна влада. Керівник місцевої школи Чеслав Гавенда домовився із священником про зміну тематики проповідей, але невдовзі останній порушив угоду [549, арк. 2]. Гавенда вимагав вплинути на католицького духовного, оскільки його поведінка вносить деструктивний елемент у життя місцевої польської громади, дискредитує польську культурну і політичну ідею в очах українців.

У випадку суголосся очікувань віруючих та поведінки священника його статус миттєво отримував реальне наповнення. Вірні парафії с. Боржемець Ярославовицької гміни Дубенського повіту просили УПРВ вплинути на духовну владу і повернути священника Кострицького, котрий упродовж шести місяців праці чуйно ставився до їх потреб [396, арк. 10-11].

Своєрідним підсумком розвитку волинського православного духовенства у міжвоєнний період можемо назвати слова І. Власовського зі статті “Пауперизація духовенства” у 1938 р. Він писав, що через зубожіння знижується культурний рівень

духовенства, і бідність негативно позначається на вихованні й освіті дітей священиків: сини залишаються без грамоти, сидять удома і вивозять гній на поля, доньки віддаються заміж за селян [1216, с. 188]. На момент створення статті І. Власовський працював секретарем ВДК і володів інформацією про реальний стан духовної верстви.

На початку радянського правління 1939-1941 рр. вихідці з духовного стану завдяки освіті здобули посади в системі народної освіти. Донька священика Олена Євграфівна Якимович хоча і не закінчила повний гімназійний курс, отримала у 1939 р. роботу секретаря Рівненської школи № 16. У с. Гораймівка Луцького повіту місцева сільська рада зобов'язала матушку священика працювати вчителем у школі [1048, с. 117]. Одночасно сталінський режим зарахував духовенство до ворожих сил разом із “недобитками експлуаторських класів” [379, арк. 11]. Провідна позиція кліриків у соціальній ієрархії Волині та інші чинники зумовили репресії сталінського режиму проти представників священичої верстви.

В роки нацистської окупації соціальний статус духовенства відновив вагу, повернуто зовнішні свідчення цього. Священики знову обираються керівниками просвітніх установ, органів місцевого самоуправління. Отець А. Судакевич ініціював створення просвітянської організації у с. Даничів на Рівненщині. У с. Заліси Ковельського повіту Товариство “Просвіта” очолював о. Д. Штуль [1531], у Костополі – о. Васильцев [1537].

Негативно вплинуло на становище духовенства в соціальній піраміді розпорядження німецької адміністрації про вищість цивільного шлюбу над церковним. Рівненський гебітскомісар д-р. Беєр рішенням від 13 березня 1942 р. наказав головам районів і бурмістру Рівного як тимчасовим урядовцям цивільного стану вести реєстр народжень, шлюбів та смертей українською і німецькою мовами [495, арк. 1]. Гебітскомісар прямо заявив, що кожен церковний акт має попереджуватись відповідним документом уряду цивільного стану. У цьому нацисти нагадували більшовиків, котрі таким чином встановлювали тотальний контроль за громадянами. Вилучення з арсеналу обов'язків повноважень урядовця

цивільного стану від'ємно позначилось не лише на авторитеті Церкви, але й з функціональних міркувань понизило статус духовенства.

Втілити задумане щодо запровадження цивільної реєстрації у намічений час нацистській адміністрації не вдалось. Тому внесено поправку, що чинними визнаються усі акти, зареєстровані настоятелями з 1 вересня 1941 р. і до моменту створення урядів цивільного стану. Виняток становили лише шлюбборозвідні справи. Розлучення у названій період із дозволу священників втрачали силу і мусили отримати підтвердження німецької влади [497, арк. 10-11].

Як і в міжвоєнний період під час окупації багато вихідців зі священничих родин працювали вчителями в освітянській галузі. За відомостями Деражненської районної управи, влітку 1942 р. в системі шкільної освіти трудилися Серафим та Надія Гаськевичі, Анатолій Хасевич [504, арк. 130]. У Рівному директором музею числився о. Юрій Шумовський, вчителями шкіл – Філімон Кульчинський, Леонід Бичковський, Галина Варварова. Документи 1943 р. також фіксують працю педагогами чотирьох представників священничої родини Брянських [664, арк. 22].

Провідну суспільну роль за духовенством визнавала громадськість. У статті, підготовленій для часопису “Костопільські вісті”, автор С. Б-ий наголошував, що іноді священник є чи не єдиною інтелігентною особою на селі, а тому зобов'язаний до культурної праці [506, арк. 168]. Православний ієрей бачився лідером у головних сферах громадського життя сільської громади, і від нього вимагали активної позиції.

Учительський хліб представники волинського духовенства самі вважали менш престижним і намагались за першої ліпшої нагоди змінити ситуацію. Син священника М. Бобровицький за радянської влади навчався у Рівненському державному учительському інституті. Після встановлення німецької окупаційної влади він організовував шкільництво в Гощанському районі, згодом працював директором Бабинської неповної середньої школи. У 1943 р. він вже трудився вчителем у Гощі. Педагогічний фах Мефодій Бобровицький вважав тимчасовим та недостатнім для матеріального забезпечення і на прохання селян Горбакова погодився поєднувати працю у школі з виконанням обов'язків дяка-регента [665, арк. 141].

Авторитет серед населення і відповідний соціальний статус учергове перетворив волинське духовенство на об'єкт репресій. На цей раз вже нацистських. Прагнувши приборкати український визвольний рух, окупаційна влада здійснювала каральні акції. Так, 7 вересня 1943 р. у с. Верхів Острозького району німці заарештували 74 громадян. Серед затриманих поряд із сільським старостою, агрономом, лісничим та іншими виявився місцевий священик Олександр Туркевич [499, арк. 63]. Випадків арешту та вбивств православного духовенства на Волині у 1943 р. як заручників зафіксовано значну кількість. Німецькі окупанти обґрунтовано вважали кліриків суспільними лідерами і вимагали від них співпраці.

На початковому етапі радянської влади волинське духовенство зберігало соціальне становище. Рівненський уповноважений у справах Російської церкви Головатов у вересні 1944 р. визнавав, що в області значний відсоток учителів – зі сімей духовенства, жінки і діти або родичі духовенства [564, арк. 45]. Той же соціальний статус вплинув на ставлення до священичої верстви радянських каральних органів. Старший оперуповноважений Камінь-Каширського райвідділу НКДБ Асєєв, перебуваючи 23 травня 1945 р. у с. Кримно, направив своїх бійців до будинку священика з вимогою продуктів харчування. Після відмови матушки нагодувати енкадебістів, Асєєв наказав здійснити в будинку обшук. Один із бійців викрав речі священика [378, арк. 58].

Ілюстрацією впливовості кліриків є випадок у с. Старий Чорторийськ Маневицького району. Під час похорону селянина 27 серпня 1945 р. радянський агітатор намагався використати ситуацію й організувати біля церкви мітинг. Вибрався на крісло і розпочав промову. У цей час священик із процесією направився на кладовище. Усі присутні пішли за ієреєм. Наступного дня православного духовного викликали в НКВС, де лаяли за дискредитацію радянського агітатора [830, с. 568]. Про авторитет серед селян і вплив на вірних о. Миколи Абрамовича у с. Менчиці Порицького району писала у звіті 21 грудня 1945 р. секретар уповноваженого Ради у справах релігій і культів у Волинській області Л. Хоменко [478, арк. 27]. Ні війна, ні встановлення сталінського режиму не змогли похитнути

архетипу поведінки селян, зруйнувати автохтонну ціннісну систему. Вплив Церкви і духовенства на населення Волині виявлявся настільки значним, що “перетравлював” прийшлий елемент. Наслідуючи поведінку місцевих мешканців, приїжджі радянські фахівці та офіцери, одружившись із волинськими дівчатами, вінчались у храмах [478, арк. 40].

Диякон Яків Серветник, близький співробітник у роки війни автокефального митрополита Полікарпа (Сікорського), у 1948 р. працював фельдшером у м. Сарни [478, арк. 72]. Залишити місце служби його змусила загроза арешту та ув'язнення. Матушка диякона Івана Кравчука, за інформацією уповноваженого у Волинській області, трудилась контролером у Держбанку [482, арк. 1]. Становищем о. Іларіона Кресовича уповноважений М. Діденко взагалі був обурений. Священик користувався беззаперечним авторитетом і повагою серед парафіян с. Пожарки Рожищанського району. У звіті за IV квартал 1948 р. радянський урядовець підкреслював, що церква в селі стала центром життя селян, голова колгоспу хрестив сина, клуб занедбаний [482, арк. 18]. Священик виявився моральним авторитетом для колективної свідомості на рівні мікросоціуму.

Навіть десятиліття антирелігійної пропаганди не змогли нівелювати статус священика в парафії. У травні 1955 р. голова колгоспу ім. Молотова с. Бугрин Гощанського району І. Волков вимагав від о. Є. Нестеровича представити парафіяльні документи [603, арк. 73]. Сталося це під час засідання правління господарства у присутності селян. Люди захистили священика. Загальні збори колгоспників с. Башарівка Червоноармійського району не підтримали пропозицію влади віддати недобудовану церкву для використання під клуб [603, арк. 116]. У с. Жаврів Гощанського району селяни самовільно вселили у грудні 1956 р. священика Х. Славутинського у причтовий будинок, котрий перед тим реквізувала радянська влада [607, арк. 41]. Пізніше дім настоятеля відремонтували. Санкція райпрокурора на виселення залишилась без виконання. Новообраний голова місцевого колгоспу не поспішав з діями, остерігаючись незадоволення жаврівців.

Тиск режиму на духовенство зумовив тенденцію до зменшення кількості кандидатів у священники з родин духовенства. Користуючись можливістю, діти духовенства здійснювали горизонтальне просування в соціальній ієрархії, котре гарантувало спокійне і матеріально забезпечене життя. Уповноважений у Рівненській області П. Дубовик на початку 1957 р. зауважував, що діти священників навчаються, як правило, на вчителів, лікарів та інженерів [604, арк. 101]. Натомість уповноваженого непокоїв той факт, що у Волинській і Київській духовних семінаріях на грудень того ж року навчалися особи, які до вступу працювали на відповідальних посадах органів місцевого самоврядування, освіти і культури: Кузьма Литвинчук був секретарем сільської ради с. Дроздів Тучинського району, Михайло Шевчук – секретарем сільради с. Даничів Межирицького району, Володимир Ковалевський закінчив річні курси керівників хорово-драматичних гуртків й працював у Корці, Сергій Ткачук обіймав посаду секретаря школи с. Рясники Гоцанського району [606, арк. 258]. На шальках терезів долі кар'єра священника для них виявилась більш привабливою і бажаною, аніж працівників радянських культустанов.

Твердження уповноваженого про обрання дітьми духовенства світських середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів красномовно ілюструє приклад сім'ї о. Павла Давидовича. У 1960 р. донька священника навчалась у Володимирі-Волинському, а син складав іспити в інститут у Львові [112, арк. 256].

Трагічну картину примусової втрати волинським духовенством соціального статусу демонструє інформація уповноваженого у Волинській області А. Федулова. У квітні 1964 р. він підготував список священників, дияконів і черниць, котрі не відмовились від сану і не працювали за покликанням. Список містив прізвища 24 осіб. З ізгоїв лише Стефан Мартинюк працював бухгалтером у Ківерцівському деревообробному комбінаті, о. Микола Карвовський завідував донорськими кадрами станції переливання крові у Луцьку, а диякон Йосип Холодюк керував самодіяльним хором гарнізонного будинку офіцерів, викладав спів у школах обласного центру. Інші мали менш успішне застосування своїх здібностей – працювали різноробами у

колгоспі (о. А. Синьков), на найнижчих ланках у підприємствах і установах (о. В. Столярчук, о. В. Антонюк, о. Т. Шепшелей, о. Л. Коровицький, о. А. Зародюк, о. А. Садовський, о. С. Прокопович, о. В. Антонюк, о. О. Лотоцький, о. М. Сова), кочегарами (о. А. Мельник), перебували на утриманні дітей і родичів (о. Д. Степанюк, о. Т. Лис, о. І. Новак), в архієрейському хорі у Луцьку (о. М. Вінцукевич, о. М. Лаць) [443, арк. 36-41]. Подібна соціальна деградація виявилась наслідком багаторічної антицерковної державної політики та секуляризації суспільства.

Поряд із наявними негативними тенденціями низка прикладів нагадувала про попереднє становище духовенства в соціумі. У середині червня 1964 р. уповноважений А. Федулов писав про голову Жидичинської сільської ради Л. Буховича, котрий протегував матушці Моргаєвській. Він не лише дозволив їй використовувати земельну ділянку на кладовищі для сінокоосу, але й виділив 0,15 га для городу замість належних 0,08 га [444, арк. 5]. Але навіть рештки і цього авторитету режим намагався експлуатувати. Відомий випадок, коли у липні 1964 р. голова Коловертської сільради Гоцанського району та представники районної влади вимагали від о. Н. Пашкевича організувати і взяти участь у заготівлі яєць для коопспілки [620, арк. 168].

Порівняно зі священноієреями диякони Волині виявились більш вразливими перед новими викликами життя. У відповідь на лист єпископа Архангельського і Холмогорського волинський єпархіальний архієрей 15 квітня 1965 р. відповідав, що складно підшукати кандидата в протодиякони. У Волинській єпархії служать диякони, але усі вони посередні, жоден для такої місії не надається. Зрештою, зауважував владика, ніхто з них не побажає залишити насидженого місця, оскільки мають власні будиночки, господарство і працюють у колгоспі [160].

На статус духовенства не могли вплинути зовнішні чинники, коли священникові вдавалось об'єднати навколо церкви парафіян. Громада с. Курозвани Гоцанського району на Пасху 1965 р. захистила свого настоятеля о. В. Шиприкевича. Директор школи, голова колгоспу і голова сільради зазнали поразки у намірах притягнути священника до відповідальності за допущення дітей у церкву [621, арк. 129-131]. У

с. Іванівка Гоцанського району о. К. Кукурудза також знайшов спільну мову з вірними і здобув їх стовідсоткову підтримку. Це дозволило священикові вистояти і перемогти у конфлікті з місцевою акушеркою, членом партії М. Маркар'янець влітку 1965 р. і навіть впливати на голову сільради [621, арк. 213-215]. Коли у 1968 р. у Володимирі-Волинському помер о. Є. Герштанський, на його похорон прийшли люди із багатьох навколишніх сіл [1322, с. 125]. Однак таких прикладів із кожним роком меншало.

До кінця 80-х рр. волинське духовенство опинилось на найнижчій сходинці соціальної ієрархії за усе сторіччя. Воно потрапило на маргінес суспільного життя і лише сила традиції ставила його вище селян-колгоспників в ієрархії соціуму. Падіння радянського тоталітарного режиму сприяло частковій реанімації статусу духовенства. У період української державності частина волинського православного духовенства підтримала націотворчі процеси і здобула підтримку вірних. Розпад колгоспної системи, матеріальні труднощі спонукали селян шукати/повертати авторитети. Одним із таких виявився парафіяльний священик. За умови відповідної поведінки сільський пастир поряд із головою сільради та директором школи входив до обмеженого кола соціальної верхівки села.

Отже, впродовж ХХ ст. волинське православне духовенство не змогло зберегти стабільне місце в соціальній ієрархії. У століття воно увійшло зі значними набутками, котрі ставило ієреїв, їх сім'ї вище селян, міщан, робітників та інтелігенції. Російське імперське законодавство передбачало можливість вертикальної мобільності для духовенства. Російська революція похитнула усталені норми, але упродовж міжвоєнного періоду ієреї завдяки сакральному авторитету, матеріальному становищу, освітнім кваліфікаціям залишались для волинян носіями вищого соціального статусу, тоді як особи шляхетного походження остаточно втратили позиції. Становище духовенства було кращим і порівняно із військовими та рівним із землевласниками, про що свідчили патримоніальні зв'язки.

Радянська тоталітарна система перетворила священиків на ізгоїв. Однак, завдяки авторитету минулого духовенство ще деякий час втримувало позиції.

Упродовж 60-80-х рр. минулого століття пониження соціального статусу священнослужителів сягнуло максимуму. В добу незалежної України позиції в соціумі покращено, але рівня початку ХХ ст. так і не досягнуто.

6.2. Побут

Місцем вияву неприхованих і некоригованих традицій і звичаїв, звичок, моделей поведінки волинського духовенства стали їх домівки. Повсякденне життя інших верств українського соціуму вже давно опинилось у полі зору дослідників [1104; 2; 1163], тоді як вивчення побуту волинських кліриків потребує уваги науковців.

На початку ХІХ ст. сім'ї православного духовенства Дубенщини нараховували двоє-троє дітей або були бездітними, що дослідники пояснювали “перехідними часами” [1265, с. 994]. Лише сини священників навчались у школах. Дівчаток направляли здобувати освіту в поодиноких випадках. На Поліссі священник іноді служив у населеному пункті, віддаленому на десятки верст від повітового міста та залізничної станції [1606, с. 304], а отже й цивілізації. Такі обставини життя не надто дистанціювали священника у побуті від парафіян.

Цікаві подробиці про норми поведінки настоятеля Дерманського монастиря, архімандрита Ієрофея подав його наступник архімандрит Амвросій. Керувати обителлю Ієрофея призначено у 1828 р. Отець мав особливі звички – вранці приймав ванну, пив легку каву, їв один обід із кількох смачних страв [1016, с. 218]. Зрозуміло, що побут рядових ченців Дерманського монастиря був скромнішим від настоятельського.

У сім'ях парафіяльного духовенства Волині на початку ХХ ст. нормальним явищем було зацікавлення газетами, журналами, книжками. Специфікою побуту кліру, серед нього і волинського, стала жорстка регламентація поведінки церковними правилами [1326, с. 81]. Священника зобов'язували дбати про добру опінію в очах сусідів, парафіян, інших громадян також і не православних. Статус

священика фактично позбавляв духовну особу права на приватне життя. Ієреям заборонялось ходити на вистави, іподром, дивитись нескромні забави та веселощі, грати в азартні ігри, утримувати корчму чи заїжджий двір, займатись торгівлею, позичати гроші під відсотки [1326, с. 141-142]. Таким чином норми побуту пастиря цілковито підпорядковано його основному призначенню як духовної особи.

Окремі стандарти повсякденного життя базувались на силі нав'язаних традиції. Синод РПЦ надав право клірикам, котрі служать в інших країнах, підстригатися і навіть носити цивільний одяг під час неофіційних виходів у світ [1326, с. 438]. Цим підтверджено, що з метою досягнення головної мети діяльності священика можливе ігнорування окремих вимог поведінки другорядного характеру.

У звіті благочинного Новоградволинського міського деканату за 1904 р. зауважувалось, що в організації побуту духовенство поділяється на дві групи: перші майже нічим не відрізняються від мирян; друга група духовних осіб практикувала відповідний становищу побут і підтримувала ділові стосунки з оточенням [823, с. 151]. При цьому зауважувалось, що усі представники названих груп сумлінно виконували фахові обов'язки.

Зовнішні чинники настільки вплинули на побут духовенства, що змусили реагувати єпархіальну владу. Антоній (Храповицький) розпорядився надрукувати у грудні 1908 р. уривок звіту благочинного другої округи Острозького повіту за 1907 р., де ішлося про звичку священиків курити [821, с. 745]. До негативних побутових практик духовенства благочинний зарахував традицію збиратись сім'ями у сусідів у дні храмових празників, іменин і сидіти цілу ніч за щедрим столом, теревенячи про всячину.

Перша світова війна змінила структуру повсякденності духовенства. О. Цинкаловський писав, що села Володимирщини після відступу російських військ у липні 1915 р. нагадували територію, де побувала епідемія [1571, с. 83]. Лише 18 ченців залишились під австрійською окупацією в Почаївській лаврі. Невдовзі усіх їх інтернували у трудові табори на території Угорщини [1042, с. 716]. Через рік братія

монастиря повернулась у Почаїв. Постало питання забезпечення побутових потреб іноків [904, с. 323]. Не вистачало елементарного: харчів, палива, засобів гігієни.

Труднощі перебування духовенства в рядах дієвої армії певною мірою компенсували санкціоновані відлучки. З 29 жовтня по 20 листопада 1916 р. псаломщик 421 військового шпиталю, диякон О. Гардасевич перебував у відпустці [488, арк. 4-7]. Другу відпустку диякон отримав у березні 1917 р. і з неї вже не повернувся. Хвороба перешкодила упродовж двох місяців о. А. Бордюговському виконувати обов'язки члена ВДК [490, арк. 2].

На Володимирщині 1919 р. видався голодним і напруженим. Зі сходу валками повертались нужденні селяни до спалених під час воєнних дій осель. Вже весною частина людей померла від голоду [1571, с. 90]. Тоді ж на Волині набув загрозливих масштабів дефіцит солі [1645, с. 34-35]. Проблему голоду доводилось долати за допомогою американської Місії Гувера [1639, с. 47]. Масштаби господарської розрухи у Ковельському повіті ілюструють дані поголів'я худоби, котре зменшилось у шість разів [1665, с. 83]. Зауважимо, що усі перераховані проблеми повсякденного життя у тій чи іншій мірі переживало і волинське духовенство.

В умовах Другої Речі Посполитої прагнення релігійної емансипації поляків негативно позначилось на становищі православних ієреїв та їх сімей. Упродовж першої половини 20-х рр. особливо гострим виявився конфлікт через юрисдикцію Яблочинського монастиря на Холмщині. У червні 1922 р. католики розікрали заготовлене ченцями сіно [744, к. 28]. Виникали тертя на побутовому ґрунті і серед самих монахів [750, к. 66]. Ієромонах Нифонт, на думку одного з ченців, погано ставився до братії і мав більші житлові зручності.

Соціальний і матеріальний статус духовенства перетворював його на об'єкт підвищеної уваги з боку кримінального елемента [1649, с. 11; 1494, с. 424]. Натомість тяжкі пологи з летальним закінченням стали причиною сімейної самотності о. І. Кремінського [1292]. Повсякденність кліриків нагадувала крихку рівновагу, коли соціальні ексцеси, драматичні випадки в один момент руйнували розмірений ритм життя.

Повсякденне спілкування пастирів із парафіянами містило в собі конфліктні елементи через приховану упередженість з боку останніх. На Трійцю 1926 р. під час освячення о. П. Огризком дому Д. Кондратюка у с. Перекладовичі Дубенського повіту господар образив священика лайкою [545, арк. 3]. Через чотири роки суд закриття справу, а порушника амністував. У травні 1927 р. у центрі скандалу із парафіяльною землею опинився о. Супрунович, [539, арк. 10], а матеріальні труднощі змусили о. І. Тарнавського залишити у 1927 р. варшавську теологію [370]. У середині липня у пресі промайнуло повідомлення про пограбування у Ковелі о. Червінського [1180, с. 5]. Трагічний випадок – поранення – трапився зі священиком С. Клубоком [1181, с. 5]. Ці випадки ємно ілюструють види надзвичайних побутових ситуацій, де духовенство виступало в ролі головної дієвої особи.

Повсякденне життя духовенства як впливової соціальної групи перебувало під постійним контролем влади, громадськості, преси. У грудні 1927 р. видання “Наше життя” опублікувало матеріал про о. А. Галія зі Дубенського повіту, котрий встановив надмірно високу платню за треби, зловживає із братчиками алкоголем [541, арк. 4-5]. Згодом факти не підтвердились.

Із труднощами вдалось адаптуватись до життя на Поліссі о. В. Мисечку. У 1927 р. священик отримав призначення на парафію у с. Леліков Кобринського повіту [1018, с. 34]. Майно стало причиною, за повідомленнями польської преси, вбивства о. Веселовським та о. Наливайком тестя Максима Ярмушевича. Наприкінці 1928 р. закінчено слідство у справі. Іереїв засуджено до дванадцяти років ув'язнення, а спільників – до чотирьох [1653, с. 6]. На початку травня 1929 р. помер від сухот настоятель церкви с. Дроздів Рівненського повіту о. Ф. Хоровець. Тяжка праця з духовного відродження парафії та відновлення парафіяльних будівель фізично виснажила отця [1021, с. 502]. Продовжив список трагічних втрат духовенства у 1929 р. о. Г. Гейхрех. Священик Поліської єпархії утопився, виконуючи професійні обов'язки [1606, с. 304]. Наведені приклади свідчать про прорахунки в системі організації повсякденного життя кліриків, нездатність прогнозувати й усунути потенційні загрози.

Елементи побуту чернецтва наприкінці 20-х рр. подала у спогадах Л. Василів-Базюк. Її дід архімандрит Серафим як чернець Крем'янецького монастиря практикував аскетичний спосіб життя [1017, с. 16]. Його син о. Йосип заохочував у родині читання. Священик інтенсивно займався господарством [1017, с. 24]. Матушка також не залишалась осторонь домашніх справ. Така структура повсякденної поведінки оптимізувала побут кліру, висувала його на передові позиції.

На відміну від представників інших соціальних верств, повсякденне життя духовенства з огляду на його статус мало примусово публічний характер. Отець П. Юркевич у відповідному уповноваженні від 28 червня 1930 р. обіцяв передати студенту варшавської теології О. Денисюку половину ієрейського будинку у с. Цегів Горохівського повіту і, власне, саму посаду настоятеля після одруження з донькою покійного протоієрея М. Шеметила Марією [125]. Вже як священик у середині жовтня 1930 р. О. Денисюк отримав звільнення від дійсної військової служби й автоматичне зарахування в ряди ополчення [125]. На прикладі окресленої ситуації бачимо, яке місце у стосунках духовенства займав прагматизм. У більшості випадків такий принцип взаємодії на побутовому рівні визначав вектори практики.

Суттєвою проблемою буденного життя волинського кліру виявилось навчання дітей. Утримання в гімназії одного учня вартувало майже 100 зл. у місяць. Коли ж одночасно студіювало кілька нащадків, справа набувала трагічного відтінку [1241]. Конфлікт традиції і можливостей породжував внутрішню суперечку, яку духовенство намагалось вирішити індивідуально.

Весною 1932 р. преса повідомляла про смерть о. І. Никончука зі с. Корити Дубенського повіту. Автор допису В. Савійський переповів інформацію про причетність до упокоєння ієрея о. Лісового. Слідчий припустив, що Лісовий як попередник Никончука по парафії міг убити свого колегу. Підозрюваного заарештували й відправили у Дубенську в'язницю [1310, с. 3]. Однією з підстав звинувачень виявились погрози о. Лісового на адресу покійного.

Статус духовенства в соціумі вимагав від ієреїв вивіреної поведінки. Від цього залежала кар'єра священнослужителя. “Свобода” у номері за 12 березня 1933 р. повідомляла про дяка Сніжинського з с. Мнишин на Рівненщині. Дяк самовільно використав заколядовані гроші [1462, с. 5]. В умовах перманентних взаємних звинувачень, котрими обмінювались православні з греко-католиками, приватне життя духовних осіб переставало бути недоторканою цариною. Схожі ситуації зафіксовано в громаді с. Дубляни Дубенського повіту [547, арк. 4], у випадку з о. С. Яроцьким [121], о. С. Сілецьким [550, арк. 1] та іншими.

Як ми вже зауважили, громадська думка виступала одним із регуляторів норм повсякденної поведінки кліру. Консервативний погляд на побут духовенства представляла та частина вірних, що орієнтувалась на московські релігійні стандарти. Концентрований їх виклад зустрічаємо на сторінках “Воскресного чтения” [1073]. Частина соціуму вважала консервативність у зовнішності і вподобаннях складовою набору рис “доброго” священника. Питання стандартів поведінки кліру розглянула Шоста комісія Передсоборного зібрання у червні 1933 р. У підсумку постановили: зовнішній вигляд священника, його одяг є основним елементом церковної традиції [949]. Затверджений комісією перелік табу і рекомендацій – офіційний естетичний код, апробований Церквою.

Складні умови щоденного життя змушували кліриків дбати про поліпшення матеріального забезпечення через пошук кращої парафії. Зміна місця служби мала, на думку ієреїв, вирішити проблеми у тому числі і з освітою дітей. Настоятель с. Антонівці Крем'янецького повіту о. Г. Якимович у проханні митрополиту Діонісію 5 січня 1933 р. благав дати кращу парафію [120]. В ієрархії спонук волинського духовенства освіта дітей традиційно стояла на першій позиції.

Публічність життя духовенства, перебільшена увага для його повсякденності створювала атмосферу напруги. Саме прорахунки в особистому житті священника Б. Атаманенка стали предметом розгляду єпархіальної влади 27 березня 1933 р. Благочинний Білгорайської округи доповідав про випадки порушення кліриком норм поведінки: гострі сімейні конфлікти, вимагання пляшки горілки в угоді про

здійснення вінчання, гра в карти з місцевою польською інтелігенцією [126]. Втручання церковної адміністрації вплинуло на поведінку священика.

Як центральна фігура парафіяльного мікросоціуму священик перетворювався на об'єкт висловлення як позитивних, так і негативних рефлексій з боку селян. Невідомо, що стало каталізатором конфлікту між о. Д. Марчуком і О. Осипчуком у с. Даничів Рівненського повіту [543, арк. 1]. Під час окроплення помешкань 23 січня 1934 р. власник дому і його дружина вороже зустріли священика. Конфлікт набув розголосу і став предметом розгляду прокурора.

Серед чинників повсякденності, котрі коригували справи духовенства, несподівано виявляємо сімейний. ВДК у березні 1934 р. розглянула справу о. Д. Ящинського. Через негаразди у взаєминах із прихожанами консисторія постановила перемістити священика та попередити бути більш стриманим і тактовним у стосунках із вірними та у жодному разі не допускати втручання дружини у парафіяльні справи [120].

З іншого боку маємо приклади позитивної взаємодії в середовищі кліриків. Священик В. Мисечко частину прибутків віддавав на навчання братів, котрі у свою чергу підтримували пастиря [1018, с. 45]. Крайню простоту у побуті практикував о. М. Данкевич. Він не цурався чорнової роботи: орав, сів, садив картоплю, косив, вивозив ліс та інше [1411, с. 220]. Священик вважав, що саме цей метод наближення до пастви давав максимальні результати християнізації вірних.

Приклад побутового конфлікту на тлі родинно-майнових інтересів зафіксовано на початку 1935 р. у Рівненському повіті. Прагнучи максимально використовувати церковну землю, о. Г. Міщук запропонував парафіянам розорати старий цвинтар і засіяти збіжжям. Сорокатрирічний Антип Пилипчук повідомив про це постерунок поліції у с. Городок [540, арк. 1]. Виявилось, що рішення про господарське освоєння цвинтаря прийняла парафіяльна рада. Проект не реалізували, однак негативний резонанс вплинув на імідж настоятеля.

Поza бажанням духовенства воно виявилось втягнутим у міжнаціональне протистояння. Сім'я Солтисів у конфлікті з сусідом-поляком упродовж 1935 р.

неодноразово образливо висловлювалась про польський народ, поліцію та Польщу [542, арк. 4-5]. Нездатність порозумітись лише віддалила розв'язання конфлікту.

Серед кліриків краю траплялись постаті з екстравагантною поведінкою. До таких належав о. Є. Сльозко. На другий день Трійці 1936 р. на гостині у Михайла Демчука у с. Матейки Луцького повіту священник наклав миску із сиром на голову Микити Демчука, коли той нагадав про борг у 150 руб. золотом [405, арк. 270]. Зауважимо, що до цього о. Сльозко вже встиг побувати у складі кліриків неоунії.

Цікаві замальовки елементів побуту духовенства подав протоієрей М. Тучемський в описі візитації Олексія (Громадського) парафіями Ковельського повіту впродовж 6-16 серпня 1937 р. По селах панувала патріархальна традиція, зауважував автор. Скрізь використовувались однокінки, важкі речі возились биками [1492, с. 13]. Звісно, побут священника дещо відрізнявся від селянина, однак у загальних рисах мусив відповідати утвердженому традицією ритму.

Не менш складну картину повсякденного життя священника на Поліссі зафіксував кореспондент часопису "Prosto z mostu" у вересні 1937 р. Він твердив, що місцеве духовенство деградує [1629, s. 6]. Про господарську сторону життя Почаївської лаври знаходимо на сторінках "Слова". А. Петров назвав лавру господарським підприємством зі звітністю, податками, боргами і капіталами [1386, с. 3]. Таке порівняння автор матеріалу пояснив небажанням братії бути тягарем для місцевого населення, і це відповідало культурно-історичній традиції чернецтва.

Осучаснення елементів колективної взаємодії не торкнулось традиції дружніх бесід для обговорення проблем пастирського служіння в середовищі волинського духовенства. Капрал КОП-у повідомляв, що 1 квітня 1938 р. був присутній під час розмови в будинку о. Тучемського у с. Майків Здолбунівського повіту. До священника прибули колеги о. Темнюк та єпархіальний місіонер о. С. Казновецький [544, арк. 6]. Капрал зауважував, що складовою столу був лікер. Присутні пригощались і розмовляли про ситуацію в повіті.

Складні матеріальні умови сонукали духовенство коригувати погляди на традиційні сфери діяльності клірика. Отець В. Мисечко радив духовенству

господарювати, оскільки думка про працю на землі винятково селян відійшла в сферу переказів [1410, с. 291]. Побут священників еволюціонував, і саме духовенство визнавало це. Донька священника Л. Базюк згадувала, що о. Й. Василів одягався як волинські селяни: штани в чоботях, полотняна сорочка з широкими рукавами та стоячим комірцем [1017, с. 33]. Із повсякденності кліру поступово зникали “панські” звички, котрі воно несло у своїх скринях іще з російських часів.

Достатні матеріальні засоби дозволяли окремим представникам духовенства бути лідерами у використанні здобутків цивілізації. Отець В. Кульчицький на Костопільщині мав радіоприймач, який відкривав двері у світ подій на лише Польщі, але й Європи, Америки [538, арк. 1]. У березні 1939 р. о. Кульчицький у себе вдома при парафіянах заявив, що Польща – слабка держава і має зникнути. За цими фактами проти священника порушили кримінальну справу.

Кардинальна зміна щоденності волинського духовенства прийшла з радянською владою у вересні 1939 р. Передовсім, сталінська пропагандистська машина заповнила усі інформаційні ніші відповідними аудіо- та візуальними продуктами. Скрізь з’явилися портрети і пам’ятники Сталіна, інших радянських функціонерів, червоні прапори. Вже на початку жовтня кілька разів підвищувались ціни на хліб і м’ясо. З’явилося таке явище, як дефіцит. Чорний ринок розростався [1277, с. 116]. Перші зустрічі духовенства з радянськими військовими залишили від’ємне враження [1017, с. 33]. Новий режим будував владу на насильстві.

Запровадження планової командно-адміністративної економіки на Волині швидко дало негативний результат [1238]. Не вдалось новій владі у зимовий період забезпечити паливом школи. На квітень 1940 р. у Рівненській області діяло лише 17 колективних господарств, які використовували 7 889 га землі [829, с. 125]. Націоналізація торкнулась волинського духовенства – сталінський режим вилучив більшість церковної і монастирської землі.

Основну увагу нові органи влади спрямовували на ідеологічну роботу, організацію політично-господарських кампаній [832, с. 39]. Духовенство як антисоціальний елемент примусили виплачувати підвищений податок, проведено

паспортизацію. Духовенство також розглядалось режимом як джерело поповнення житлових ресурсів. У травні 1940 р. уповноважений М. Атаманенко скликав у с. Здомишель Заболоттівського району збори села і вимагав виселення священика. Громада підтримала пастиря, блокуючи виселення [379, арк. 136-137]. В інших випадках реквізиція носила більш брутальний характер. У цей період життя волинського кліру було наповнене непевністю і тривогою за власну долю.

У червні 1941 р. розпочалась німецько-радянська війна. Воєнні умови змінили обличчя повсякденності краю. Цивільна німецька влада встановила фіксовані ціни на продукти харчування. Для забезпечення порядку рівненський гебітскомісар Беєр у розпорядженні від 16 жовтня 1941 р. залишив чинними усі радянські законодавчі акти за винятком скасованих німецькою владою [872, с. 4]. Одна тоталітарна система змінила іншу.

Труднощі воєнного часу спонукали багатьох священиків працювати вчителями шкіл для отримання відповідних засобів для існування. Не відійшли у минуле конфлікти між духовенством і церковнослужителями. Дяк церкви с. Бабин Гоцанського району Д. Кирилюк відмовився визнати правомірність вимог настоятеля о. М. Войтовича. Конфлікт отримав публічне виявлення [665, арк. 36]. Єпархіальний архієрей у відповідь на рапорт о. Войтовича звільнив псаломщика. Майже два місяці через хворобу не міг обійняти парафію о. С. Гарбузюк [661, арк. 19]. Тогочасна медична опіка та воєнні обставини робили небезпечним навіть звичайне переохолодження.

До всього додалися проблеми матеріального характеру. У розпорядженні від 24 жовтня гебітскомісар Беєр заборонив євреям торгівлю [503, арк. 85]. Вже у листопаді урядовець констатував, що молоко і яйця на чорному ринку продаються за фантастичними цінами, і визначив покарання за спекуляцію [869, с. 1-2]. Показові екзекуції нічого не змінили. Сільське духовенство порівняно із міським перебувало на кращих позиціях – продукти харчування вони мали у достатній кількості.

Війна змінила уклад родинного життя кліриків. Радянські репресії 1939-1941 рр. вирвали з сімей батька чи матір. У такій ситуації опинився єпископ

Рівненський Платон (Артемюк). Троє доньок Ніна, Ганнуся та Леся виховувались духовною особою в умовах німецької окупації [557, арк. 6]. Доводилось дбати не лише про педагогічний момент, але й про суто побутові потреби.

Особливі труднощі чекали на волинське духовенство на колишній підрадянській території, де втратили актуальність традиції громадської опіки про становище парафіяльного ієрея. Отець П. Авдієв отримав призначення у с. Тиранівка Шепетівської округи у 1942 р. Священик кілька місяців поневірявся без житла. Восени він звернувся з проханням надати стале помешкання – таке у Тиранівці виділили [131]. Однак коли сім'я священика приїхала, сільська управа відібрала його для власних потреб.

Тиск воєнної доби натомість не зміг деформувати родинні традиції волинського кліру, серед яких турбота про працевлаштування дітей. На початку лютого 1943 р. о. С. Кулик-Науменко у рапорті повідомив РЦУ про те, що відступає парафію Малі Дорогостаї своєму сину о. Василю [661, арк. 15]. Клірики намагались допомогти рідним і погоджувались на їх проживання у причтових будівлях.

Зустрічаємо також інформацію про асоціальну поведінку священиків. Благочинний Автономної церкви у Заславській окрузі о. М. Семенюк взявся активно конкурувати із духовенством Автокефальної церкви. Отець С. Гаюк у листі РЦУ 19 березня писав про самокомпрометацію о. Семенюком в очах вірних через надмірне п'янство [675, арк. 6]. Інша риса людської недосконалості – злочинство – виявилась причиною конфлікту у стінах Білівського монастиря [675, арк. 43].

У Мирогощі Дубенського повіту о. М. Солтис мав низку неприємностей через протистояння двох церковних напрямів. Священика запідозрили у підпалі парафіяльного будинку о. Любича. Отця Максима з матушкою заарештували і відправили у Дубно в жандармерію. Відповідно до рішення польового суду 29 квітня священика звільнили [660, арк. 116]. Пережиті моральні потрясіння позначились на здоров'ї о. Солтиса. Він отримав загострення хвороби печінки і вирішив від'їхати до родини до покращення стану [660, арк. 116].

Побут волинського духовенства мав приклади (хоч і не чисельні) позитивного вирішення в екстремальних умовах. Від імені генерал-комісара Волині і Поділля доктор Земміг повідомляв 18 червня 1943 р. митрополиту Полікарпу про звільнення священників від вербування у Німеччині [661, арк. 132]. Оминаючи аналіз мотивації такого рішення, скажемо, що воно полегшувало щоденне життя духовенства, знімало психологічний тиск в умовах тотального залучення окупаційною владою людського ресурсу.

Більшість же образків повсякденності, зафіксованих у джерелах, говорять про складний час для кліриків. 18 червня 1943 р. о. Туржанський отримав призначення настоятелем у Клевань. Закріпитись у парафії перешкодили причини побутового характеру. Отець із великими труднощами знайшов притулок на одну ніч. Попередник пастиря ієромонах Іван, перебуваючи у Клевані, жив упроголодь [671, арк. 8]. Зауважимо, що труднощі автоматично проектувались на найближче оточення духовенства. Після розстрілу німцями 7 липня 1943 р. о. В. Тучемського РЦУ прийняло рішення залишити парафію за дітьми-сиротами та матушкою отця [665, арк. 157]. Такий вираз корпоративної солідарності мав на деякий час пом'якшити адаптацію сім'ї священника до жорсткіших умов існування.

Улітку 1943 р. загострився українсько-польський конфлікт на Волині [499, арк. 26]. У цих умовах духовенство постійно потерпало від небезпеки і не могло налагодити нормальну життєдіяльність. На тлі таких подій особливо гостро сприймався духовними особами нелад у внутрішньоцерковному житті. Насельник Білівського монастиря ієромонах Іван (Чирва) у рапорті від 12 серпня 1943 р. повідомляв єпископу Платону про несправедливе ставлення ігумена до рядових ченців, що спонукало братію шукати інші місця молитовного подвигу [668, арк. 36].

Наближення фронту, активізація радянських і польських партизанів, каральні акції нацистів, дії українських повстанців творили сукупно трагічне тло життя волинського кліру. Іереї рятували себе і сім'ї у будь-який можливий спосіб. За донесеннями інформаторів УПА на Столинщині восени 1943 р. священники, побоюючись комуністів, втікали у міста [519, арк. 99]. Остерігаючись нападу німців

або радянських партизан, на Здолбунівщині кожен православний душпастир мав сховище [518, арк. 44]. Лише така щоденна поведінка гарантувала виживання.

Начальник УШПР Строкач 21 грудня 1943 р. зазначав, що радянські партизани морально деградують – займаються мародерством [777, с. 304]. Перед приходом фронту частина волинського духовенства прирєкла себе на вигнання, залишаючи Батьківщину, рідних і близьких. У лютому 1944 р. виїхав із Володимира на захід о. Є. Міляшкевич [1344, арк. 25]. В Україні священник залишив дружину із сином та батьків.

Просування фронту на захід не гарантувало поліпшення життя. Насельниці Зимненського монастиря не відчули помітної зміни у щоденному існуванні. Поділена місцева громада не підтримувала обителі. Сестри контактували з населенням для заробітку [478, арк. 30]. Інших засобів існування майже не було.

Саме необхідність дбати про власну сім'ю і господарство спонукало автокефального священника С. Говдія звернутись до відпоручника РПЦ на Волині, єпископа Курського Пітирима (Свірідова) поновити на посаді настоятеля церкви с. Черчиці Луцького повіту [101]. Залишитись без парафії – суперечило покликанню о. Семена, а відрядження у віддалену парафію прирікало на нужденне існування.

Свавільна поведінка представників радянської влади на Волині у 1944 р. майже не обходила без уваги до місцевого духовенства чи церковнослужителів. У с. Холопичі Волинської області 22 жовтня 1944 р. в оселі диякона В. Дацюка радянські функціонери під час обіду пили горілку і “з необережності” застрелили з автомата секретаря сільради [377, арк. 15]. Такі візити викликали у кліриків мимовільну аналогію з періодом нацистської окупації.

Побутові зручності у СРСР упродовж усього періоду його існування належали до розряду винагороди за корисність режимові. Наприклад, виділення “пристойного” приміщення для житла і канцелярії єпископу Волинському і Рівненському Миколі (Чуфаровському) вирішували на київському рівні [409, арк. 6].

У Милецькому монастирі станом на 20 березня 1945 р. проживало 9 насельників та ще 9 мирських осіб. Вони орендували монастирську землю, тримали

курей і корів [409, арк. 17]. Припускаємо, що світські особи забезпечували ченців сільськогосподарською продукцією, це була своєрідна плата за використання монастирських земельних ресурсів. Складнішою виявилась ситуація у Зимненському монастирі. Для здобуття засобів для існування його черниці просили милостиню. У середині травня пожежа, спричинена блискавкою, знищила монастирську дзвіницю [411, арк. 19]. Насельниці животіли і ледве зводили кінці з кінцями.

У відповідь на запит уповноваженого у Волинській області М. Діденка юрисконсульт Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Покровський у листі 12 вересня 1945 р. роз'яснював, що духовенство має право користуватись присадибними ділянками згідно з нормами і в порядку, встановленому для робітників і службовців [567, арк. 62]. Повернення частини прав духовенству як тактичний крок режиму дещо полегшило організацію повсякденного життя кліриків.

На початку 1946 р. уповноважений М. Діденко інформував Г. Карпова, що єпархіальний архієрей займав чотири кімнати (непомірна розкіш як на радянську дійсність), обставлені м'якими меблями. Продукти для приготування їжі Миколі (Чуфаровському) купували на базарі [476, арк. 46]. Повсякденне благополуччя благочинного Рожищанського району натомість формувалось за рахунок інтенсивної праці. Священик тримав пару коней, три дійні корови, три годовані свині та інше господарство. Таких ієреїв М. Діденко нарахував у Волинській області понад сто.

Закономірно, що рівень організації побуту безпосередньо залежав від статусу духовенства і можливостей. На найнижчому щаблі повсякденності у 40-х рр. опинились студенти ВДС [413, арк. 99]. Станом на жовтень 1950 р. Дубенський монастир нараховував 11 осіб братії, котра самостійно забезпечувала обитель продуктами харчування. Для цього ченці виконували господарські роботи, притаманні жителям волинського села. На 4 га землі садили і сіяли необхідні культури, п'ятирічний садок займав 1,5 га [585, арк. 29]. Жодних промислів в обителі не практикували.

Меандри радянської релігійної політики жодного разу не змінили головного – ставлення до духовенства. Священик П. Коцюк у скарзі уповноваженому у Рівненській області 19 травня 1951 р. писав, що у с. Малин, де має власний будинок і проживає дружина з дитиною, йому втричі врізали присадибну ділянку, вимагають гроші за випас худоби на колгоспному пасовищі [591, арк. 24]. Більш драматично виявилась справа з землею в о. Н. Католика, мешканця с. Полиці Рафалівського району [591, арк. 40-42].

Специфічне ставлення влади до волинського духовенства не змогло зупинити модернізацію його побуту, на що у представників верстви були відповідні матеріальні ресурси. Архієпископ Львівський і Тернопільський Панкратій (Кашперук) передав 20 березня 1953 р. легковий автомобіль М-20 Почаївській лаврі [340]. Братія монастиря мала використовувати автомобіль для службових потреб.

Значні повсякденні незручності спричиняв братії монастиря на Козацьких Могилах чернець Бубнов. Духовний собор Почаївської лаври виключив його зі списку насельників через відсутність відпускної грамоти від свердловського архієрея, сумніви у канонічності рукоположення [597, арк. 33]. У квітні 1953 р. завідувач монастиря просив уповноваженого в адміністративному порядку виселити ченця, котрий не хоче залишати обитель, буянить. Уповноважений П. Дубовик звернення проігнорував.

Проблеми щоденного життя корецьких черниць стали предметом розгляду волинського архієрея на початку 1954 р. Через постійні конфлікти в обителі єпископ Палладій напрацював і видав у формі указу 19 лютого відповідні рекомендації [598]. Причина появи розпорядчого документу – скарги настоятельки на сестер і самих сестер на негаразди в монастирі.

Тотальний контроль держави для дослідників повсякденності має один позитив, котрий виразився у накопиченні детальної інформації про предмет зацікавлення. У довідці про Дерманський монастир, складеній уповноваженим П. Дубовиком 1 квітня 1955 р., охарактеризовано стан обителі. Радянський клерк писав, що побутові умови черниць виглядали цілком задовільно: у келіях жили по двоє і лише

у двох кімнатах троє монашок; режим харчування – двічі на день, на тиждень особа отримує 2 кілограми житнього хліба (287 гр. у день), працюючим у полі додатково видають 100-150 г і гарячу їжу; двічі на день відправи [595, арк. 64]. Монастирське господарство не могло бути самодостатнім у радянському тоталітарному суспільстві. Уповноважений П. Дубовик наприкінці 1956 р. зауважував, що у Корецькому монастирі молока вистачає лише для хворих, інвалідів та літніх, працюючих у полі та на ремонтних роботах [604, арк. 142]. Через високі податки Корецький монастир відмовився тримати худобу.

Поряд із зовнішніми чинниками побут духовенства формувався і під дією внутрішніх корпоративних вимог і доцільності. Дразливим питанням у цьому процесі назвемо одруження кандидатів у священники. У січні 1957 р. Педагогічні збори правління ВДС розглянули прохання вихованця другого класу А. Коростилєва. Члени зборів вирішили, що одруження семінаристів упродовж навчального року негативно впливає на їх успіхи і відмовили прохачу [432, арк. 6]. Вихованець третього класу В. Столярчук зігнував позицію керівництва ВДС і засвідчив шлюб у Луцькому ЗАГСі 20 січня. Позбавили можливості навчатись, але вже за порушення правил поведінки вихованця першого класу Я. Біліковського [432, арк. 9]. За безтактовне вияснення із черговим помічником інспектора, невиправдане спізнення на вечірнє заняття і самовільне залишення храму під час богослужіння вихованцям К. Дзюбаку, Б. Голубу, А. Почтовому та М. Горячому у квітні 1957 р. правління на півбала знизило оцінки за дисципліну [432, арк. 27]. Кодекс поведінки духовної особи вимагав від кліриків корекції звичок, уподобань, смаків.

Радянська релігійна політика та атеїстична пропаганда поступово нівелювали відсепарованість парафіяльного духовенства. Священик Халімонов працював у колективному господарстві імені Леніна с. Колодеж Горохівського району [446, арк. 30]. За трудові звершення фото отця хотіли помістити на дошку пошани, якби не сан. Уповноважений у Волинській області вбачав у цьому загрозу. А. Федулов припускав, що саме праця священника в колгоспі утримує на високому рівні релігійні обряди в селі.

Побутова модернізація на колгоспний зразок торкнулась і черниць Корецького монастиря. У 1963 р у колективному господарстві “Ленінський шлях” задіяли бригаду з 26 монашок. Загалом вони виробили 3141 трудовень і заробили 1 069 руб. 50 коп. До всього колгосп виділив для обителі 1 600 кг огірків, 1 700 кг капусти і 200 кг помідорів [623, арк. 113]. Обласне партійне керівництво погодилося на роботу черниць у колгоспі лише за умови “проведення серед них індивідуальної роботи з відриву від монастиря” [623, арк. 114]. Задум режиму провалився, а колгоспна праця виявилась господарським порятунком для монашок.

Як і в міжвоєнний період поодинокими залишались випадки розпаду сімей духовенства. Уповноважений у Волинській області А. Федулов у червні 1964 р. повідомляв про о. П. Гавуру, котрий залишив дружину з дітьми [443, арк. 87]. А. Федулов не вказав ініціатора розриву і причин. Століттями вивірена система селекції наречених для кандидатів в ієреї іноді давала збій. Скандального розголосу набула справа з одруженням комсомолки О. Ляшук, колишньої учениці Корецької середньої школи № 1 [619, арк. 178]. У серпні 1964 р. вона вийшла заміж за учня МДС І. Басюка. На думку працівників обкому комсомолу, різкий поворот у житті О. Ляшук стався і через вплив на неї фанатично налаштованої матері.

Ще одна риса побутової свідомості волинського духовенства – грати у карти, про котру відомо ще з ХІХ ст., не втратила актуальності на початку 70-х рр. Священик В. Нітовський у скарзі уповноваженому на колегу о. М. Бочка 10 жовтня 1972 р. ,крім інших його недоліків ,називав збирання товариств і гру з ними в карти, під час якої із задоволенням слухав різноманітні анекдоти [637, арк. 12]. Не нівелювалось і зверхнє, як до другосортних, ставлення радянських урядовців до духовенства. Парторг колгоспу “Дружба” Корецького району Г. Стельмах 25 жовтня возом ледве не травмував о. В. Слободонюка [637, арк. 19]. На зауваження потерпілого парторг не лише вилаяв священика, але й назвав його “скотиною”.

Структуру повсякденності корецьких черниць крізь призму занять ілюструють відомості про працездатність і види zatrudнень, акумульовані уповноваженим у справах релігій у Рівненській області. Так, упродовж 1968-1977 рр. загальна

кількість працездатних сестер знизилась зі 108 (1968 р.) до 50 (1977 р.) [647, арк. 31]. У 1972 р. усі працездатні трудилися на внутрішньомонастирських послухах.

Курс радянської влади на широку доступність алкогольних напоїв не лише перетворила на залежних значну частину робітників і селян, але й знайшов вдячний ґрунт серед частини священно-, церковнослужителів. Упродовж 1981 р. за аморальні вчинки або зловживання спиртним архієпископ Волинський і Рівненський Даміан (Марчук) відрахував за штат двох священників [40, арк. 3]. У даному випадку кількість покараних не можна вважати абсолютним масштабом проблеми, оскільки низка випадків надужиття чи захоплення алкоголем залишилась незафіксованою.

Початок 80-х рр. демонстрував покращення соціально-побутових умов життя насельниць Корецького монастиря. Уповноважений у Рівненській області стверджував, що обитель завдяки настоятельці змогла придбати через патріархію два легкових автомобіля “Волга” та вантажівку ГАЗ-53 [40, арк. 5]. Для забезпечення монастиря корецькі черниці продовжували практику праці в сусідніх колгоспах.

Після тривалого періоду тиску режиму на братію Почаївської лаври ситуація навколо монастиря втратила високі температурні показники на початку 80-х рр. Упродовж 1983 р. у ньому дозволено провести ремонт братського корпусу, окремих келій, перебудувати другорядні елементи споруд архітектурного ансамблю, пофарбувати підлогу у Похвальній церкві [338, арк. 4]. Лише 45 насельників монастиря не могли фізично обслуговувати великий господарський організм. Тому в лаврі працювали 24 вільнонаймані особи: кухарі, сторожі, столярі, водії, зварювальники та інші. Покращення соціально-побутового характеру зафіксовано і в Корецькому монастирі [59, арк. 1].

Із середини 80-х рр. релігійна ситуація в УРСР поступово втрачала ознаки тотального протистояння. У відповідь на запит московського патріарха про встановлення квоти на прописку в Корецькому монастирі нормою житловою площею для однієї черниці визначено 7,6 м² [49]. Обитель мала 1035 м² житла, відповідно 136 осіб – максимально можлива кількість, за розрахунками рівненського

уповноваженого, насельниць для монастиря. Режим відмовився від політики прямого регулювання чисельного складу волинського чернецтва, замаскувавши його вимогами побутового характеру. У 1990 р. в обителі не лише оновили водопровід, встановили нову огорожу з литих чавунних елементів, продовжили капітальний зовнішній паркан, але й звели гараж для автомашин, прибудовано приміщення для прасування білизни [217, 5]. У структурі витрат Корецького жіночого монастиря у 1994 р. із 1 079 275 766,40 купонокарбованців 128 754 952 купонокарбованці витрачено на утримання черниць (123 066 952 на харчування та 5 688 000 на лікування і медикаменти) [89]. Зняття обмежень, котрі регулювали церковне життя в радянський період, відкрило перед волинським духовенством і чернецтвом шлях до побутової емансипації за наявності значних матеріальних ресурсів.

Оскільки впродовж 90-х рр. минулого століття ряди волинського духовенства поповнили особи, котрі мали за плечима світські училища, технікуми й інститути, – вони привнесли із собою ліберальне ставлення до норм поведінки, зокрема й у побуті. Особливо міське духовенство не стримувалось від купівлі дорогих автомобілів, будівництва великих осель, а частина поєднувала виконання священничих обов'язків зі світською працею – викладацькою діяльністю, дрібним бізнесом, торгівлею. Аскетизм у побуті поступово відходить у минуле.

Отже, впродовж ХХ ст. побут волинського духовенства еволюціонував, зберігаючи низку специфічних ознак. Повсякденне життя священників до світової війни носило станові риси, котрі іноді суперечили пастирському покликанню. Впродовж міжвоєнного періоду побут представників верстви модернізовано. Повсякденність волинського духовенства в роки війни зазнала радикальних змін – постійна небезпека, погіршення побутових умов, зміна ставлення парафіян – усе це надзвичайно ускладнило життя священнослужителів. В радянську добу після періоду сталінських репресій та антицерковних кампаній волинське духовенство не лише зберегло побутові претензії, але й змогло їх примножити. Значні суми монастирське керівництво виділяло на утримання братії, намагаючись покращити їх повсякденне існування. Масштабне розмивання відмінностей в щоденному житті

спостерігаємо впродовж 90-х рр., коли духовенство прагнуло “надолужити” втрачене і прискорено покращувало власні побутові зручності.

6.3. Прибутки

Складовою соціального статусу волинського духовенства був майновий стан, від якого залежала низка сторін життя представників верстви. Офіційне прийняття християнства поклало початок системі матеріального забезпечення священнослужителів. Устав Володимира Великого передбачав десятину від прибутків на потреби Церкви [1506, с. 10-11]. Згідно з церковними правилами всякий священник від престолу годується.

У Російській імперії волинське духовенство як і увесь православний клір мало достатнє матеріальне забезпечення. У 1811 р. Яків Лобачевский закінчив КДА і влаштувався викладачем ВДС із окладом 100 руб. [1015, с. 176]. Призначення священника настоятелем громади супроводжувалось укладенням між ним і громадою угоди з фіксацією розміру плати за треби [1184, с. 683]. Саме прибутки від їх виконання становили суттєву частину фінансового забезпечення кліру.

Парафіяльне духовенство Дубенщини на початку ХІХ ст., крім надходжень від престолу, мало низку господарських пільг і привілеїв від місцевих землевласників [1263, с. 874-875]. Матеріальне забезпечення ієрея безпосередньо залежало і від чисельності парафії. На початку ХІХ ст. на Дубенщині переважна кількість громад мала 10-50 дворів [1265, с. 991].

Матеріальна і моральна підтримка Почаївським уніатським монастирем польського повстання 1830-1831 рр. призвела до його ліквідації. Опис майна показав – низка шляхетських родин Волині у різний час позичила в почаївських василіан великі суми [1473, с. 103]. Боржником монахів виявився також єврейський кагал з самого Почаєва. Загалом матеріальне забезпечення уніатських обителів знаходилось на високому рівні. Жидичинський монастир володів низкою сіл [1679,

s. 7]. Маєтки були у користуванні монастиря іще з часу його перебування в юрисдикції Православної церкви.

Матеріальний чинник урахувала російська влада у процесі ліквідації Уніатської церкви. Впродовж 1842-1843 рр. на Лівобережжі набуло сили “Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою...”. Відповідно до його положень причт отримував у користування 30 десятин землі. Сукупно духовенство мало такі джерела прибутків: 1) державна платня; 2) заповіти на користь кліру; 3) винагорода за треби; 4) церковна земля; 5) обробіток землі селянами; 6) зведення парафіянами причтових будівель; 7) забезпечення селянами священика паливом [1335, с. 93].

Більшість волинських парафій належала до бідних. Це від’ємно позначалось на матеріальному стані священичих сімей. Отець Т. Теодорович здобув освіту лише у Милецькому духовному училищі, оскільки його батько трудився у парафії 6 класу с. Вербечно Ковельського повіту [1119, с. 268]. Про те, що прибутків не вистачало, ілюструє випадок із родиною о. Є. Левицького, настоятеля с. Добрятин Дубенського повіту. Ієрей залишив по смерті матушку та трьох дітей. Старший син студіював напівкоштом, молодший – за рахунок батьків [1341, с. 90]. На утриманні також перебував старший син Аполлінарій. Після смерті о. Є. Левицького майна не вистачило, щоб покрити борги. Отже, у випадку звичайного життєвого ритму коштів вистачало на забезпечення головних потреб, однак екстраординарні ситуації демонстрували хиткість такої ситуації. Борги залишили по собі також священики о. С. Литвинович, о. Г. Вікторовський, о. К. Новоселецький [1342, с. 209] та інші. Наведені приклади говорять про наявність складних моментів у матеріальному забезпеченні кліру і про необхідність змін.

На початку ХХ ст. прибутки духовенства формувались за такими статтями: а) виконання треб; б) причтова земля; в) відсотки від капіталів; г) оброчні статті [973, с. 8]. Усі парафіяльні надходження розподілялись між священиком і псаломщиком у пропорції 3 до 1. За наявності диякона у штаті ієрей отримував 3 частини, диякон – 2, псаломщик – 1.

Церковне землеволодіння перетворилось на об'єкт особливої уваги в роки російської революції 1905-1907 рр. Радикали вимагали замінити парафіяльні землі грошовим утриманням від казни. Єпископ Антоній у 1906 р. закликав кліриків триматись міцно за землю [1359, с. 137]. Архієрей вважав, що краще мати землю як забезпечення, аніж вірити обіцянкам про надання жалування. Отець І. Гутовський твердив – ліквідація парафіяльного землеволодіння лише полегшить існування священика [1165]. Натомість о. Г. Юркевич передбачав шкідливість відсторонення пастиря від пастви через незайнятість у сільськогосподарських роботах і нерозуміння проблем вірних [1605]. Перемогла позиція щодо залишення церковного землеволодіння.

Становище волинського єпархіального архієрея на початку ХХ ст. характеризувалось фінансовою стабільністю. Лише Почаївська лавра перераховувала своєму священно-архімандриту щорічно 30 тисяч руб. І. Власовський стверджував, що Антоній (Храповицький) більшість цих грошей скеровував на добротні цілі [1287, с. 528]. Крім відрахувань від прибутків лаври, Храповицький отримував фіксовану платню від казни. Останнє загальноімперське підвищення жалування встановило розмір щорічної виплати настоятелям сільських парафій у 300 руб. Сукупні річні прибутки священика могли удвічі, а то й утричі перевищувати казенне жалування залежно від потужності джерел надходжень.

Корецький монастир перед початком світової війни володів 287 десятинами 772 квадратними сажнями землі. Крім цього ресурсу, 150 сестер обителі отримували щорічно 2 297,8 руб. від казни [74]. Другий монастирський священик мав оклад у 300 руб.

Світова війна принесла інфляцію, котра знецінювала матеріальні прибутки парафіяльного кліру. Однак це не вплинуло на регулярність державних виплат. Труднощі розпочались у революційний час. В період Гетьманату Скоропадського повернуто в практику політику патерналізму. З бюджету країни виділено кошти для утримання духовенства, персоналу духовних шкіл. Її продовжено в міру обмежених можливостей урядом Директорії УНР.

Встановлення польського режиму принесло розв'язання питання православного церковного землеволодіння. У грудні 1920 р. Варшава вилучила майже половину причтових і монастирських ґрунтів. Тимчасові приписи 1922 р. гарантували духовенству використання переданих святинь, парафіяльних будинків, землі, котра буде виділена громадам законним шляхом [1012]. Матеріальне утримання єпархіальних архієреїв та консисторій взяла на себе влада. За виконання обов'язків урядовців цивільного стану духовенство отримувало від Варшави дотацію. У 1922 р. польська влада визначила єпископам 50 тисяч польських марок у місяць, священникам – 3 тисячі [1143, с. 1].

Основні напрямні політики, у тому числі й економічної, стосовно православних викладено у листі міністра віровизнань і освіти 11 серпня 1923 р. Міністр вважав, що урегулювання відносин та зміцнення польської державності на східних кресах залежить від відповідного вирішення релігійного питання, й уряд робить усе для урівноваження православного духовенства в галузі освіти й підготовки з католицьким кліром [741, к. 12]. Натомість, заявляв міністр, уряд мусить приступити до ліквідації певних привілеїв, які надала царська влада православному кліру.

Осібну статтю витрат духовенства становили єпархіальні податки. Кризова ситуація з забезпеченням Варшавсько-Холмської духовної консисторії змусила єпархіальну раду прийняти 2 жовтня 1923 р. рішення про встановлення щомісячного внеску на її утримання у розмірі 136 злотих. Половину означеної суми покладено на священників Холмського та Грубешівського благочинь [946, с. 2]. У Волинському воєводстві єпархіальне оподаткування носило більш системний характер та масштабний обсяг.

Попри інфляцію, тяжкі умови економічного розвитку краю православне духовенство вважалось в очах загалу матеріально забезпеченим. Це стало причиною збройних нападів на будинки священників. У травні 1924 р. бандити пограбували о. Й. Антроповича [1648, с. 11]. Зловмисники поживились дріб'язком.

Наприкінці 1924 р. опубліковано річний звіт про діяльність Луцького братства. Упродовж означеного періоду на утримання причту, винайм квартири для псаломщика і ремонт житла для братського священика витрачено 376 706 665 польських марок та 120 злотих [894, с. 3]. Головне джерело прибутків братства – рента з об'єктів нерухомості – становила за рік 2 735 913 000 польських марок та 1 283,28 зл. Для порівняння – за центнер пшениці у Луцьку давали 28 злотих, жита – 21 злотий [1672, с. 17].

Уряд Другої Речі Посполитої практикувати опіку над релігійними організаціями у своєрідний спосіб: спочатку вилучено половину церковних земель, опісля встановлено дотацію вищим клірикам та парафіяльному духовенству. З цього приводу православна преса у грудні 1925 р. зауважувала, що фінансами розпоряджається департамент віровизнань Міністерства віровизнань і освіти на власний розсуд [1107, с. 785]. Невирішеною залишалась ситуація із церковною нерухомістю.

У відповідь на запит митрополита Діонісія про можливість духовенства і членів їх родин набувати землю під час парцеляції маєтків Міністерство земельних реформ інформувало 23 січня 1926 р., що священики можуть купувати ґрунти на загальних підставах [1339, с. 161]. Тоді ж виянилось – податковий департамент Міністерства фінансів припинив збір майнового податку з нерухомості, якою володіє Православна церква [1527, с. 161].

Реальним джерелом наповнення сімейного бюджету волинські священики бачили плату за треби. Видаючи метричні свідоцтва, ієреї часто завищували їх вартість. Весною 1926 р. на своїй черговій сесії Синод визнав небажаність збільшення плати за виписки з метричних книг [1522, с. 274]. Для бідних внесок могли скасувати, а від заможних дозволено брати пожертви без обмеження. Рішення дублювала ВДК наказом підвладному духовенству [547, арк. 136].

Після травневого перевороту 1926 р. ієрархія Православної церкви справедливо очікувала на зміну державної релігійної політики. Серед іншого в фінкальній сфері. Раніше ендецький уряд встановив для католицького духовенства пільги в

оподаткуванні прибутків [1517, с. 697-698]. У жовтні преса повідомила, що на прохання митрополита Діонісія на православних кліриків поширено дію спеціального циркуляра, яким гарантовано особливий порядок стягнення податків. Для волинського духовенства це означало полегшення податкового тягара.

Дотацію священнослужителям від самих початків її встановлення перетворено на засіб впливу. Так, у відповідь на запитання білгорайського старости про те, кому виплачувати дотацію за листопад-грудень 1928 р. оскільки о. П. Швайка переведений в іншу парафію. Воєвода радив 161 злотий дотації скерувати на винагороду священикам, котрі цього заслуговують, тобто виконують проурядову роботу [749, к. 156]. Аналогічні вирішення мали місце в усіх єпархіях Православної церкви в Польщі.

Майновий статус кліриків, як показували реалії міжвоєнного періоду, залежав не лише від влади, але й від позиції громади. Гучним виявились звинувачення у незаконному продажі церковної землі на адресу о. П. Супруновича. З цього приводу рівненський повітовий староста писав 18 квітня 1928 р. прокурору Рівненського окружного суду, що священик здав в оренду на 35 років 4 десятини парафіяльної землі, вважаючи це прихованим продажем ґрунтів [539, арк. 3]. Стурбованість влади маніпуляціями парафіяльною землею зрозумілі, оскільки її продаж провокував не лише релігійні напруження, але й мікросоціальні конфлікти, порушував хитку рівновагу інтересів. Церковні ґрунти опинились також в епіцентрі суперечки у с. Гумнище Горохівського повіту [1512, с. 791].

Крім прибутків від землі, треб та дотацій, духовенство отримало вагомий додаток до бюджету від викладання релігії в школах. Упродовж 1927/1928 навчального року 521 священик і 19 дияконів Волинської єпархії вважались законовчителями [1088, с. 110]. За сприятливої ситуації священик-законовчитель міг отримати достатні суми за викладання.

Суттєво скоротились земельні ресурси Зимненського монастиря порівняно із довоєнним періодом. У Російській імперії обитель використовувала 400 десятин, у

Другій Речі Посполитій – 67 га [1523, с. 214]. У 1931 р. Повітовий сеймик намірявся відібрати в монастиря двоповерхову будівлю і частину ґрунтів.

Розмір плати за треби як і розпорядження парафіяльною землею зачіпав інтереси і духовенства, і вірних, породжуючи дискусії, що виливались на сторінки преси. Священик А. Ковш у серпні 1931 р. відстоював право кліру брати плату за здійснення духовних обов'язків [1241]. На відміну від білого духовенства, котре розпоряджалось отриманими матеріальними ресурсами на власний розсуд у межах традиції, чернецтво змушене їх витратити згідно з церковними правилами. Значні кошти Білівського монастиря скеровувались на розбудову обителі. Одна з наймолодших чернечих громад Волинської єпархії у 1932 р. збрала 11 606,56 злотих, 20 руб. золотом і 8 американських доларів. Їх витрачено на будівельні роботи [9, арк. 3]. У структурі надходжень монастиря превалювали пожертви, а це робило його бюджет вразливим до ризиків.

Справа матеріального забезпечення духовенства стала предметом розгляду Шостої комісії Передсоборного зібрання на засіданні 24 червня 1933 р. Заслухавши доповідь протопресвітера Т. Теодоровича, члени комісії констатували – фінансовий стан кліриків недостатній, його потрібно покращувати [948]. Однак реальних джерел поліпшення не запропоновано.

У січні 1935 р. у Крем'янці проведено єпархіальний з'їзд, котрий обговорив низку питань внутрішньодієцезіального життя. Серед іншого учасники з'їзду вирішили поділити на рати борг окремих парафій з єпархіального оподаткування, якщо такий виник через кризу чи економічні негаразди часу. Отець Л. Долинський зауважив на сторінках журналу “Церква і нарід”, що несправедливо, коли один живе за рахунок інших. Потрібно, наголошував священик, видалити злісних неплатників із нашого середовища [1166, с. 49].

Навести порядок у системі розподілу парафіяльних прибутків серед членів кліру учергове спробувала ВДК обіжником від 13 червня 1935 р. [937, с. 237]. На початку вересня консисторія поінформувала законовчителів народних шкіл єпархії,

що витрати за надання підвод, тобто за проїзд до місця праці, для потреб законовчителів покриває місцева гміна [766, с. 407].

Стан парафіяльного господарства, на думку о. Д. Чирського, – важлива проблема матеріального забезпечення духовенства та життя парафії. Часті переміщення ставили під загрозу нормальний побут ієрея [1579]. Отець Дмитро вважав, що закладення настоятелем саду та пасіки суттєво зміцнить не лише його фінансовий стан, але й продемонструє парафіянам здатність душпастиря не лише радити.

Питання матеріального забезпечення духовенства знову розглянуто під час роботи Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян 12-13 лютого 1936 р. Через матеріальні труднощі священнослужителів вирішено відмінити з наступного року внески на випадки пожежі, збір на місіонерські цілі [1140, с. 191]. У справі шарваркової повинності ухвалили звернутись до воєводського уряду з проханням звільнити від неї священнослужителів.

Окремим обіжником 19 травня 1936 р. консисторія інформувала священно- і церковнослужителів про гмінний натуральний податок. У відповідь на звернення консисторії воєводський уряд заявляв, що відміна податку винятково у компетенції місцевого самоуряду. ВДК радила ієреям взяти до уваги, що зменшення податку залежить від кількості землі. Крім цього, гміна може відмінити шарваркову повинність [767, с. 369].

Попри усі заходи єпархіальної влади бідність залишалась ознакою життя частини православного духовенства. Варшавське “Слово” 4 квітня 1937 р. повідомляло про смерть о. Д. Бичковського [1367, с. 3]. Газета наголосила, що 63-річний пастир помер в бідності.

Після низки фіскальних реформ становище волинського духовенства суттєво погіршилось. Секретар ВДК І. Власовський відгукнувся на це статтею “Павперизація духовенства” [1216]. На прикладі розрахунків він показав, що державні та церковні податки забирають чи не половину прибутків настоятеля. Підтвердження слів І. Власовського знаходимо в парафіяльних описах за 1938 р.

Так, настоятель церкви Івана Богослова с. Бабин Рівненського повіту о. Адам Лойко впродовж 1937 р. отримав 1 960 злотих [236]. Таку ж суму зазначено як надходження ієрея в 1938 р. За підсумком 1938 р. сума податкових платежів становила 672 зл.

Систему життєзабезпечення духовенства зруйнувала радянська окупація у вересні 1939 р. Передовсім, нова влада вилучила церковну та монастирську землю. Це ж стосувалося і маєтків УГКЦ, котра до приходу сталінського режиму мала у володінні 77 149,6 га [1483, с. 29]. Реквізицію землі формально здійснювали на підставі декларації Українських народних зборів, прийнятої 28 жовтня 1939 р.

Радянську аграрну політику на місцях втілювали сільські комітети. Через скарги на такі дії Луцьке обласне тимчасове управління 26 листопада 1939 р. рекомендувало повітовим тимчасовим управлінням уникати провокаційних дій і питання про поділ поміж селянством церковної землі вирішувати не на засіданнях сільського комітету, а на загальних зборах селян [677, арк. 21]. Станом на 28 листопада 1939 р. у Рівненському повіті розподілено майже 90% із 15 203,71 га взятої на облік поміщицької та монастирської землі [563, арк. 7]. За офіційними даними, у Рівненській області впродовж 1939-1940 рр. націоналізовано 540 561 га землі. Із них монастирям належало 658 га, церковної – 17 420 га [679, арк. 4].

Поряд із вилученням церковної землі радянський режим застосовував фіскальний тиск на священнослужителів. Отець М. Федорчук згадував, що у вересні 1940 р. його змусили підписати раніше заготовлений протокол про 6 500 руб. надходжень [1023, с. 33]. Священикові визначено розмір податку – 3 000 руб. Такий же податок, за твердженням отця, був у більшості парафій. Від архієпископа Олексій вимагали сплатити 23 000 руб. Однак після його згоди співпрацювати суму зменшили до 5 000 руб. [1030, с. 639]. Необґрунтовано високі податки матеріально знищили багатьох кліриків, змусили окремих відмовитись виконувати духовні обов'язки, зректись сану.

У червні 1941 р. розпочато німецько-радянську війну. Волинь окуповано нацистами впродовж перших тижнів бойових дій. Уже 16 серпня в Оперативному

наказі Головного управління імперської безпеки йшлося про стимулювання роздробленості церковного життя на приєднаних територіях. Стосовно колишніх церковних володінь, то німецька влада не вважала за потрібне її повертати [876, с. 186]. Це одна із причин, чому волинське духовенство не змогло повернути дорадянський економічний статус.

Початок роботи середніх шкіл у краї восени 1941 р. відновив викладання Закону Божого. У гімназії імені І. Мазепи у Рівному трудився законовчителем о. Ю. Тучемський із зарплатнею 650 карбованців. Таку ж винагороду отримували о. А. Теодорович (гімназія імені Т. Шевченка у Рівному) та о. В. Пижицький (вчительська школа № 1 м. Рівне). Для порівняння зарплатня дипломованого інженера технічного відділення районного управління мала становити 800 карбованців, вахтера – 450 [5]. У серпні 1942 р. вчителі Деражненського району отримували від 451 карбованця до 829 [504, арк. 130]. Незначні як на воєнний час кошти усе ж свідчили про певну стабілізацію фінансового становища кліриків.

З часом ініціативи реституції церковних земель втілено у практичній площині. У відповідь на прохання о. Й. Крика з Клевая про повернення парафіяльного маєтку рівненський гебітскомісар заявив, що він має залишатись у користуванні тих осіб чи інституцій, які експлуатують його до цього часу, доки не буде видано спеціальних розпоряджень [503, арк. 123]. Окупаційний режим вважав за доцільне не змінювати стану речей.

Під час Загальних зборів Окружного Товариства “Просвіта” у Костополі 1 березня 1942 р. голова управи Стефанович заявив, що тим священикам, котрі будуть діяти на руку населенню, працюватимуть над культурою села, треба наділяти більше землі, забезпечити матеріально [514, арк. 34]. Вже весною 1942 р. питання церковних ґрунтів вирішено німцями у компромісний спосіб. Згідно з усним розпорядженням від 25 квітня усім духовним особам, котрі бажають мати свою землю, таке право надається першим серед інших, і за це духовна особа сплачуватиме оренду, податки і зернопоставку [497, арк. 50]. Щоб зберегти віру у

нацистський режим як визволителя, 3 червня А. Розенберг підписав декларацію про приватну власність на землю для селян в Райхскомісаріаті Україна [788].

В умовах воєнного стану доволі ефективно продовжувала функціонувати система єпархіальних зборів. У структурі внесків знаходимо плату за грамоти про висвяту, ієрейські хрести, переміщення, нагороди, календарі, богослужбову літературу, податки від парафій та інше [660, арк. 1-65]. Благочинний о. Ф. Тарасюк у липні 1943 р. писав, що тяжко зібрати внески на церковне управління з парафій [661, арк. 57-58]. У серпні від благочинного Заславського деканату прийнято парафіяльних внесків на суму 1 400 карбованців.

Матеріальне становище духовенства, особливо кандидатів в ієреї було в окремих випадках настільки тяжким, що доводилось переносити висвяту. Борис Петров через відсутність священничого одягу мусив наприкінці червня 1943 р. відкласти хіротонію і прийняти призначення псаломщиком у с. Стівпин Межирицького району [663, арк. 38].

У роз'ясненні новопризначеному благочинному Степанського деканату прот. І. Туржанському 1 липня 1943 р. РЦУ зауважувало, що місячні єпархіальні внески становлять: від церкви – 60 карбованців, настоятеля – 20 карбованців та псаломщика – 10 карбованців [671, арк. 10]. Їх потрібно щоквартально перераховувати наперед у касу РЦУ. Священик І. Левинський, настоятель церкви с. Колки Антонінської округи, у листі РЦУ від 16 серпня зауважував, що у липні було мало прибутку, народ охолов до віри, працює в полі у свята і неділю [669, арк. 3]. У відповідь владика Платон обіцяв поінформувати цивільну владу про тяжке матеріальне становище духовенства [669, арк. 2]. Критичними виявились умови душпастирських трудів о. О. Прибитковського. Взявши місячне відрядження для праці у Житомирі, священик 30 серпня 1943 р. писав про убогість, котра не дозволить забрати з собою родину. За два місяці отець отримав лише 800 карбованців [669, арк. 13]. Причину ієрей вбачав у бідності місцевого населення, котре хоче допомогти, але не має чим.

У лютому 1944 р. радянські війська витіснили німців із Рівненської області. Під тиском обставин волинське духовенство змушене брати участь у “добровільній”

аккумуляції коштів на користь радянської армії. Впродовж березня-червня у Рівненському соборі зібрано 1 715 руб. для поранених та 6 000 руб. від духовенства і собору на танкову колону [564, арк. 22].

Одним із перших зазнав матеріальних втрат від радянської влади Дубенський монастир. У братії відібрали 15 га землі [565, арк. 11], залишивши лише 2 га [564, арк. 4]. Така ж ситуація витворилась стосовно церковної землі Дерманського монастиря. На 31 липня 1944 р. обитель мала 0,2 га ґрунту [564, арк. 10]. Порівняно з іншими стабільно виглядав Корецький монастир. Сестри використовували 42,25 га землі [564, арк. 1]. Наявний реманент і худоба збільшував шанси сестер на виживання.

Із кожним місяцем нової влади зростали вимоги “добровільних” пожертв у фонд радянської армії, які нічим іншим як планованим фінансовим знекровленням волинського духовенства не назвеш. Станом на 1 серпня 1944 р. священники і церковні громади Рівненської області здали готівкою і натурою на загальну суму 171 346,5 руб. [564, арк. 31]. Страх перед репресіями змушував духовенство віддавати гроші і продукти харчування на потреби режиму. У той же час право на отримання карток на хліб радянська влада визнавала лише за штатними співаками церковних хорів [566, арк. 31].

Наприкінці 1944 р. фіксуємо перші випадки фіскального тиску на священнослужителів. Народний комісаріат фінансів СРСР у циркулярі № 198 від 17 квітня 1944 р. роз'яснював, що оподатковуються усі прибутки, отримані від виконання обрядів, треб незалежно від джерела надходження [566, арк. 31]. Прибутком радянська влада вважала і допомогу духовенству від релігійних громад чи єпархіальної влади. Отже, першим офіційно зафіксованим постраждалим від запровадженого оподаткування став о. Соболевський. Наприкінці 1944 р. він оскаржив рішення облфінвідділу, і з огляду на тимчасову зміну релігійної політики радянський фіскальний орган визнав перевищення повноважень та зменшив податок [564, арк. 176]. А. П. Кузнєцький, учасник прийому у Раді у справах РПЦ при РНК СРСР, 24 листопада 1944 р. стверджував, що Г. Карпов одним із досягнень назвав

“внесення низки поправок у податкових питаннях, які полегшують умови життя служителів релігійного культу” [1257, с. 18]. Такий крок, як показало майбутнє, став лише ситуативним у розвитку державно-церковних відносин.

У листі від 22 лютого 1945 р. Г. Карпов з тактичних міркувань просив керівника уряду УРСР М. Хрущова наказати місцевим органам влади не чинити перепон у діяльності монастирів і залишити недоторканим їх фінансово-матеріальний стан, котрий склався за роки окупації [475, арк. 28].

У вересні 1945 р. функціонери Ради у справах РПЦ у листі роз’яснили уповноваженому в УРСР П. Ходченку порядок оподаткування прибутків монастирів і єпархіальних підприємств [567, арк. 63]. Тоді ж священикам дозволено користуватись присадибними ділянками згідно з нормами і в порядку, встановленому для робітників і службовців [567, арк. 62]. Цим сталінський режим формально зрівняв волинське духовенство у правах із представниками інших соціальних верств населення імперії.

Ще однією статтею видатків для волинського духовенства в радянську добу стали хабарі. Єпископ Волинський і Рівненський Микола (Чуфаровський) у листі на ім’я митрополита Київського і Галицького Іоана (Соколова) 22 січня 1946 р. писав, що були випадки, коли вдячні новорукоположені жертвували на ремонт будівлі для пастирських курсів та інше [477, арк. 6-7]. Корупція в церковних колах набрала загрозливих обертів, проблемі присвятили засідання Синоду РПЦ. Саме 2 квітня 1946 р. його члени спробували припинити практику симонії та побирання мзди. Скарги на преосвящених надійшли з Сумської, Волинської, Вінницької, Харківської, Херсонської та інших єпархій України. Синод наказав відмінити побори за хіротонії та скасувати незаконні податки за переміщення і призначення кліриків [582, арк. 14]. Як вплинула постанова на практику висвят, у документах не зафіксовано.

Продовження справи о. Ф. Соболевського відбулось на початку 1947 р. У листі на ім’я уповноваженого у Рівненській області священик скаржився на завищене оподаткування. За 1946 р. клірику обчислили податок у розмірі 2 958,75 руб., у

наступному – 4 073 руб. [573, арк. 5]. На цей раз скарга священника не мала наслідку. Для порівняння місячний заробіток уповноваженого у справах РПЦ у Рівненській області становив 950 руб. [575, арк. 42]. Якщо у 1944 р. о. Соболевський на хвилі лібералізації радянської церковної політики домогся зменшення податкового тиску, то через три роки його апеляції вже ніхто не брав до уваги.

Оскільки ірраціональне радянське сільське господарство не могло забезпечити потреби населення продукцією, проблему вирішили розв'язати за рахунок селянських підсобних господарств через обкладення їх натуральним податком. Не виключалась із системи земля у володінні священнослужителів та монастирів. Уповноважений Міністерства заготівель СРСР по УРСР повідомляв республіканському уповноваженому П. Ходченку 25 серпня 1947 р., що господарства православних монастирів та духовенства залучаються до обов'язкових поставок державі зерна як одноосібники [571, арк. 28]. Це, звісно, зменшувало матеріальне забезпечення сімей духовенства.

За підсумками 1947 р. Корецькому монастиреві режим виставив рахунок податку у розмірі 16 818 руб. Керівництво обителі клопотало про його скасування. Заступник міністра фінансів УРСР Ф. Нечитайло листом від 6 січня 1948 р. повідомив уповноваженому П. Ходченку про рішення звільнити черниць від сплати [577, арк. 2].

У березні 1948 р. П. Дубовик направив керівництву у Київ інформацію про фінансово-господарський стан Дубенського чоловічого та Корецького жіночого монастирів. У Дубенському монастирі братія із 14 осіб мала у користуванні 4 га орної землі. Від віруючих обителі мала 10 458,6 руб., тоді як земля дала орієнтовно 10 000 руб. прибутку. Податок становив 6 067,6 руб. [575, арк. 69]. У Корецькому монастирі на 119 насельниць було 59 га землі [575, арк. 70]. Упродовж 1947 р. монастирський прибуток від вірних становив 9 342 рубля. Від продажу свічок отримано 46 905 руб., господарство дало орієнтовно 70 000 руб. Держава нарахувала черницям 30 000 руб. податку грошима і натурою. Загалом наведені дані свідчать про достатню економічну інтеграцію монастирів і високий рівень

організації виробництва. Проблема полягала у тому, що фіскальні інструменти в СРСР ніколи не були суто економічним важелем.

У середовищі кліриків одними із найзабезпеченіших варто вважати ієреїв-викладачів ВДС. Ректору семінарії о. М. Тучемському за дев'ять місяців 1947/1948 навчального року виплачено 41 500 руб. (4 611 руб. у місяць) [418, арк. 137]. Заробітна плата о. С. Грушко, викладача семінарії, у 1946/1947 навчальному році – 29 000 руб. (по 2 416 руб у місяць) у наступному – 17 200 (1 911 руб.). Якщо додати до цих сум зарплату настоятеля міського храму, то вийде достатньо значна як для радянської післявоєнної реальності цифра.

Часом тотальної колективізації волинського села став 1949 р. Під тиском режиму духовенство відмовлялось від землі. Коли о. О. Паталасі, його парафіяни селяни Дюксина Клеванської округи запропонували взяти землю, він відмовився. Раніше дюксинці воліли, щоб попередній настоятель о. Рафальський разом із ними захищався від колгоспу [580, арк. 4]. Від імені духовенства Березнівського району місцевий благочинний о. О. Сагайдаківський у листі уповноваженому 10 березня 1949 р. заявляв про відмову від землі, оскільки священники не хочуть бути одноосібниками [580, арк. 15]. Отець В. Микитовський, настоятель церкви с. Біла Криниця, заявив уповноваженому, що вирішив передати у державний фонд 4,8 га власної землі, оскільки є священником і через старість не може вести сільське господарство та обробляти землю [580, арк. 27]. Пастирський досвід, пережиті радянські соціальні експерименти підказували духовенству – краще відмовитись від частини (землі), аніж втратити усе (свободу і життя).

У 1951 р. духовенство Волинсько-Рівненської єпархії спорядило описи парафій із інформацією про розвиток громади впродовж останніх чотирьох років. Отже, настоятель церкви с. Вовковин Козинського району у 1948 р. отримав 7 500 руб. прибутку і заплатив 2 559 руб. (34%) податків, у 1949 – 6 100 руб. прибутків і 1 990 руб. (33%) податків та в 1950 р. – 5 605 руб. і переказав 1 832 руб. (33%) радянським фіскальним органам [576, арк. 1-2]. Відповідно єпархіальні внески з парафій становили 3 400-3 000-2 900 руб. Парафія с. Вовковин нараховувала 2 075 вірних.

У кілька разів меншою була громада с. Борятин Козинського району. Зафіксовано доволі скромні прибутки її священика: у 1948 р. – 2 230 руб., 1949 р. – 1 800 руб. і в 1950 р. клірик отримав 1 430 руб. [576, арк. 23]. Такий матеріальний стан громади враховував єпархіальний архієрей, і сума внесків варіювалась у межах 1 500-1 050-950 руб. Настоятель Миколаївського храму м. Корець, громада якого нараховувала 2 578 осіб, упродовж 1948-1950 рр. отримав 6 500 (-1 758 податок) руб., 6 100 (-1 458) та 5 500 (-1 231) [576, арк. 85]. Прибутки настоятеля Успенського храму с. Глинськ Здолбунівського району впродовж 1948-1950 рр. виразились у наступних розмірах: 8 370 (-1689) руб., 7 955 (-1 624) та 6 491 (-1 004) руб. Глинська громада нараховувала, за припущенням настоятеля о. В. Похильчука, станом на 1951 р. 2 300 прихожан [589, арк. 9]. Отже, очевидним є прогресуюче зниження прибутків парафіяльного духовенства впродовж 1948-1950 рр. у зв'язку з колективізацією, здрібнінням парафіян, звуження структури надходжень.

Рівень матеріального забезпечення духовенства опосередковано можна визначити і за їх купівельною спроможністю. Уповноважений у справах РПЦ у Рівненській області П. Дубовик 29 листопада 1951 р. доповідав у Раду у Москві, що серед місцевого духовенства, окрім секретаря єпархіального управління, ніхто не має автомашин [586, арк. 76]. Тим часом Монастир на Козацьких Могилах через матеріальну скруту просив на початку лютого 1952 р. про звільнення обителі від податку на будівлі та плати за землю [594, арк. 15].

За підсумками 1951 р. духовенство і громади Рівненської області придбали облігацій державного займу розвитку народного господарства на 720 195 руб. [587, арк. 39]. Механізм отримання коштів на займ розкриває випадок із о. І. Єрмаком зі с. Іванівка Межирицького району. У травні 1952 р. він підписався на 500 руб. займу і на 1 000 руб від парафії. Невдовзі місцева влада шантажем змусила внести ще 3 500 руб. [594, арк. 50]. Від фінансового тиску з боку влади потерпав Корецький монастир. Ігуменя Магдалина у листі від 12 серпня 1952 р. просила республіканського уповноваженого Катуніна зменшити податок із прибутку. Ігуменя наголошувала, що призначений податок у розмірі 46 794,6 руб. обитель

сплачує з великим труднощами [594, арк. 131]. У випадку ВДС міськомунгосп під час щорічного укладення угод прирівнював семінарію за ставками орендної плати до торговельних підприємств [427, арк. 1-2]. Щорічне посилення фіскального пресу робило пастирський хліб малопривабливим в очах представників волинського духовенства.

У 50-х рр. радянська влада випробувала іще один інструмент контролю за церковними фінансами – облік пожертв на монастирі поштовими переказами. Уповноважений у Рівненській області П. Дубовик листом від 6 грудня 1956 р. на ім'я керівника Корецької райконтори зв'язку просив надати інформацію про суми переказів Корецькому монастиреві [604, арк. 120]. Така ж інформація вимагалася стосовно інших обителів. Отже, переказів і посилок ченці та черниці області впродовж 1953-1956 рр. отримали на 503 941 руб. [595, арк. 87]. Це і виявилось одним із нових джерел фінансування волинського чернецтва в умовах тотального контролю. Невдовзі радянська влада спробувала перекрити цей канал постачання матеріальних ресурсів.

Узагальнені офіційні відомості про прибутки духовенства Рівненської області впродовж 1954-1956 рр. свідчать про поступове зростання матеріального добробуту священнослужителів, незважаючи на позицію радянського режиму. Наприклад, священник Рівненського району отримав у 1954 р. у середньому 4 864 руб., а в 1956 р. – 6 947 руб. [605, арк. 46]. Винятки становили клірики Зарічненського району Рівненської області: у 1954 р. середній річний прибуток місцевих священнослужителів становив 3 000 руб., а через два роки – 2 627 руб. Порівняно із заможнішими районами поліські священники отримували у кілька разів менше. Уповноважений у Рівненській області П. Дубовик пояснював зростання добробуту кліриків двома причинами: перша і головна полягала у покращенні фінансового статусу вірних, а друга – в упорядкуванні парафіяльного обліку та звітності [605, арк. 42]. На нашу думку, саме перша причина зумовила підвищення заможності кліриків.

Втручання влади в організацію фінансово-економічного життя Церкви спостерігаємо і на прикладі визначення розміру зарплати. Стандарти оплати праці кліриків знаходились у компетенції духовної влади, тоді як розмір винагороди робітникам і службовцям єпархіальних управлінь, духовних семінарій та церков контролював радянський режим. Бухгалтер єпархіального управління у Луцьку отримував 2 000 руб. у місяць, водій – 1000 руб., а прибиральниця – 500 руб. У ВДС бухгалтер-секретар мав ставку у розмірі 1500 руб., економу платили 1 000 руб., садівник та сторож отримували по 300 руб. [433, арк. 89-90]. Подвійні стандарти використовувано владою як інструмент маніпуляцій у церковному середовищі з відповідною метою.

Наприкінці 50-х рр. одним із головних напрямів хрущовської антицерковної кампанії стала ліквідації монастирів. Під час зустрічі Г. Карпова із патріархом Олексієм 13 липня 1959 р. мовилося про припинення надання дотації діючим монастирям. Глава РПЦ погодився не підтримувати обителі [609, арк. 181]. Панкратій (Кашперук) обійшов заборону, створивши “ремонтний фонд”. Рівненський уповноважений вимагав заборонити фонд [609, арк. 233].

У період державної антицерковної кампанії волинський архієрей намагався не лише морально, але й матеріально підтримати Корецьку обитель як останній діючий волинський монастир. У вересні 1960 р. архієпископ Панкратій особисто передав через сестру Арсенію 5 000 руб. на потреби жіночої обителі [359]. Якщо монастир виживав за рахунок пожертв прочан та фінансових ін'єкцій єпархіальної влади, а духовенство міст і містечок завдяки достатнім церковним надходженням, то сільські священники не могли похвалитись матеріальною стабільністю. Отець П. Прокопович зі с. Четвертня Ківерцівського району в описовій частині звіту за 1960 р. стверджував, що сільське духовенство перебуває у незадовільному фінансовому становищі. Священнику без власного господарства, наголошував о. Прокопович, не обійтись, оскільки на місцях створено умови, коли неможливо священноіерею отримати сіно чи солому для худоби, паливо та інше [446, арк. 69-70]. У цей же час режим посилив правила оподаткування духовенства. Диякон церкви у Борохові

Ківерцівського району о. С. Луцюк через фінансову потребу змушений одночасно працювати гардеробником в обласній дитячій бібліотеці у Луцьку [440, арк. 16]. І такі приклади виявились непоодинокими.

Сутужне матеріальне становище спонукало священиків вдаватись до приховування надходжень. Оскільки реалізація свічок давала стовідсотковий прибуток, у настоятелів виникало бажання скерувати його у тінь. Фаворизований радянською владою священик-партизан о. Г. Коршун як настоятель Успенської церкви в Рівному негласно розпорядився продавати свічки, набуті ним поза єпархіальним складом. Кошти від їх реалізації йшли настоятелеві [634, арк. 1]. У травні 1972 р. рівненський уповноважений Г. Лічковаха закидав о. Нітовському отримання великих грошових сум від вірних [636, арк. 5]. В іншому випадку у 1973 р. уповноважений у Волинській області звинувачував духовенство у втручанні у справи виконавчих органів, хрещенні дітей на домах і привласненні за це грошей [452, арк. 14]. Помітною виявилась тенденція і до переміщення парафіяльних коштів у тінь шляхом ведення “чорної” каси [452, арк. 21]. Природна боротьба за існування породила явище, якого волинське духовенство не знало впродовж першої половини ХХ ст., – приховування прибутків, ведення подвійного обліку.

Формалізація внутрішньопарафіяльних стосунків із помітним дистанціюванням настоятеля від вирішення господарських питань перевела священика у розряд найманого робітника з чітко фіксованою зарплатою. Настоятель церкви у с. Новий Корець о. Я. Антонюк згідно з угодою із громадою віруючих отримував 120 руб. у місяць [639, арк. 18]. Натомість режим перейшов від фактичного розміру внесків у Фонд миру до відсоткового. Благочинний Сарненської округи прот. П. Давидович у доповідній на ім'я уповноваженого 29 листопада 1973 р. писав, що з приводу відрахувань у Фонд миру він запропонував усім настоятелям і церковним старостам внести 10% від річного прибутку, лише староста з Рокитного відмовився [638, арк. 2]. Отже, з одного боку влада через членів виконавчих органів намагалась обмежити настоятеля, з іншого прагнула збільшення відрахувань у різні фонди.

У звіті про фінансовий стан православних церков Рівного впродовж 1970-1973 рр. уповноважений із прикрістю відзначав, що вони не зменшуються, а зростають. У 1970 р. надходження становили 44 179 руб., а лише за перше півріччя 1973 р. – 38 321 руб. [66, арк. 3]. Уповноважений вважав, у колгоспників на руках грошей значно більше, ніж десять років тому, вони дають суттєві пожертви і підтримують церковно-парафіяльне життя [43, арк. 4]. У звіті за 1973 р. Г. Лічковаха зауважував, що багато виконавчих органів і ревкомісій присікають спроби священників виконувати заочні треби і привласнювати гроші [43, арк. 26]. Усе ж тінізація прибутків кліриків сприяла їх виживанню.

Виконком Рівненської облради у планах роботи з покращення атеїстичної роботи серед населення на 1976-1977 рр. планував домогтися, аби 25-30% річних надходжень церковники здавали у Фонд миру та Фонд охорони пам'яток історії і культури [646, арк. 17]. Якщо взяти до уваги, які функції виконував на зовнішньополітичній арені Радянський Фонд миру, стає зрозумілим, що за церковні гроші режим реалізовував агресивні геополітичні плани. У липні 1976 р. 261 громада та духовенство Рівненської області перерахували у Фонд миру 38 396 руб. [644, арк. 17].

Матеріальне становище православного духовенства Волині у 70-х рр. стабільно зміцнювалось. Упродовж 1979 р. Волинсько-Рівненське єпархіальне управління отримало 1 190 721,9 руб. Із цієї суми громади перерахували 300 959 руб., інші надходження становили 889 862,9 руб. [461, арк. 32]. Найбільше надійшло від продажу свічок. Церковні громади перетворились на доволі сильні фінансові установи, через які впродовж року переходили мільйони.

За підсумками 1979 р. витрати Волинсько-Рівненського єпархіального управління становили 1 192 204,53 руб. Із них патріархія отримала 45 000 руб., на саме управління скеровано 60 156,45 руб. Обсяги фінансових надходжень у православних громадах Рівненської області впродовж 1982 р. підтвердили тенденцію їх зміцнення. За рік у церковні каси надійшло 1 617 600 руб. Порівняно із попереднім 1981 р. ріст становив +71 тисячу (0,44%) [42, арк. 3]. У Фонд миру та

Товариству охорони пам'яток православні громади перерахували 189 500 руб (12%). Збільшення матеріальних ресурсів у парафій дозволяло покращити також забезпечення кліру.

У 1983 р. виявились перші ознаки зміни статусу Православної церкви в СРСР. У середині року радянський уряд погодився передати РПЦ будівлі Данилового монастиря у Москві [342]. Волинсько-Рівненська єпархія однією з перших відгукнулася на прохання фінансувати його відбудову і регулярно переказувала значні суми грошей.

Зросли відрахування у Москву і на розвиток духовно-навчальних закладів. Митрополит Олексій (Рідігер) у листі від 24 червня 1985 р. дякував архієпископу Волинському і Рівненському Даміану за перераховані 40 000 руб. [164]. Через рік Рідігер запропонував керуючим єпархій зробити внесок на підготовку і проведення урочистостей, пов'язаних зі святкуванням Тисячоліття Хрещення [165]. У березні 1987 р. Волинсько-Рівненська єпархія переказала 10 000 руб. на святкування Тисячоліття Хрещення Руси [192]. Тоді ж на відбудову Данилова монастиря перераховано 30 000 руб., а вже 19 листопада Волинсько-Рівненська єпархія змушена внести по 10 000 руб. на святкування Тисячоліття, відбудову Данилова монастиря та загальноцерковні потреби [188]. Буквально через три місяці Волинська єпархія у терміновому порядку перерахувала ще 100 000 руб. на відбудову Данилова монастиря та ювілей Хрещення.

У 80-х рр. стало нормою оформлення стосунків кліру з громадою у вигляді угоди, де одним із пунктів чітко визначено розмір щомісячного утримання священика. Першого грудня 1987 р. о. М. Іршак погодився виконувати обов'язки настоятеля у церкві с. Горбаків Гоцанського району Рівненської області. На утримання священика церковна рада гарантувала виплачувати 120 руб. у місяць [20]. Псаломщик тієї ж церкви Надія Бугай отримувала 70 руб. щомісяця. Реальний розмір платні священика перевищував вказаний в угоді у кілька разів. У пояснюючій записці на ім'я уповноваженого у справах релігій у Рівненській області Ю. Скупського 30 березня 1988 р. о. Іршак визнав, що у грудні отримав від касира

250 руб. і від старости 60 руб. У січні 1988 р. касир виплатив отцеві 250 руб., а староста дав 100 руб., у лютому – 250 руб. і 80 руб. поминальних [55]. Усі ці суми, наголошував священик, касир і староста видавали йому добровільно.

Про обсяги фінансових потоків Православної церкви на Рівненщині красномовно свідчать розміри її прибутків упродовж 1985-1988 рр. Отже, у 1985 р. прибутки парафій області становили за офіційними відомостями 1 639 683 руб., у 1986 р. – 1 944 782 руб., у 1987 р. – 2 114 115 руб. і в 1988 р. надходження виразились в сумі 2 295 339 руб. [61]. Одночасно режим перетворив церковну касу на пожежний резервний фонд для вирішення кризових ситуацій. Громади Рівненської області у 1986 р. перерахували у Фонд Чорнобиля 35,2 тисячі руб., у 1988 р. на допомогу жертвам землетрусу у Вірменії – 15,3 тисячі руб. Крім цього, у Фонд миру впродовж 1985-1988 рр. переказано 429,2 тисячі руб., у Фонд охорони пам'ятників – 327,8 тисяч руб.

Реальне економічне зміцнення і розквіт монастирів Волині припало вже на період незалежної України. Відповідно до рішення Загальних зборів колгоспу ім. Чкалова с. Морозівка Корецького району 17 березня 1992 р. Корецькому монастирю виділено у постійне користування 10 га землі у районі колишнього монастирського хутора [76, арк.. 5]. У 1992 р. Корецька обитель отримала фінансових надходжень разом із залишком від попереднього 3 825 326,51 руб. За цей же період витрати на утримання священиків сягнули 44 731,2 руб., диякона – 8 605,5 руб. (у середньому 717 руб. щомісяця). Керівництво монастиря за підсумками фінансового року недалекоглядно залишило невитрачених коштів у сумі 1 249 930,01 руб., котрі, як підтвердили події в країні, обезцінились. У наступні роки черниці “порозумнішали” і не залишали значних перехідних сум. У 1995 р. обитель мала 6 101 039 286,82 карбованця надходжень, а витрат – 5 927 614 504 карбованця [77, арк. 9, 11]. У нових економічних умовах керівництво монастиря засвоїло ще одне корисне правило – звернення до інституцій та осіб за матеріальною допомогою. Таких добровільних пожертв через банк надійшло 1 399 000 000 карбованців. Отримували сестри і допомогу нафтопродуктами. Восени 1996 р. на адресу Корецького

монастиря надійшла у формі гуманітарної допомоги з Росії цистерна бензину і цистерна дизпалива. У проханні звільнити цю допомогу від митного та акцизного збору ігуменя Наталія (Ільчук) мотивувала потребами котельні на рідкому паливі, наявністю 9 автомобілів та 15 га землі [39].

Духовні особи намагались ефективно використовувати пієтет суспільства до Церкви і політичний розрахунок владних структур. Рівненське єпархіальне управління УПЦ МП у листі від 30 грудня 1997 р. вдруге зверталось із проханням до голови Рівненської облдержадміністрації М. Сороки клопотати перед КМ України про безмитне оформлення гуманітарної допомоги – автомобіля “Форд Ескорт” (1986 р. випуску) для потреб Білівського жіночого монастиря [36].

Отже, впродовж ХХ ст. матеріальне становище православного духовенства Волині істотно еволюціонувало. До падіння Російської імперії представники духовної верстви мали гарантоване державою привілейоване становище. У міжвоєнний період позиції втрачено. Церковні та державні податки суттєво спорожнювали бюджет священничих родин, і це дало окремим ієреям підставу заявляти про люмпенізацію духовної верстви. Справжня матеріальна катастрофа чекала на волинське духовенство впродовж 1939-1941 рр. із приходом радянської влади. У роки німецько-радянської війни духовній верстві не вдалось реанімувати матеріальне благополуччя. Впродовж 40-80-х рр. ХХ ст. матеріальне забезпечення верстви погіршувалось або покращувалось залежно від коливань державної релігійної політики, заможності парафіян. Середня зарплатня настоятеля прирівнювалась, а іноді була вищою заробітків працівників радянських господарських та партійних установ районної ланки. З метою контролю над духовною верствою в СРСР впроваджено відповідну фіскальну політику, ознака якої – завищені ставки оподаткування. Православні монастирі не лише втрачали землю, але й прирівнювались в оподаткуванні до торговельних підприємств. Впродовж 60-80-х рр. спостерігаємо стабільне зростання матеріальних прибутків парафіяльного духовенства. В Українській Державі священники і чернецтво отримало максимально сприятливі умови для фінансово-господарської діяльності.

6.4. Соціальний захист

У цьому параграфі спробуємо з'ясувати, які форми корпоративного соціального захисту (пенсійне забезпечення, підтримка у випадку тимчасової втрати працездатності, сиріт і вдів священнослужителів) практикувало впродовж минулого століття православне духовенство Волині.

Від моменту християнізації Руси-України священнослужителі як спільнота напрацювали низку форм соціальної опіки. На початках корпоративний соціальний захист реалізовувано як індивідуальну допомогу колегам-клірикам, членам їх сімей. З часом позитивний досвід закріплено на рівні традиції, а згодом прийнято як правило [1163, с. 178]. Престарілих кліриків доглядали їх родичі або поміщали в монастирі.

Після приєднання Волині до Російської імперії наприкінці XVIII ст. православне духовенство як складова державної ідеологічної й управлінської машини отримало гарантії підтримки в кризових ситуаціях. У серпні 1823 р. відповідно до імператорського розпорядження при кожній єпархіальній кафедрі засновано Опікунство для допомоги бідним особам духовного стану [1326, с. 65]. Головним завдання інституції вважали пошук коштів для матеріальної допомоги нужденним. Збої в роботі опікунства викликали зрозумілі нарікання [1395, с. 111].

Окрім прямої матеріальної підтримки сиріт і вдів, Церква практикувала призначення потребуючих на церковні посади. Пропонулось також запровадити відрахування у фонд підтримки бідних духовного стану на рівні 2% річного жалування кожного ієрея [1395, с. 113].

Ситуація з соціальними виплатами у Волинсько-Житомирській єпархії згідно з офіційними відомостями у другій половині XIX ст. виглядала доволі стабільною [770, с. 40], а розміри диференційованими [771, с. 118]. Гнучка система доплат була покликана чутливо реагувати на проблемні моменти соціального забезпечення. Ефективним засобом корпоративного соціального захисту стало безкоштовне навчання дітей священників у духовних семінаріях [738, к. 5].

Тривалий час серед кліру “бродили” думки стосовно кращої організації пенсійного забезпечення. Своєрідним підсумком кулуарних напрацювань нової форми опіки можна вважати проект емеритури для духовенства Волинської єпархії о. Д. Соражкевича в 1890 р. Священик запропонував створити окремий корпоративний пенсійний фонд, куди спрямовуватимуть відрахування від зарплат кліриків, з кожного числа єпархіального часопису, внески за нагороди, допомоги, відсотки від церковних капіталів [1479, с. 136-137]. Додамо, що на момент оприлюднення проекту емеритури пенсійні фонди вже мали військові, духовенство Подільської єпархії та інші. Обговорювались плани закладення свічкового заводу, кошти від якого спрямовувалися б на потреби вдів і сиріт військового духовенства та літніх капеланів [1102, с. 411]. У 1894 р. офіціоз МП повідомив про намір заснувати третій притулок для бідних капеланів у Крем’янці Волинської губернії [1063, с. 633]. Отже, волинські клірики, хоча й дещо запізнило, ініціювали створення дієвого механізму колективної взаємопідтримки.

У січні 1895 р. засновано Емеритальну касу духовенства Волині [812, с. 555]. В основу її діяльності покладено персональний страховий принцип. Справа з наповненням каси нашттовхнулась на перепони бюрократичного характеру [813, с. 548]. Виявилось, що благочинні не виконували відповідних розпоряджень.

Заходи з наповнення пенсійного фонду виразилися у збільшенні його капіталів. Станом на 1 серпня 1897 р. в Емеритальній касі рахувалось 110 082 руб. у цінних відсоткових паперах та 961,51 руб. готівкою [774, с. 600]. Витрати на той же період були такі: 2 000 руб. видано як допомогу осиротілим сім’ям, а 17 916,7 руб. переведено в цінні папери.

У 1901 р. військове духовенство імперії отримало суттєве покращення соціальних гарантій [931, с. 41]. Через рік царський режим виправив ситуацію стосовно єпархіального духовенства. Священики міських і сільських парафій після 35 літ служби могли претендувати на 300 руб. в рік [1326, с. 423]. Загалом статут 1902 р. гарантував пенсії та одноразові допомоги при звільненні зі служби священно-, церковнослужителям, удовам і сиротам [991, с. 106]. Для заощадження

коштів пенсію не виплачували працюючим емеритам. Аналіз положень пенсійного статуту дає підстави твердити про його виразно патерналістичний характер.

Паралельно з вирішенням пенсійних справ Емеритальна каса волинського духовенства оперувала пожежним капіталом. У листопаді 1906 р. усі кошти з нього витрачено на допомогу в 67 випадках [1361, с. 592]. Через це правління каси просило благочинних у січні 1907 р. зібрати по 3 руб. для відбудови храмів і по 1 руб. для відновлення причтових споруд.

Зміна матеріальних стандартів у Російській імперії та міркування політичного характеру спонукали Синод у 1911 р. заявити про бажане підвищення мінімальних норм жалування священикам і дияконам [1281, с. 19]. Відповідно підготовлено проект збільшення пенсій священикам і протоієреям до 600 руб. у рік.

У звіті за 1911 р. керівництво сусідньої Холмської єпархії констатувало, що Емеритальний фонд становив 53 679,7 руб. готівкою й 49 325 руб. у цінних паперах. Упродовж року витрачено 52 539,62 руб. [714, к. 3]. У структурі соціально потребуючих виразно переважали вдови і сироти. Більшість священиків не доживала до пенсійного віку. Одним із видів соціальної підтримки стала заміна священика на період хвороби. Як у випадку з о. Кульчинським весною 1913 р. [733]. У період нездужання клірика підміняли настоятелі сусідніх парафій.

Розв'язання Першої світової війни до моменту її обтяжливого впливу на російську економіку прямо не позначилось на системі соціального захисту волинського духовенства. Після Лютневої російської революції соціальні гарантії в умовах мітингової демократії продовжували діяти [722, арк. 2]. За прикладом Харківської духовної консисторії [723, арк. 2-3], де апробовано проект Статуту Союзу консисторських службовців, подібні корпоративні інституції постали в інших єпархіях. Таким чином, у церковному середовищі зародились перші профспілкові організації.

Окрім зовнішніх спонук, звичаєве право на успадкування батьківської парафії пом'якшувало потрясіння для волинського духовенства в перехідний час 1917-1921 рр. Отець Шидловський після смерті батька в 1919 р. перейняв парафію

с. Тростянець Волинської єпархії. Перед цим о. Стефан здобув освіту у ВДС та Київській духовній академії [1303, с. 33].

У період польсько-радянської війни і в наступні роки лише внутрішні єпархіальні ресурси – як от парафіяльна земля, цільова допомога та переуступлення парафії – забезпечували соціальний захист. У тій частині Волині, котра потрапила під владу більшовицької Росії, система соціального захисту формально розпочала становлення з 1919 р., коли в УСРР і страхування, і забезпечення взяла на себе держава [1589, с. 251]. Видаючи жалюгідного розміру допомоги пенсіонерам та інвалідам, радянська влада намагалась демонструвати свою народність, переслідувала далекосяжну політико-ідеологічну мету [1588, с. 413]. До ізгоїв у радянському суспільстві зараховано священнослужителів, котрих позбавили державної пенсії згідно з розпорядженням № 141 Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР від 11 липня 1919 р.

Волинське духовенство в межах Другої Речі Посполитої також втратило гарантовану державою пенсію. На початку 20-х зарадити могла лише корпоративна солідарність. На прохання о. П. Білона волинські священники зібрали посильну матеріальну допомогу капеланам Армії УНР, котрі перебували в таборах інтернованих [1019, с. 114]. Відгукувалось духовенство й у випадку інших кризових ситуацій.

Становлення системи соціальної опіки у відродженій Польській державі супроводжувались спробами інкорпорувати в неї духовних осіб. Закон 19 травня 1920 р. про обов'язкове забезпечення на випадок хвороби передбачав примусову й добровільну участь у проекті [768, с. 505]. Через невизначеність статусу церковнослужителів (найманий працівник чи ні) їм удалося уникнути примусової участі, а ті, хто скористався послугами каси, мав відповідати внесками.

На час інституційного становлення церковного організму та фінансової стабілізації соціальний захист набирив “натуральної” форми. В. Мисечка після вступу у ВДС у червні 1922 р. як незаможного студента поміщено проживати у Крем'янецький монастир [1050, с. 114]. У такий же спосіб духовна влада надала

допомогу студентів семінарії М. Малюжинському. Крім цього, продовжено діяльність опікунств про бідних духовного звання. У 1924 р. о. В. Тхоржевського, настоятеля Удрицької парафії, затверджено членом благочинницької ради Столинської округи Поліської єпархії та членом опікунства [954, с. 2]. На загальноцерковному рівні у Варшаві створено Православне митрополитальне благодійне товариство. У грудні 1924 р. заступником його голови призначено о. Т. Теодоровича [1602, с. 696]. Інституційне оформлення корпоративних добродійних інституцій однак не призвело до суттєвого покращення соціального захисту кліриків.

У міжвоєнний період правило тимчасового закріплення парафії за вдовою і сиротами залишалось ефективним інструментом соціального захисту. У червні 1925 р. благочинний міської округи Камінь-Каширського повіту протоієрей А. Пінкевич, у відповідь на звернення вдови священника Параскеви Ракс, просив митрополита Діонісія залишити за нею парафію с. Ветли або призначити псаломщиком сина Володимира, котрий утримував би сиріт [109]. Резолюцією єпископа Симона від 2 жовтня В. Ракса делеговано псаломщиком у с. Мельниця Ковельського повіту.

Одну із форм “натуральної” допомоги спостерігаємо у випадку о. Й. Антоновича. У червні 1926 р. ВДК зарахувала отця за штат і призначила в парафію с. Іваничі Володимирського повіту о. Рижковського. Останній мусив забезпечити усім необхідним пенсіонера [117]. В умовах невизначеного юридичного статусу ПАЦП такі рішення ВДК видавались найбільш ефективною формою соціального захисту духовенства.

Становлення системи пенсійного забезпечення було актуальним не лише для Православної церкви: у 1926 р. засновано пенсійний фонд Євангелицької церкви, влада намагалась урегулювати емеритальне забезпечення урядовців органів самоврядування [1188, с. 4]. Того ж року набув чинності Закон про забезпечення умислових працівників. Воєводські уряди почали примусово залучати псаломщиків і дияконів до страхування. У листопаді 1927 р. відповідно до розпорядження

президента духовенство деномінацій, визнаних державою, звільнено від страхування [768, с. 507]. Через два роки актуалізувано порядок надання пенсій інвалідам війни. [1604, с. 760].

У 1929 р. при Яблочинському монастирі відкрито притулок для престарілого духовенства [1412]. У лютому у Варшаві проведено Збори представників духовенства ПАПЦ, які обговорили ініціативу створення Емеритальної каси [1346, с. 242]. Збори напрацювали положення статуту каси, який у середині квітня затвердив Синод. Згідно з положеннями статуту емеритура видавалась заштатному духовенству і церковнослужителям, працівникам церковно-адміністративних та духовно-навчальних інституцій, удовам і сиротам винятково православного віросповідання [996, с. 472]. Порушення правил християнської практики припиняло членство в касі [997].

У червні 1933 р. під час засідання Шостої в справах православного духовенства комісії Передсоборного зібрання звернули увагу на проблему опіки над сиротами і вдовами духовного звання [948]. Констатовано – необхідні асигнування із кредитів державного бюджету на Православну церкву на утримання притулків для літніх і сиріт духовного звання митрополії.

Невдовзі на засіданні Синоду 20 липня 1933 р. постановлено створити Фонд допомоги вдовам і сиротам духовного звання. Офіційно він розпочав діяти з 1 січня 1934 р. [1504, с. 560]. Наприкінці грудня під час роботи Першого Варшавсько-Холмського єпархіального зібрання духовенства і мирян у Варшаві делегати висловились за створення Каси взаємодопомоги і Похоронної [1568, с. 47]. Ці напрями соціального захисту вважались важливими в очах кліриків і мирян.

У середині 1935 р. опубліковано фінансовий звіт Волинського єпархіального попечительства про осіб духовного стану за лютий-травень 1935 р. Упродовж названого періоду у фонд надійшло 4 747,91 зл., із яких видано 4 364,6 зл. місячної допомоги та 82 зл. одноразової [787, с. 243]. Крім одноразових та щомісячних виплат, попечительство підтримувало постраждалих від пожеж та надавало посмертну допомогу.

Після змін в єпархіяльному керівництві справу із відрахуванням коштів для попечительства бідних духовного стану взято під особливий контроль. Дванадцятого червня 1935 р. попечительство скерувало благочинним окремий циркуляр, у якому, крім списку боржників, подало новий механізм соціального захисту вдів і сиріт [932]. Для посилення відповідальності ієреїв Волинський єпархіяльний з'їзд наказав видавати допомогу лише тим вдовам і сиротам, чії чоловіки і батьки за життя виявляли співчуттям потребуючим священикам [932, с. 272]. Попечительство також просило благочинних установити сирітські наділи в тих парафіях, де є понаднормова кількість землі. У липні 1935 р. ВДК повідомляла настоятелям парафій про необхідність внесення складок на смертні випадки [935, с. 321]. Для священиків такий становив 1 зл., а для псаломщика – 50 грошів.

Результати шести років діяльності Емеритальної каси продемонстрували, що лише дві третіх духовенства Церкви в Польщі частково чи повністю стали її членами і вносили кошти. Принцип взаємодопомоги спрацював фрагментарно. Відмовились від проекту соціального захисту 763 священно-, церковнослужителі [1346, с. 242]. Менше половини учасників каси свідомо ставились до запропонованої схеми пенсійного забезпечення. У Волинській єпархії монастирі і громади заборгували 38,2% належних грошей, члени каси – 45,4% [1346, с. 257]. У середньому усі платники єпархії мали внести ще 44% передбачених коштів.

Упродовж звітного періоду 286 родинам священно-, церковнослужителів митрополії скеровано 349 462 зл. пенсійних виплат [997, с. 352]. Волинські емерити отримали за шість років 127 622 зл., а внесено 230 616 зл. Отже, Волинська єпархія виявилась найбільшим фондоутворювачем та реципієнтом каси.

Критичною була ситуація із внесками у Волинське єпархіяльне попечительство про осіб духовного стану. На 1 жовтня 1935 р. заборгованість із внесків у фонд бідних, на смертні та пожежні випадки за попередній і триваючий рік сягнула 65 651,34 зл. [814, с. 329]. Досвід функціонування церковного пенсійного фонду та проблеми в його організації спонукали провести Загальні збори представників учасників Емеритальної каси православного духовенства в Польщі. Найбільшим

боржником і споживачем ресурсів названо Волинську єпархію [799, с. 311]. Наявні кошти правління фонду розмістило під відсотки в банку, позичило для реалізації церковно-господарських проектів [947, с. 317]. Ревізійна комісія констатувала, що головна причина кризових явищ полягає у порушенні фінансової дисципліни членами каси та парафіями і монастирями щодо сплати внесків.

Наприкінці 1935 р. “Воскресное чтение” повідомило про хворобу архієпископа Олексія. На час його відсутності керівництво єпархією покладено на єпископа Острозького Симона [1096, с. 322]. Митрополичий офіціоз не зазначив чи отримав Громадський матеріальну підтримку. Призначення заступника стало складовою гарантій з тимчасової втрати працездатності. Тим часом Волинське єпархіальне зібрання духовенства і мирян 26-27 грудня 1935 р. серед інших питань заслухало звіт єпархіального опікунства про бідних духовного стану [1146, с. 322]. Порівняно із діяльністю Емеритальної каси опікунство мало скромні, однак важливі здобутки.

Кардинальне “перетрясання” Емеритальної каси дало позитивні результати впродовж 1935 р. [898, с. 562]. Запровадження антикризових кроків суттєво скоротило розмір пенсій та кількість осіб, яким виплачували утримання. На Волині переглянули 83 пенсійні справи. Попередній розмір виплат залишили 9 особам, такій же кількості зменшили утримання на 75%, а 20 емеритам наполовину і 41 людина взагалі втратила пенсію [898, с. 565].

Крім перегляду пенсійних виплат, правління Емеритальної каси звернуло увагу на боржників. Проблема була актуальною, оскільки в 1935 р. учасники каси з Волині з 66 420 зл. внесли лише 21 324,35 (32,1%) зл. Усе ж, на думку членів правління каси, у 1935 р. вдалось переламати негативну тенденцію, коли надходження не покривали зростаючих видатків, і доводилось використовувати основний капітал. У січні 1936 р. “Церква і нарід” опублікував заклик до ієреїв Волині виправити ситуацію і ліквідувати борги перед пенсійним фондом [838].

Укотре питання соціального захисту священно-, церковнослужителів розглянуло Волинське єпархіальне зібрання духовенства і мирян 12-13 лютого 1936 р. На пропозицію збільшити фонд єпархіального попечительства та відкрити в

Крем'янці притулок для престарілого садинокого духовенства зібрання відповіло відмовою [1140, с. 190]. Вирішено також з 1937 р. припинити допомогу у випадках пожежі. Зібрання просило Синод скасувати заборгованість громад за попередні роки і звільнити від внесків або зменшити [1140, с. 192]. Реакція Синоду була негативною [939, с. 368]. Волинське єпархіальне зібрання запропонувало утворити комітет каси, котрий візьметься за юридичне оформлення інституції та упорядкування її функцій.

ВДК відповідно до наказу № 3294 від 29 лютого 1936 р. приписувала благочинним повідомити настоятелів та псаломщиків, що внески для Емеритальної каси потрібно переказувати в консисторію, котра щомісяця пересилатиме їх у Варшаву [763, с. 198]. З метою покращення фінансового стану Волинського єпархіального попечительства владика Олексій благословив провести тарілковий збір на користь вдів та сиріт [1381, с. 198]. Ситуація з наповненням попечительства виявилась справді кризовою. В ім'я забезпечення потреб бездомних від та сиріт управа попечительство просила ієреїв терміново переказати річні внески (12 зл. від священика й 6 зл. від парафіяльного псаломщика) [781, с. 202].

Засобом дисциплінарного впливу на порушників статуту Емеритальної каси вже в 1936 р. стала виплата пенсії пропорційно внескам. У травні 49 волинських емеритів отримали лише 30% пенсії [773, с. 511-512]. Розраховуючи на корпоративну солідарність, правління каси сподівалось змінити ставлення духовенства і церковнослужителів краю до проблеми соціального забезпечення. Нововведення викликало незадоволення. Одне із таких у вигляді листа в редакцію опублікував журнал "Церква і нарід" [1577, с. 419]. Дописувач наголошував, що невдовзі пенсії виплачуватимуть залежно від внесків онуків і сумнівався в юридичній вартості такого рішення.

Митрополит Діонисій, стурбований станом Емеритальної каси, скерував 15 липня 1936 р. спеціальний лист архієпископу Олексієві [769, с. 489-490]. У ньому глава Церкви нагадав, що через хронічні борги волинського духовенства і церков у пенсійний фонд виплати волинським емеритам здійснюють за рахунок інших єпархій.

Проект Емеритальної каси несподівано зазнав удару через девальвацію швейцарського франка. Це обезцінило капітали каси, поміщені в Швейцарському народному банку. До того ж купівля будинку біля митрополичого собору у Варшаві за гроші пенсіонерів, пропорційні виплати та інші моменти діяльності корпоративної соціальної інституції викликали нарікання з боку незадоволених. Тому комітет Емеритальної каси підготував спеціальне роз'яснення. У ньому виправдано усі кроки комітету й спростовано закиди в зловживаннях [1360]. На прикладі позитивних тенденцій заступник голови каси та члени комітету запевнили, що церковний пенсійний фонд вийшов із кризового стану.

На відміну від Емеритальної каси, Волинське єпархіальне попечительство в 1936 р. виплачувало допомогу без затримок. 128 осіб духовного стану отримали 12 971,64 зл. щомісячних допомог та 44 особи – 637,5 зл. одноразових [985, с. 256]. Сукупно попечительство витратило в 1936 р. 26 571,47 зл. Джерелами формування його бюджету стали місячні внески, кошти від Свічного комітету, тарілковий збір, штрафи, оренда сирітських наділів, відсотки з цінних паперів й інші надходження.

Випадок зі звільненням на спочинок єпископа Антонія (Марценка) на початку 1937 р. ілюструє механізм призначення особливих пенсій. Місцем перебування єпископу визначили Милецький монастир. Міністерство віросповідань і освіти надало Антонію спеціальну пенсію [1398, с. 1]. Припускаємо, що остання – одна зі складових мирової угоди між керівництвом Варшавської митрополії та урядом.

Духовенство Болгарської православної церкви порівняно із ПАПЦ мало в 1937 р. пенсійне забезпечення на рівні з урядовими службовцями. Кількома роками раніше держава взяла на себе матеріальне забезпечення парафіяльних священиків. Видаючи стабільне утримання ієреям, уряд натомість скасував оплату за треби [1399, с. 4]. Державний патерналізм вочевидь влаштував духовенство в соціальному плані, однак перетворював священицтво на складову апарату влади.

На початку 1938 р. під час роботи Загальних зборів представників учасників Емеритальної каси визнано – в основу функціонування фонду закладено помилкові розрахунки [800, с. 228]. Лише в 1936 р. стабілізовано ситуацію, коли посилено

увагу до боржників і диференційовано підхід до пенсіонерів та учасників каси на єпархіальному рівні. ВДК у циркулярі від 20 листопада 1937 р. рекомендувала благочинним детально обговорити з духовенством забезпечення емеритів єпархії [765, с. 824-825]. У грудні 1937 р. єпархіальна бюджетна комісія шукала шляхи оздоровлення Емеритальної каси. Ухвалено відрядити спеціальну комісію волинського духовенства для порозуміння, що стабілізує справу внесків [1000, с. 115]. У наказі від 10 листопада 1938 р. ВДК востаннє попереджала і закликала духовенство змінити ставлення до Емеритальної каси і ліквідувати заборгованість до 15 грудня [764, с. 902-903].

На початок 1938 р. на чверть зросла кількість дисциплінованих учасників каси, тоді як чисельність осіб, котрі не зробили жодного внеску, залишилась сталою у відсотковому відношенні (48%). Волинська єпархія і надалі утримувала сумне останнє місце за показником переказаних коштів у пенсійний фонд. На 1 січня 1938 р. в Емеритальній касі Волинську єпархію представляло 1 276 осіб, а це 44,3% усіх учасників проекту [801, с. 254]. Було очевидним, що без повного виконання зобов'язань волинського кліру перед Емеритальною касою корпоративна система пенсійного забезпечення нездатна повноцінно функціонувати.

Процес еволюції механізму корпоративного соціального захисту на єпархіальному і загальноцерковному рівнях перервала німецько-польська війна та агресія Радянського Союзу проти Другої Речі Посполитої. В одну мить зруйновано інституційні механізми, втрачено накопичені Церквою капітали. Діяли лише родинні механізми соціальної опіки, як то турбота про престарілих батьків-священиків чи індивідуальне співчуття селян пастиреві, його родині.

Відновлення елементів корпоративного соціального захисту припало на період німецько-радянської війни. Руйнування фінансово-господарської системи повернуло до життя "натуральні" форми взаємодопомоги. Через вік прот. В. Данилевич не міг повноцінно обслуговувати парафію. Місцевий благочинний прот. Г. Якимович у рапорті на ім'я митрополита Олексія 28 січня 1942 р. просив призначити в с. Липи нового настоятеля, а о. Данилевича з матушкою помістити в один із монастирів

[115]. У ситуації, коли церковний організм був обезкровлений попередніми радянськими репресіями, саме традиційна пряма опіка у формі притулку в монастирі могла частково вирішити ситуацію.

Воєнні умови не перешкодили мобілізації інших соціальних груп. Наявні архівні матеріали свідчать про існування Пенсійного фонду для учителів. У Костопільській окрузі педагоги Деражненського району перерахували 1% від зарплатні за серпень 1942 р. на його рахунок [504, арк. 130]. У випадку стабільного функціонування освітянської галузі щомісячні внески наповнювали б фонд коштами для соціальної підтримки непрацездатних учителів.

Автокефальна церква в Генеральній Губернії в умовах німецької окупації продовжила діяльність Емеритальної каси православного духовенства. У листопаді 1942 р. Ревізійна комісія представників учасників каси висловила бажання поновити контакт із усіма респондентами за межами Генеральної Губернії [986, с. 60]. Такі кроки диктувалися бажанням митрополита Діонісія відновити владу над канонічною територією, для реалізації чого планували також використати інтеграційний потенціал Емеритальної каси.

Посилення репресій проти волинського духовенства дозволило продемонструвати представникам соціальної групи зразки корпоративної солідарності. Трагічно загинув 7 липня 1943 р. настоятель автокефальної парафії с. Майків Гоцанського району прот. В. Тучемський. Доньки священника залишились без засобів для існування. РЦУ розглянуло питання забезпечення сиріт і постановило залишити за ними парафію з 23 серпня і до часу впорядкування їх родинного життя [665, арк. 157]. “Натуральна” форма соціального захисту мала гарантувати забезпечення потребуючим.

Фінансові документи РЦУ Автокефальної церкви свідчать про регулярні відрахування парафій, благочинних та окремих фізичних осіб у Фонд бідних духовного стану. На кінець листопада 1943 р. на його рахунок переказано 7 690 карбованців. Видатки становили 1 000 карбованців [665, арк. 14]. Ресурсів не вистачало на зростаючі соціальні потреби. Владика Платон розпорядився переказати

на рахунок фонду кошти за грамоти про поставлення, дозволи на шлюб, призначення і переміщення, а також нагороди. Сукупно названі статті дали фонду 6 651 карбованець. Крім цього, лише впродовж грудня автокефальні парафії зібрали майже 11 тисяч на зимову допомогу [665, арк. 16]. Фрагментарна джерельна база воєнного періоду дозволяє лише контурно окреслити систему корпоративного соціального захисту. Безсумнівним є те, що систему прагнули актуалізувати.

У середині жовтня нацисти розстріляли кількох священиків Автокефальної церкви, серед яких і члена РЦУ о. В. Мисечка. Вдові священика управління виплачувало допомогу на утримання дітей-сиріт [667, арк. 58]. В іншому випадку напередодні приходу радянських військ єпископ Платон Рівненський розпорядився перераховувати половину прибутків від треб у парафії с. Квасилів родині настоятеля владики В'ячеслава [670, арк. 3].

В умовах радянської дійсності православне духовенство Волині змушене шукати внутрішні ресурси для налагодження системи соціального захисту. Спочатку це одноразові допомоги єпархіальної влади. Єпископ Микола (Чуфаровський) у 1946 р. видав 2 000 руб. єпископу Серафиму (Кушнеруку), якого невдовзі ув'язнили радянські каральні органи [481, арк. 141]. У наступному році Варлаам (Борисевич) наважився надати підтримку в розмірі 800 руб. матушці Л. Зелинській, чоловіка якої заарештовано зі звинуваченням у співпраці з українськими повстанцями. Загалом у 1946 р. єпархіальна влада надала одноразових допомог 84 особам на суму 31 653 руб., у 1947 р. – уже 180 потребуючим в обсязі 76 190 руб. Наявність певних матеріальних ресурсів дозволила кліру реанімувати елементи соціального захисту.

Поряд з одноразовими виплатами Волинсько-Рівненське єпархіальне управління взяло на себе обов'язок регулярного пенсійного забезпечення. У 1945 р. виплачено 17 700 руб. для 187 пенсіонерів. Наступного року обсяг видатків зріс до 206 200 руб., ще через рік сягнув 296 725 руб. [417, арк. 61-65].

Приєднання волинського духовенства до складу РПЦ вимагало врегулювання його соціального захисту. Якщо в перші післявоєнні роки вдавалось вирішувати

проблему за рахунок внутрішніх ресурсів шляхом одноразових допомог та виплат пенсіонерам, то надалі потрібно було надати цьому системність. У відповідь на прохання включити духовенство Волинсько-Рівненської єпархії у пенсійний проект МП керуючий господарським управлінням при Синоді РПЦ єпископ Макарій 8 жовтня 1948 р. повідомив, що “в єпархії немає духовенства, котре вислужило встановлений двадцятип’ятирічний пенсійний термін в Московській патріархії” [171]. Зарахувати ж у пенсійний стаж службу в іншій державі та іншій Церкві МП відмовилась. Єпископ Макарій рекомендував Панкратію (Кашперуку) розраховувати на власні матеріальні ресурси й у випадках крайньої потреби надавати одноразові допомоги.

У самій Московській патріархії Пенсійний фонд утворено в 1948 р. Положення про пенсії та одноразові допомоги священно-, церковнослужителям РПЦ московський патріарх і Синод затвердили 15 квітня 1948 р. Отже, на пенсію могли претендувати заштатні клірики, котрі вислужили установлений 25-річний термін і досягли 65-річного віку, а також удови і малолітні сироти [907, с. 3]. У загальних рисах положення про пенсії РПЦ повторювало дореволюційні стандарти.

У середині березня 1949 р. голова Пенсійного комітету при Синоді єпископ Макарій надіслав волинському преосвященному інструкцію, котра регулювала порядок призначення пенсій священно-, церковнослужителям. “Пенсія не надається, – зазначав єпископ Макарій, – священнослужителям, засудженим до позбавлення волі, за весь час перебування їх під вартою й, також, за увесь той час коли вони були позбавлені громадянських прав” [146, арк. 1]. Аби не виглядати в очах духовенства стовідсотковими колабораціоністами, керівництво МП зауважило – якщо священнослужитель відбув термін покарання і не позбавлений громадянських прав, то він може претендувати на пенсію, а після його смерті і вдова та сироти.

Одним із пунктів інструкції продемонстровано переємність ієрархією Сергія (Страгородського) традицій синодальної РПЦ. Так, сім’ї кліриків, котрі упокоїлись до 1917 р., за умови підтвердження права предка на пенсію і родинних зв’язків зберігали право на корпоративну соціальну допомогу. У цій же інструкції

запропоновано єпархіальним архієреям щорічно переказувати 1 000 руб. з особистих коштів у Пенсійний фонд патріархії для видачі пенсій заштатним владикам [146, арк. 4].

Через шість років після включення Волинської єпархії до складу РПЦ на духовенство краю поширили дію корпоративного соціального захисту [169]. Вже 24 травня 1950 р. Панкратій (Кашперук) скерував відповідний лист московському патріарху [161]. У липні надіслано виписку з журналу засідання Пенсійного комітету: “Визнати своєчасним поширення пенсійного положення на Волинсько-Рівненську єпархію.” [132]. Єпархіальну квоту у фонд розподілили на благочиння [194, арк. 2].

Наступним кроком стало позитивне рішення щодо зарахування стажу служби волинських священників упродовж міжвоєнного періоду та в роки німецької окупації. Усе це огорнули в гарну словесну формулу постанови Пенсійного комітету середини серпня 1950 р. [133]. Насправді МП вважала за краще таким чином вирішити справу й уникнути незадоволення, погасити можливий конфлікт з однією з найчисельніших груп підвладного духовенства.

Серед перших, хто у Волинсько-Рівненській єпархії оформив церковну пенсію, четверо заштатних протоієреїв і священників, двоє заштатних псаломщиків, 22 вдови та одна протоієрейська донька-інвалід [134, арк. 1]. Тоді ж Пенсійний фонд відхилив клопотання про призначення пенсійної виплати дружині забраного в 1946 р. “бандитами українських націоналістів” о. Н. Вихора Стефаніді [134, арк. 4]. Дразливе питання, пов’язане із призначенням пенсій політичним в’язням та їх родичам, співробітники Пенсійного комітету прагнули розв’язати в кращих традиціях російської бюрократичної тяганини.

У січні 1951 р. Пенсійний комітет визнав право на пенсію за 37 заштатними священниками, вдовами і сиротами Волинської єпархії [135, арк. 1]. У 1952 р. у краї нараховували 218 пенсіонерів [206]. Місячний фонд виплат становив 17 487,5 руб., річний – 181 007,5 руб. [206, арк. 6]. Більшість адресатів соціальних виплат становили вдови. Особам, котрі не підтвердили право на регулярні соціальні

виплати, надавали одноразову допомогу. Таких у Волинсько-Рівненській єпархії в 1953 р. нараховували 77 громадян [201, арк. 3]. Сума одноразової виплати коливалась від 750 руб. до 50 руб.

У жовтні 1956 р. президія Центрального комітету профспілки працівників комунального господарства затвердила список категорій і професій працюючих у релігійних організаціях, які підлягають профобслуговуванню, де, звісно, не знайшлося місця клірикам [604, арк. 137]. Отже, бухгалтери, друкарки, прибиральниці, сторожі та інші працівники такого рівня виступали в очах радянської держави повноправними членами соціуму.

Із часом єпархіальна влада намагалась розширити коло осіб для отримання церковної пенсії [193]. У радянський період також спостерігаємо залишки “натурального” соціального захисту [155, арк. 1].

Хрущовська відлига фрагментарно лібералізувала контроль режиму за церковним життям. Підтвердження знаходимо й у системі пенсійного забезпечення. Вдова протоієрея Автокефальної церкви о. М. Малюжинського Марія Малюжинська в 50-х рр. отримувала одноразову допомогу. Після владнання формальностей архієпископ Палладій 24 грудня 1956 р. у рапорті голові Пенсійного комітету просив зарахувати вдову Малюжинську в число пенсіонерів МП [345].

У 1957 р. прийнято нове Положення про пенсії духовенству МП [908]. Відповідно до нього розширено права псаломщиків на соціальну підтримку, зафіксовано умову зразкової служби і поведінки кандидатів на пенсію за вислугою років, також виплати пенсії припиняти, коли пенсіонера прийнято на проживання в будинок інвалідів. Колишнім греко-католицьким священикам стаж роботи в УГКЦ ураховувався, якщо вони приєднались до Православної церкви не пізніше 1947 р. [908, с. 3].

Положення про пенсії 1957 р. різко збільшило розрив у розмірах виплат архієреями та іншим категоріям духовних осіб. Диференційовано підійшли розробники положення і до призначення пенсій інвалідам. Отже, Положення 1957 р. – це удосконалений внутрішньоцерковний нормативний акт, у якому посилено

соціальні стандарти, закріплено елітарність становища архієреїв та залишено політичну складову призначення пенсій. Положення з'явилося через рік після Закону про державні пенсії [816, с. 17].

Чорне духовенство, котре перебувало в монастирі, не отримувало пенсії, оскільки проживання в обителі зараховувалося як забезпечення після досягнення пенсійного віку. Після почислення за штат у березні 1958 р. настоятельки Корецького монастиря ігумені Євлогії їй дозволили проживати на спочинку в Дерманській обителі [97]. Радянські соціально-політичні реалії залишили лише такий варіант соціального забезпечення.

У палітрі захисних механізмів окреме місце посідала корпоративна підтримка у випадку хвороби духовної особи. У липні 1959 р. архієпископ Панкратій дозволив місячну відпустку послушниці Текусі та ігумені Євлогії для лікування [72]. У таких випадках церковна влада виділяла кошти на лікування. Намісник Почаївської лаври архімандрит Севастіан (Пилипчук), повідомляючи 14 вересня 1959 р. владиці Панкратію (Кашперуку) про потребу лікування в Одесі монахині Маріоніли, інформував, що виділив їй 1 000 руб. [167]. В іншому випадку Панкратій благословив послушниці Корецького монастиря Афанасії Беніщук поїздку у Львів для проходження чергового терапевтичного курсу [98]. Як підтверджують задокументовані випадки, матеріальна допомога з тимчасової втрати працездатності надавалась церковною владою в кожному окремому випадку.

Жертвою хрущовської антицерковної кампанії на Волині в 1959 р. став ректор ВДС прот. М. Тучемський. Навчальний комітет при Синоді РПЦ надав йому 28 вересня відпустку для лікування до 1 січня 1960 р. [136, арк. 1]. Усунення “старорежимного” ректора пом'якшили відповідним соціальним дивідендом – виплатою повної ставки керівника та викладача за один місяць [177, арк. 1]. Згодом відповідно до постанови Навчального комітету отця звільнили через хворобу та похилий вік і призначили щомісячну допомогу на лікування в розмірі, близькому до архієрейської пенсії – 1 000 руб. щомісячно [137]. В останні дні 1959 р. із Москви надійшло роз'яснення, що о. Тучемському потрібно виплатити з семінарських

коштів 5 000 руб., а щомісячну допомогу на лікування в 1000 руб. має видавати єпархіальне управління [178]. Такі приклади соціальної щедрості, санкціонованої режимом, були поодинокими для волинського кліру.

Якщо повернутися до грошового виразу пенсійних справ волинського духовенства, то виявляється, що впродовж 1956-1959 рр. церкви Волинської області відрахували відповідно 43, 56, 55 і 60 тисяч руб. у Пенсійний фонд [436, арк. 42]. Церковні громади Рівненської області в 1959 р. перерахували в Пенсійний фонд патріархії 172 548 руб. [612, арк. 58], а Волинської – 148 080 руб., що перевищувало минулорічний показник на 17 тисяч руб. [436, арк. 40]. Сукупно від єпархії надійшло в Пенсійний фонд патріархії 320 628 руб.

Період хрущовської антицерковної кампанії, незважаючи на усі труднощі, не примусив волинську єпархіальну владу забути про соціальні стандарти. Через закриття Дерманського монастиря його насельниць перевели в Корець. Сестрам видали по 1 000 руб. “підйомних” [202, арк. 4]. Таку ж суму отримали й троє монастирських священиків.

Для багатьох волинських кліриків, котрі в роки війни належали до Автокефальної церкви або були репресовані, суттєвим негативом під час оформлення церковної пенсії виявилось правило, котре виключало з загального трудового стажу час перебування в розколі та позбавлення волі. У випадку матушки Марії Вагнер це виразилось у невизнанні двох років стажу [174]. Отець О. Вагнер упродовж 1942-1943 рр. трудився повітовим місіонером Автокефальної церкви.

Згадуване вище високе соціальне забезпечення архієреїв ставало реальністю лише у випадку лояльності того чи іншого владика. Уповноважений у Волинській області А. Федулов у серпні 1961 р. у характеристиці на Панкратія (Кашперука) зауважував, що той, окрім автомобіля “ЗИМ”, жодної власності не має [439, арк. 12]. Однак навіть лояльність не вберегла від неприємностей.

Те, що радянський режим ретельно контролював церковне життя, а отже і призначення пенсій, підтверджує випадок із матушкою О. Куц. Волинський уповноважений у серпні 1961 р. з обуренням писав, що вдова священика отримує від

єпархіального управління пенсію в розмірі 22,5 руб. і від держави 16 руб. [439, арк. 14]. Радянський клерк вимагав дотримання законодавства, коли пенсіонер має право лише на матеріальне утримання з одного джерела. Характерною для першої половини 60-х рр. стала ситуація використання духовенством статусу пенсіонера як можливості уникнути репресій, перечекати скрутні часи. Для о. К. Гаврука такою нагодою виявився державний соціальний захист. Він вийшов за штат за власним бажанням й оформив світську пенсію [443, арк. 36]. Станом на квітень 1964 р. о. Гаврук проживав у с. Сокуль Рожищанського району Волинської області й, за твердженням уповноваженого, не прагнув повернутись на церковну службу, що влаштовувало режим із низки причин.

В окремих випадках вихід на пенсію відкривав священикам шлях на малу Батьківщину. Отець О. Юркевич переїхав у с. Ясениничі Рівненського району з Хмельницької єпархії, де вислужив церковну пенсію [176]. Повторив крок о. Юркевича прот. П. Сакович [163]. Збільшення кількості справ пенсіонерів-волиняків, котрі надходили в Луцьк, стурбували єпархіальну владу [156]. Архієпископ Даміан намагався стримати потік поверненців, уникнути концентрації духовенства, що могло спровокувати реанімацію парафіяльного життя. Такий сценарій розвитку подій не відповідав інтересам радянської релігійної політики.

За офіційними відомостями, на 1 липня 1969 р. у Волинсько-Рівненській єпархії проживало 96 заштатних священиків і дияконів, 90 з яких – пенсіонери [208].

Покращення забезпечення емеритів Польської автокефальної православної церкви, серед духовенства якої й вихідці з Волині, припало на кінець 60-х рр. Бюджет Емеритальної каси формувався за рахунок внесків священиків та церковнослужителів. Упродовж 1966-1968 рр. митрополит Стефан (Рудик) реформував касу в Соціальний фонд митрополії. Статут фонду гарантував пенсійні виплати, посмертні допомоги, підтримку сиротам і вдовам, на лікування [1673, s. 279]. Також, розширено джерела фінансування фонду. На відміну від волинських колег, духовенство Варшавської митрополії могло розраховувати на підтримку держави.

Розсіяння волинських священників і їх родин по всьому СРСР внаслідок репресій пізніше зумовило низку труднощів в отриманні церковної пенсії. Матушка Білецька в 1970 р. звернулась до архієпископа Новосибірського і Барнаульського Павла з прохання призначити їй пенсію як удові загиблого в 1943 р. священника. Для подання про призначення пенсії вимагали службову справу о. О. Білецького або свідчення трьох священноієреїв. У Луцьку особових документів священника не виявили і рекомендували звернутись у Мінськ, куди передали архів колишньої Пінської єпархії [157].

У 1970 р. затверджено нове Положення про пенсії і допомоги духовенству РПЦ [180]. Воно зменшило розрив архієрейських пенсій та ієрейських. Творці положення передбачили надбавку за кожен рік понад 25-річний стаж для ченців у сані та ієреїв. Прогресивна система обрахунку пенсій не стосувалась архієреїв.

У вересні 1976 р. Московська патріархія запровадила незначне підвищення розміру пенсійних виплат [144, арк. 2]. Тоді ж зменшено розмір доплат за кожен додатковий рік служби після 25 літ вислуги. Наступні зміни до Положення про пенсії внесено в жовтні 1977 р. [143, арк. 1]. Оформлена в березні 1978 р. пенсія прот. М. Корнійчука становила 72 руб. 80 коп. [173].

Виплачувати підвищені розміри пенсій патріархія могла лише у випадку регулярних відрахувань із місць. Волинсько-Рівненська єпархія за 1977 р. переказала 141 979 руб. у Пенсійний фонд. Із них від церков Волинської області надійшло 57 773 руб., Рівненської – 63 195 руб., тоді як духовенство перерахувало відповідно 8 536 руб. і 12 478 руб. [459, арк. 14-15]. Через два роки сума пенсійних внесків єпархії становила 175 484 руб. [461, арк. 32].

Працівники і службовці релігійних організацій як і раніше перебували під опікою радянських профспілок [901, с. 1]. У 1981 р. релігійні організації зобов'язали встановити найманим працівникам заробітну плату і пенсію не нижчі державної в цій галузі. Така турбота радянської влади про найманих працівників релігійних організацій була зумовлена, передовсім, пропагандистською метою.

Паралельно зі зростанням церковних фінансових надходжень збільшувались відрахування в Пенсійний фонд МП. У 1981 р. Волинсько-Рівненська єпархія переказала 185 224 руб., через рік ця сума сягнула 190 044 руб. [465, арк. 2], у 1983 р. – 189 215,5 руб. [469, арк. 1], у 1984 р. – 195 840 руб. [471, арк. 1], у 1985 р. – 191 447 руб. [473, арк. 2]. Для порівняння у 1986 р. від Львівсько-Тернопільської єпархії в Пенсійний фонд надійшло 356 108,4 руб. [344, арк. 1]. Загальна динаміка, не враховуючи незначних коливань, свідчила про стійку тенденцію збільшення фінансування пенсійної статті в єпархіальному бюджеті.

На початку 1986 р. під приводом захисту інтересів черниці пенсійного віку Ангеліни (Зрайчик) В. Суменко опублікував у рубриці “На атеїстичні теми” у газеті “Жовтневі зорі” нібито викривальну статтю “За ширмою “святості” [1482]. У ній автор, вболіваючи за долю монашки Корецького монастиря, оповів про сумний випадок зі Зрайчик, котру після більш як тридцяти років перебування в монастирі у 1986 р. викинули з Корецької обителі без засобів до існування й обманом відправили в Збараж до сестри. В. Суменко дорікав корецьким монашкам, що такі дії до беззахисної людини пенсійного віку зовсім не узгоджуються з нормами релігійної моралі.

Правління М. Горбачова і намір модернізувати радянську систему передбачали поступову зміну ставлення до РПЦ, що втілено в лібералізації релігійної політики. Серед кроків у цьому напрямі – дозвіл на відновлення в Москві Данилового монастиря, Оптинської пустині та Толговської обителі в Калузькій області. При останній створено будинок для престарілого духовенства [797, 26], що засвідчило поступ у розширенні спектру соціальних послуг Церкви.

Розміри церковних пенсій у 1988 р. сягнули високого рівня порівняно з основним сільським населенням Волині. Списки грошових переказів пенсіонерам за четвертий квартал 1988 р. свідчать, що у священників із вислугою років пенсія сягала 300 руб. за чотири місяці [199, арк. 1]. Найменший пенсійний переказ Н. Нестерович становив 39,6 руб.

У 1990 р. Волинсько-Рівненську єпархію розділено на Луцько-Волинську й Рівненсько-Острозьку. Тоді ж підготовлено для передачі усю відповідну документацію [162]. Відбулись зміни і в соціальному захисті монахів. У Цивільному статуті Корецького жіночого монастиря, прийнятого 23 вересня 1991 р., у заключних положеннях зазначено, що монастир може користуватись Пенсійним фондом МП в установленому порядку [78, арк. 5].

Розвал СРСР у 1991 р. поклали край дискримінації духовенства щодо соціального захисту. У 1992 р. усі священно-, церковнослужителі переведені на державне пенсійне забезпечення. Під час зустрічі представників влади Рівненського району з духовенством 5 червня 1992 р. після виступу працівника обласного Пенсійного фонду Грязкіна клірики вирішили приєднатись до системи державного пенсійного забезпечення [353, арк. 1]. З 1992 р. парафіяльна громада сплачувала внески за священника, із його офіційної зарплати вираховували відсоток у пенсійний фонд. Від таких змін виграло, передовсім, чернецтво. Монашки Корецького монастиря впродовж 1994 р. отримали 224 017 200 українських карбованців пенсії та допомог від органів соцзабезу, що становило 19,2% річних надходжень усієї обителі [80]. Покращення фінансового становища Корецького монастиря в 1995 р. призвело до того, що 725 864 600 українських карбованців соціальних виплат черницям від держави становили 12% загальних надходжень [81]. За той же рік монастир сплатив податок на прибуток, у соцстрах та пенсійний фонд 65 859 000 українських карбованців.

Переведення духовенства на загальнодержавне пенсійне забезпечення потребувало значної роз'яснювальної роботи. Зокрема, працівники обласного відділу у справах релігій Рівненської облради впродовж 1994 р. неодноразово проводили зустрічі з керівниками релігійних організацій з приводу розгляду питання пенсійного забезпечення священно-, церковнослужителів [33, арк. 2].

За підсумками 1996 р. Корецькі черниці отримали пенсій і соціальних виплат на суму 17 400,16 гривні, а це понад 14% загальних надходжень монастиря впродовж року [82], склавши найбільшу статтю з-поміж усіх джерел фінансування чернечої

громади. Для порівняння – обитель сплатила за своїх працівників податку на прибуток, внесків у пенсійний фонд та соцстрах 1 009,2 гривні. У 1997 р. соціальні виплати вже становили понад 20% усіх надходжень Корецького монастиря, у 1999 р. – майже 22% [83]. Стабілізація економічної ситуації в країні вплинула прямо пропорційно на збільшення розмірів соціальних виплат православним клірикам.

Отже, система соціального захисту волинського духовенства впродовж минулого століття зазнала кардинальних змін – від державно-корпоративної через корпоративну до загальних стандартів. Найвищий рівень допомог за віком спостерігаємо в останній період існування Російської імперії на початку ХХ ст., коли духовенство діяло як складова державної управлінської та ідеологічної машини. Наприкінці століття клірики втратили ексклюзивність і в цій ділянці соціальних відносин.

Висновки до шостого розділу. Таким чином соціально-економічне становище волинського православного духовенства змінилось в результаті внутрішньо корпоративного поступу та зміни глобальних соціальних, політичних і економічних декорацій. Упродовж століття духовенство втрачало ексклюзивність соціального статусу, посуваючись вниз суспільною драбиною, що відповідно зафіксовано побутовими характеристиками. Матеріальне становище також погіршувалось. Втрачено низку статей надходжень, як і систему корпоративного соціального захисту.

ВИСНОВКИ

Отже, ні українська, ні зарубіжна історіографія на сьогодні не дала комплексного дослідження волинського православного духовенства впродовж минулого століття як соціальної групи. Увагу науковців привертали, передовсім, державно-церковні проблеми, інституційний розвиток церковного організму. Наявна джерельна база попри часткову фрагментарність, зумовлену специфікою збереження і комплектування архівних матеріалів та їх втратою, достатня для вирішення поставлених мети і завдань.

Впродовж минулого століття волинське православне духовенство творило окрему соціальну групу з властивими внутрішніми та зовнішніми ознаками і характеристиками, котрі змінювались залежно від цивілізаційного, політичного і соціально-економічного розвитку людської спільноти. Головні етапи еволюції співпадали з переломними моментами історії краю, а серед основних тенденцій розвитку – поступова втрата статусних позицій. На початку ХХ ст. волинські клірики несли в собі низку характеристик, успадкованих із періоду кастового суспільства. Беззаперечною в очах представників інших соціальних груп населення була обраність священництва. Клірики залишались носіями вищої істини й навіть реальним її втіленням. Секуляризаційні процеси, цивілізаційний поступ суспільства змінив не лише умови існування волинського духовенства, але й відкоригував привабливість священничого покликання. Вхідження у верству полегшувалося для вихідців із нижчих страт суспільства, тоді як представники духовних родин використовували можливість горизонтального та вертикального просування соціальною драбиною. Співвідношення дітей кліриків і дітей селян чи міщан серед духовенства впродовж обумовленого часового відтинку змінилось обернено пропорційно.

Структурно волинське духовенство поділялось на родове та ієреїв у першому поколінні, світоглядно – на прихильників українського православ'я та сповідників російської ортодоксальної ідеології. Ситуативно спектр диференціації в міжвоєнний

період розширювався на лояльне до влади духовенство (утікачі з підрадянської України), приховані апологети царського режиму та українофіли. У час радянської влади лояльні клірики витворили малочисельну групу радянського духовенства, залишався актуальним поділ на українське та проросійське духовенство. Волинські священники також успадкували загальноцерковне протистояння на рівні “біле духовенство – чернецтво”. Найбільш помітним воно було на початку та наприкінці ХХ ст., у періоди найбільшої чисельності чорного духовенства і його особливої ролі в церковному житті. Процеси розшарування торкнулись також монаших братій. В умовах специфічного монастирського життя з’явилися групи, котрі контролювали адміністративну й фінансово-господарську сфери, створюючи для себе кращі побутові умови.

Характерною ознакою волинських ієреїв виявились священничі династії, окремі з яких нараховували кілька поколінь священнослужителів. Представники відомих духовних фамілій домінували серед волинських кліриків перед Першою світовою війною та в міжвоєнний період. Більшість із них сумлінно виконувала обов’язки парафіяльного священника, користувалась авторитетом серед місцевого населення та влади. І саме це одна із причин їх цілеспрямованого винищення сталінським та гітлерівським режимами. Отже, репресії, радянська антирелігійна політика, радянська свідомість волинян зумовили вигасання священничих родин у другій половині ХХ ст. Впродовж 70-80-х рр. спільнота поповнилась значною кількістю нових прізвищ. У 90-х рр. минулого століття в результаті зняття тоталітарних заборон до священнослужіння повернулась сини й онуки волинських кліриків, забезпечивши тим самим часткову переємність корпоративних традицій.

Православне духовенство Волині як соціальна цілісність впродовж ХХ ст. змінювалась кількісно і якісно залежно від зовнішніх та внутрішніх факторів. Головним регулятором чисельності кліру виступали спроможність парафіян утримувати священнослужителя та державна релігійна політика. В період Російської імперії держава визначила засоби забезпечення кліру, і їх наявність та відповідна чисельність вірних окреслювали мережу парафій, штат обслуговуючого кліру. До

Першої світової війни волинське чернецтво досягло найвищого кількісного порогу. Однак державний патерналізм привніс елемент штучності в життя і розвиток волинської духовної верстви. Зростання кліру стримувалось штатним розписом, і його чисельність не відповідала релігійним запитам вірних.

Кількісні характеристики волинського духовенства суттєво не змінились впродовж українських визвольних змагань та в міжвоєнний період. Уряди УНР та Української Держави продовжили політику опіки Православної церкви, що закріплено на законодавчому рівні. Відмінно склалась ситуація в Другій Речі Посполитій, де православне духовенство, і волинське зосібна, опинилось в ролі терпимої етносоціальної групи. Чисельність волинського духовенства визначалась шляхом компромісу державної влади й церковної адміністрації. Незначні поступки Варшави в бік збільшення спостерігаємо у випадку політичної доцільності, коли виникала потреба легітимізації внутрішньополітичного курсу і підтримки його найбільшою Церквою національної меншини.

Першим радикальним ударом для чисельності волинського кліру стала радянська влада зі сталінським репресіями. Планомірне переслідування священнослужителів і фізичне знищення найбільш небезпечних у 1939-1941 рр. поставило духовну верству на межу існування. Впродовж німецько-радянської війни волинське православне духовенство не лише відновило чисельність, але й суттєво його збільшило. З тактичних міркувань нацисти дозволили висвяти священноіереїв, відкриття монастирів. За короткий час удалося компенсувати втрати радянського періоду. Дещо погіршили ситуацію нацистські репресії 1943 р., вбивства православних священників польськими і радянськими партизанами.

У 40-х – першій половині 80-х рр. радянський режим домігся поступового скорочення соціальної групи репресіями, податковим тиском, атеїстичною пропагандою, дискредитацією образу священника, секуляризацією соціуму. Особливо значними були втрати чернецтва в цей період. Друга хвиля сталінських репресій проти волинського кліру припала на 1944-1951 рр., коли постраждав кожен п'ятий священник краю. Значним виявився міграційний відтік представників верстви.

Погіршення умов пастирського служіння спонукало кліриків погоджуватись на виїзд в інші єпархії УРСР, добровільне заслання в центральні і північні райони Росії. Із другої половини 80-х рр. волинське православне духовенство відновлює позиції, найактивніше в період української незалежності.

Освіта посідала особливе місце в житті й фаховій підготовці священнослужителів Волині. Духovenство намагалось забезпечити дітям здобуття середньої й вищої освіти. До Першої світової війни більшість волинських ієреїв мали середню духовну освіту, незначна частина – початкову й вищу. Пік освітнього рівня й інтелектуальних потуг волинського духовенства припав на міжвоєнний період, коли кожен п'ятий парафіяльний священник здобув вищу богословську чи світську освіту. Помітна й інша закономірність – падіння освітніх кваліфікацій представників верстви в переломні моменти історичного розвитку Волині ХХ ст. У роки німецько-радянської війни в ієреї висвячували кандидатів із початковою освітою. Цьому також сприяла заборона окупаційного режиму відкривати духовні семінарії. Ситуацію частково покращено в післявоєнні роки, особливо після створення Волинської духовної семінарії в Луцьку. Однак освітнього рівня міжвоєнного періоду не вдалось перевищити. У незалежній Україні знято заборони на підготовку і студії ієреїв у мирських навчальних закладах.

У Російській імперії сумлінність і якість виконання священниками пастирських обов'язків контролювала як церковна, так і державна влада, застосовуючи карально-заохочуючий інструментарій – у формі церковних і світських стягнень, подяк та нагород. У міжвоєнний період функції головного контролера переходять до парафіяльної громади. Фіксуємо зростання конфліктних ситуацій, причина яких крилась в ігноруванні священниками духовно-національних потреб вірних. Поступово розмивається відповідність виконання пастирських обов'язків нормам ієрейського покликання. Духovenство в переважній більшості не встигало за вимогами часу й запитам парафіян. Така ж тенденція еволюції колективної свідомості волинського духовенства. Щораз частішими стають випадки подвійних

стандартів у поведінці ієреїв, воно меркантилізується, сприймає покликання як формальне виконання фахових обов'язків, що неминуче викликало конфлікти.

Впродовж століття зафіксовано диференціацію волинських кліриків за ідейною орієнтацією. Процес національного самоусвідомлення у ХІХ ст. втілювався на побутовому рівні, виражаючись у комплексі індивідуальних духовних і соціокультурних відмінностей. Позиції українського духовенства посилюються в роки національно-визвольної боротьби та в міжвоєнний період, коли соціальна група підживлюється священиками з числа колишніх уенерівців, постає нова генерація кліриків синхронно з націотворчим поступом соціуму Волині. Головними вершинами національної самоідентифікації волинського духовенства стали 40-і та 90-і рр., коли максимально зросла чисельність “свідомих” ієреїв. Однак впродовж століття етнічна тотожність не стала преволуючою в середовищі верстви.

Найвпливовішою ідеологією в розглядуваний період залишалось русофільство, котре до Першої світової війни ще мало крайній реакційний вираз – чорносотенство. Такий стан речей виявився наслідком русифікаційної політики Російської імперії, а згодом Радянського Союзу.

Царський режим нав'язав частині волинського духовенства політичний та економічний антисемітизм, базований на рудиментах релігійного антисемітизму ХVІ-ХVІІІ ст. Юдофобія досягла апогею серед частини волинських кліриків на початку минулого століття. Її осередком стала Почаївська лавра, де діяв один із найбільших центрів Союзу російського народу, виходив друком «Почаевский листок». Головними регіональними ініціаторами антисемітизму стали архієпископ Антоній (Храповицький) та архімандрит Віталій (Максименко). У міжвоєнний період і наступні роки антисемітизм волинського духовенства знаходив реалізацію в елементах світогляду окремих ієреїв.

Новотвором 40-80-х рр. вважаємо радянське духовенство, котре ототожнювало себе з існуючим атеїстичним режимом, нехтуючи покликанням, ієрейською мораллю та безпосередніми пастирським обов'язками. Ця група зросла в 70-х рр. за рахунок нового покоління волинських священиків і припинила існування з падінням

СРСР. Рудименти радянської свідомості спостерігаємо в частини ієреїв середнього і старшого віку.

Поряд із виконанням пастирських обов'язків волинське православне духовенство демонструвало активну церковно-громадську позицію, основним ретранслятором якої стали братства, товариства. Пік контрольованої церковно-громадської роботи припав на початок ХХ ст. Упродовж наступних десятиліть ця сфера діяльності поступово занепадає через незацікавленість у ній світської влади і відновлюється лише наприкінці століття. Кращі представники верстви продемонстрували вагомі здобутки в культурно-просвітницькій і благодійній ділянках. Системний характер праця в цьому напрямі носила лише в період Російської імперії. Участь духовенства в самоуправлінні безпосередньо залежала від демократичних стандартів суспільства. Клірики не стали самодостатніми в стосунках із політичними силами.

Впродовж минулого століття волинське православне духовенство поступово втрачало соціально-економічний статус. Із верхніх щаблів ієрархічної драбини соціуму клірики опустилися на середні поруч із учителями, лікарями, інженерами, іноді нижче. Зміна становища супроводжувалась втратою ексклюзивних елементів побуту, особливостей внутрішньої групової взаємодії, нівеляцією традиційних ціннісних пріоритетів. Крім цього, в означений період волинські священнослужителі “розгубили” частину статей матеріального забезпечення. Якщо до Першої світової війни бюджет клірика формувався за рахунок прибутків від церковної землі, виконання треб, законовчительства та казенного жалування, то в період новітньої української незалежності залишилась лише плата за требовиконання. Підтверджує розмивання групових ознак волинського духовенства втрата корпоративної системи пенсійного забезпечення. Пенсіонери-клірики в Російській імперії отримували як державну, так і церковну пенсію. Такий стан збережено впродовж української революції, тоді як у міжвоєнний період тягар соціальних гарантій ліг винятково на плечі церковної інституції. У роки Другої світової війни зроблено спробу відновлення системи корпоративного пенсійного забезпечення. У радянський період

волинське духовенство, після певних зволікань, зараховано в число учасників Пенсійного фонду Московської патріархії, роботу якого контролював режим. Події початку 90-х рр. призвели до зрівняння священнослужителів у соціальних гарантіях з іншим групами населення.

Загалом впродовж століття волинське православне духовенство зберегло усвідомлення вищості, так званої чистоти, успадковане з періоду кастової організації суспільства. На зміну законодавчо закріплених привілеїв із 40-х рр. ХХ ст. приходить юридично окреслена іншість позицій духовенства в радянському суспільстві, що, як не дивно, сприяло збереженню елементів становості. Головним чинником, який визначав позицію волинського духовенства у системі стратифікації соціуму, залишався сакральний авторитет. Від нього залежали структура і величина фінансових надходжень, пріоритети корпоративної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Архівні матеріали

Архів автора

1. Архіпастирський лист до всечесного духовенства і вірних Святої Православної церкви Вінницької єпархії, 1943 р. / Копія, 1 арк.
2. Від Собору єпископів Св. Православної церкви в Україні необхідне канонічне роз'яснення, в зв'язку з хіротонією в Пінську нових єпископів, 15 лютого 1942 р. / Копія, 1 арк.
3. Замітки з конференції преосвященного Платона, єпископа Рівненського у гебітскомісара в Рівному, відбутої 4 лютого 1943 р. / Копія, 1 арк.
4. Повідомлення про візитацію єпископом Платоном (Артемюком) с. Мирогощі Дубенської округи 14-15 лютого 1943 р. / Копія, 1 арк.
5. Verzeichnis der Beamten der Technischen Abteilung der Kreisverwaltung und des Straßenbauamtes in Rowno (Büro), 1942 / Копія, 1 арк.

Архів Білівського жіночого монастиря

6. Белевская пустынь, 1933 г. [машинопис], 3 арк.
7. Виписка з журналу № 11 засідання Священного Синоду УПЦ МП, 16 вересня 1992 р., 1 арк.
8. Доклад заведующего Белевским подворьем иеромонаха Мелитона (Ярмуся) епископу Кременецкому Симону (Ивановскому), № 12, 27 августа 1929 г., 1 арк.
9. Доклад заведующего Белевским подворьем иеромонаха Мелитона (Ярмуся) епископу Люблинскому Савве (Советову), январь 1933 г., 4 арк.
10. Клировая ведомость церкви в честь Обновления иконы Божией Матери "Взыскание погибших" на Белевских хуторах Ровенского уезда, 1931 г., 4 арк.
11. Список насельников и насельниц Свято-Богородичного скита на Белевских хуторах Клеванского района Ровенской области, 9 августа 1949 г., 3 арк.

Архів відділу у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації

12.Анализ анкет на прослушанные религиозные проповеди служителей культов религиозных конфессий РПЦ, ЕХБ, АСД за IV квартал 1982 г., 2 арк.

13.Вирок Народного суду Рокитнівського району Рівненської області, 19 жовтня 1973 р., 2 арк.

14.Вопросы, связанные с 1000-летием введения христианства на Руси, 1988 г., 4 арк.

15.Дані про кількість релігійних організацій, служителів культів, недільних шкіл та релігійних періодичних видань в Рівненській області станом на 1 січня 1994 р., 1 арк.

16.Дані про кількість релігійних організацій в Рівненській області станом на 1 січня 1996 р., 1 арк.

17.Дані про кількість релігійних організацій в Рівненській області станом на 1 січня 1999 р., 1 арк.

18.Дані про кількість релігійних організацій в Рівненській області станом на 1 січня 2000 р., 1 арк.

19.Довідка Державного комітету у справах релігій про кількість недільних церковних шкіл станом на 1 січня 1993 р., 1 арк.

20.Договор между православным священнослужителем о. Михаилом Иршаком и православной религиозной общиной с. Горбаков Гощанского района Ровенской области, 1 декабря 1987 г., 1 арк.

21.Записка “Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації в Україні” управління релігієзнавчої та аналітичної роботи Державного комітету України у справах релігій, 20 березня 1996 р., 11 арк.

22.Заява парафіян УАПЦ с. Шпанів Рівненського району голові Рівненського облвиконкому П. Прищепі, 27 січня 1992 р., 1 арк.

23.Заява парафіян церкви с. Горбаків Гощанського району голові Рівненського облвиконкому, 18 січня 1988 р., 1 арк.

24. Информационный отчёт уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Ю. Скупского за 1989 год, 15 арк.
25. Информационный отчёт уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Ровенской области за 1981 г., 23 арк.
26. Информация “О проведении празднования 1000-летия Крещения Руси в Корецком женском монастыре” заместителя председателя Комиссии содействия исполкому Корецкого районного совета народных депутатов по соблюдению законодательства о религиозных культурах Т. Гавриша, № 0326/407, 18 августа 1988 г., 3 арк.
27. Информация о зарегистрированных служителях религиозного культа Ровенской области, по состоянию на 1 января 1989 года, 1 арк.
28. Информация о насельниках Корецкого женского монастыря, по состоянию на 1 января 1989 года, 1 арк.
29. Информация о религиозной обстановке в Ровенской области по состоянию на 1 января 1984 г., 6 арк.
30. Інформаційний звіт відділу у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації за 1992 рік, 12 арк.
31. Інформаційний звіт відділу у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації за 1995 рік, 18 арк.
32. Інформаційний звіт відділу у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації за 1993 рік, 17 арк.
33. Інформаційний звіт відділу у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації за 1994 рік, 16 арк.
34. Інформаційний звіт управління у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації за 1996 рік, 46 арк.
35. Інформаційний звіт управління у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації за 1999 рік, 14 арк.

- 36.Лист архієпископа Рівненського і Острозького Варфоломія (Ващука) голові Рівненської обласної державної адміністрації Миколі Сороці, № 873, 30 грудня 1997 р., 1 арк.
- 37.Лист завідувача відділу у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації С. Баскакової голові Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України Г. Шаповалу, 1994 р., 1 арк.
- 38.Лист завідувача відділу у справах релігій Рівненської обласної державної адміністрації Ю. Скупського представнику Президента України Р. Василюшину, № 6, 12 червня 1993 р., 2 арк.
- 39.Лист ігумені Корецького жіночого монастиря Наталії (Ільчук) начальнику управління у справах релігій Рівненської облдержадміністрації С. Баскаковій, № 127, 9 вересня 1996 р., 1 арк.
- 40.Отчёт о религиозной обстановке в Ровенской области за 1981 г. уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Е. Сулимы, 23 арк.
- 41.Отчёт о религиозной обстановке в Ровенской области за 1982 г. уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Е. Сулимы, 24 арк.
- 42.Отчёт уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Е. Сулимы за 1982 год, 24 арк.
- 43.Отчётно-информационный доклад “О состоянии и деятельности религиозных течений и меры по усилению контроля за соблюдением советского законодательства о культах в Ровенской области Украинской ССР” за 1973 год уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Г. Личковахи, 44 арк.
- 44.Перспективный план работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области на 1981 г., 4 арк.
- 45.Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Варлаама (Ильющенко) уполномоченному Совету по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Ю. Скупскому, № 1102, 19 сентября 1989 г., 1 арк.
- 46.Письмо епископа Волынского и Луцкого Варфоломея (Ващука) архиепископу Ровенскому и Острожскому Иринею (Середнему), № 753, 11 мая 1990 г., 1 арк.

47. Письмо уполномоченного Ровенского облсовета по делам РПЦ Головатова председателям райисполкомов, май 1944 г., 1 арк.
48. Письмо уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Украинской ССР К. Литвина уполномоченному Совету по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Г. Личковахе, № 407, 26 июня 1973 г., 1 арк.
49. Письмо уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Ю. Скупского председателю исполкома Корецкого районного совета народных депутатов Б. Данилюку, № 211, 19 октября 1989 г., 1 арк.
50. Письмо уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Г. Личковахи уполномоченному Совету по делам религий при СМ СССР по Московской области А. Трушину, № 6, 3 августа 1973 г., 1 арк.
51. Письмо уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Г. Личковахи уполномоченному Совету по делам религий при СМ СССР по Ленинградской области Жаринову, № 8, 14 августа 1973 г., 1 арк.
52. Письмо уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Ю. Скупского председателю Корецкого райисполкома Б. Данилюку, № 211, 19 октября 1989 г., 1 арк.
53. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области на 1980 г., 4 арк.
54. Послужный список священника Мирона Кицюка, 1944 р., 1 арк.
55. Пояснюча записка священника Михайла Іршака уповноваженому Раді у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Рівненській області Ю. Скупському, 30 березня 1988 р., 1 арк.
56. Пояснюча парафіян Космо-Дем'янівської церкви с. Новий Корець Корецького району уповноваженому Раді у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Рівненській області Ю. Скупському, 23 січня 1988 р., 1 арк.
57. Прохання парафіян церкви святих Козьми і Дем'яна с. Новий Корець голові Рівненського облвиконкому П. Прищепі, 3 березня 1988 р., 1 арк.

- 58.Рапорт благочинного церквей Березновского района, протоиерея Даниила Кирилюка уполномоченному Совету по делам религий при СМ СССР по Ровенской области, № 84, 6 июля 1973 г., 1 арк.
- 59.Рапорт настоятельницы Корецкого монастыря игуменьи Наталии (Ильчук) уполномоченному Совету по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Е. Сулиме, № 18, 9 апреля 1984 г., 4 арк.
- 60.Расшифровка сведений о письмах, жалобах, заявлениях по Ровенской области за 1982 год, подготовленная уполномоченным Советом по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Е. Сулимой, 4 арк.
- 61.Сведения о доходах общин РПЦ Ровенской области на протяжении 1985-1988 гг., 1 арк.
- 62.Сведения о Корецком монастыре на 1 января 1990 г., 1 арк.
- 63.Сведения о Корецком монастыре на 1 января 1991 г., 1 арк.
- 64.Сведения о проделанной работе по осуществлению контроля за соблюдением и применением законодательства о культах в 1981 году по Ровенской области уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Е. Сулимы, 2 арк.
- 65.Справка “О религиозной ситуации в Ровенской области”, составленная уполномоченным Советом по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Г. Личковахой, [1 января 1982 г.], 4 арк.
- 66.Справка о религиозной обстановке в г. Ровно, подготовленная уполномоченным Советом по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Г. Личковахой Ровенскому обкому КП Украины, 1973 г., 4 арк.
- 67.Указ патриарха Московского и всея Руси Пимена (Извекова) настоятельнице Корецкого монастыря игуменьи Наталии (Ильчук), 12 июня 1984 г., 1 арк.

Архів Волинської духовної семінарії

68.Репорт ректора Волинської духовної семінарії протоієрея Николая Тучемского архієпископу Волинському и Ровенському Панкратію (Кашперуку), 14 мая 1959 г., 2 арк.

69.Указ архієпископа Волинського и Ровенського Панкратія (Кашперука) преподавателю Волинської духовної семінарії протоієрею Алексію Соколовському, № 2261, 10 октября 1959 г., 1 арк.

Архів Дерманського жіночого монастиря

70.Письмо архієпископа Волинського и Ровенського Панкратія (Кашперука) настоятельнице Устенского [Дерманского] женского монастиря игуменьи Лукии, 13 октября 1958 г., 1 арк.

71.Список сестёр Свято-Троицкого Устенского монастиря, по состоянию на 1 января 1958 г., 10 арк.

72.Указ архієпископа Волинського и Ровенського Панкратія (Кашперука) настоятельнице Устенского женского монастиря игуменьи Лукии, 2 июля 1959 г., 1 арк.

73.Указ канцелярии архієпископа Волинського и Ровенського настоятельнице Устенского [Дерманского] женского монастиря игуменнии Лукии, № 3206, 2 декабря 1958 г., 1 арк.

Архів Корецького жіночого монастиря

74.Выписка из справочной книги о приходах и монастирях Волинской епархии, 1914 г., 1 арк.

75.Годовой отчёт о финансово-хозяйственной деятельности Корецкого женского монастиря за 1991 год, 11 арк.

76.Годовой отчёт о финансово-хозяйственной деятельности Корецкого женского монастиря за 1992 год, 12 арк.

- 77.Годовой отчёт о финансово-хозяйственной деятельности Корецкого женского монастыря за 1995 год, 11 арк.
- 78.Гражданский устав Корецкого Свято-Троицкого женского ставропигиального монастыря Московского патриархата. Принят 23 сентября 1991 г., 5 арк.
- 79.Послужной список сестёр Корецкого женского Воскресенско-Троицкого монастыря, 1946 г., 18 арк.
- 80.Приход денежных средств Корецкого женского монастыря в 1994 г., 1 арк.
- 81.Приход денежных средств Корецкого женского монастыря в 1995 г., 1 арк.
- 82.Приход денежных средств Корецкого женского монастыря в 1996 г., 1 арк.
- 83.Приход денежных средств Корецкого женского монастыря в 1999 г., 1 арк.
- 84.Прошение верующих людей г. Корец архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), 12 февраля 1957 г., 1 арк.
- 85.Прошение настоятельницы Корецкого монастыря игуменьи Наталии (Ильчук) уполномоченному Совету по делам религий при СМ УССР по Ровенской области Ю. Скупскому, № 52, 23 апреля 1990 г., 2 арк.
- 86.Прошение сестёр Корецкого женского монастыря архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), 10 февраля 1957 г., 1 арк.
- 87.Рапорт настоятельницы Корецкого женского монастыря архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), 18 мая 1957 г., 1 арк.
- 88.Рапорт настоятельницы Троицкого Корецкого женского монастыря монахини Людмилы (Вельсовской) архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), 15 декабря 1959 г., 1 арк.
- 89.Расход средств Корецкого женского монастыря в 1994 г., 2 арк.
- 90.Список насельниц бывшего Кременецкого женского монастыря, принятых в Корецкий женский монастырь, по состоянию на 10 августа 1959 г., 3 арк.
- 91.Список насельниц Корецкого женского монастыря, по состоянию на 15 сентября 1959 г., 10 арк.
- 92.Список насельниц Корецкого Свято-Троицкого женского монастыря за 1956 г., 14 арк.

- 93.Список насельниц Ставропигиального Свято-Троицкого Корецкого женского монастыря по состоянию на 1 января 1994 г., 6 арк.
- 94.Справка о Корецком монастыре, [9 апреля 1945 г.], 1 арк.
- 95.Указ архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) Ровенскому областному благочинному, протоиерею Григорию Коршуну, № 352, 28 февраля 1957 г., 1 арк.
- 96.Указ архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) Ровенскому областному благочинному, протоиерею Григорию Коршуну, № 1713, 28 июня 1957 г., 1 арк.
- 97.Указ архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука), № 5, 20 марта 1958 г., 1 арк.
- 98.Указ канцелярии архиепископа Волынского и Ровенского настоятельнице Корецкого женского монастыря монахине Людмиле (Вельсовской), № 2299, 17 октября 1959 г., 1 арк.

Архів Луцько-Волинського єпархіального управління

99. Спр. 3. Псаломщик Сергій Абрамович, 1923-1939 рр.
100. Спр. П-14. Дружина зниклого безвісти в ув'язненні священика Ірина Гардасевич, 1954-1958 рр.
101. Спр. 22. Митрофорний протоієрей Семен Говдій, 1944-1989 рр.
102. Спр. 54. Звіт Волинської духовної семінарії за 1959/1960 навчальний рік, 119 арк.
103. Спр. 55. Диякон Георгій Кульчинський, 1930-1956 рр.
104. Спр. 64. Господарська діяльність церковних громад Троїцького собору та інших храмів м. Луцьк, 1947-1969 рр., 94 арк.
105. Спр. 91. Священик Микола Война, 1938-1987 рр.
106. Спр. П-92. Вдова священика Ганна Авдієва, 1942-67 рр.
107. Спр. 157. Митрофорний протоієрей Євген Кульчинський, 1926-1951 рр.
108. Спр. 175. Протоієрей Леонтій Данилевич, 1928-1958 рр.

109. Спр. 336. Священик Володимир Ракс, 1925-1982 рр.
110. Спр. 398. Протоієрей Василь Данилевич, 1932-1983 рр.
111. Спр. 477. Вдова священика Ірина Гардасевич, 1921-1959 рр.
112. Спр. 478. Священик Павло Давидович, 1944-1979 рр.
113. Спр. 527. Священик Авксентій Рудіков, 1923-1941 рр.
114. Спр. 548. Священик Євсей Сльозко, 1921-1942 рр.
115. Спр. 599. Священик Володимир Данилевич, 1919-1942 рр.
116. Спр. 611. Священик Йосип Данилевич, 1939-1956 рр.
117. Спр. 657. Священик Володимир Рижковський, 1923-1973 рр.
118. Спр. 716. Священик Леонід Гардасевич, 1945-1946 рр.
119. Спр. 728. Протоієрей Сергій Кульчинський, 1936-1955 рр.
120. Спр. 734. Священик Дмитро Ящинський, 1920-1959 рр.
121. Спр. 740. Священик Сергій Яроцький, 1920-1939 рр.
122. Спр. 747. Священик Тит Яковкевич, 1922-1939 рр.
123. Спр. 759. Священик Михайло Яковлєв, 1921-1939 рр.
124. Спр. 805. Священик Георгій Якимович, 1923-1943 рр.
125. Спр. 1019. Священик Омелян Денисюк, 1930-1972 рр.
126. Спр. 1058. Священик Борис Атаманенко, 1932-1940 рр.
127. Спр. 1160. Священик Євген Герштанський, 1921-1941 рр.
128. Спр. 1214. Протоієрей Володимир Кульчинський, 1941-1980 рр.
129. Спр. 1232. Заштатний протоієрей Олександр Переверзєв, 1942-1986 рр.
130. Спр. 1285. Заштатний протоієрей Терентій Жовнір, 1945-1986 рр.
131. Спр. 1381. Священик Прокопій Авдієв, 1914-1943 рр.

132. Выписка из Журнала заседания Пенсионного комитета, утверждённого его святейшеством 19 июля 1950 г. за № 255, 2 арк.

133. Выписка из Журнала заседания Пенсионного комитета, утверждённого его святейшеством 14 августа 1950 г. за № 787, 2 арк.

- 134.Выписка из Журнала заседания Пенсионного комитета, утверждённого его святейшеством 10 ноября 1950 г. за № 1015, 4 арк.
- 135.Выписка из Журнала заседания Пенсионного комитета, утверждённого его святейшеством 4 января 1951 г. за № 12, 5 арк.
- 136.Выписка из Журнала № 9 заседания Учебного комитета при Священном Синоде, 28 сентября 1959 г., 2 арк.
- 137.Выписка из Журнала № 10 заседания Учебного комитета при Священном Синоде, 9 декабря 1959 г., 2 арк.
- 138.Движение духовенства по Волынской области в 1979 г., 1 арк.
- 139.Движение духовенства по Волынской области, [1 января 1980 г.], 1 арк.
- 140.(Денисенко) Філарет, патріарх. Життя і діяльність Київського митрополита Петра Могили, 1996 р. / (Денисенко) Філарет, 22 арк.
- 141.Допрос ставленнику диакону Александру Гардасевичу перед рукоположением во священника, 30 августа 1921 г., 1 арк.
- 142.Журнал № 13 засідання Священного Синоду Української православної церкви Київського патріархату від 15 березня 1996 р., 1 арк.
- 143.Журнал № 31 заседания Священного Синода РПЦ от 6 октября 1977 г., 2 арк.
- 144.Журнал № 37 заседания Священного Синода РПЦ от 8 сентября 1976 г., 1 арк.
- 145.Звернення до чесних пастирів і всієї волинської пастви єпископа Волинського і Луцького Варфоломія (Ващука), 26 червня 1990 р., 3 арк.
- 146.Инструкция председателя Пенсионного комитета при Св. Синоде епископа Можайского Макария преосвященному Волынскому и Ровенскому, 15 марта 1949 г., 4 арк.
- 147.Лист благочинного Дубенської округи протопресвітера Володимира Ковальського Волинській духовній консисторії, № 1594, 17 червня 1943 р., 1 арк.
- 148.Лист єпископа Тернопільського і Крем'янецького Марка (Петровци) архієпископу Волинському і Рівненському Варлааму (Іллюшенку), № 115, 27 марта 1989 р., 1 арк.

- 149.Лист секретаря Волинського єпархіального управління протоієрея В. Левковця церковній громаді церкви Воздвиження Чесного Хреста м. Луцька, № 801, 30 липня 1990 р., 1 арк.
- 150.Лист митрополита Львівського і Тернопільського Никодима (Руснака) архієпископу Волинському і Рівненському Даміану (Марчуку), 127, 7 лютого 1986 р., 1 арк.
- 151.Нагородний список псаломщика Павла Абрамовича, 27 січня 1930 р., 2 арк.
- 152.Нагородний список священника Бориса Яковкевича, 15 квітня 1935 р., 2 арк.
- 153.Национальный состав населения Волынской губернии по данным Волынского губернского статистического комитета, 1913 г., 1 арк.
- 154.Обращение архиерейского собора УПЦ к председателю Верховного Совета Украины, 6 сентября 1991 г., 2 арк.
- 155.Письмо Анны Комаревич архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), 30 ноября 1956 г., 2 арк.
- 156.Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Дамиана (Марчука) архиепископу Винницкому, № 666, 20 сентября 1966 г., 1 арк.
- 157.Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Дамиана (Марчука) архиепископу Новосибирскому и Барнаульскому Павлу, № 420, 3 июня 1970 г., 1 арк.
- 158.Письмо епископа Волынского и Луцкого Варфоломея (Ващука) книжному магазину № 153 “Москнига”, № 950, 20 августа 1990 г., 1 арк.
- 159.Письмо епископа Волынского и Луцкого Варфоломея (Ващука) наместнику Свято-Успенской Киево-Печерской лавры архимандриту Елевферию, № 640, 19 июня 1990 г., 1 арк.
- 160.Письмо епископа Волынского и Ровенского епископу Архангельскому и Холмогорскому, 15 апреля 1965 г., 1 арк.
- 161.Письмо епископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) Хозяйственному управлению при Священном Синоде РПЦ, № 215, 25 мая 1950 г., 1 арк.

162. Письмо епископа Луцкого и Волынского Варфоломея (Ващука) архиепископу Ровенскому и Острожскому Иринею (Середнему), № 734, 7 июля 1990 г., 1 арк.
163. Письмо заместителя секретаря Кировоградского епархиального управления протоиерея В. Затовского епископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), № 83, 9 марта 1966 г., 1 арк.
164. Письмо митрополита Таллиннского и Эстонского Алексия (Ридигера) архиепископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), № 876, 24 июня 1985 г., 1 арк.
165. Письмо митрополита Таллиннского и Эстонского Алексия (Ридигера) архиепископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), № 839, 30 июня 1986 г., 1 арк.
166. Письмо Михаила Яковлева протоиерею Александру Громадскому, 12 августа 1921 г., 1 арк.
167. Письмо заместителя Почаевской лавры архимандрита Севастиана (Пылыпчука) архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), 14 сентября 1959 г., 1 арк.
168. Письмо Попечительского совета Луцкого Троицкого собора высокопреосвященнейшему митрополиту Варшавскому и Волынскому и всея Польши Дионисию (Валединскому), 1927 г., 2 арк.
169. Письмо председателя Пенсионного комитета при Св. Синоде епископа Можайского Макария (Даева) преосвященному Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), № 188, 11 мая 1950 г., 1 арк.
170. Письмо председателя Пенсионного комитета при Священном Синоде Московской патриархии епископа Можайского Макария (Даева) епископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), 15 марта 1949 г., 4 арк.
171. Письмо председателя Хозяйственного управления при Священном Синоде РПЦ епископа Макария (Даева) епископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), № 528, 8 октября 1948 г., 1 арк.

172. Письмо псаломщика Павла Бояковского архиепископу Острожскому и Сарненскому Симону (Ивановскому), 7 сентября 1941 г., 1 арк.
173. Письмо секретаря Волынского-Ровенского епархиального управления, протоиерея В. Ганжука Винницко-Брацлавскому епархиальному управлению, № 558, 5 июля 1978 г., 1 арк.
174. Письмо секретаря канцелярии архиепископа Волынского и Ровенского, протоиерея Николая Струменского, 10 августа 1960 г., 1 арк.
175. Письмо секретаря Кировоградского епархиального управления, протоиерея В. Затовского епископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), № 83, 9 марта 1966 г., 1 арк.
176. Письмо секретаря Хмельницького епархиального управления, митрофорного протоиерея Ф. Полищука Волынскому епархиальному управлению, № 88, 5 марта 1966 г., 1 арк.
177. Письмо Учебного комитета при Священном Синоде архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), № 64, 19 октября 1959 г., 2 арк.
178. Письмо Хозяйственного управления Московской патриархии архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), № 612, 28 декабря 1959 г., 1 арк.
179. По Волынской епархии. Протоиерей Владимир Капустянский, 1983 г., 1 арк.
180. Положение о пенсиях и пособиях духовенству РПЦ и лицам, работающим по найму в церковных организациях, 1970 г., 8 арк.
181. Послужной список протоиерея Василия Буйницкого, 1982 г., 2 арк.
182. Протоиерей Александр Переверзев. Некролог, 1986 г., 1 арк.
183. Протокол соединённого заседания Волынского миссионерско-законоучительского комитета и о.о. председателей окружных миссионерских комитетов Варшавско-Холмской епархии, состоявшегося 26 и 27 июня 1932 года в Яблочинском Св. Онуфриевском монастыре под председательством его Блаженства, Блаженнейшего Дионисия, митрополита Варшавского и Волынского и всея Польши, 11 арк.

184. Прохання громадськості м. Луцька та членів Клубу української мови імені Т. Шевченка архієпископу Волинському і Рівненському Варлааму (Іллюшенку), 6 березня 1989 р., 1 арк.

185. Прохання священника Петра Огризка митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісієві (Валединському), 27 липня 1929 р., 1 арк.

186. Прошение архиепископа Волынского и Ровенского Дамиана (Марчука) Пенсионному комитету при Священном Синоде Московской патриархии, № 298, 28 мая 1984 г., 1 арк.

187. Прошение Корнилия Аврамчука епископу Волынскому и Ровенскому Николаю (Чуфаровскому), 3 сентября 1944 г., 1 арк.

188. Рапорт архиепископа Волынского и Ровенского Варлаама (Ильюшенка) патриарху Московскому и всея Руси Пимену (Извекову), № 1102, 19 ноября 1987 г., 1 арк.

189. Рапорт архиепископа Волынского и Ровенского Дамиана (Марчука) патриарху Московскому и всея Руси Пимену (Извекову), февраль 1978 г., 3 арк.

190. Рапорт архиепископа Волынского и Ровенского Дамиана (Марчука) Пенсионному комитету при Священном Синоде Московской патриархии, № 527, 29 июня 1976 г., 1 арк.

191. Рапорт архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) Ученому комитету при Священном Синоде Московской патриархии, № 1285, 9 июня 1959 г., 2 арк.

192. Рапорт епископа Волынского и Ровенского Варлаама (Ильюшенка) патриарху Московскому и всея Руси Пимену (Извекову), № 187, 13 марта 1987 г., 1 арк.

193. Рапорт епископа Волынского и Ровенского Палладия (Каминского) председателю Пенсионного комитета архиепископу Можайскому Макарию, № 594, 18 марта 1955 г., 1 арк.

194. Распределение по благочиниям Волынской-Ровенской епархии 20000 рублей, составляющих “Пенсионный фонд патриархии” за второе полугодие 1950 г., 2 арк.

- 195.Решение Совета Луцкого Крестовоздвиженского братства, 21 февраля 1874 г., 1 арк.
- 196.Рішення “Про надання в користування споруд, віднесених до пам’яток історії та культури” виконавчого комітету Волинської обласної ради народних депутатів, № 178, 27 серпня 1990 р., 1 арк.
- 197.Сведения о клириках Волынской-Ровенской епархии, имеющих ученую степень по духовной линии, состоянием на 15 августа 1970 г., 1 арк.
- 198.Сведения по Волынской-Ровенской епархии по состоянию на 1 июля 1985 г., 2 арк.
- 199.Список № 1 денежных переводов от Волынского-Ровенского епархиального управления в г. Луцк, ул. Плеханова № 1, сданных Луцкому почтамту 9 ноября 1988 г. Пенсии за 4-ый квартал 1988 г., 3 арк.
- 200.Список духовенства и приходов Волынской-Ровенской епархии состоянием на 1 января 1972 г., 1 арк.
- 201.Список лиц, получивших единовременные пособия в 1953 г. по Волынской-Ровенской епархии, 1-3 арк.
- 202.Список на выдачу подъемных на переселение из Устенского (Дерманского) монастыря в Корецкий монастырь, 6 июля 1960 г., 1-4 арк.
- 203.Список надетатових священників та дияконів, що замешкують на терені Волинської єпархії, 19 липня 1943 р., 1 арк.
- 204.Список насельников Почаевской Свято-Успенской лавры по состоянию на 1 января 1984 г., 1-4 арк.
- 205.Список новооткрытых приходов по Волынской-Ровенской епархии начиная с 1 января 1988 г. по 15 ноября 1988 г., 1 арк.
- 206.Список пенсионеров Волынской-Ровенской епархии за 1952 год, 6 арк.
- 207.Список православних парафій Крем’янецької округи, яким необхідне замовлення печаток, [лютий 1942 р.], 1 арк.
- 208.Список священнослужителей Волынской епархии, состоящих за штатом по состоянию на 1 июля 1969 г., 9 арк.

- 209.Список священнослужителей и церковных советов участников Великой отечественной войны 1941-1945 гг. по Волынско-Ровенскому епархиальному управлению, 50 арк.
- 210.Телеграмма епископа Пензенского и Саранского Серафима (Тихонова) епископу Волынскому Ровенскому Варлааму (Ильюшенку), 12 января 1987 р., 1 арк.
- 211.Указ архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) настоятелю Луцкого кафедрального собора, № 3217, 2 декабря 1958 г., 1 арк
- 212.Устав Луцького Хрестовоздвиженського братства, 1920 р., 1-2 арк.
- 213.Wykazy parafjalne cerkwi Zmartwychwstania wsi Holyszow powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 214.Wykazy parafjalne cerkwi Bozego Narodzenia m. Klewań powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 215.Wykazy parafjalne cerkwi Narodzenia Matki Boskiej wsi Cehowa powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 216.Wykazy parafjalne cerkwi Narodzenia Matki Boskiej wsi Raczyn powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 217.Wykazy parafjalne cerkwi Narodzenia najSw. Marii Panny wsi Pulhany powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 218.Wykazy parafjalne cerkwi Narodzenia najSw. Marii Panny wsi Raczyn powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 219.Wykazy parafjalne cerkwi Narodzenia najSw. Marii Panny wsi Woronczyn powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 220.Wykazy parafjalne cerkwi Narodzenia NajSw. Matki Boskiej wsi Zarzycka powiatu Rówińskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 221.Wykazy parafjalne cerkwi Narodzenia Najswietszej Panny Marii wsi Merwy powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.
- 222.Wykazy parafjalne cerkwi Nierukotwornego Spasa wsi Kołpytowa powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 арк.

223. Wykazy parafjalne cerkwi Opieki Matki Bożej wsi Arestowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
224. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. ap. Piotra i Pawła wsi Haliczany powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
225. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Apost. Piotra i Pawła m-ka Miedzyrzeca powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
226. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Archistratego Michała wsi Bodiaczowa powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
227. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Dymitra Męczenika wsi Wielka Klecka powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
228. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Dymitra wsi Korzysci powiatu Rowieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
229. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Dymitra wsi Lipa powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
230. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Dymitra wsi Ozdziutycze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
231. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Dymitrego m. Druzkopola powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
232. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Eljasza wsi Doroginicze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
233. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Heorgia wsi Kołodunki powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
234. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Iiasza wsi Podlisky powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
235. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Ioana Miłosciwego wsi Nowostawce powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
236. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Ioanna Bogosłowa wsi Babina powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

237. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Ioanna Bogosłowa wsi Babina powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
238. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Ioanno-Zaczatiewskiej wsi Zaborola powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
239. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Jakuba wsi Żawrowa powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
240. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Jana Teołoga wsi Hołownicy powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
241. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Jana Złatoustego wsi Kryłowa powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
242. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Jerzego m. Beresteczka powiatu Horochowskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
243. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Jerzego wsi Drozdowa powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
244. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Jerzego wsi Grabow powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
245. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Kosmy i Damiana wsi Nowego Korca powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
246. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Krzyzskiej wsi Szelwowa powiatu Horochowskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
247. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Łukasza wsi Serniczek powiatu Horochowskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
248. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michaiła Archistratiha wsi Żytyn Wielki powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
249. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michała i Wniebowziecia najSw. Marii Panny wsi Liniowa i Bubnowa powiatu Horochowskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.
250. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michała m-ka Hoszczy powiatu Rówieńskiego, sporządzone w 1938 roku, 7 apk.

251. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michała wsi Błudowa powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
252. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michała wsi Buzany powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
253. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michała wsi Kisielyna powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
254. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michała wsi Koniuchy powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
255. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michała wsi Mirkow powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
256. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Michała wsi Smoława powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
257. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołaja m. Berezne powiatu Kostopolskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
258. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołaja wsi Grodek powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
259. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołaja wsi Kniaże powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
260. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołaja wsi Kornin powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
261. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołaja wsi Kustynia powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
262. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołaja wsi Peresopnicy powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
263. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołaja wsi Zastawie powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
264. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołaja wsi Zwiniacze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

265. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołajewskiej m. Korca powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
266. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mikołajewskiej wsi Ohłopowa powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
267. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Mykołaja wsi Skobelki powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
268. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Nikołaja osady Kłewań powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
269. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Nikołaja wsi Nowosiolki powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
270. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Onufrego wsi Chorow powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
271. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Paraskewy Piatnicy wsi Ponebela powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
272. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Paraskiewiewy wsi Kobylki powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
273. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Paraskiewy Piatnicy wsi Korosciatyna powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
274. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Paraskiewy Piatnicy wsi Lipek powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
275. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Paraskiewy wsi Daniczowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
276. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Paraskiewy wsi Majkow powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
277. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Paraskiewy wsi Niewirkowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
278. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Paraskiewy wsi Nowego Korca powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

279. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Piotra i Pawła wsi Kwasiłowa-Czeskiego powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

280. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Podniesienia wsi Jezierce powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

281. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Błudowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

282. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Broniki powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

283. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Holatyna powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

284. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Hruszwicy powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

285. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Kołowerty powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

286. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Krajow powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

287. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Kruchenicze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

288. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Mniszyna powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

289. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Obarowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

290. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Omelany Wielkiej powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

291. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Oryszcze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

292. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Porwancze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

293. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Swiniuchy powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
294. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Wilgora powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
295. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowskiej wsi Zajsczyć powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
296. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Pokrowy M. B. wsi Zboryszow powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
297. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Przemienienia i Sw. Bogojawlenskiej wsi Bozow i Oszczow powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
298. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Przemienienia Pańskiego m. Lokacze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
299. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Przemienienia Pańskiego wsi Aleksandria powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
300. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Przemienienia Pańskiego wsi Kwasowa powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
301. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Przemienienia Pańskiego wsi Orzewa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
302. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Soboro Bogorodicznej wsi Buzkowicze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
303. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Troickiej wsi Horbakowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
304. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Troickiej wsi Miłostowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
305. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Troicy wsi Basowego-Kata powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
306. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy m. Beresteczka powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

307. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy wsi Derewiane powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
308. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy wsi Korytnicy powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
309. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy wsi Kozak powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
310. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy wsi Lobaczowki powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
311. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy wsi Mysliny powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
312. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy wsi Posiagwy powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
313. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy wsi Rzeczycy powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
314. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Trojcy wsi Szpikołosy powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
315. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Uspienskiej miasta Równego powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
316. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Woskresieńskiej Sobornej miasta Równego powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
317. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Woskresieńskiej wsi Pawłowicze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
318. Wykazy parafjalne cerkwi Sw. Wwiedieńskiej wsi Pieczychwosty powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
319. Wykazy parafjalne cerkwi Swiatej Paraskewy wsi Pustomyty powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.
320. Wykazy parafjalne cerkwi Swiato-Uspienskiej wsi Karajewicz powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

321. Wykazy parafjalne cerkwi Swietego Michała wsi Nowożukowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

322. Wykazy parafjalne cerkwi Swietej Trojcy wsi Horyńgradu powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

323. Wykazy parafjalne cerkwi Swieto-Paraskiewiewskiej wsi Malego-Żytyna powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

324. Wykazy parafjalne cerkwi Swieto-Woskresieńskiej wsi Kozlina powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

325. Wykazy parafjalne cerkwi Swieto-Woskresieńskiej wsi Nowego-Dworu powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

326. Wykazy parafjalne cerkwi Uspienskiej wsi Dorogobuza powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

327. Wykazy parafjalne cerkwi Wniebowstąpienia Pańskiego wsi Buhryn powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

328. Wykazy parafjalne cerkwi Wniebowstąpienia Pańskiego wsi Rzadrowka powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

329. Wykazy parafjalne cerkwi Wniebowstąpienie Pańskie wsi Wujkowicze powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

330. Wykazy parafjalne cerkwi Wniebowzicia najSw. Marii Panny wsi Andrusijowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

331. Wykazy parafjalne cerkwi Wniebowziencia najSw. Marii Panny wsi Glinska powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

332. Wykazy parafjalne cerkwi Zaczacia Sw. Anny wsi Podberezie powiatu Horochowskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

333. Wykazy parafjalne cerkwi Zwiastowania wsi Biolowa powiatu Rówieńskiego, sporadzone w 1938 roku, 7 apk.

Архів Луцького Троїцького собору

334.Отчёт прихода и расхода денежных поступлений по Луцкому собору с 1 апреля 1935 г. по 1 апреля 1938 г., 2 арк.

335.Сводка прихода сумм Луцкого Свято-Троицкого собора за 1932 г., 2 арк.

Архів Львівсько-Сокальського єпархіального управління

336.Доклад епископа Львовского и Тернопольского Григория (Закаляка) патриарху Московскому и всея Руси Алексию (Симанскому), № 992, 3 декабря 1962 г., 3 арк.

337.Доклад о состоянии Львовско-Тернопольской епархии в 1983 году архиепископа Львовского и Тернопольского Никодима, № 43, 20 января 1984 г., 8 арк.

338.Доклад о состоянии Свято-Успенской Почаевской лавры за 1983 г. архиепископа Львовского и Тернопольского Никодима (Руснака) патриарху Московскому и всея Руси Пимену (Извекову), № 45, 20 января 1984 г., 5 арк.

339.Йосиф, архієпископ Івано-Франківський і Коломийський. Двадцятип'ятилітній ювілей Львівського собору 1946 р., 11 арк.

340.Наказ архієпископа Львівського і Тернопільського Панкратія (Кашперука), № 505, 20 березня 1953 р., 1 арк.

341.Письмо митрополита Крутицкого и Коломенского Пимена (Извекова) епископу Львовскому и Тернопольскому Григорию (Закаляку), № 130, 20 февраля 1964 г., 1 арк.

342.Письмо митрополита Таллиннского и Эстонского Алексия (Ридигера) митрополиту Львовскому и Тернопольскому Николаю (Юрыку), № 1068, 5 июля 1983 г., 1 арк.

343.Політило Віталій, протоієрей. Слово на ювілей 25-річчя возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою, 16 травня 1971 р., 6 арк.

344.Приход и расход денежных средств по Львовско-Тернопольской епархии за 1986 г., 2 арк.

345.Рапорт архиепископа Львовского и Тернопольского Палладия (Каминского) председателю Пенсионного комитета архиепископу Можайскому Макарию, № 1987, 24 декабря 1959 г., 1 арк.

Архів Межирицького чоловічого монастиря

346.Свідोцтво про реєстрацію статуту Межирицького Свято-Троїцького монастиря Рівненської єпархії, № 148, 28 листопада 1991 р., 1 арк.

Архів Обицького жіночого монастиря

347.Послужной список сестёр Свято-Николаевского Обыцкого женского монастиря за 1940 год, 14 арк.

Архів Рівненсько-Острозького єпархіального управління

348.Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Варлаама (Ильюшенка) настоятельнице Свято-Троицкого Ново-Голутвицкого монастыря игуменьи Ксении, № 1283, 2 ноября 1989 г., 1 арк.

349.Письмо архиепископа Новосибирского и Барнаульского Павла архиепископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), № К-156, 21 мая 1970 г., 1 арк.

350.Письмо архиепископа Смоленского и Калининградского Кирилла (Гундяева) архиепископу Волынскому и Ровенскому Варлааму (Ильюшенку), № 469, 3 октября 1989 г., 1 арк.

351.Письмо уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Г. Личковахи уполномоченному Совету по делам религий при СМ СССР по Ленинградской области, № 8, 14 августа 1973 г., 1 арк.

352.Письмо управляющего делами Московской патриархии митрополита Таллиннского и Эстонского Алексия (Ридигера) архиепископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), № 1253, 1 сентября 1980 г., 1 арк.

353.Протокол № 3 зустрічі представників влади Рівненського району із духовенством Рівненського благочинія від 5 червня 1992 р., 2 арк.

354.Протокол епархіального зібрання духовенства та мирян Рівненської єпархії УПЦ від 17 жовтня 1991 р. 1 арк.

355.Сведения о возрасте и образовании служителей культа по Волынской области, состоянием на 1 января 1977 г., 1 арк.

356.Спис дяків Рівненсько-Крем'янецької єпархії, що мають ставитись на іспит, березень 1943 р., 1 арк.

357.Указ канцелярії архієпископа Волынского и Ровенского благочинному церквей Любомльського району Волынской области протоієрею Олександрю Стаховському, № 14, 3 января 1969 г., 1 арк.

358.Указ канцелярії архієпископа Волынского и Ровенского благочинному церквей Рожищанського району Волынской области протоієрею Симеону Говдию, № 91, 26 февраля 1970 г., 1 арк.

359.Указ канцелярії архієпископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) настоятельнице Корецкого монастиря монахине Людмиле (Вельсовской), № 1828, 5 сентября 1960 г., 1 арк.

360.Характеристика Василя Янчара, 1973 р., 1 арк.

Архів родини Кульчинських

361.Автобіографія о. Владимира Кульчинського, 30 августа 1966 г., 2 арк.

362.Кульчинський Ф., протопресвітер. Мій життєпис (у скороченні), 2 арк.

Архів родини Малюжинських

363.Програм вечеру, улаштованого вихованцями Волинської духовної семінарії в салі Саможондової гімназії 15 лютого 1926 р. на користь незаможних вихованців тієї ж семінарії, 1 арк.

364.Службовий реєстр протоієрея Миколи Малюжинського, 1943 р., 4 арк.

Архів священика Юрія Бакуна

365.Послужной список архимандрита Почаевской Свято-Успенской лавры Мелитона (Ярмуся), 1940 г., 2 арк.

Архів управління у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації

366.Послужний список священика Мирона Кицюка, 1944 р, 1 арк.

Архів УСБУ у Волинській області

367. Спр. 453. Огляд політ-економічного стану Волинської області УРСР, 1950 р., 28 арк.

Архів церкви с. Колоденка Рівненського району Рівненської області

368.Клировая ведомость Свято-Гергиевской церкви села Колоденки Ровенского уезда Волынского воеводства за 1933 г., 7 арк.

369.Справка, выданная уполномоченным Совета по делам РПЦ при Ровенском облвыконкоме М. Головатым священнику Дмитрию Береговичу, Ч. 24-041, 5 сентября 1944 г., 1 арк.

Архів церкви с. Глинськ Здолбунівського району Рівненської області

370.Клировая ведомость Свято-Успенской церкви с. Глинск Ровенского уезда Волынской епархии за 1934 г., 7 арк.

Волинський краєзнавчий музей

371. ДМ-24199. Відозва “До всечеснішого духовенства і вірних на всіх визволених землях України” адміністратора Автокефальної православної церкви на визволених землях України, архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського), 26 січня 1942 р., 1 арк.

372. РА-6414/1. Звернення митрополита Варшавського і Волинського і всієї Польщі Діонісія (Валединського) до духовенства та вірних, жовтень 1929 р., 2 арк.

373. РА-3808, КВ-48231. Обіжник Волинської духовної консисторії, ч. 12179, 17 грудня 1928 р., 1 арк.

Державний архів Волинської області

374. Ф. 1 Волинський обласний комітет Комуністичної партії України 1944-1991 рр.
оп. 1.

Спр. 26. Протоколи засідань бюро 1944 р., 165 арк.

375. Спр. 27. Протоколи засідань бюро 1944 р., 128 арк.

376. Спр. 28. Протоколи засідань бюро 1944 р., 138 арк.

377. Спр. 29. Протоколи засідань бюро 1944 р., 149 арк.

378. Спр. 50. Протоколи засідань бюро 1945 р., 340 арк.

379. оп.3

Спр. 7. Виписки з протоколів засідань Волинського обкому КП(б)У 1940 р., 219 арк.

380. Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк 1919-1939 рр.

оп. 9.

Спр. 98. Прийняття польського громадянства православними священиками, 1923-1925 рр., 80 арк.

381. Спр. 112. Списки православного духовенства і парафій у повітах, 1923 р., 284 арк.

382. Спр. 162. Розпорядження Міністерства віровизнань про усунення з служби неблагонадійних православних священиків. Відомості про кількість населення і кількість парафій римо-католицького віросповідання за 1924 р., 3 арк.

383. Спр. 549. Інформації повітових староств про православне духовенство, 1936 р., 37 арк.

384. Спр. 699. Матеріали з'їзду православних українців, що відбувся 5 червня 1927 р., 275 арк.

385. Спр. 2967. Листування з Міністерством внутрішніх справ і Міністерством віровизнань і публічної освіти про службу в Православній церкві польською, українською та російською мовами, 1935-1939 рр., 110 арк.

386. Спр. 2994. Службова справа священика Володимира Данилевича, 1935-1939 рр., 14 арк.

387. Спр. 3032. Службова справа священика Івана Панчука, 1935-1939 рр., 36 арк.

388. Спр. 3066. Списки священиків, які закінчили відділ православної теології Варшавського університету і характеристики на них, 1935-1936 рр., 64 арк.

389. Спр. 4195. Облікові картки на духовенство Волинського воєводства, 1937-1939 рр., 132 арк.

390. Спр. 4768. Статистичні дані про кількість православних парафій, церковної землі і священиків воєводства, 1939 р., 58 арк.

391. Ф. 54 Луцьке повітове Товариство «Просвіта» 1920-1939 рр.

оп. 1.

Спр. 125. Протоколи загальних зборів за 1929-1931 рр., звіт про діяльність філії «Просвіти» в с. Романів за 1928 р. Листування з філією про дозвіл на проведення зборів та шевченкових свят, 1926-1931 рр., 17 арк.

392. Ф. 60 Українська парламентарна репрезентація на Волині, м. Луцьк 1923, 1926-1927, 1931-1939 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Заяви, листи послу П. Певному про сприяння в наданні роботи, відкритті українських шкіл, Службу Божу українською мовою, 1931-1933 рр., 214 арк.

393. Спр. 2. Звіт про мітинг українських послів в сеймі в Рівному, його резолюція, документи про дії протоієрея Д. Сайковича – священика московського напрямку, 1934 р., 11 арк.

394. Спр. 3. Листування з окружною управою ВУО про проведення дня пам'яті Ю. Пілсудського, С. Петлюри, листи послу С. Тимошенку та відповіді на них, 1936-1937 рр., 275 арк.

395. Спр. 5. Листування з послом С. Тимошенко про надання матеріальної допомоги в будівництві церков та інш. питань, 1936 р., 317 арк.

396. Спр. 9. Заяви, листи С. Тимошенку про надання допомоги у наведенні порядку в парафіях, 1936-1937 рр., 307 арк.

397. Ф. 63 Луцька управа Товариства прихильників православної освіти і охорони традицій православної віри імені Петра Могили, м. Луцьк 1931-1939 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Протокол Установчих зборів Товариства від 19 листопада 1931 р., фінансовий звіт, журнал «За соборність», 1931 р., 18 арк.

398. Спр. 3. Листування з митрополитом Діонісієм, Луцьким повітовим староством та іншими організаціями про Службу Божу українською мовою в селах, про пожертву голодуючим на Великій Україні, звіт про роботу Товариства, 1931-1933 рр., 280 арк.

399. Спр. 4. Декларації про вступ в члени Товариства, 1931-1939 рр., 148 арк.

400. Спр. 8. Листування з відділами Товариства про прийом нових членів. Протоколи організаційних зборів у Рівному, Крем'янці, 1932-1939 рр., 31 арк.

401. Спр. 14. Протоколи зборів членів Товариства, списки присутніх, передплатників журналу «За соборність», 1933 р., 30 арк.

402. Спр. 16. Протоколи засідання управи Богословської секції при Товаристві, списки членів секції, 1935-1939 рр., 32 арк.

403. Ф. 198 Округова управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк 1927-1939 рр.

оп. 1.

Спр. 3. Статут «Союзу українок», статут Волинського видавничого товариства «Лучеськ», інструкції і розпорядження окружної управи ВУО. Списки нерухомого майна Луцького православного братства Святого Хреста. Списки прибутків православних парафій на Волині, 1931-1937 рр., 103 арк.

404. Спр. 6. Листування з управами «Рідних Хат», з парафіями, з радами ВУО з організаційних питань, протоколи повітових зборів членів ВУО і «Рідних Хат», 1931-1932 рр., 387 арк.

405. Ф. 199 Редакція газети «Українська нива», м. Луцьк Волинського воєводства 1926-1939 рр.

оп. 2.

Спр. 1. Листування з Українським товариством допомоги емігрантам, установами і громадянами, 1926-1927 рр., 187 арк.

406. Спр. 2. Листування з УЦК, «Просвітою» та іншими організаціями про вміщення статей в газеті, 1928-1936 рр., 294 арк.

407. Спр. 4. Листування з УЦК, «Просвітою» та іншими організаціями, 1928-1938 рр., 241 арк.

408. Ф. 390 Володимир-Волинське повітове Товариство «Просвіта» 1919-1933 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Заяви уповноважених сіл про дозвіл організації товариств у селах та хат-читалень та інформації про створення хат-читалень, 1920-1922 рр., 102 арк.

409. Ф. р-393 Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, м. Луцьк, з 1966 р. – уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області, м. Луцьк 1945-1991 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Директивні вказівки уповноваженого Ради у справах Православної церкви при РНК СРСР, облвиконкому, 1944-1945 рр., 63 арк.

410. Спр. 2. Відомості про діяльність церкви і діяльність духовенства за 1945 р., 168 арк.

411. Спр. 4. Справа про реєстрацію Зимненського жіночого монастиря, 1945-1949 рр., 275 арк.

412. Спр. 8. Інструктивні листи і роз'яснення Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР, 1946 р., 39 арк.

413. Спр. 10. Навчальні плани і програми православних богословських курсів у Луцьку, 1946 р., 181 арк.

414. оп. 2.

Спр. 2. Журнали педагогічних зборів правління Волинської православної духовної семінарії, анкети слухачів і викладачів семінарії, 1946-1947 рр., 91 арк.

415. Спр. 4. Звіт Волинської православної духовної семінарії в Луцьку за 1946/1947 навчальний рік, 40 арк.

416. Спр. 10. Листування з уповноваженим у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР, УРСР, райвиконкомом про стан церков, особовий склад духовенства та ін., 1948 р., 248 арк.

417. Спр. 11. Листування з єпархіальним управлінням з питань стану і діяльності церков, 1948 р., 285 арк.

418. Спр. 13. Журнали педагогічних зборів правління Волинської православної духовної семінарії і списки слухачів семінарії на 1 січня 1948 р. і 10 грудня 1948 р., 181 арк.

419. Спр. 18. Журнали педагогічних зборів правління Волинської православної духовної семінарії, 1949 р., 65 арк.

420. Спр. 24. Листування з єпархіальним управлінням з питань стану і діяльності церков і духовенства, 1950 р., 89 арк.

421. Спр. 25. Списки й анкети на вступників у православну духовну семінарію у 1950 р., 54 арк.

422. Спр. 26. Звіт про Волинську православну духовну семінарію в Луцьку за 1949/1950 навчальний рік, 36 арк.

423. Спр. 30. Журнали педагогічних зборів правління Волинської православної духовної семінарії, 1951 р., 22 арк.

424. Спр. 39. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим Ради на місцях, 1958 р., 64 арк.

425. Спр. 40. Копії журналів педагогічних зборів правління Волинської православної духовної семінарії у Луцьку, 1953 р., 53 арк.

426. Спр. 41. Звіт про Волинську православну духовну семінарію в Луцьку за 1952/1953 навчальний рік, 30 арк.
427. Спр. 43. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях, 1954 р., 64 арк.
428. Спр. 44. Копії журналів педагогічних зборів правління Волинської православної духовної семінарії у Луцьку, 1955 р., 82 арк.
429. Спр. 45. Звіт про Волинську православну духовну семінарію в Луцьку за 1953/1954 навчальний рік, 35 арк.
430. Спр. 54. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях, 1956 р., 55 арк.
431. Спр. 58. Звіт про Волинську духовну семінарію в Луцьку за 1955/1956 навчальний рік, 112 арк.
432. Спр. 62. Копії журналів педагогічних зборів правління Волинської духовної семінарії у Луцьку, 1957 р., 107 арк.
433. Спр. 68. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях, 1958 р., 107 арк.
434. Спр. 76. Копії журналів педагогічних зборів правління Волинської духовної семінарії у Луцьку, 1959 р., 117 арк.
435. Спр. 80. Інформація Волинської духовної семінарії про підготовку до початку 1959/1960 навчального року, 57 арк.
436. Спр. 82. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях, 1960 р., 205 арк.
437. Спр. 87. Постанови місцевих органів державної влади і партійних органів стосовно діяльності уповноваженого Ради на місцях, 1961 р., 33 арк.
438. Спр. 88. Циркулярно-інструктивні листи та інструкції Ради уповноваженим на місцях і листування з них. Том 1., 1961 р., 98 арк.
439. Спр. 89. Циркулярно-інструктивні листи, інструкції Ради уповноваженим на місцях і листування з них. Том 2., 1961 р., 94 арк.

440. Спр. 94. Рішення облвиконкому і райвиконкомів стосовно діяльності уповноваженого, інформації, довідки, повідомлення обкому КПУ, облвиконкому і райвиконкому про стан і діяльність релігійних об'єднань, 1962 р., 110 арк.
441. Спр. 95. Директивні листи, запити і вказівки Ради, зведені матеріали одночасного обліку релігійних об'єднань, характеристики учнів духовної семінарії, інформації й повідомлення Раді про духовну семінарію, релігійні об'єднання і служителів культу, 1962 р., 147 арк.
442. Спр. 100. Директивні вказівки і запити Ради, матеріали на зняття з реєстрації релігійних громад, інформації і повідомлення Раді і її уповноваженим в областях про стан і діяльність релігійних об'єднань в області, 1963 р., 348 арк.
443. Спр. 103. Директивні листи Ради, листування з Радою і її уповноваженими в областях про вступників у семінарію, з інших питань стосовно діяльності релігійних закладів і служителів культу, 1964 р., 198 арк.
444. Спр. 104. Інформаційні доповідні, довідки обкому КПУ облвиконкому про стан і діяльність релігійних об'єднань області, 1964 р., 28 арк.
445. Спр. 105. Журнали педагогічних зборів правління, звіт Волинської духовної семінарії за 1963/1964 навчальний рік, надіслані уповноваженому у 1964 р., 113 арк.
446. Спр. 114. Зведений річний інформаційний звіт про діяльність релігійних об'єднань області за 1961 р., 74 арк.
447. Спр. 122. Інформації і листування з Радою у справах релігій при РМ СРСР і УРСР про стан і діяльність релігійних громад на території області, 1966 р., 47 арк.
448. Спр. 126. Зведений річний статистичний звіт за 1966 р., 8 арк.
449. Спр. 131. Зведений річний статистичний звіт за 1967 р., 13 арк.
450. Спр. 137. Інформація Раді у справах релігій при РМ СРСР і УРСР про роботу з листами, заявами і скаргами, про підготовку до Всесоюзного з'їзду ЄХБ та ін., 1969 р., 18 арк.
451. Спр. 152. Зведений річний статистичний звіт за 1972 р., 7 арк.

452. Спр. 155. Інформації і доповідна записка про стан релігійної обрядовості в районах області, про порушення фінансово-господарської діяльності релігійними громадами області, 1973 р., 21 арк.
453. Спр. 161а. Річний статистичний звіт за 1969 р. , 16 арк.
454. Спр. 161в. Річний статистичний звіт за 1970 р., 14 арк.
455. Спр. 161д. Відомості про прибутки і витрати Волинсько-Рівненського єпархіального управління за 1971 р., про релігійні об'єднання, релігійну обрядовість в області, за 1971 р., 8 арк.
456. Спр. 176. Зведені дані про обрядовість, прибутки і витрати грошових засобів у релігійних об'єднаннях РПЦ і ЄХБ за 1975 р., 10 арк.
457. Спр. 183. Інформаційні звіти районів про роботу комісій сприяння райвиконкомам з дотримання законодавства про релігійні культу за 1976 р., 85 арк.
458. Спр. 184. Зведений річний статистичний звіт за 1976 р., 9 арк.
459. Спр. 191а. Річний звіт єпархіального управління за 1977 р., 37 арк.
460. Спр. 201. Інформаційні звіти районів про роботу комісій сприяння райвиконкомам з дотримання законодавства про релігійні культу за 1978 р., 51 арк.
461. Спр. 209. Річний звіт єпархіального управління за 1979 р., 35 арк.
462. Спр. 214. Інформація Раді у справах релігій при РМ СРСР і УРСР про проведення бесід з пресвітерами, про проходження релігійного свята «Пасха», про порушення законодавства про релігійні культу та ін. на території області у 1980 р, 47 арк.
463. Спр. 226. Річний звіт єпархіального управління за 1981 р., 30 арк.
464. Спр. 232. Інформація Раді у справах релігій при РМ СРСР і УРСР про стан культових будівель, розташованих у зоні маршруту іноземних туристів, про роботу з дотримання законодавства про релігійні культу та ін. у 1982 р., 37 арк.
465. Спр. 235 Річний звіт єпархіального управління за 1982 р., 40 арк.
466. Спр. 238. Зведений річний звіт про релігійні об'єднання і служителів культу за 1982 р., 47 арк.

467. Спр. 241. Інформації, пояснювальні записки Раді у справах релігій при РМ СРСР і УРСР про релігійну ситуацію і адміністративну практику в обслаті, про роботу з обліку і забезпечення належного збереження історичних і культурних цінностей, які знаходяться у користуванні релігійних об'єднань та ін. у 1983 р., 53 арк.

468. Спр. 243. Річний аналіз порушень законодавства про релігійні культу за 1983 р., 9 арк.

469. Спр. 244. Річний звіт єпархіального управління за 1983 р., 52 арк.

470. Спр. 248. Річний план роботи апарату уповноваженого Ради у справах релігій у Волинській області на 1984 р., 23 арк.

471. Спр. 253. Річний звіт єпархіального управління за 1984 р., 29 арк.

472. Спр. 256. Зведений річний звіт про релігійні об'єднання і служителів культу за 1984 р., 159 арк.

473. Спр. 262. Річний звіт єпархіального управління за 1985 р., 36 арк.

474. оп. 3.

Спр. 1. Листування з РНК СРСР і УРСР, міськрайвиконкомами у справах церкви, 1944 р., 74 арк.

475. Спр. 2. Листування з РНК УРСР, ОК КП(б)У, міськрайвиконкомами про кількість церков та їх діяльність та ін., 1945 р., 106 арк.

476. Спр. 3. Листування з РНК УРСР, ОК КП(б)У райвиконкомами про діяльність церков, про семінарію та ін., 1945-1946 рр., 51 арк.

477. Спр. 4. Листування з РНК УРСР, райвиконкомами у справах РПЦ, 1946 р., 133 арк.

478. Спр. 5. Листування з РНК УРСР, райвиконкомами у справах РПЦ, 1946 р., 257 арк.

479. Спр. 6. Розпорядження уповноважених Рад у справах РПЦ при РМ СРСР і УРСР, 1947 р., 152 арк.

480. Спр. 7. Листування з РМ УРСР, ОК КП(б)У про церкви, монастирі та ін., 1947 р., 202 арк.

481. Спр. 9. Листування з РМ УРСР, ОК КП(б)У і райвиконкомом діяльність церков, священнослужителів та ін., 1948 р., 200 арк.

482. Спр. 11. Листування з РМ УРСР, ОК КП(б)У і райвиконкомом діяльність церков, семінарії та ін., 1949-1950 рр., 162 арк.

483. Спр. 13. Звіти й інформації про діяльність церков і семінарії, 1950 р., 94 арк.

484. Спр. 15. Звіти й інформації уповноваженого, 1951 р., 156 арк.

485. Ф. 410 Секретаріат Українського посольського клубу в Луцьку 1922-1923 рр.

оп. 1.

Спр. 8. Журнал реєстрації вхідної і вихідної кореспонденції, 1922-1923 рр., 40 арк.

486. Ф. 522 Адвокат Григорій Степура в Луцьку 1922-1927 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Матеріали до історії українізації церкви на Західній Україні, 1922-1927 рр., 133 арк.

Державний архів Житомирської області

487. Ф. 1 Волинська духовна консисторія, м. Житомир Волинської губернії 1741-1921 рр.

оп. 42.

Спр. 422. Про звільнення псаломщика с. Оконськ Луцького повіту Євгена Кульчицького призначення псаломщика Уфимської єпархії Івана Троїцького, 1912 р., 13 арк.

488. оп. 47.

Спр. 212. Про утримання з дияконів Невірковця, Дидинського і Гардасевичапочаткової допомоги, виданої військовим шпиталем, 1917 р., 7 арк.

489. Спр. 541. Про скликання Всеукраїнського церковного собору в м. Київ, 1917 р., 42 арк.

490. Спр. 550. Про призначення членами консисторії протоієреїв Миколи Бурчак-Абрамовича, Арсенія Бордюговського, священників Іллі Ніколаєва, Дмитра Писаржевського і Петра Антоновича, 1917 р., 14 арк.

491. оп. 49.

Спр. 29. Про поминання церковної влади, 1919 р., 14 арк.

492. оп. 78.

Спр. 12. Послужні списки ченців і послушників Крем'янецького Богоявленського монастиря за 1906, 1907, 1909-1911 рр., 44 арк.

493. Спр. 522, Клірові відомості парафій четвертого благочинницького округу Крем'янецького повіту Волинської єпархії, 1917 р., 245 арк.

494. Ф. П-76 Житомирський обком КПУ

оп. 2.

Спр. 12. Агентурна справа "Осколки" (Доповідна записка начальника НКДБ про діяльність церковників на території області), 1944 р., 76 арк.

Державний архів Рівненської області

495. Ф. р-22 Рівненський гебйтскомісаріат 1941-1944 рр.

оп. 1.

Спр. 3. Відомчий вісник гебйтскомісаріату, м. Рівне, 1942 р., 22 арк.

496. Спр. 4. Урядовий вісник гебйтскомісаріату в м. Рівне, 1943 р., 72 арк.

497. Спр. 21. Список населення придатного для праці, але не працюючого (Клеванський район). Розпорядження про вербування робітників у Німеччину, про укладання шлюбів, про історичні пам'ятки, 1942 р., 57 арк.

498. Спр. 22. Відозва до українського народу про запис на роботу в Німеччину, 1941 р., 5 арк.

499. Спр. 53. Списки поселень, звіти про акти насильства над місцевим населенням в Острозькому районі, 1941-1943 рр., 114 арк.

500. Спр. 139. Протокол засідання шефів районів Рівненської округи, розпорядження про реєстрацію народжень, шлюбів і смерті, 1942 р., 54 арк.

501. Спр. 148. Звернення Полікарпа, архієпископа Луцького до духовенства України, 1942 р., 3 арк.

502. Спр. 231. Відношення про прописку, 1942 р., 149 арк.

503. Спр. 234. Списки осіб, яким гебітскомісар дав дозвіл на прописку в Рівному, 1942-1943 рр., 20 арк.

504. Ф. р-23. Гебітскомісаріат у Костополі 1938-1944 рр.

оп. 1.

Спр. 66. Заяви та автобіографії вчителів. Призначення вчителів у гімназії.

Списки вчителів Костопільського району, 1942 р., 131 арк.

505. Ф. р-28 Типографія Костопільські вісті [1942-1943 рр.]

оп. 1.

Спр. 4. Статті і замітки для газети, [1942-1943 рр.], 86 арк.

506. Спр. 11. Статті і замітки для газет, [1942-1943 рр.], 176 арк.

507. Спр. 12. Статті і замітки для газети, [1942-1943 рр.], 171 арк.

508. Спр. 15. Статті і замітки для газети, [1942-1943 рр.], 241 арк.

509. Спр. 16. Статті і замітки для газети, [1942-1943 рр.], 112 арк.

510. Спр. 17. Статті і замітки для газети, [1942-1943 рр.], 164 арк.

511. Спр. 21. Статті і замітки для газети, [1942-1943 рр.], 139 арк.

512. Спр. 25 Статті і замітки для газети, [1942-1943 рр.], 27 арк.

513. Ф. р-30 Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області 1936-1944 рр.

оп. 1.

Спр. 5. Постанови Третього надзвичайного Великого збору, Другого Великого збору ОУН, Третьої конференції ОУН СД, 1941-1943 рр., 67 арк.

514. Спр. 8. Конспект запису лекцій учасника вишколеної школи УПА «Підготовка до революції», [б. д.], 34 арк.

515. оп. 2.

Спр. 14. Німецька окупація України в 1918 р. Ліквідація УКП. Основи партизанської тактики, 109 арк.

516. Спр. 16. Новий тип борця-революціонера, розпорядження про встановлення адміністративної влади, конспіративна інструкція, 1942-1944 рр., 285 арк.
517. Спр. 32. Посібник для працівників служби безпеки. Звіт про рух збройних сил ворога у районах, про роботу групи Енея, інструкція про ставлення до чеського населення, [1942-1943 рр.], 306 арк.
518. Спр. 33. Звіти про роботу відділів УПА, інформації. Звіт про наскок німців на чоту Енея, 1943-1944 рр., 310 арк.
519. Спр. 35. Політична і господарська діяльність УПА, [1942-1944 рр.], 162 арк.
520. Спр. 36. Звіти, інформації з теренів, [1942-1944 рр.], 112 арк.
521. Спр. 37. Звіти, інформації, огляди суспільно-політичних подій, 1942-1944 рр., 120 арк.
522. Спр. 38. Щоденні рапортчики з сіл районів, 1944-1945, 129 арк.
523. Спр. 39. Акти і постанови польового суду, звіти про роботу у Мізоцькому районі, оперативні звіти, донесення про червоних партизан, 1943-1944 рр., 167 арк.
524. Спр. 41. “По Україні” суспільно-політичний звіт за вересень 1943 р., 17 арк.
525. Спр. 43. Інструкція з пропаганди, інформації про хід воєнних дій. “Що таке партизанка?”, “За самостійність” (брошура), [1943 р.], 116 арк.
526. Спр. 64. Відомості про кількість членів УПА. Пояснення успіхів наступу Червоної армії, [1943-1944 рр.], 64 арк.
527. Спр. 83. Щоденник члена Організації Українських Націоналістів (жителя Дермані...), 1942-1943 рр., 40 арк.
528. Спр. 94. Листівки, 1944 р., 106 арк.
529. Спр. 112. Матеріали про націоналістичну діяльність начальника штабу “Поліської Січи” Смородського, 1940-1943 рр., 23 арк.
530. Спр. 114. Протоколи допитів, виконані службою безпеки, 1948 р., 28 арк.
531. Спр. 117. Чорні листи служби безпеки ОУН-УПА, 1948-1949 рр., 299 арк.
532. Ф. 30 Рівненське повітове староство 1920-1930 рр.

Спр. 841. Спостережна справа за діяльністю Окружної управи ВУО у Рівному, 1932-1939 рр., 193 арк.

533. Ф. 33 Прокуратура Рівненського окружного суду м. Рівне Волинського воєводства 1921-1939 рр.

оп. 1.

Спр. 11. Справа звинувачення православного священика Нестеровича Костянтина у ворожому ставленні до польської влади, 1924-1925 рр., 23 арк.

534. Спр. 37. Справа звинувачення Сковронського Франциска в організації забастовки робітників лісової промисловості в Костополі з вимогами підвищення зарплати, 1928 р., 22 арк.

535. Спр. 49. Справа звинувачення священика Дольницького Миколи, 1929-1931 рр., 21 арк.

536. Спр. 70. Справа звинувачення Герба Здислава в нецензурних висловлюваннях про польський буржуазний уряд, 1930-1931 рр., 17 арк.

537. Спр. 505. Справа звинувачення Грабовецького Миколи у висловлюваннях проти польського буржуазного уряду і польської нації, 1938-1939 рр., 9 арк.

538. Спр. 586. Справа звинувачення Кульчинського Володимира у висловлюваннях проти польської влади, 1939 рр., 13 арк.

539. Спр. 2359. Справа про випадок передачі священиком Супруновичем Петром церковної землі в оренду, 1927-1928 рр., 29 арк.

540. Спр. 2685. Справа звинувачення священика Міщука Гната в розорюванні цвинтаря, 1935 р., 6 арк.

541. Спр. 3291. Справа звинувачення Теодора Герася у поміщенні в газеті «Наше життя» статті зі звинуваченнями на адресу священика, 1932 р., 41 арк.

542. Спр. 3525. Справа звинувачення Солтиса Максима та інших у висловлюваннях проти польської нації, 1937-1938 рр., 57 арк.

543. Спр. 4136. Справа звинувачення Осипчука Олексія у висловлюваннях проти священика, 1934 р., 2 арк.

544. Спр. 4165. Справа звинувачення священика Казновецького Серафима у висловлюваннях проти офіцерів Корпусу охорони пограниччя, 1938 р., 8 арк.

545. Спр. 4243. Справа звинувачення Дмитра Кондратюка в нецензурній одразі священика, 1926-1930 рр., 7 арк.

546. Спр. 5026. Справа розслідування заяви Федорчука Якова про зловживання священика Трофимлюка Омеляна, 1927-1931 рр., 27 арк.

547. Спр. 5787. Справа звинувачення священика Чайковського Феодосія у зловживаннях службовим становищем, 1933-1935 рр., 61 арк.

548. Спр. 5790. Справа розслідування зловживань, допущених у Рівненському магістраті, 1933-1934 рр., 24 арк.

549. Спр. 6070. Справа священика Чабана Федора, запідозреного у зловживанні службовим становищем, 1936-1937 рр., 86 арк.

550. Спр. 24280. Справа розслідування скарги священика Сілецького Сергія про поміщення в газеті “Нове село” статті компрометуючої його, 1933 р., 2 арк.

551. оп. 2.

Спр. 13. Справа звинувачення Туницького Феодора, Горнякова Платона та інших у приналежності до Комуністичної партії, 1925-1939 рр., 1167 арк.

552. Ф. р-52 Рівненська районова управа. Адміністративний відділ 1941-1943 рр.

оп. 2.

Спр. 1. Розпорядження гебітскомісара в Рівному про право ношення зброї, сільські зібрання, про збір теплого одягу та ін. Акт про передачу господарчого реферату новопризначеному урядовцю, 1941 р., 36 арк.

553. Ф. р-69 Округна “Просвіта” в Рівному 1926-1928, 1941-1943 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Протокол організаційних зборів Товариства “Просвіта” в с. Даничів, 1942 р., 2 арк.

554. Спр. 3. Списки працівників Округного управління в Рівному та членів районних “Просвіт”, 1942 р., 16 арк.

555. Спр. 8. Листи жертводавців на цілі “Просвіти”, 1942 р., 18 арк.

556. Спр. 9. Спис видачі печаток “Просвіт” Рівненської округи та списки одержаних членських посвідок, 1942 р., 10 арк.

557. Спр. 12. Список книжок та видань, переданих для Окружної «Просвіти» в Рівному для створення дитячих бібліотек, 1942 р., 17 арк.

558. Спр. 19. Оборотні відомості, 1942 р., 63 арк.

559. Спр. 29. Листування з міською управою про виділення коштів у зв'язку з відновленням діяльності Товариства, відомості внесення членських складок, оголошення про роботу бібліотеки-читальні, програма концерту на 25 і 26 грудня 1942 р., 1941-1942 рр., 17 арк.

560. Ф. р-77 Український центральний комітет допомоги бідним і військовополоненим українцям в м. Рівне 1942 р.

оп. 1.

Спр. 1. Листування з Камінь-Каширським комітетом помочі про роботу останнього та звільнення полонених і повідомлення голови м. Сарни про заснування окружного комітету помочі в м. Сарни замість комітету зимової помочі, 1942 р., 6 арк.

561. Ф. р-82 Костопільський окружний відділ Українського комітету допомоги бідним і військовополоненим українцям 1941-1944 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Обіжники та інші розпорядження з організації зимової допомоги і справоздання, 1941-1942 рр., 32 арк.

562. Спр. 2 Приходно-розхідні документи переходових сум комітету Зимової допомоги в Державному Банку. Виписки з рахунку “Комітету Зимової Допомоги в Костополі”, 1941 р., 47 арк.

563. Ф. р-106 Тимчасове управління в м. Рівне 1939-1940 рр.

оп. 1.

Спр. 6. Звіти про розподіл колишніх поміщицьких і монастирських земель у волостях Рівненського повіту, 1939 р., 7 арк.

564. Ф. р-204 Уповноважений Ради у справах Православної церкви при РМ УРСР у Рівненській області, з 1966 р. – уповноважений Ради у справах релігій при РМ СРСР у Рівненській області 1944-1981 рр.

оп. 11.

Спр. 1. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами з питань. Які стосувалися Церкви за 1944 р., 175 арк.

565. Спр. 2. Листування з райвиконкомами з питань укладення громадами типових угод на користування церковними будівлями і реєстрації церковних громад за 1944 р., 68 арк.

566. Спр. 4. Скарги і листування з питань, які стосуються Російської православної церкви за 1944 р., 50 арк.

567. Спр. 8. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами з питань, які стосуються Церкви за 1945 р., 66 арк.

568. Спр. 9. Листування з райвиконкомами з питання укладення з громадами типових угод на користування церковними будівлями і реєстрації церковних громад за 1945 р., 40 арк.

569. Спр. 10. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Російської православної церкви, 1945 р., 31 арк.

570. Спр. 11. Доповідь про роботу єпархіального управління, вказівки єпархіального архієрея, списки священнослужителів і священників за 1946 р., 39 арк.

571. Спр. 15. Листування з Радою, республіканським уповноваженим та іншими радянськими органами з питань, які стосуються Церкви за 1947 р., 37 арк.

572. Спр. 16. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Російської православної церкви, 1947 р., 47 арк.

573. Спр. 17. Скарги і листування з питань, які стосуються Російської православної церкви, 1947 р., 46 арк.

574. Спр. 18. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Православної церкви, проповіді, виголошені під час молебня, 1948 р., 332 арк.
575. Спр. 19. Листування з Радою, республіканським уповноваженим у справах Православної церкви і місцевими радянськими органами стосовно Церкви, 1948 р., 173 арк.
576. Спр. 21. Описи, які характеризують парафії Російської православної церкви в Рівненській області, 1948-1950 рр., 259 арк.
577. Спр. 22. Скарги і листування з питань, які стосуються Російської православної церкви, 1948 р., 97 арк.
578. Спр. 28. Реєстраційна справа релігійної громади православної церкви с. Хотинь Соснівського району, 1945-1948 рр., 25 арк.
579. Спр. 31. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Православної церкви, 1949 р., 49 арк.
580. Спр. 32. Скарги і листування з питань, які стосуються Російської православної церкви, 1949 р., 80 арк.
581. Спр. 34. Відомості про основні парафії і приписні пункти, реєстрацію церков і особовий склад духовенства Рівненської області станом на 24 березня 1949 р., 179 арк.
582. Спр. 42. Рішення облвиконкому про зняття з обліку релігійних громад і передачу будівель молитовних домів у відання райвиконкому, 1950-1955 рр., 91 арк.
583. Спр. 43. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Російської православної церкви, список молитовних будинків області, 1950 р., 75 арк.
584. Спр. 44. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами з питань, які стосуються Церкви за 1950 р., 73 арк.

585. Спр. 45. Довідки про економічний стан і кількісний склад, про прибутки і податки з монастирів, які знаходяться на території Рівненської області, 1950 р., 48 арк.
586. Спр. 55. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами з питань, які стосуються Церкви за 1951 р., 85 арк.
587. Спр. 56. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Російської православної церкви, 1951 р., 68 арк.
588. Спр. 57. Характеристики церковних парафій Православної церкви Гощанського та інших районів Рівненської області, автобіографії священників, 1951 р., 283 арк.
589. Спр. 58. Описи, які характеризують парафії Російської православної церкви в Рівненській області, 1951 р., 199 арк.
590. Спр. 59. Описи, які характеризують парафії Російської православної церкви в Рівненській області, автобіографії служителів релігійних культів, 1951 р., 305 арк.
591. Спр. 63. Скарги, листування з питань, які стосуються Російської православної церкви, 1951 р., 69 арк.
592. Спр. 71. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами з питань, які стосуються Церкви за 1951 р., 126 арк.
593. Спр. 72. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Російської православної церкви, відомості про требовиконання в Рівненській області, 1952 р., 73 арк.
594. Спр. 73. Скарги, листування з питань, які стосуються Російської православної церкви, 1953 р., 175 арк.
595. Спр. 74. Списки насельниць Троїцького Дерманського (Устенського) жіночого монастиря, 1952-1960 рр. 116 арк.
596. Спр. 77. Циркуляри, накази єпархіального управління, рапорти священнослужителів про призначення і переміщення, 1953 р., 104 арк.
597. Спр. 79. Скарги з питань, які стосуються Російської православної церкви, 1953 р., 205 арк.

598. Спр. 81. Статут православних церковних братств, інструкції єпархіального управління, рапорти і прохання священнослужителів, 1954 р. 186 арк.
599. Спр. 82. Листування з Радою, республіканським уповноваженим у справах Православної церкви і місцевими радянськими органами стосовно Церкви за 1954 р., 280 арк.
600. Спр. 83. Скарги з питань, які стосуються Російської православної церкви, 1954 р., 264 арк.
601. Спр. 85. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами з питань, що стосуються Церкви уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у Рівненській області 1955 р., 154 арк.
602. Спр. 86. Статистичні звіти єпархії Рівненської області, вказівки єпархіального управління, рапорти і прохання священнослужителів, 1955 р., 201 арк.
603. Спр. 88. Скарги з питань, які стосуються Російської православної церкви, 1955 р., 180 арк.
604. Спр. 92. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами з питань, які стосуються Церкви, 1956 р., 145 арк.
605. Спр. 94. Довідки, відомості уповноваженого Ради про стан і діяльність, прибутки парафій Російської православної церкви, монастирів і духовенства Рівненської області, 1956-1958 рр., 146 арк.
606. Спр. 101. Відомості, інформація, донесення про православні церкви і молитовні будинки, релігійні громади ЄХБ, адвентистів, списки учнів Волинської і Київської духовних семінарій 1957 р., 272 арк.
607. Спр. 105. Скарги з питань, які стосуються релігійних культів, 1957 р., 110 арк.
608. Спр. 110. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами з питань, які стосуються Російської православної церкви, відомості, інформації про православні церкви, молитовні будинки, списки учнів Волинської і Київської духовних семінарій, 1958 р., 346 арк.

609. Спр. 116. Листування з Радою, уповноваженим Ради у справах РПЦ при РМ УРСР, партійними і радянськими органами про діяльність релігійних об'єднань, 1959 р., 316 арк.
610. Спр. 117. Листування з Радою, уповноваженим Ради у справах РПЦ при РМ УРСР, партійними і радянськими органами про діяльність релігійних об'єднань, 1959 р., 137 арк.
611. Спр. 118. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Російської православної церкви, 1959 р., 107 арк.
612. Спр. 426. Листування з Радою, республіканським уповноваженим і місцевими радянськими органами, відомості про православне духовенство Рівненської області, 1960 р., 185 арк.
613. Спр. 427. Листування з архієпископом Волинським і Рівненським про призначення і переміщення священнослужителів Російської православної церкви, 1960-1961 рр., 80 арк.
614. Спр. 435. Реєстраційна справа релігійної громади віруючих православної церкви с. Дермань Здолбунівського району, 1945-1960 рр., 240 арк.
615. Спр. 538. Скарги і заяви з питання відкриття православних церков, 1962 р., 302 арк.
616. Спр. 556. Справа № 1 релігійної громади віруючих Російської православної церкви парафії Рівненського Воскресенського собору, 1944-1963 рр., 203 арк.
617. Спр. 558. Листування з Радою у справах РПЦ при РМ СРСР з питань церковних обрядів у дні релігійних свят, заключення на зняття релігійних громад у Рівненській області, 1963 р., 205 арк.
618. Спр. 564. Листування з Радою, уповноваженим Ради у справах РПЦ при РМ УРСР, партійними і радянськими органами про діяльність релігійних об'єднань, 1964 р., 188 арк.

619. Спр. 565. Листування з Радою, уповноваженим Ради у справах РПЦ при РМ УРСР, партійними і радянськими органами про діяльність релігійних об'єднань, 1964 р., 261 арк.

620. Спр. 567. Скарги і заяви релігійних об'єднань і віруючих громадян і матеріали з їх розгляду, 1964 р., 213 арк.

621. Спр. 568. Листування з Радою, уповноваженим Ради у справах РПЦ при РМ УРСР, партійними і радянськими органами про діяльність релігійних об'єднань, 1965 р., 232 арк.

622. Спр. 569. Листування з Радою, уповноваженим Ради у справах РПЦ при РМ УРСР, партійними і радянськими органами про діяльність релігійних об'єднань, 1965 р., 256 арк.

623. Спр. 573. Листування по Корецькому жіночому монастиреві, 1954-1965 рр., 131 арк.

624. оп. 12.

Спр. 151. Скарги і заяви релігійних об'єднань і віруючих громадян і матеріали їх розгляду, 1966 р., 159 арк.

625. Спр. 152. Листування з Радою у справах релігій при РМ СРСР в УРСР з питань стану релігій і діяльності релігійних громад і організацій, 1967 р., 203 арк.

626. Спр. 156 Відомості про стан релігійних обрядів, матеріально-фінансові звіти церков Рівненської області за 1967 р., 65 арк.

627. Спр. 166. Статистичні звіти про стан і діяльність релігійних громад за 1968 р., 33 арк.

628. Спр. 170. Скарги і заяви віруючих (релігійних громад і груп) і матеріали їх розгляду, 1968 р., 96 арк.

629. Спр. 172. Доповідна записка, довідки та інформація про релігійну діяльність на території Рівненської області, 1963-1972 рр., 45 арк.

630. Спр. 178. Річний звіт про фінансово-господарську діяльність Свято-Троїцького Корецького жіночого монастиря за 1969 р., 20 арк.

631. Спр. 179. Довідки, інформації про роботу релігійних громад, стан атеїстичної пропаганди, про факти порушення законодавства про релігійні культу, про роботу зі скаргами і заявами, 1970 р., 50 арк.
632. Спр. 183. Статистичний звіт за 1970 р., 11 арк.
633. Спр. 185. Річний звіт про фінансово-господарську діяльність Свято-Троїцького Корецького жіночого монастиря за 1970 р., 25 арк.
634. Спр. 196. Скарги і заяви релігійних об'єднань і віруючих громадян і матеріали їх розгляду, 1971 р., 248 арк.
635. Спр. 203. Відомості про вік і освіту зареєстрованих служителів релігійного культу, 1972 р., 81 арк.
636. Спр. 205. Скарги і заяви релігійних об'єднань, віруючих громадян і матеріали їх розгляду, 1972 р., 110 арк.
637. Спр. 206. Скарги і заяви релігійних об'єднань, віруючих громадян і матеріали їх розгляду, 1972 р., 201 арк.
638. Спр. 213 Відомості про відрахування релігійних громад православних церков у Фонд Миру і Охорони пам'яток історії і культури за 1973 р., 22 арк.
639. Спр. 216. Списки священнослужителів, 1973 р., 37 арк.
640. Спр. 219. Довідки та інформації про релігійну ситуацію в районах області, 1974 р., 53 арк.
641. Спр. 235. Відомості про вік і освіту зареєстрованих служителів культу за 1975 р., 30 арк.
642. Спр. 236. Скарги і заяви релігійних об'єднань, віруючих громадян і матеріали їх розгляду, 1975 р., 95 арк.
643. Спр. 237. Річний звіт про фінансово-господарську діяльність Свято-Троїцького Корецького жіночого монастиря за 1975 р., 25 арк.
644. Спр. 238. Інформації, доповідна записка, листи Раді у справах релігій при РМ УРСР, обкому КПУ про діяльність релігійних організацій, 1976 р., 26 арк.
645. Спр. 239. Довідки обласному й міському комітетам КПУ і облвиконкому про релігійну ситуацію в області, діяльність апарату та ін., 1976-1977 рр., 38 арк.

646. Спр. 240. Плани заходів боротьби з незаконною діяльністю незареєстрованих сектантських груп, з посилення атеїстичної роботи серед населення та ін. на 1969-1979 рр., 29 арк.
647. Спр. 244. Документи з контролю за діяльністю Корецького жіночого монастиря (відомості, інформації, листи), 1976-1980 рр., 37 арк.
648. Спр. 258. Інформації, доповідна записка, листи Раді у справах релігій при РМ УРСР про діяльність релігійних організацій, 1977-1978 рр., 33 арк.
649. Спр. 261. Аналізи, довідки, відомості про появу еміграційно налаштованих серед віруючих, діяльність “леонтіївців” та ін., 1977 р. 13 арк.
650. Спр. 268. Статистичні відомості про вік і освіту зареєстрованих служителів культу за 1977-1978 рр. (ф. № 5, 6), 26 арк.
651. Спр. 274. Довідки, інформації, листи Раді у справах релігій при РМ УРСР, обласному і районним виконкомам про діяльність релігійних організацій, 1978 р., 49 арк.
652. Спр. 275. Довідки, відомості обласному і міському комітетам КПУ і облвиконкому про релігійну ситуацію в області, про церкви, зняті з реєстрації та ін., 1978 р. 67 арк.
653. Спр. 280. Річний звіт про фінансово-господарську діяльність Корецького жіночого монастиря за 1978 р., 17 арк.
654. Спр. 295 Річний звіт про фінансово-господарську діяльність Корецького жіночого монастиря за 1979 р., 18 арк.
655. Спр. 298. Статистичні відомості про релігійні об’єднання, служителів культу, обслуговуючий персонал і членів виконавчих органів за 1979 р. (ф. № 1), 17 арк.
656. Спр. 300. Доповідні записки, довідки, інформації, листи Раді у справах релігій при РМ УРСР, обкому КПУ, обласним і районним виконкомам про діяльність релігійних організацій, 1980-1981 рр., 64 арк.
657. Ф. р-254 Золотіївська сільська управа 1941-1943 рр.

Спр. 6. Порядок денний для зборів сільських старшин Рівненського району, 1942 р., 21 арк.

658. Ф. р-280 Українське видавництво газети “Волинь” 1941-1943 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Матеріали для друку на сторінках газети “Волинь”, 1941-1942 рр., 60 арк.

659. Спр. 3. Матеріали для друку на сторінках газети “Волинь”, 1942-1943 рр., 161 арк.

660. Ф. р-281 Рівненське церковне управління 1934-1943 рр.

оп. 1.

Спр. 3. Повідомлення всім парафіям Рівненської області про адміністративний поділ деканатів і про стан парафій Православної церкви, 1942-1943 рр., 116 арк.

661. Спр. 4. Листування з парафіями про призначення і переміщення священиків на території області, 1942-1943 рр., 136 арк.

662. Спр. 6. Список парафій, духовенства і дяків Рівненської церковної округи, 1942 р., 22 арк.

663. Спр. 7. Справа про призначення й переміщення священиків Межирицького району, 1942-1943 рр., 44 арк.

664. Спр. 8. Документи (накази церковного управління, рапорти, прохання, посвідчення) про призначення і переміщення священиків, 1942-1943 рр., 80 арк.

665. Спр. 13. Накази і розпорядження про призначення і переміщення священиків на території Рівненської області, 1943-1944 рр., 273 арк.

666. Спр. 14. Накази (а також рапорти, прохання, заяви) про призначення і переміщення священиків Рівненсько-Крем'янецької єпархії, 1943 р., 72 арк.

667. Спр. 15. Накази про призначення і переміщення дяків, псаломщиків і священиків на території Рівненської області, 1943-1944 рр., 60 арк.

668. Спр. 16. Накази про переміщення і призначення священиків на території Рівненської області і листування з гебітскомісаром з цього питання, 1942 р., 41 арк.

669. Спр. 18. Листування з настоятелями парафій Української автокефальної православної церкви Рівненської округи з організаційних питань, 1943 р., 54 арк.

670. Спр. 19. Заяви служителів Православної церкви про видачу їм посвідчень 1943 р., 86 арк.

671. Спр. 21. Документи (прохання, накази) про призначення і переміщення священників Костопільського деканату, 1943 р, 16 арк.

672. Спр. 22. Документи (прохання, накази) про призначення і переміщення священників Олександрійського деканату, 1943 р., 36 арк.

673. Спр. 25. Списки дяків і листування зі Здовбицькою та іншими парафіями про призначення і переміщення священників, 1943 р., 14 арк.

674. Спр. 27. Список парафій діючих на території Рівненського повіту (німецький період), 15 арк.

675. оп. 2.

Спр. 1. Місячні звіти, протоколи зборів і листування з гебітскомісаріатом в Рівному про збільшення тиражу видання церковної літератури, 1943 р., 48 арк.

676. Спр. 2. Листування з гебітскомісаріатами про призначення сільських священників, видачу перепусток членам церковного управління і духовенству для виїзду в Німеччину та з інших питань. Контрреволюційні заклики до населення митрополита Полікарпа і єпископів, 1943 р., 29 арк.

677. Ф. р-417 Рівненське обласне Тимчасове управління в м. Рівне 1939 р.

оп. 1.

Спр. 6. Листування з РНК УРСР, НКВС УРСР і місцевими тимчасовими управліннями з питання забезпечення вивезення цукрових буряків, про наявність сільськогосподарських шкіл і дослідницьких станцій, про розподіл земельних угідь, 1939 р., 21 арк.

678. Ф. 479 Волинське Українське Об'єднання (ВУО) 1930-1938 рр.

оп. 2.

Спр. 1. Скарги парафіян (подання, прохання та ін.) на духовенство, котре небажало здійснювати церковну службу українською мовою, 1935-1936 рр., 60 арк.

679. Ф. р-635 Управління землеустрою Рівненського обласного земельного відділу
оп. 1.
Спр. 115. Довідка про землекористування на території Рівненської області у
1939-1941, 1944 рр., 7 арк.
680. Ф. 639 Колекція матеріалів релігійних закладів і культових об'єднань території
сучасної Рівненської області
оп. 1.
Спр. 136. Клірові відомості церков Дубенського повіту, 1912 р., 1057 арк.
681. оп. 5.
Спр. 71. Накази Поліської духовної консисторії по 3 благочинницькій окрузі
Сарненського повіту, 1933-1934 рр., 251 арк.
682. Ф. 673 Свято-Георгіївська церква с. Пляшева Червоноармійського району 1941-
1958 рр.
оп. 1.
Спр. 7. Матеріали (накази, розпорядження, посвідчення і прохання) по
особовому складу, 1953-1958 рр., 24 арк.
683. Ф. р-688 Прокуратура Рівненської області. Відділ загального нагляду
оп. 2.
Спр. 93. Подання райпрокурорів про порушення радянської законності, 1947-
1948 рр., 170 арк.
684. Ф. р-2771 Комітет державної безпеки при РМ УРСР 1919-1991 рр.
оп. 2.
Спр. 3673. Кримінальна справа звинувачення священника Яковлева Михайла
Федоровича за ст. 58-2 УК РСФСР за активну участь у білоемігрантському
Російському православному благодійному товаристві, 1942 р., 50 арк.

Державний архів Тернопільської області

685. Ф. 148 Волинська православна духовна консисторія м. Крем'янець.
Місіонерсько-законовчительський комітет 1918-1939 рр.

оп. 5.

Спр. 206. Прохання парафіян Володимирського собору, с. Матіїв Дубенського повіту та ін. про здійснення богослужінь українською мовою, 1924-1927 рр., 58 арк.

686. Спр. 207. Прохання парафіян Жидичинської парафії про здійснення богослужінь українською мовою, 1926 р., 6 арк.

687. Спр. 209. Прохання парафіян про відправу церковних богослужінь українською мовою і рішення консисторії з цього питання, 1927 р., 32 арк.

688. Спр. 219. Статути православних церковних братств в м. Луцьк і парафіяльних Луцького, Рівненського повіті, 1926-1927 рр., 22 арк.

689. Спр. 278. Матеріали до протоколу з'їзду вчителів релігії, що відбувся 30-31 липня 1923 р. в м. Почаїв (список делегатів з'їзду, доповіді депутатів з'їзду та ін.), 1923-1924 рр., 19 арк.

690. Спр. 429. Протоколи засідань Луцького повітового місіонерського комітету про видання підручників релігії українською мовою, 1929 р., 5 арк.

691. Спр. 432. Прохання парафіян дозволити викладати релігію в початкових школах церковнослов'янською мовою, організацію церковних співів та накази консисторії з цього питання, 1925 р., 12 арк.

692. Спр. 509. Рапорти парафіяльних священиків і рішення консисторії про призначення їх вчителями релігій в школи Ковельського повіту. Скарги селян на грубе поводження вчителів релігій з дітьми, про зневагу до української мови, 1925-1926 рр., 105 арк.

693. Ф. 258 Волинська духовна семінарія м. Крем'янець 1920-1939 рр.

оп. 1.

Спр. 4928. Журнал протоколів педагогічних зборів правління Волинської духовної православної семінарії за 1926 р. в м. Крем'янець та інші матеріали до них, 1925-1926 рр., 212 арк.

Рівненський краєзнавчий музей

694. РКМ, Вх. 4481/6, Ін. VIII Д. 1717. Наказ Волинської духовної консисторії благочинному священику Леонтію Кривицькому, № 8859, 2 травня 1905 р., 1 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

695. Ф. 462 Український горожанський комітет м. Львів

оп. 1, Спр. 186. Протоколи, звіти, повідомлення, листи уряду УНР редакціям українських газет та інші документи про заснування та діяльність секції допомоги емігрантам з Наддніпрянської України, 1921 р., 44 арк.

696. Ф. 693 Холмська духовна консисторія, м. Холм 1912-1918 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Копії наказів Синоду за 1905 р., 38 арк.

697. Спр. 2. Накази Синоду за 1906 р., 1906-1907 рр., 148 арк.

698. Спр. 6. Копії наказів Синоду за 1908 р., 167 арк.

699. Спр. 7. Копії наказів Синоду за 1909 р., 165 арк.

700. Спр. 11. Накази Синоду, 1911-1912 рр., 214 арк.

701. Спр. 21. Накази консисторії і Синоду, 1912-1917 рр., 101 арк.

702. Спр. 23. Журнал засідань консисторії за 1913 р., 51 арк.

703. Спр. 24. Протоколи засідань консисторії за 1913 р., Т. II, 59 арк.

704. Спр. 28. Протоколи засідань консисторії за 1913 р., Т. VI, 52 арк.

705. Спр. 36. Накази Синоду (копії), Т. I, 1914 р., 120 арк.

706. Спр. 37. Накази Синоду (копії), Т. II, 1914 р., 52 арк.

707. Спр. 55. Накази Синоду (копії) за 1915 р., Т. II, 44 арк.

708. Спр. 64. Накази Синоду (копії) за 1916 р., 90 арк.

709. Спр. 70. Накази Синоду за 1917 р., Т. I, 113 арк.

710. Спр. 82. Накази Синоду за 1918 р., 29 арк.

711. Спр. 83. Накази Синоду і консисторії за 1918 р., 27 арк.

712. Спр. 89. Журнали засідань Єпархіальної ради за 1919 р., 68 арк.

713. Спр. 114. Про посилення діяльності місіонерських товариств у Холмській єпархії, 1910 р., 27 арк.

714. Спр. 128. Звіти про стан Холмської єпархії за 1911 р., 27 арк.

715. Спр. 129. Звіт братства при церкві м. Красностав за 1910-1911 рр., 5 арк.

716. Спр. 157. Листи єпископа Люблінського і Холмського Євлогія різним особам (чернетки), 1911 р., 20 арк.

717. Спр. 217. Про призначення священиків і церковнослужителів у церкви Холмської губернії, 1913 р., 9 арк.

718. Спр. 226. Про евакуацію державного майна, урядових закладів, службовців та їх сімей, 1914-1915 рр., 20 арк.

719. Спр. 236. Про призначення священиків та церковнослужителів в церкви Холмської єпархії, 1915 р., 54 арк.

720. Спр. 274. Рапорт єпископа Холмського Синоду про евакуацію церков і консисторії Холмської єпархії (копія), 1915 р., 9 арк.

721. Спр. 325. Про службу священика Левчука Івана, 1915-1916 рр., 7 арк.

722. Спр. 463. Протоколи засідань Виконавчого комітету службовців консисторії, 1917 р., 16 арк.

723. Спр. 468. Проект статуту Співки службовців Харківської духовної консисторії, 1917 р., 3 арк.

724. Спр. 469. Про скликання єпархіального з'їзду духовенства Холмської єпархії, 1917 р., 21 арк.

725. Спр. 540. Циркуляри Міністерства ісповідань, 1918 р., 22 арк.

726. Спр. 698. Про суперечку за землю між священиком Сагайдаківським Анастасієм і селянином с. Луківці Сидорукон Михайлом, 1914-1915 рр., 12 арк.

727. оп. 2.

Спр. 59. Справа протоієрея Василя Собуцького, 1916 р., 7 арк.

728. Ф. 760 Степура Григорій Калістратович, адвокат

оп. 1.

Спр. 15. Протокол Волинського єпархіального з'їзду духовенства і мирян в Житомирі з питання автономії (автокефалії) Православної церкви в Україні, 1918 р., 6 арк.

729. Спр. 28. Статут Українського православного братства імені Святих Кирила та Мефодія в м. Кам'янець-Подільський, 1919 р. 5 арк.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Zespół 99 Chełmski Konsystorz Prawosławny 1905-1915

730. Sygn. 11. По вопросам общего характера, нуждающихся в разъяснениях епархиального начальства, 1905-1906 гг., 159 арк.

731. Sygn. 264. Дело с отчетными рапортами благочинных церквей Холмской епархии о состоянии вверенных им округ за 1907 г., 284 арк.

732. Sygn. 433. О назначении Александра Громадского священником Холмского кафедрального собора, 1908 г.

733. Sygn. 1258. О разных командировках, 1913 г.

734. Sygn. 1405. Разнообразная переписка, 1914 г.

735. Sygn. 1438. О монашествующих, 1914 г.

736. Sygn. 2336. "Холмская церковная жизни" - печатный епархиальный орган на 1909 и 1910 гг., 1909-1911 гг.

737. Sygn. 4426. Списки духовных лиц, которые подлежат отправке за границы губерний, объявленных на военном положении, Т. 1, 1912 г.

Zespół 102 Chełmskie Seminarium Duchowne 1777-1917.

738. Sygn. 10. Podania o przyjscie do Chełmskiego Seminarium Duchownego, 1888-1913.

Zespół 403 Urząd Wojewódzki Lubelski-Wydział Społeczno-Polityczny 1919-1939.

739. Sygn. 417. Memoriał w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie, 1919, 8 k.

740. Sygn. 638. Zajście na tle wyznaniowym, 1923-1935.

741. Sygn. 640. Przepisy, okólniki, zarządzenia dotyczące wyznania prawosławnego, 1921-1925.
742. Sygn. 641. Sprawy dotyczące tworzenia i rozmieszczania parafii prawosławnych na terenie wojewódstwa lubelskiego, 1920-1936.
743. Sygn. 642. Sprawy dotyczące tworzenia i rozmieszczania parafii prawosławnych na terenie powiatu bialskiego, 1920-1936.
744. Sygn. 674. Sprawa klasztoru w Jabłecznej, 1920-1929.
745. Sygn. 679. Charakterystyka duchowieństwa prawosławnego, 1930-1937.
746. Sygn. 680. Opinie o kandydatach do Rady Metropolitalnej, 1928.
747. Sygn. 683. Akcja ukraińska wśród duchowieństwa prawosławnego, 1935.
748. Sygn. 685. Zapomogi dla duchowieństwa prawosławnego, 1931-1937.
749. Sygn. 686. Dotacje dla duchowieństwa wyznania prawosławnego, 1930-1937.
750. Sygn. 708. Działalność polityczna duchowieństwa prawosławnego i zajęcia na tle wyznaniowym, 1922-1938.
751. Sygn. 1510. Ewidencja duchownych i charakterystyka, 1928-1929.
752. Sygn. 1525. Biuletyn informacyjny o sytuacji wyznaniowej – pow. Bilgoraj, 1938.
753. Sygn. 2399. Informacja o duchowieństwie Kościoła prawosławnego, 1923-1930.

II. Опубліковані джерела

754. Акт Всеукраїнського православного собору Української православної церкви Київського патріархату, 20 жовтня 1995 р. // Інформаційний бюлетень Української православної церкви Київського патріархату. – 1995. – № 1. – лист. – С. 2.
755. Алфавитный список воспитанников всех классов и отделений Кременецкого духовного училища, составленный в начале 1885-1886 учебного года // Волыньские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1885. – № 28. – 1 октября. – С. 730-749.
756. Антоний, архиепископ Волынский. О религиозно-патриотическом воспитании военного юношества / Антоний, архиепископ // Волыньские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 22. – 1 августа. – С. 715-719.

757.Антоний, архиепископ. Поддержите русскую разоренную святыню (Воззвание архиепископа Антония к своей пастве) / Антоний, архиепископ // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1916. – № 34. – 18 августа. – С. 323.

758.Антоний, архимандрит. Неуместное политиканство / Антоний, архимандрит // Почаевский листок. – 1911. – № 14-15. – 24 апреля. – С. 22.

759.Архипастырське послання преосвященнішого Полікарпа, єпископа Луцького до всіх українців, суцїх на Волині, 10 липня 1941 р. // Новий літопис. – 1961. – Ч.1. – жовт.-груд. – С. 24.

760.Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 162 с.

761.В справі боротьби з алкоголізмом // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 17. – 1 верес. – С. 705.

762.В справі випадків самопоховання парафіянами померлих дітей на кладовищах // Церква нарід. – 1937. – Ч. 21. – 1 лист. – С. 741-742.

763.В справі вплати до консисторії емеритальних членських складок // Церква і нарід. – 1936. – Ч.6. – 15 берез. – С. 198.

764.В справі вплати складок від духовенства і церков до Емеритальної каси // Церква і нарід. – 1938. – Ч.22. – 15 лист. – С. 902-903.

765.В справі вплати складок до Емеритальної каси // Церква і нарід. – 1937. – Ч.23. – 1 груд. – С. 824-825.

766.В справі оплат гмінами підвід для законовчителів при поїздках на виклади релігії // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 13. – 15 верес. – С. 407-408.

767.В справі податку в натурі (шарварку) від духовенства // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 11. – 1 черв. – С. 369-370.

768.В справі примусу забезпечення псаломщиків в інституціях суспільного забезпечення // Церква і нарід. – 1935. – Ч.16. – 1 лист. – С. 505-508.

769.В справі складок на Емеритальну касу // Церква і нарід. – 1936. – Ч.16. – 15 серп. – С. 489-490.

770.Ведомости о лицах духовного звания, коим за службу по епархиальном ведомству назначается пенсия. За октябрь 1868 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1869. – № 2. – 16 января. – С. 40-42.

771.Ведомости о лицах духовного звания, коим за службу по епархиальном ведомству назначается пенсия. За декабрь 1868 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1869. – № 5. – 1 марта. – С. 118.

772.Ведомость лицам, получавшим и получающим эмеритуру из средств Эмеритальной кассы православного духовенства в Польше, с указанием сумм, внесенных ими в кассу и выплаченных до 1 июля 1935 года эмеритур // Воскресное чтение. – 1935. – № 24. – 29 декабря. – С. 342-352.

773.Ведомость на выдачу эмеритального пособия за месяц май 1936 г. // Воскресное чтение. – 1936. – № 32. – 6 сентября. – С. 511-512.

774.Ведомость о движении сумм Эмеритальной кассы волынского духовенства за месяц июль 1897 года // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 25. – 1 сентября. – С. 598-600.

775.Ведомость об ученицах Городищенского монастырского девичьего училища за второе полугодие 1868 года // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1869. – № 2. – 16 января. – С. 63-67.

776.Взыскание за клевету // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 26. – 11 сентября. – С. 611.

777.Вимога начальника УШПР Строкача до керівників партизанського з'єднання Іванова і Волоснікова припинити свавілля і грабежі мирного населення, 21 грудня 1943 р. // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939-1955 / Сергійчук Володимир. – Київ: Видавнича спілка, 2005. – С. 303-304.

778.Виписка із справи додаткового розслідування з приводу 56-ти розстріляних священників в Житомирі 1938 р., 1958 р. // Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр. ХХ ст. Архівні документи

та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 114-118.

779.Відозва високопреосвященнішого Полікарпа, митрополита-адміністратора Української автокефальної православної церкви на визволених землях, 30 грудня 1942 р. // Вісті для українських селян. – 1943. – Ч. 13. – 24 лют.

780.Відозва Волинського воєвідського комітету тижня народньої школи, 17 вересня 1935 р. // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 14. – 1 жовт. – С. 436-437.

781.Відозва до всечесного духовенства Волинської єпархії // Церква і нарід. – 1936. – Ч.6. – 15 берез. – С. 202.

782.Вплив духовенства на сільські ради в Коростенському районі 1923 р. // Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр. XX ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 13.

783.Всё для победы. Речь, сказанная за литургией в кафедральном Богоявленском соборе г. Москвы 8 августа 1941 г. // Николай митрополит. Слова, речи, послания (1941-1946 гг.). – [М.]: Издание Московской патриархии, 1947. – С. 175-181.

784.Всеукраїнський православний собор Української православної церкви Київського патріархату, 20-25 жовтня 1993 р., м. Київ. – К.: [б.в.], 1993. – 8 с.

785.Выписка из Определения Святейшего Синода, № 195, 2/11 марта 1871 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1871. – № 9. – 1 мая. – С.180-182.

786.Грамота императора Александра II архиепископу Волынскому и Житомирскому Агафангелу, 28 марта 1871 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1871. – № 9. – 1 мая. – С. 173-174.

787.Грошове справоздання Волинського єпархіального попечительств про бідних духовного стану // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 8. – 1 лип. – С. 243.

788.Декларація німецького уряду про приватну власність селян на землю в Райхскомісаріаті Україна // Вісті для українських селян. – 1943. – Ч. 20. – 15 черв.

789.Директиви пленуму ЦК КП(б)У 1923 р. з антирелігійної пропаганди // Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр. ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 15-17.

790.Доклад “О ликвидации административных перегибов в отношении верующих и религиозных объединений, допускаемых местными органами” председателя Совета по делам религиозных культов А. Пузина на Всесоюзном совещании уполномоченных Совета 25 июля 1964 года. – М.: [б.и.], 1964. – 69 с.

791.Доклад “О мерах по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах” председателя Совета по делам религиозных культов при СМ СССР А. Пузина на Всесоюзном совещании уполномоченных совета 18 апреля 1960 года (сокращённая стенограмма). – [М.: [б.и.], 1960]. – 49 с.

792.Доклад “О некоторых вопросах политики Советского Государства по отношению к религии и церкви и задачах Совета” председателя Совета по делам религиозных культов при СМ СССР А. А. Пузина на Всесоюзном совещании республиканских, краевых и областных уполномоченных Совета 25 ноября 1958 года. – М.: [б.и.], 1958. – 61 с.

793.Доклад “О современном состоянии и деятельности религиозных организаций и задачах по усилению контроля за соблюдением законодательства о культах” председателя Совета по делам религий при СМ СССР В. А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных Совета. 21 июня 1966 г. – М.: [б.и.], 1966. – 40 с.

794.Доклад “О современном состоянии религий в СССР и задачах усиления контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах” председателя Совета по делам религий при СМ СССР В. А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных Совета 16 июля 1969 года. – М.: [б.и.], 1969. – 40 с.

795.Доклад “Об усилении контроля за выполнением законодательства о культах” председателя Совета по делам религиозных культов при СМ СССР А. А. Пузина на

Всесоюзном совещании уполномоченных Совета 18 апреля 1961 года. – М.: [б.и.], 1961. – 55 с.

796. Доклад “Политика Ватикана, цели Второго Ватиканского собора” председателя Совета по делам религиозных культов при СМ СССР А. А. Пузина на совещании уполномоченных Совета, подготовлен 19 сентября 1962 года. – М.: Типография ТАСС, 1962. – 38 с.

797. Доклад “Тысячелетие крещения Руси” митрополита Киевского и Галицкого, патриаршего экзарха Украины Филарета (Денисенка) на Поместном соборе РПЦ 6-9 июня 1988 г. // Религия в СССР. Ежемесячный бюллетень Агентства печати “Новости”. – М., 1988. – № 7. – июль. – С. 1-30.

798. Доклад “Усилить работу по пресечению нелегальной деятельности сектантов” председателя Совета по делам религиозных культов при СМ СССР А. А. Пузина на совещании уполномоченных Совета 29 июня 1963 года. – М.: [б.и.], 1963. – 69 с.

799. Доклад комитета Эмеритальной кассы Общему собранию представителей участников Эмеритальной кассы православного духовенства в Польше, 26 ноября 1935 г. // Воскресное чтение. – 1935. – № 23. – 15 декабря. – С. 311-316.

800. Доклад Общему собранию представителей участников Эмеритальной кассы православного духовенства в Польше // Воскресное чтение. – 1938. – № 20. – 15 мая. – С. 226-233.

801. Доклад Общему собранию представителей участников Эмеритальной кассы православного духовенства в Польше (Продолжение) // Воскресное чтение. – 1938. – № 21. – 22 мая. – С. 247-254.

802. Доклад секретаря ЦК КП(б)У Н. Хрущова “О положении в Ровенской и Волынской областях УССР”, март 1944 г. // Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х т. / Білас І. – Київ: Либідь-Військо України, 1994. – Т. 2. – С. 558-564.

803. Докладная записка председателю Совета Министров В. Коковцеву // Почаевский листок. – 1911. – № 37-38. – 11 октября. – С. 7-11.

- 804.Документи Собору Української православної церкви, 1-3 листопада 1991 р., м. Київ. – К.: [б.в.], 1991. – 38 с.
- 805.Доповідь “Стан нез’єдиненої церкви в Союзі Радянських Республік перед війною 1941 р.” єпископа Йосипа (Сліпого) Архієпископському собору // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали: 1899-1944. – Львів: “Свічадо”, 1995. – С. 347-357.
- 806.Епархиальные распоряжения и известия. О воспреещении отдавать подряды на работы при православных храмах евреям // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1891. – № 25. – 1 сентября. – С. 577.
- 807.Епископ Антоний (Храповицкий). Окружное послание к духовенству Волынской епархии / (Храповицкий) Антоний // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1902. – № 24. – 21 августа. – С. 615-624.
- 808.Епископ Антоний. Окружное послание духовенству Волынской епархии / (Храповицкий) Антоний // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1902. – № 30. – 21 октября. – С. 737-743.
- 809.Єпархіальний з’їзд Волинської єпархії в м. Кременці 30 травня – 2 червня 1923 р. // Додаток до “Релігійно-наукового вістника”. – 1923. – Ч. 11-12. – С. 1-6.
- 810.Жалоба русских выборщиков на действия предводителя дворянства Д. Ф. Андро // Почаевский листок. – 1911. – № 27-28. – 28 июля. – С. 16-17.
- 811.Життєпис єпископа Іова // Українське православне слово. – 1968. – Ч. 12. – грудень. – С. 7.
- 812.Журнал № 6 Волынского епархиального съезда духовенства 20-21 июня 1897 года (Окончание) // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 23. – 11 августа. – С. 555-563.
- 813.Журнал Волынского епархиального съезда духовенства 23 июня 1895 года, № 9 // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1895. – № 22. – 1 августа. – С. 548-550.
- 814.Заборженість духовенства єпархії Волинському єпархіальному попечительству на 1 жовтня 1935 р. // Церква і нарід. – 1935. – Ч.10-11. – 1 серп. – С. 327-329.

815. Закон 17 марта 1932 года о погребении умерших и установлении причин смерти (Dziennik Ustaw Nr. 35, p. 359, za 1932 r.) // Воскресное чтение. – 1933. – № 1. – 1 января. – С. 9-12.

816. Закон о государственных пенсиях, 1956 г. // Пенсионное обеспечение в СССР. Сборник официальных материалов / Издание второе, дополненное и переработанное. Составители Геннадий Борисов, Вера Меркулова. – М.: Государственное изд-во юридической литературы, 1960. – С. 7-17.

817. Закон о положении и организации Православной церкви в Румынии // Воскресное чтение. – 1926. – № 35а. – 8 сентября. – С. 1-2.

818. Заявление блаженнейшего митрополита Дионисия // Воскресное чтение. – 1931. – № 29. – 19 июля. – С. 387-388.

819. Звіт одного з похідних роїв про організацію української влади на Звягельщині, [1941 р.] // Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / Сергійчук Володимир. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – С. 77-78.

820. Зміна Св. Синодом п. 3 “Статуту парафіяльних попечительств” від 2 серпня 1864 р. // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 4. – 15 лют. – С. 121-122.

821. Из благочиннических отчётов. Выписка из отчёта благочинного 2 округа Острожского уезда о состоянии его округа за 1907 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1908. – № 50. – 21 декабря. – С. 745-746.

822. Из отчёта г. Обер-прокурора Св. Синода за 1883 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1885. – № 36. – 31 декабря. – С. 1192-1197.

823. Из отчётов отцов благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год (Продолжение) // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 8. – 11 марта. – С. 149-154.

824. Из отчётов отцов благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 9-10. – 21 марта – 1 апреля. – С. 175-178.

825. Инструкция для духовных училищ Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 2. – 6 января. – С. 39-52.

826. Инструкция для уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совнаркомоме Союза ССР. – М.: [б.и.], 1945. – 20 с.
827. Инструкция по применению законодательства о культах. – М.: Совет по делам религиозных культов при СМ СССР-Совет по делам РПЦ при СМ СССР, 1961. – 16 с.
828. Инструкция по проведению единовременного учета религиозных объединений, молитвенных зданий и имущества, находящегося в пользовании церковных органов. – М.: [б.и.], 1961. – 8 с.
829. Из звітної доповіді Ровенського обкому КП(б)У на першій обласній партійній конференції про стан сільського господарства області, 23 квітня 1940 р. // З історії колективізації сільського господарства Західних областей Української РСР / Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 121-125.
830. Інформаційне повідомлення членів ОУН про діяльність ОУН-УПА та становище на теренах Волині і Берестейщини, серпень 1944 – вересень 1945 рр. // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955 / Сергійчук Володимир. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – С. 537-575.
831. Інформаційний лист Округного відділу НКВС до Округному КП(б)У про релігійне становище в районах Житомирського округу станом на жовтень 1936 р. // Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр. XX ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 85-88.
832. Інформація Здолбунівського райвиконкому Рівненському облвиконкому про роботу в 1940 р., 1 жовтня 1940 р. // Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939-1989 / АН УРСР; Інститут суспільних наук; Упоряд.: Х. І. Горожанкіна, О. А. Кірсанова, Л. М. Мінаєва, Л. С. Федоришин; Відп. ред. Ю. Ю. Сливка. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 38-40.
833. Копия из докладной записки “Об обязательной выписке церквями Волынской епархии “Почаевского листка”, на имя его высокопреосвященства, и. д. типографа Почаевской лавры, священника Михаила Палевича, от 27 истекшего сентября //

Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1893. – № 31. – 1 ноября. – С. 849.

834. Копия рапорта, на имя Его Высокопреосвященства, священника села Сусска Луцкого уезда Ксенофонта Шеметило от 30 января 1902 года за № 7 // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1902. – № 9. – 1 марта. – С. 106-107.

835. Копия рапорта, на имя его Преосвященства, Преосвященнейшего Модеста, Епископа Волынского и Житомирского, благочинного 3 округа Житомирского уезда, священника Григория Ковалевского от 1 февраля за № 61 // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1891. – № 7. – 1 марта. – С. 101-103.

836. Лекция “Ленинские принципы отношения к религии, церкви и верующим” председателя Совета по делам религиозных культов при СМ СССР А. Пузина, прочитанная 5 августа 1965 г. на курсах партийных работников Российской Федерации, занимающихся атеистическим воспитанием. – М.: Типография ТАСС, 1965. – 31 с.

837. Лист архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) Волинській церковній раді, 12 березня 1942 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 301-304.

838. Лист до редакції // Церква і нарід. – 1936. – Ч.1-2. – 1-15 січ. – С. 45-46.

839. Лист Івана Огієнка священнику Петру Ведибіді-Руденку, 20 січня 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 44.

840. Лист міністра ісповідань Івана Огієнка головному військовому священнику Павлу Пащевському, 18 липня 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 95.

841.Лист міністра ісповідань Івана Огієнка міністру народної освіти Петру Холодному, 21 лютого 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 57.

842.Лист міністра ісповідань Івана Огієнка С. Стемповському, 19 лютого 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 56.

843.Лист міністра ісповідань уряду УНР Івана Огієнка голові української дипломатичної місії в Річі Посполитій Польській А. Левицькому, № 138, 20 грудня 1920 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 40-41.

844.Лист міністра ісповідань, професора Івана Огієнка єпископу Крем'янецькому Діонісієві (Валединському), 8 квітня 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 74.

845.Лист професора Івана Огієнка А. Лукашевичу, 2 березня 1922 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 180-181.

846.Лист професора Івана Огієнка Альфреду Бему, 23 квітня 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 83.

847.Лист професора Івана Огієнка єпископу Крем'янецькому Діонісієві (Валединському), 20 квітня 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 82.

848.Лист професора Івана Огієнка єпископу Крем'янецькому Діонісію (Валединському), 12 червня 1922 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 193-197.

849.Лист професора Івана Огієнка митрополиту Юрієві (Ярошевському), 6 березня 1922 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. інститут архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 183.

850.Лист професора Івана Огієнка протоієрею Петру Табінському, 16 серпня 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 109.

851.Лист професора Івана Огієнка професору Василеві Біднову, 6 жовтня 1921 р. // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907-1968. – К.: Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – Т. 2. – С. 122.

852.Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник о. Юрій Мицик. – К.: “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 566 с. – (Серія “Джерела з історії української еміграції”)

853.Мануїл, єпископ Володимир-Волинський і Ковельський. Відозва / єпископ Мануїл // Крем'янецький вісник. – 1943. – № 76(218). – 26 верес. – С. 2.

854.Мартирологія українських церков. У 4-х т. / Упор. і ред. Осип Зінкевич, Олександр Воронин. – Торонто: “Смолоскип”, 1987. – Т.1.: Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1207 с.

855.Напоминание волынскому духовенству // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С.71-74.

856. Наставление архиепископа Антония новобранцам из Волынской епархии // Архипастырские послания и наставления Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 108-112.

857. Наши победы. Речь перед благодарственным молебном в кафедральном Богоявленском соборе г. Москвы 7 ноября 1944 года, в день 27-й годовщины Великой Октябрьской Социалистической Революции // Николай митрополит. Слова, речи, послания (1941-1946 гг.). – [М.]: Издание Московской патриархии, 1947. – С. 199-201.

858. О богослужебных ошибках духовенства // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 4-6.

859. О венках при погребении // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 32.

860. О крестном знамени. (Предложение духовенству Волынской епархии) // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 3-4.

861. О невзымании за требы водки // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 25.

862. О новобранцах // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 73-74.

863. О порядке обложения налогами граждан, получающих доходы от религиозных органов, а также предприятий этих органов. – М.: Министерство финансов СССР, 1966. – 8 с.
864. О порядке обложения налогами граждан, получающих доходы от религиозных организаций, а также предприятий, производящих предметы религиозного культа. – М.: Министерство финансов СССР, 1974. – 11 с.
865. О современном состоянии религий в СССР и задачах усиления контроля за соблюдением законодательства о религиозных культурах. Доклад председателя Совета по делам религий при СМ СССР В. А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных совета, 16 июля 1969 года. – [М.: б.и., 1969]. – 40 с.
866. О союзных старостах // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 67-68.
867. О трехкупольных церквях // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 28.
868. Обіжники ЦК КП(б)У 1925 р. про релігійне становище в Україні та завдання антирелігійної пропаганди, 1925 р. // Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр. ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 22-29.
869. Оголошення в справі розпорядження про кару за непоставку молока і яєць // Урядовий вісник гебітскомісара в Рівному. – 1942. – Ч. 17. – 1 груд. – С. 1-2.
870. Оголошення до урядовців цивільного стану в Окрузі // Урядовий вісник гебітскомісара в Рівному. – 1942. – Ч. 10. – 15 серп. – С. 3-4.
871. Оголошення. В справі назв адміністративних влад // Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному. – 1942. – № 5. – 1 черв. – С. 1.
872. Оголошення. Дальша важність права Советського Союзу // Урядовий вісник гебітскомісара в Рівному. – 1942. – Ч. 1. – 1 квіт. – С. 4.

873. Окружное архипастырское послание к волынскому духовенству // Архипастырские послания и наставления Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 61-71.

874. Окружное послание // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 155-162.

875. Окружное послание к волынской пастве // Архипастырские послания и наставления Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 54-61.

876. Оперативный приказ № 10 Главного управления имперской безопасности: “Отношение к церковному вопросу в занятых областях Советского Союза”, 16 августа 1941 г. // Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (Сборник документов) / Сост. Михаил Шкаровский. – М.: Изд-во Крутицкого патриаршего подворья-Общество любителей церковной истории, 2003. – С. 184-187.

877. Оперативный приказ № 13 Главного управления имперской безопасности: “Теологические факультеты в занятых русских областях”, 15 октября 1941 г. // Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (сборник документов) / Составитель М. Шкаровский. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья-Общество любителей церковной истории, 2003. – С. 187-188.

878. Определение Святейшего Синода, № 2495, 19 июня 1902 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1902. – № 20 – 11 июля. – С. 469-470.

879.Определение Священного Синода // Воскресное чтение. – 1932. – № 4-5. – 24-31 января.

880.Отчёт Волынского епархиального училищного совета о школах церковно-приходских и грамоты Волынской губернии за 1895/1896 учебный год (Продолжение) // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 19. – 1 июля. – С. 398-407.

881.Отчёт Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского братства за 1885/1886 год // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1887. – № 7. – 1 марта. – С. 167-172.

882.Отчёт Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского братства за 1890 год // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1891. – № 1-2. – 1-11 января. – С. 2-25.

883.Отчёт о деятельности Заболотце-Биличского, православного, церковно-приходского братства с 1 марта 1901 года по 1 марта 1902 года // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 32. – 11 ноября. – С. 937-939.

884.Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1889-1890 братский год // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1891. – № 7. – 1 марта. – С. 240-260.

885.Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891-1892 год (Окончание) // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1893. – № 24. – 21 августа. – С. 670-680.

886.Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за время с 14 сентября 1923 г. по 14 сентября 1924 г. // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 41. – 28 декабря. – С. 2-4.

887.Отчёт о приходе, расходе и остатке денежных сумм Попечительства о нуждающихся воспитанниках Кременецкого духовного училища за 1901 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1902. – № 9. – 21 марта. – С. 180-190.

888.Отчёт о состоянии православного законоучительства в средних общеобразовательных, специальных и низших учебных заведениях Волынской епархии на 1 января 1930 г. // Официальные церковные ведомости. – 1930. – № 22. // Воскресное чтение. – 1930. – № 22. – 1 июня.

889.Отчёт Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского братства за 1885/1886 год // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1887. – № 7. – 1 марта. – С. 167-172.

890.Отчёт Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского братства за 1890 год // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1891. – № 1-2. – 1-11 января. – С. 2-25.

891.Отчёт о деятельности Заболотце-Биличского, православного, церковно-приходского братства с 1 марта 1901 года по 1 марта 1902 года // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 32. – 11 ноября. – С. 937-939.

892.Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1889-1890 братский год // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1891. – № 7. – 1 марта. – С. 240-260.

893.Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891-1892 год (Окончание) // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1893. – № 24. – 21 августа. – С. 670-680.

894.Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за время с 14 сентября 1923 г. по 14 сентября 1924 г. // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 41. – 28 декабря. – С. 2-4.

895.Отчёт о приходе, расходе и остатке денежных сумм Попечительства о нуждающихся воспитанниках Кременецкого духовного училища за 1901 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1902. – № 9. – 21 марта. – С. 180-190.

896.Отчёт о состоянии православного законоучительства в средних общеобразовательных, специальных и низших учебных заведениях Волынской

епархии на 1 января 1930 г. // Официальные церковные ведомости. – 1930. – № 22. // Воскресное чтение. – 1930. – № 22. – 1 июня.

897.Отчёт о состоянии Шепетовского православного Архангело-Михаиловского братства и учреждённой при нём библиотеки-читальни за время 1893-1897 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 34. – 1 декабря. – С. 1077-1087.

898.Отчёт по Эмеритальной кассе православного духовенства в Польше за 1935 год // Воскресное чтение. – 1936. – № 35. – 4 октября. – С. 557-568.

899.Отчёт Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии за 1896 год // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 22. – 1 августа. – С. 530-534.

900.Письмо высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского, в редакцию газеты “Колокол” // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 33. – 21 ноября. – С. 1073.

901.Письмо секретаря Центрального комитета профсоюза рабочих местной промышленности и коммунально-бытовых предприятий В. М. Цисляка председателям республиканских, краевых, областных, Московского и Киевского городских комитетов профсоюзов, № 51/00, 24 февраля 1981 г. – [М.: ВЦСПС, 1981]. – 7 с.

902.Письмо Собора епископов Православной митрополии в Польше его Святейшеству, Святейшему Тихону, патриарху Московскому и всея России, 16 августа 1924 г. // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 39-40. – 21 декабря. – С. 1-4.

903.По освобождённым районам. Из доклада епископа Питирима (Свиридова), командированного на Волынь по обследованию церковных дел // Журнал Московской патриархии. – 1944. – № 8. – август. – С. 36.

904.Поддержите русскую разоренную святыню. Воззвание архиепископа Антония к своей пастве (Письмо в редакцию) // Волынские епархиальные ведомости. – 1916. – № 34. – 18 августа. – С. 323.

905. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935 – 1945 годов (Сборник документов) / Составитель Михаил Шкаровский. – М.: Изд-во Крутицкого патриаршего подворья-Общество любителей церковной истории, 2003. – 367 с.
906. Положение о внутреннем каноническом устройстве Святой Автокефальной Польской Православной Церкви, принятое Св. Синодом 13 апреля, 5 июня и 1 декабря 1925 года // Воскресное чтение. – 1926. – № 36. – 5 сентября. – С. 566-568.
907. Положение о пенсиях и единовременных пособиях священно-церковнослужителям РПЦ. – М.: Издание Московской патриархии, 1948. – 8 с.
908. Положение о пенсиях и единовременных пособиях священно-церковнослужителям РПЦ. – [М.: Издание Московской патриархии], 1957. – 8 с.
909. Положение об управлении РПЦ, 1945 г. – [Ровно: Облдрук, 1945.]. – 8 с.
910. Положения об управлении церквями и духовенством военного и морского ведомств // Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем правительствующем Синоде. – 1890. – № 27. – 30 июня. – С. 277-299.
911. Положення про Українську довірену раду Волині, друге півріччя 1941 р. // Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / Сергійчук Володимир. – К.: Укр. видавнича спілка, 2005. – С. 99-101.
912. Послание к пастырям церкви Волынской // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 144-154.
913. Послание участникам Почаевских миссионерских курсов // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 140-144.
914. Послання архієпископа Олексія // Вісті для українських селян. – 1943. – Ч. 13. – 24 лют.

915. Послання високопреосвященнішого Полікарпа, митрополита-адміністратора Св. Православної Української церкви до всечесного духовенства і вірних, квітень 1943 р. // Крем'янецький вісник. – 1943. – № 35(177). – 2 трав. – С. 2-3.

916. Послання владики Олексія // Крем'янецький вісник. – 1943. – № 21(163). – 14 берез. – С. 4.

917. Послання екзарха // Український голос. – 1943. – Ч. 9(76). – 22 лют. – С. 2.

918. Послужной список настоятеля Владимир-Волынского Николаевского собора протоиерея Севастиана Коссовича. Составлен в ноябре 1872 года // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 2. – 16 января. – С. 53-54.

919. Послужной список настоятеля Житомирской Успенской церкви Кирилла Шумского. Составлен в январе 1873 года // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 5. – 1 марта. – С. 114.

920. Послужной список настоятеля Кременецкого собора Исидора Метельского. Составлен в ноябре 1872 года // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 2. – 16 января. – С. 54-56.

921. Послужной список священника с. Бран Владимирского уезда Кинтилиана Левитского // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 20. – 16 октября. – С. 598.

922. Послужной список священника с. Вересов Овруцкого уезда Георгия Ковальницького // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 11. – 1 июня. – С. 277.

923. Послужной список священника с. Глубочек Житомирского уезда Дамиана Войцеховского // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 16. – 16 августа. – С. 442.

924. Послужной список священника с. Лемешов Житомирского уезда Афанасия Давидовича // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 18. – 16 сентября. – С. 521.

925.Послужной список священника с. Нискиничы Владимирского уезда Михаила Теодоровича // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 19. – 1 октября. – С. 559.

926.Постанови Волинського епархіального зібрання духовенства і мирян 3-10 жовтня 1921 року в Почаївській лаврі. – Кременець: Друкарня В. Цвіка, 1922. – 28 с.

927.Правила производства испытаний на получение должности псаломщика или диаконского и священнического сана для лиц, не учившихся и неокончивших курса в духовных семинариях // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 65-67.

928.Правовое положение Святой Автокефальной православной церкви в Польше. Доклад Первому Поместному собору Православной церкви в Польше. – Варшава: Синодальная типография, 1931. – 80 с.

929.Приветствие патриаршего местоблюстителя, митрополита Ленинградского и Новгородского Алексия обращенное к представителям православного духовенства после вручения им медалей “За оборону Москвы” в Совете по делам РПЦ при Совнаркомоме СССР 6 октября 1944 г. // Алексий, патриарх Московский и всея Руси. Слова, речи, послания, обращения, доклады, статьи (1941-1948). – М.: Издание Московской патриархии, 1948. – С. 66.

930.Привлечение пастырей к делу Союза Русского Народа // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 74.

931.Приложения к восьмому изданию “Практического руководства для священнослужителей”. – С.-Петербург: Типография И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43), 1903. – 124 с.

932.Про заборженість духовенства Єпархіальному попечительству про бідних духовного стану й про зміну порядку користання сирітськими наділами // Церква і нарід. – 1935. – Ч.9. – 15 лип. – С. 271-273.

- 933.Про записи метричних актів // Церква нарід. – 1935. – Ч. 6. – 1 черв. – С. 168-170.
- 934.Про належний догляд з боку духовенства за придорожніми хрестами // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 1-2. – 1-15 січ. – С. 47.
- 935.Про необхідність внести чергові складки на смертні випадки // Церква і нарід. – 1935. – Ч.10-11. – 1 серп. – С. 321-322.
- 936.Про політичне становище Словечанського району у 1935 р. // Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр. ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 69.
- 937.Про порядок розподілу доходів причтових поміж членами кліра // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 8. – 1 лип. – С. 237-240.
- 938.Про приписи права, що торкаються порядку уложення заповітів // Церква нарід. – 1935. – Ч. 7. – 15 черв. – С. 204-207.
- 939.Про складки від церков до Емеритальної каси // Церква і нарід. – 1936. – Ч.11. – 1 черв. – С. 368.
- 940.Про участь духовенства в організації Тижня Народньої Школи // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 14. – 1 жовт. – С. 436.
- 941.Про участь духовенства в урядженні “Дня ощадности” // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 19. – 1 жовт. – С. 663-664.
- 942.Про характер міжцерковних відносин на Поділлі восени 1923 р. // Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр. ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 12-13.
- 943.Промова на пленумі Сейму 20 лютого б. р. посла прот. Мартина Волкова // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 6. – 15 берез. – С. 214-218.
- 944.Промова на пленумі Сейму посла прот. Мартина Волкова // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 6. – 15 берез. – С. 184-187.

945.Прославлення Мучеників Холмських і Підляських. Холм, 7-8 червня 2003 / Редакція та опрацювання – Григорій Купріянович. – Холм: Люблинсько-Холмська православна єпархія, 2003. – 40 с.

946.Протокол єпархиального совещания благочинных Варшавско-Холмской епархии 2 октября 1923 г. // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1924. – № 2-3. – 15 января. – С. 2-3.

947.Протокол Ревизионной комиссии Эмеритальной кассы православного духовенства в Польше, составленный в результате ревизии 26-27 ноября 1935 года в городе Варшаве // Воскресное чтение. – 1935. – № 23. – 15 декабря. – С. 317-319.

948.Работы Шестой (по делам духовенства) комиссии Предсоборного собрания. Протокол № 6 заседания VI (по делам православного духовенства) комиссии Предсоборного собрания 24 июня 1933 г. в Варшаве // Официальные церковные ведомости. – 1934. – № 20. // Воскресное чтение. – 1934. – № 20. – 20 мая.

949.Работы Шестой (по делам духовенства) комиссии Предсоборного собрания. Протокол № 6-й (по делам православного духовенства) Комиссии Предсоборного собрания от 20 июня 1933 года в Варшаве // Воскресное чтение. – 1933. – № 50-51-52. – 10-17-24 декабря. [2-3 с. обкладинки]

950.Разработанные Восточным министерством указания военным организациям об отношении к религиозному вопросу на оккупированных территориях СССР, 3 августа 1941 г. // Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных документов (сборник документов). – М.: Изд-во Крутицкого патриаршего подворья-Общество любителей церковной истории, 2003. – С. 194.

951.Разрядный список воспитанников Волынской духовной семинарии, всех классов и отделений составленный после испытаний, бывших в конце 1886/1887 учебного года // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1887. – № 21. – 21 июля. – С. 590-607.

952.Разрядный список учеников всех классов Клеванского духовного училища, составленный Правлением училища с участием гг. преподавателей училища в

начале 1887/1888 учебного года после переэкзаменовок и приёмных экзаменов // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1887. – № 34. – 1 декабря. – С. 996-1000.

953. Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 76 с.

954. Распоряжения епархиального начальства // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 27-28. – 17 августа. – С. 2.

955. Распоряжения епархиального начальства // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1869. – № 7. – 1 апреля. – С. 171.

956. Распоряжения епархиального начальства // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 9. – 1 мая. – С. 206

957. Распоряжения епархиального начальства. Перемены по службе // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1908. – № 50 – 21 декабря. – С. 743-744.

958. Распоряжения епархиального начальства: Перемены по службе // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1879. – № 14. – 16 июля. – С. 512-513.

959. Распоряжения епархиальных начальств по Варшавско-Холмской епархии // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1924. – № 31-32. – 9 ноября. – С. 2.

960. Распоряжения епархиальных начальств по Волынской епархии // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1924. – № 29-30. – 2 ноября. – С. 3-4.

961. Распоряжения епархиальных начальств по Волынской епархии // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 31-32. – 9 ноября. – С. 2-3.

962. Распоряжения епархиальных начальств по Волынской епархии // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 34. – 23 ноября. – С. 1.

963. Распоряжения епархиальных начальств по Волынской епархии // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 39-40. – 21 декабря. – С. 6.

964. Распоряжения епархиальных начальств по Волынской епархии. Административные перемены // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1924. – № 25-26. – 3 августа. – С. 1.
965. Распоряжения епархиальных начальств. По Волынской епархии. Некрологи // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 25-26. – 3 августа. – С. 3-4.
966. Реабілітовані історією. Рівненська область: в 27 т. / Редколегія тому: співголова В. Королюк та ін. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2006. – Кн. 1. – 578 с.
967. Реабілітовані історією. Рівненська область в 27 т. / Редколегія тому: співголова В. Королюк та ін. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2009. – Кн. 2. – 612 с.
968. Речицкий Иоанн, протоиерей. Доклад об углублении братских организаций, предложенный собранию духовенства 6-го округа Кременецкого уезда на соборике в м. Белозорке 8 мая 1929 г. / Речицкий Иоанн // Воскресное чтение. – 1929. – № 35а. – 8 сентября. – С. 575-577.
969. Речь Волынского депутата М. С. Андрейчука на заседании Государственной думы 23 февраля по поводу сметы Св. Синода // Почаевский листок. – 1911. – № 10. – 31 марта. – С. 8-9.
970. Речь, произнесённая в Житомирском кафедральном соборе при вступлении в паству // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 3-9.
971. Резолюція Ровенської повітової конференції учителів // Червона зірка. – 1940. – № 5(53). – 10 січ.
972. Сборник информационных материалов Совета по делам религий при СМ СССР. – М.: [б.и.], 1979. – Вып. I. – 40 с.
973. Сборник сведений, необходимых для приходского духовенства. – С.-Петербург: Издание журнала “Пастырские речи”, 1907. – 92 с.

974.Священный собор Православной Российской церкви 1917-1918 гг. Обзор деяний. Первая сессия / Сост. А. Г. Кравецкий, А. А. Плетнева, Гизела-Афанасия Шредер, Гюнтер Шульц. Под общей ред. профессора Гюнтера Шульца. – М.: Издание Крутицкого подворья-Общества любителей церковной истории, 2002. – 452 с.

975.Священный собор Православной Российской церкви 1917-1918 гг. Обзор деяний. Вторая сессия / Сост. А. А. Плетнева, Гюнтер Шульц. Под общей ред. профессора Гюнтера Шульца. – М.: Крутицкое патриаршее подворье-Общество любителей церковной истории, 2001. – 542 с.+ 24 с.

976.Священный собор Православной Российской церкви 1917-1918 гг. Обзор деяний. Третья сессия / Сост. А. Г. Кравецкий, Гюнтер Шульц. Под общей ред. профессора Гюнтера Шульца. – М.: Крутицкое патриаршее подворье-Общество любителей церковной истории, 2000. – 430 с.+ 46 с.

977.Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / Сергійчук Володимир. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.

978.Скарга християн України, Білорусії, Молдавії та інших областей, 30 грудня 1962 р. // Мартирологія українських церков. Документи, матеріали, християнський самвидав України У 4-х т. / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто-Балтимор: “Смолоскип”, 1987. – Т. 1.: Українська православна церква. – С. 819-821.

979.Слово владики Алексія, архієпископа Волинського і Крем'янецького при відкритті Волинського єпархіального зібрання 12 лютого 1936 р. // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 6. – 15 лют. – С. 95-99.

980.Слово, сказанное Высокопреосвященным Дионисием, митрополитом Варшавским и Волынским и всея Польши, при вручении жезла новохиротонисанному преосвященному Симону, епископу Кременецкому, викарию Волынской епархии, 6 апреля 1924 года в Варшавской митрополичьей церкви // Воскресное чтение. – 1924. – № 17. – 12 (25) мая. – С. 260.

- 981.Смиренный Николай, митрополит Киевский и Галицкий. Обращение к клиру и верующим жителям Украины // Журнал Московской патриархии. – 1943. – № 3. – 15 ноября. – С. 5-6.
- 982.Список обраних депутатів у Народні збори по Ровенському повіту Луцької області // Червона зірка. – 1939. – № 17. – 24 жовт.
- 983.Список п. отців, що надіслали збірку на допомогу дітям українських емігрантів через єпископа Полікарпа // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 12-13. – 15 черв.-1 лип. – С. 404.
- 984.Список пан-отців та парафій, що надіслали збірку на допомогу дітям українських емігрантів через єпископа Луцького Полікарпа // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 16. – 15 серп. – С. 501.
- 985.Справоздання з діяльності Волинського єпархіального попечительства про бідних духовного стану за 1936 р. // Церква і нарід. – 1937. – Ч.7. – 1 квіт. – С. 255-256.
- 986.Справоздання з діяльності Емеритальної каси православного духовенства за 1942 р. // Церковні відомості. – 1943. – Ч. 5. – трав. – С. 60-68.
- 987.Стенограмма совещания секретарей обкомов КП(б)У, начальников облуправлений НКВД, НКГБ, командующих военных округов от 14 февраля 1946 г. // Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1919-1955. Документи і матеріали / Сергійчук Володимир. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – С. 583-592.
- 988.Телеграма митрополиту Мстиславу (Скрипнику) церковного комітету громади УАПЦ у м. Луцьку, 8 жовтня 1989 р. // Наша віра. – 1989. – № 2-3. – жовт.-лист. – С. 7.
- 989.Устав духовных консисторий. – Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1883. – 127 с.
- 990.Устав епархиальных женских училищ // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1869. – № 1. – 1 января. – С. 2-19.
- 991.Устав о пенсиях и единовременных пособиях священнослужителям и псаломщикам епархиального ведомства (Высоч. утвержд. 3 июня 1902 г.) //

Приложения к восьмому изданию “Практического руководства для священнослужителей”. – С.-Петербург: Типография И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43), 1903. – С. 106-112.

992. Устав Православного Свято-Владимирского братства в г. Владимире-Волынском, 1887 г. // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1888. – № 3. – 21 января. – С. 116-120.

993. Устав православного, церковно-приходского Братства, Левковецкого прихода, при Свято-Зачатиевской приходской церкви Староконстантиновского уезда, Волынской губернии, составленный на основании Высочайше утверждённых 8 мая 1884 года правил о православных церковных Братствах // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1886. – № 21. – 21 июля. – С. 654-658.

994. Устав Ровенского Соборно-Воскресенского братства // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 30. – 21 октября. – С. 828-832.

995. Устав Училища пастырства в Житомире // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 68-72.

996. Устав Эмеритальной кассы православного духовенства в Польше // Воскресное чтение. – 1929. – № 29. – 21 июля. – С. 472+2.

997. Устав Эмеритальной кассы православного духовенства в Польше [Окончание] // Воскресное чтение. – 1929. – № 30. – 28 июля. – С. 488+2.

998. Ухвали Волинського єпархіального зібрання 16 і 17 червня ц. р. в Почаїві, щодо українізації Служби Божої й церковно-парафіяльного життя // Народній вісник. – 1927. – Ч. 17. – 4 серп. – С. 6(150).

999. Ухвали Волинського єпархіального зібрання 29-30 січня 1935 р. // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 2. – 1 квіт. – С. 52-56.

1000. Ухвали епархіальної бюджетової комісії, затверджені його високопреосвященством архієпископом Волинським Алексієм // Церква і нарід. – 1938. – Ч.3. – 1 лют. – С. 113-115.
1001. Церкви і релігійні організації в Україні у 2001 році. Довідник / Гол. ред. В. Д. Бондаренко. – К.: VIP, 2002. – 186 с.
1002. Циркуляр Волынской духовной консистории духовенству Волынской епархии, от 12 декабря 1924 г., за № 10576 относительно соорганизования Общества под названием “Польський траурный крест” // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 41. – 28 декабря. – С. 2.
1003. Циркуляр Волынской духовной консистории, № 5106, 17 июля 1924 г. // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 25-26. – 3 августа. – С. 4.
1004. Циркуляр Волынской духовной консистории, № 5295, 22 июля 1924 г. // Вестник православной митрополии в Польше. – 1924. – № 25-26. – 3 августа. – С. 4.
1005. Циркулярный указ Святейшего Синода от 12 декабря 1906 г., за № 11, по поводу выборов в Государственную Думу в 1907 г. // Особое прибавление к официальной части Волынских епархиальных ведомостей. – 1906. – № 36. – 21 декабря.
1006. Четвёртая сессия Священного Синода Православной церкви в Польше за 1925 г. (продолжение) // Воскресное чтение. – 1926. – № 10. – 7 марта. – С. 152-155.
1007. Ще постанови // Український голос. – 1942. – Ч. 5(20). – 29 січня. – С. 6.
1008. Odezwa J. E. najbłogosłowienszego Djonizego, metropolity Warszawskiego i Wołyńskiego i całej Polski do wszystkich obywateli prawosłanych Rzeczypospolitej Polskiej z powodu mających nastąpić dnia 16 i 23 listopada r.b. wyborów do Sejmu i Senatu // Официальные церковные ведомости. – 1930. – № 44. // Воскресное чтение. – 1930. – № 44. – 2 ноября.
1009. Protokół 44 nadzwyczajnego posiedzenia Rady Miejskiej, 5 września 1938 r. // Wiadomości urzędowe zarządu miejskiego w Równem. – 1938. – № 10(36). – 6 września. – S. 1-2.

1010. Rozporządzenie ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego K. Switalskiego w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii prawosławnej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych z dnia 15 marca 1929 r. // Воскресное чтение. – 1929. – № 31. – 4 августа. – С. 1-2.

1011. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw. – 1921. – № 39. – S. 525-532.

1012. Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce // Monitor Polski. Dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – № 38. – 10 lutego. // Правовое положение святой Автокефальной православной церкви в Польше. Доклад Первому Поместному собору Православной церкви в Польше. – Варшава: Синодальная типография, 1931. – С. 38-40.

1013. Uchwały 1-go zjazdu rolniczego w Łucku // Życie Wołynia. – 1924. – № 5. – 2 marca. – S. 9-10.

III. Мемуаристика

1014. Алексей, епископ. Посещение его блаженством, блаженнейшим митрополитом Дионисием Святых православных автокефальных церквей / Алексей, епископ. – Варшава: Синодальная типография, 1928. – 148 с.

1015. Амвросий, архимандрит. Воспоминание о преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарие Волынской епархии, скончавшемся 17 апреля 1871 года на 84 году жизни / Амвросий, архимандрит // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – № 5. – 1 марта. – С. 170-184.

1016. Амвросий, архимандрит. Воспоминание о преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарие Волынской епархии, скончавшемся 17 апреля 1871 года на 84 году жизни (Окончание) / Амвросий, архимандрит // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – № 6. – 16 марта. – С. 215-232.

1017. Базюк-Василів Л. Вони служили Церкві і рідному народові. Спогади про діда і батька / Базюк-Василів Л. – Львів: Сполом, 2004. – 144 с.

- 1018.Бачинська К. Життя для добра / Бачинська К. – Рівне: [б. в.], 2003. – 128 с.
- 1019.Білон Петро, свящ. Спогади. Частина перша / Білон Петро. – Пітсбург: [б, в], 1952. – 164 с.
- 1020.В кігтях ГПУ // Волинь. – 1942. – Ч. 23(51). – 22 берез.
- 1021.Варжанский Аполлоний, священник. Памяти доброго пастыря (Некролог священника о. Феодора Хоровца) / Варжанский Аполлоний // Воскресное чтение. – 1929. – № 31. – 4 августа. – С. 502-503.
- 1022.Винс Георгий. Евангелие в узах / Винс Георгий. – Elkhart: Russian Gospel Ministries, 1991. – 253 с.
- 1023.Витяг з щоденника священника Максима Федорчука про події на Волині в роки Другої світової війни // Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / Сергійчук Володимир. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – С. 33-35.
- 1024.Вишневський В., протопресвітер. Пам'ятаючи митрополита Діонісія / Вишневський В. // Рідна церква. – 1960. – Ч. 43. – лип.-верес. – С. 3-5.
- 1025.Власовський І. На шляху життя (Кілька спогадів) (Закінчення) / Власовський І. // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 20. – 15 жовт. – С. 643-652.
- 1026.Власовський І. На шляху життя (Кілька спогадів) (Продовження) / Власовський І. // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 19. – 1 жовт. – С. 597-602.
- 1027.Воспоминания священника Николая Петровича Волкославского, октябрь-ноябрь 1974 г. / Машинопис, 33 с.
- 1028.Гаюк С., прот. Від церковного престолу до Берези за дроти / Гаюк С. – Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1955. – 48 с.
- 1029.Гаюк С., прот. Водохрещі / Гаюк С. // Літопис Волині. – 1953. – Ч. 1. – С. 85-86.
- 1030.Д[олинськ]ий Л.[еонід], свящ. Спогад / Долинський Леонід // Мартирологія українських церков. Документи, матеріали, християнський самвидав України. У 4-х т. / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто-Балтимор: “Смолоскип”, 1987. – Т. 1.: Українська православна церква. – С. 637-647.

- 1031.Д[ублянський]. А[натолій]., протоіерей. Собор єпископів УАПЦ у Варшаві в 1944 році / Дублянський Анатолій // Рідна церква. – 1964. – Ч. 59. – лип.-верес. – С. 8-9.
- 1032.Дамаскин А. Почаево-Успенская лавра / Дамаскин А. // Воскресное чтение. – 1930. – № 46. – 16 ноября. – С. 716-718.
- 1033.Данилюк В.О. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939-1944 / Данилюк В.О. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.
- 1034.Дейнека-Гуерта Л. Отець протопресвітер Філімон Кульчинський / Дейнека-Гуерта Л. / Машинопис, 10 арк.
- 1035.Каркоць М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони / Каркоць Михайло. – Рівне: Накладом автора, 2002. – 248 с.
- 1036.Красевич Ю., протопресвітер. Від ОУН, УПА до Святого престолу. Документальна повість, публіцистика, листування / Красевич Юрій. – Тернопіль: Накладом автора, 2001. – 300 с.
- 1037.Куделя М. Під мурами Луцької тюрми: спогади / Куделя Микола. – Луцьк: “Надстир’я”, 2001. – 132 с.
- 1038.Кульчинський Ф., протопр. З життя Православної церкви на Волині під Польщею 1921-1939 рр. Спогади / Кульчинський Ф. // Український православний календар на 1966 р. – Бавнд-Брук: Видання УПЦ в США, 1965. – С. 123-129.
- 1039.Кульчинський Ф., свящ. Дещо з життя волинського духовенства в першій чверті ХХ ст. (Спогади) / Кульчинський Ф. // Український православний календар на 1965 р. – Бавнд-Брук: Видання УПЦ в США, 1964. – С. 111-117.
- 1040.Мазепа І. Україна в огні та бурі революції: 1917-1921. У 2-х т. / Мазепа Ісаак. – Прага: Українське видавництво “Пробоем”, 1942. – Т. 2.: Камянецька доба – Зимовий похід. – 244 с.
- 1041.Маковський Василь. Талергоф (Спогади і документи) / Маковський Василь. – Львів: Накладом автора, 1934. – 260 с.
- 1042.[(Малюта)] Дамаскин, архимандрит. Почаево-Успенская лавра / (Малюта) Дамаскин // Воскресное чтение. – 1930. – № 46. – 16 ноября. – С.716-718.

- 1043.Медвідь Володимир, митр. прот. Син Холмщини. Спогади (Машинопис) / Медвідь Володимир. – Рівне: [б.в.], 2000. – 113 с.
- 1044.Метельський Петро, свящ. Щоденник / Рукопис, 40 арк.
- 1045.(Огієнко І.) Іларіон, митрополит. На Голготі. Українська православна церква на Холмщині під німцями. Спогади. 1939-1945 / Огієнко І. // Віра і культура. – 1966. – Ч. 4(18). – лют. – С. 30-32.
- 1046.Подворняк Михайло. Вітер з Волині. Спогади / Подворняк Михайло. – Рівне: ПП ДМ, 2009. – 248 с.
- 1047.Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М.: Московский рабочий. Издательский отдел всецерковного молодёжного движения, 1994. – 284 с.
- 1048.Сагайдаківський Віталій, свящ. Правди не втопити. Спогади з 50-тиріччя патирства. 1927-1977. / Сагайдаківський Віталій. – Торонто: [б.в.], 1977. – 362 с.
- 1049.Скорупський Максим. Туди де бій за волю (Спогади курінного УПА Максима Скорупського-Макса) / Скорупський Максим. – К.: Козаки, 1992. – 352 с.
- 1050.Спогади матушки Анастасії Мисечко, 1992 р. // Бачинська К. Життя для добра. – Рівне: [б.в.], 2003. – С. 114-116.
- 1051.Спогади протопресвітера Сергія Кульчинського, 25 серпня 1997 р. / Рукопис, 20 арк.
- 1052.Теодорович А., протопресвітер. Преосвященний Платон, єпископ Рівенський (В світі Павло Артемюк). Спогад / Теодорович А. // Літопис Волині. – 1958. –Ч. 4. – С. 18-23.
- 1053.Шавельський Георгий, протопресвітер. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота / Репринтное воспроизведение издания 1954 г. / Шавельський Георгий. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – Т. 2. – 416 с.

IV. Періодичні видання

1054. Волинь. – 1941. – Ч. 2. – 7 верес. – С. 1.
1055. Волинские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1873. – № 6. – 16 марта. – С. 134.
1056. Громада. – 1926. – Ч. 43(49). – 24 жовт.
1057. За соборність. – 1932. – Ч. 4. – С. 32.
1058. За соборність. – 1933. – Ч. 5. – С. 34.
1059. За соборність. – 1934. – Ч. 8. – С. 8-11.
1060. За соборність. – 1935. – Ч. 9. – С. 35.
1061. Пастырь. – 1912. – № 2. – 8 августа. – С. 5-6.
1062. Прибавление к Почаевскому листку за 1905 год. – № 44-45. – 8 с.
1063. Прибавления к Церковным ведомостям. – 1894. – № 19. – 7 мая. – С. 633-634.
1064. Українська нива. – 1928. – Ч. 89(170). – 8 груд. – С. 3.
1065. Українська нива. – 1933. – Ч. 31(392). – 30 серп. – С. 1.
1066. Українська нива. – 1934. – Ч. 35-36(440-441). – 18 лист. – С. 2.
1067. Українська нива. – 1935. – Ч. 11(455) – 19 берез. – С. 4.
1068. Український голос. – 1941. – Ч. 6. – 14 лист.
1069. Шлях. – 1938. – № 12(20). – груд. – С. 14.
1070. Шлях. – 1938. – № 3(11). – берез. – С. 21-22.

V. Монографії, статті, брошури

1071. А. К. Українська автономна православна церква на Волині та її творець митрополит Олексій 7.V.1942 – 7.V.1962 / А. К. // Літопис Волині. – 1962. – Ч. 6. – С. 18-24.
1072. А. Л. Мазепинцы и борьба за русский язык / А. Л. // Пастырь. – 1912. – № 10. – 3 октября. – С. 5-7.

1073. А. М-ць. Письмо мирянина в редакцию “Воскресного чтения” / А. М-ць. // Воскресное чтение. – 1933. – № 10. – 5 марта.
1074. Административные перемены // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1924. – № 8-9. – 23 марта. – С. 1-2.
1075. Адміністративні переміни // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 17. – 15 лист. – С. 540-546.
1076. Адміністративні переміни за місяць липень // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 10-11. – 1 серп. – С. 323-326.
1077. Александров Б. Поездка преосвященного Фотия, архиепископа Орловского и Брянского, в Австрию и Чехословакию / Александров Б. // Журнал Московской патриархии. – 1945. – № 11. – ноябрь. – С. 14-19.
1078. Андрієвський В. П. Антинародна діяльність Православної церкви на Волині в кінці XVI ст. – 60-ті рр. XX ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 “Історія України” / Львівський державний університет / Андрієвський В. П. – Львів, 1968. – 20 с.
1079. Антиалкогольный курс // Воскресное чтение. – 1930. – № 48. – 30 ноября. – С. 760.
1080. Архиепископ Алексей [Громадский]. К вопросу о принадлежности Супрасльского Благовещенского монастыря (Продолжение) / Алексей (Громадский) // Воскресное чтение. – 1934. – № 15. – 15 апреля. – С. 177-179.
1081. Архімандрит Августин (Шкварко) // Православний вісник. – 1969. – № 9. – верес. – С. 8-9.
1082. Архімандрит Борис (Никитюк) // Православний вісник. – 1987. – № 6. – черв. – С. 9-11.
1083. Архіпастирський ювілей його блаженства митрополита Діонісія // Український православний календар на 1948 рік. – Штутгарт-Мюнхен: Видання Священного Синоду УАПЦ на еміграції, 1947. – С. 81-83.

1084. Барщевський Євген, прот. Вирок історії (До 40-річчя визволення України від гітлерівської окупації) / Барщевський Євген // Православний вісник. – 1984. – № 11. – лист. – С. 21-22.
1085. Бачинська К. Становлення автокефалії на Волині / Бачинська К. // Наша віра. – 1997. – Ч. 12(116). – груд. – С. 4.
1086. Бердяев Н.А. Еврейский вопрос, как вопрос христианский // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.vehi.net/berdyayev/ant1.html>, 17.09.09, 12.37
1087. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 “Історія України” / Донецький національний університет / Белікова Н. – Донецьк, 2001. – 19 с.
1088. Бичковський Прокл, прот. Наука православної релігії в школах Волинської єпархії, на підставі звітів о.о. законовчителів за 1927-28 шк. рік (Продовження) / Бичковський Прокл // Духовний сіяч. – 1930. – Ч. 9. – 1 трав. – С. 109-111.
1089. Бичковський Прокл, прот. Наука православної релігії в школах Волинської єпархії, на підставі звітів о. о. законовчителів за 1927-1928 шкільний рік (Продовження) / Бичковський Прокл // Духовний сіяч. – 1930. – Ч. 10. – 15 трав. – С. 120-122.
1090. Біднов В. Церковна справа на Україні / Біднов В. – Тарнів: [б. в.], 1921 р. – 25 с.
1091. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. / Білас І. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
1092. Білецький Б. Сторінка з історії Волинської духовної семінарії й Київської духовної академії в ХІХ в. / Білецький Б. // За соборність. – 1932. – Ч. 1. – С. 37-40.
1093. Біляк С., митр. прот. З нагоди 80-ліття вл. Митрополита Іоана / Біляк С. // Українське православне слово. – 1967. – Ч. 10. – жовт. – С. 7-8.
1094. Бл. п. митрополит Никанор // Українське православне слово. – 1969. – Ч. 5. – трав. – С. 7-11.

1095. Богдань К. Программа “Издания Почаевской лаврою журнала Почаевский листок” / Богдань К. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1887. – № 8. – 11 марта. – С. 198-200.
1096. Болезнь высокопреосвященного архиепископа Алексия // Воскресное чтение. – 1935. – № 23. – 15 декабря. – С. 322.
1097. Бортніков В. І. Волинь на зламі століть: історія краю (1989-2000 рр.). / Бортніков В. І., Надольський В. Е., Денисюк В. Т., Карліна О. Н., Надольська В. В. та ін. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 694 с.: 420 іл.
1098. Борщевич В. Волинський пом’яник / Борщевич В. – Рівне: [Рівненська обласна друкарня], 2004. – 408 с.
1099. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.): Монографія / Борщевич В. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.
1100. Борщевич Володимир. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи / Борщевич В. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 94 с., іл.
1101. Бражник И. И. (Киев). Защита советским законом детей и подростков от религиозного принуждения / Бражник И. И. // Вопросы научного атеизма / П. К. Курочкин (отв. ред.) и др. / Акад. общественных наук при ЦК КПСС. Ин.-т науч. атеизма. – М.: “Мысль”, 1981. – Вып. 27. Свобода совести в социалистическом обществе. – С. 104-115.
1102. Братское собрание военных пастырей города Петербурга и его окрестностей // Прибавления к Церковным ведомостям. – 1893. – № 10. – 6 марта. – С. 410-412.
1103. Братство молоді // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 20. – 15 жовт. – С. 672.
1104. Буряк Лариса. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України ХVІІІ ст. крізь призму матеріального світу / Буряк Лариса // Соціум. – 2003. – Вип. 2. – С. 197-206.

- 1105.Бутми Г. Враги рода человеческого / Пятое, обработанное и дополненное издание / Бутми Г. – Петербург: Типография училища глухонемых, 1907. – XII+42 с.
- 1105а. Вебер М. Основные понятия стратификации / Перев. с англ. изд. А.И.Кравченко / Макс Вебер // Социс. – 1994. – № 5. – С. 169-183.
- 1106.Vox. Для чего это делается? / Vox // Воскресное чтение. – 1933. – № 28. – 9 июля. – С. 445-432.
- 1107.Vox. Из печати / Vox // Воскресное чтение. – 1925. – № 49. – 6 декабря. – С. 784-785.
- 1108.Vox. Из печати. Ослепление шовинизмом / Vox // Воскресное чтение. – 1931. – № 46. – 15 ноября. – С. 659-661.
- 1109.Vox. Из печати. Отклики / Vox // Воскресное чтение. – 1930. – № 46. – 16 ноября. – С. 721-724.
- 1110.Vox. Из печати. Печать о торжестве объявления автокефалии / Vox // Воскресное чтение. – 1925. – № 41. – 11 октября. – С. 654-659.
- 1111.Vox. Из печати. По поводу выборов / Vox // Воскресное чтение. – 1930. – № 47. – 23 ноября. – С. 740-742.
- 1112.Vox. Из печати. Польская печать о Православной церкви и духовенстве / Vox // Воскресное чтение. – 1925. – № 19. – 10 мая. – С. 298-300.
- 1113.Vox. Из печати. Стабилизация / Vox // Воскресное чтение. – 1930. – № 5. – 2 февраля. – С. 78-80.
- 1114.Vox. Из печати. Что говорили о Православной церкви в Сейме / Vox. // Воскресное чтение. – 1930. – № 4. – 26 января. – С. 57-59.
- 1115.Vox. Кошунство / Vox // Воскресное чтение. – 1933. – № 40. – 1 октября. – С. 622-624.
- 1116.В Почаївській лаврі 10 вересня 1933 р. // За соборність. – 1933. – Ч. 7. – С. 13-19.
- 1117.В що вірила Січ? Фрагмент розмови журналістки Ольги Герасим'юк з Оленою Михайлівною Апанович // Українське православне слово. – 1990. – № 9. – верес. – С. 8-10.

- 1118.В. К. Склад населення Волинської єпархії / В. К. // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 4. – 15 лют. – С. 135-138.
- 1119.Вадимов Е. К 40-летию пастырского служения о. протопресвитера Т. П. Теодоровича / Вадимов Е. // Воскресное чтение. – 1935. – № 20. – 27 октября. – С. 268-271.
- 1120.Варшавское православное митрополитальное благотворительное общество // Воскресное чтение. – 1929. – № 35. – 1 сентября. – С. 566-568.
- 1121.(Ващук) Варфоломій, архієпископ. Мілецький Свято-Миколаївський монастир / (Ващук) Варфоломій. – Рівне: [б.в.], 2003. – 148 с.
- 1122.Вечная память почившим! Митрофорный протоиерей Матфей Мелитонович Лобачевский // Журнал Московской патриархии. – 1963. – № 12. – декабрь. – С. 19.
- 1123.Вибори в містах. Вибори до мійських рад // Народній вісник. – 1927. – Ч. 10. – 16 черв. – С. 7(89).
- 1124.Вибори в сільських гмінах // Народній вісник. – 1927. – Ч. 12. – 30 черв. – С. 4(108).
- 1125.Виборча хроніка. Ксьондзи не можуть виставляти своїх кандидатур // Українська громада. – 1928. – Ч. 7(68). – 26 січ. – С. 2.
- 1126.Відзначення золотим хрестом заслуги // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 17. – 1 верес. – С. 593.
- 1127.Візита архієпископа Полікарпа у гебітскомісара // Волинь. – 1942. – Ч. 9(37). – 1 лют.
- 1128.Візита високопреосвященнішого адміністратора Св. Православної церкви в Україні у Райхскомісаріаті // Волинь. – 1942. – Ч. 8(36). – 29 січ.
- 1129.Візитація православних парохій в Галичині // Діло. – 1931. – Ч. 154. – 14 лип.
- 1130.Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. / Друге видання. / Власовський І. – Нью-Йорк-Київ-Бавнд-Брук: УАПЦ, 1990. – Т.4., кн. 2.: XX ст. – 416 с., іл.
- 1131.Власовський І. Непрошені опікуни / Власовський І. // Церква нарід. – 1937. – Ч. 5. – 1 берез. – С. 169-175.

- 1132.Власовський І. Пам'яті пастиря-мученика / Власовський І. // Богословський вісник. – 1948. – Ч. 2. – лип.-груд. – С. 157-160.
- 1133.Власовський І. Церковна реформа та духовенство / Власовський І. // За соборність. – 1932. – Ч. 2. – С. 1-4.
- 1134.Власовський І. Як відбувались собори в давній Українській православній церкві / Власовський І. // Українське православне слово. – 1953. – Ч. 7. – лип. – С. 7-8.
- 1135.[Власовський Іван] Senex. Українська православна церква в часі Другої світової війни: 1939-1945 рр. / Власовський І. – Мюнхен: [б.в.], 1946. – 71 с.
- 1136.Влодек П., протоіерей. Протоіерей Н. М. Тучемський (Некролог) / Влодек П. // Журнал Московской патриархии. – 1963. – № 4. – апрель. – С. 26-28.
- 1137.Вовк Я. Політика Польської держави стосовно християнських конфесій (1918 – 1926 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.02 “Всесвітня історія” / Київський національний університет імені Тараса Шевченка / Вовк Я. – Київ, 2006. – 21 с.
- 1138.Возобновление занятий в Волынском женском духовном училище // Волынские епархиальные ведомости. – 1916. – № 34. – 18 августа.
- 1139.Война и церковно-приходская школа на Волыни по статистическим данным на 1 января 1916 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1916. – № 34. – 18 августа. – С. 323-328.
- 1140.Волинське єпархіальне зібрання представників духовенства і мирян 12 і 13 лютого 1936 р. (Продовження) // Церква і нарід. – 1936. – Ч.6. – 15 берез. – С. 190-195.
- 1141.Волинське єпархіальне зібрання. Ухвали Єпархіального зібрання на пленумі 30 січня 1935 р. на підставі протоколу Місійно-освітньої комісії // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 2. – 1 квіт. – С. 52-56.
- 1142.Волиняк. Велика тривога Православної Волині / Волиняк // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 5. – 1 трав. – С. 123.

- 1143.Волиняк. Справи Православної церкви: Становище єпископів до автокефалії. Статистичний огляд. Біжучі новини / Волиняк // Рідний край [Львів]. – 1922. – Ч. 133. – 30 черв. – С. 1-2.
- 1144.Волки в овечьей шкуре // Почаевский листок. – 1911. – № 10. – 24 марта. – С. 7-8.
- 1145.Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Волошин Ю. – Полтава: [б.в.], 1997. – 125 с.
- 1146.Волынское епархиальное собрание // Воскресное чтение. – 1935. – № 23. – 15 декабря. – С. 322.
- 1147.Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви / Воронин О. – Кенсінгтон, США: Воскресіння, 1990. – 64 с.
- 1148.В-ский А. О мерах папистов к введению унии в Юго-Западной России (Продолжение) / В-ский А. // Вестник Юго-Западной России. Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским. – Киев, 1863. – Том IV. Год первый. – апрель. – С. 1-13.
- 1149.Выплачивание эмеритальных пособий // Воскресное чтение. – 1936. – № 29. – 2-9 августа. – С. 460.
- 1150.Галагіда І. Отець Дам'ян Товстюк – павловицький настоятель і в'язень Явожна / Галагіда І. // Холмський вісник. – 2002. – № 1(5). – лип. – С. 15-16, 18.
- 1151.Гейхрех Евгений, прот. Архиепископ Панкратий (Кашперук) / Гейхрех Евгений // Журнал Московской патриархии. – 1972. – № 10. – октябрь. – С. 32-33.
- 1151а. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко / Ентоні Гіденс. – Київ: Основи, 1999. – 726 с.
- 1152.Гладков Теодор. Легенда советской разведки – Н. Кузнецов / Гладков Теодор. – М.: “Вече”, 2001. – 448 с.
- 1153.Гноєвий І. Українська народня школа ім. Олекси Стороженка в Берестю та польська шкільна політика на північно-західних українських землях / Гноєвий І. // Літопис Волині. – 1961. – Ч. 5. – С. 85-93.

- 1154.Голос Волині на трибуні сеймовій у лютому 1937 р. // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 6. – 15 берез. – С. 211-213.
- 1155.Голубев С. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI стол.) / Голубев С. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1892. – Т. 6. / Приложение. – С. I-XIV.
- 1156.Гон М. Західна Україна 1930-х років: німецький дискурс українсько-єврейського конфлікту / Гон М. // Соціум. – 2004. – № 6. – С. 328-340.
- 1157.Гордиенко Н. Современное православие / Гордиенко Н. – М.: “Мысль”, 1968. – 143 с.
- 1158.Гордієнко В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939-вересень 1945): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 “Історія України” / Київський національний університет ім. Т. Шевченка / Гордієнко В. – Київ, 1999. – 18 с.
- 1159.Грабовецький М., свящ. Про найближчі пастирські завдання / Грабовецький М. // Церква нарід. – 1936. – Ч. 12-13. – 15 черв-1 лип. – С. 392-397.
- 1160.Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX в.) / Грекулов Е. Ф. – М.: “Наука”, 1969. – 184 с.
- 1161.Грекулов Е. Ф. Исследование православия в советской литературе / Грекулов Е. Ф., Курочкин П. К. // Вопросы научного атеизма. – М.: “Мысль”, 1967. – Вып. 4. – С. 287-325.
- 1162.Грідіна І. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр.: людський вимір: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 “Історія України” / Донецький національний університет/ Грідіна І. – Донецьк, 2001. – 20 с.
- 1163.[(Громадский)] Алексий, архиепископ. К вопросу о принадлежности Супрасльского Благовещенского монастыря (Продолжение) / (Громадский) Алексий // Воскресное чтение. – 1934. – № 15. – 15 апреля. – С.177-179.

- 1164.Гутовский Иоанн, священник. Заметка / Гутовский Иоанн // Почаевский листок. – 1911. – № 17-18. – 24 мая. – С. 24.
- 1165.Гутовский Иоанн, священник. Мысли вслух / Гутовский Иоанн // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 8 – 1 марта. – С. 263-266.
- 1166.Д.[олинський] Л.[еонід] п.[ан]-о.[тець] У справі самооподаткування духовенства (3 листів до редакції) / Долинський Леонід // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 2. – 1 квіт. – С. 48-49.
- 1167.Давидович Б. С. Судьбы православия и Русской народности на Волыни в последнее столетие (1796-1896). Речь, прочитанная на юбилейном акте Волынской духовной семинарии 29 сентября 1896 года / Давидович Б. С. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1896. – 36 с.
- 1168.Девятсотлетие православия на Волыни. – Житомир: [б.в.], 1892. – 1015 с.
- 1169.Делегат із Києва // Український голос. – 1942. – Ч. 5(20). – 29 січ. – С. 6.
- 1170.Демидович Л. Політика радянської влади щодо Православної церкви в Україні в період НЕПу (1921 – 1928): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 “Історія України” / Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова / Демидович Л. – Київ, 2005. – 17 с.
- 1171.Дмитрук К. Є. Кому служили й служать зрадники з так званої автокефалії / Дмитрук К. Є. – К.: Знання, 1977. – 46 с.
- 1172.Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антирадянської діяльності уніатської і автокефальної церков / Дмитрук К. Є. – К.: Наук. думка, 1976. – 384 с.
- 1173.До оновлення – через покаяння! Архієпископ Ровенський і Острозький Іриней відповідає на запитання редактора “Діалогу” Євгена Гербольда // Діалог. – 1990. – № 13(13). – 27 квіт. – С. 2.
- 1174.До чого нас кличе анафема // Українська громада. – 1929. – Ч. 22-23(133-134). – 26 трав. – С. 1.

- 1175.Дописувач з Борятиня. За рідну мову в школі (с. Борятин на Волині) // Свобода. – 1933. – Ч. 10. – 12 берез. – С. 5
- 1176.Допомога Україні // Українська нива. – 1933. – Ч. 38-39(399-400). – 9 лист. – С. 3.
- 1177.Дорошенко Д. В обороні історичної правди / Дорошенко Д. // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 13-14. – 1-15 лип. – С. 465-470.
- 1178.Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Дорошенко Д. – Берлін: [б.в.], 1940. – 69 с.
- 1179.“Досягнення” регіональної політики // Новий час. – 1933. – Ч. 182. – 17 серп. – С. 4.
- 1180.Дрібна Волинська хроніка // Народній вісник. – 1927. – Ч. 14. – 14 лип. – С. 5(125).
- 1181.Дрібна Волинська хроніка // Народній вісник. – 1927. – Ч. 28. – 20 жовт. – С. 5(237).
- 1182.Дрібна Волинська хроніка // Народній вісник. – 1927. – Ч. 7. – 26 трав. – С. 5(57).
- 1183.Другий річник. На рік 1934 / Ред. комітет і співробітники: А. Жук, І. Косенко, В. Косоноцький, В. Кубійович, Ю. Липа, Л. Лукасевич, М. Маслов та інші. – Варшава: Українське економічне бюро, 1934. – 173 с.
- 1184.Дубицький Палладій, свящ. Парафіяльне життя в минулому нашої церкви / Дубицький Палладій // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 21. – 1 лист. – С. 680-687.
- 1185.Дублянський А., прот. Митрополит Діонісій і Українська православна церква / Дублянський А. // Український православний календар на 1961 рік. – [Баунд-Брук]: Видання УПЦ в США, 1960. – С. 118-126.
- 1186.Дублянський А., прот. Тернистим шляхом: життя митрополита Никанора Абрамовича. До 20-ліття архипастирського служіння 1942-1962 / Дублянський А. – Лондон: Видання Генерального церковного управління УАПЦ в Великій Британії, 1962. – 80 с.

- 1187.Дух О. Черниці монастирів Львівської єпархії у 1760-1763 рр.: віковий, становий, освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1758-1765 рр.) / Дух О. // Соціум. – 2005. – Вип. 5. – С. 59-70.
- 1188.Емеритальне забезпечення самоврядовців // Народній вісник. – 1927. – Ч. 13. – 7 лип. – С. 4(116).
- 1189.Епархиальные распоряжения и известия. По Волынской епархии. Административные перемены // Официальные церковные ведомости. – 1930. – № 47.
- 1190.Євсєєва Т. М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Євсєєва Т. М. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – 362 с.
- 1191.Євсєєва Т. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917 – 1921 рр.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01. “Історія України” / Ін-т історії НАН України / Євсєєва Т. М. – Київ, 2002. – 27 с.
- 1192.Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Єленський В.Є. – К.: [б.в.], 1991. – 72 с.
- 1193.Жилюк С. Передмова / Жилюк С. // Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х рр. ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 3-10.
- 1194.З діяльності Товариства ім. Петра Могили // Українська нива. – 1935. – Ч. 1-2. – 7 січ. – С. 3.
- 1195.З церковного життя // Український голос. – 1942. – Ч. 5(20). – 29 січ. – С. 6.
- 1196.З церковного життя в Луцьку // Українська громада. – 1927. – Ч. 7(14). – 13 лют.
- 1197.З цілого краю. Поліська хроніка // Новий час. – 1933. – Ч. 265. – 29 лист. – С. 4.
- 1198.За українську мову в богослуженні (Процес мешканця с. Колоденка Рівненського повіту Петра Колесника) // Українська нива. – 1933. – Ч. 13-14. – 16 квіт. – С. 1.

1199. Забытые общественные силы // Пастырь. – С.-Петербург, 1912. – № 2. – 8 августа. – С. 6-8.
1200. Засідання Волинського єпархіального місійного комітету // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 7. – 1 квіт. – С. 287-289.
1201. Заштатний протоієрей Ростислав Кваснецький // Православний вісник. – 1974. – № 8. – серпень. – С. 8.
1202. Зелінський Н., свящ. Братство імені Дитяти Ісуса / Зелінський Н. // Духовний сіяч. – 1930. – Ч. 7. – 1 квіт. – С. 84.
1203. Зернов Николай. Русское религиозное возрождение XX века / Зернов Николай. – Париж: YMCA-PRESS, 1974. – 382 с.
1204. Зінченко А. Благовістя національного духу. Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / Зінченко А. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
1205. Зуев Ю. П. О новых тенденциях в деятельности религиозных организаций в СССР // Информационный бюллетень Академии общественных наук при ЦК КПСС. – 1987. – № 16. – С. 1-6.
1206. И. К. Проблема нашей молодёжи / И. К. // Вестник Братства православных богословов в Польше. – 1934. – № 2. – июль-декабрь. – С. 48-52.
1207. Из жизни братства // Вестник Братства православных богословов в Польше. – 1934. – № 2. – июль-декабрь. – С. 1-10.
1208. Из жизни других епархий. Епархиальная печать о реформе прихода: выборное право прихожан // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1916. – № 34. – 18 августа. – С. 330-332.
1209. Из печати. Некоторые неточности // Воскресное чтение. – 1930. – № 3. – 19 января. – С. 46-48.
1210. Из прошлого в области религиозно-нравственной жизни на Волыни // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1886. – № 34. – 1 декабря. – С. 1094-1105.
1211. Изъ печати. Отпадение от Православия Петра Табинскаго // Воскресное чтение. – 1931. – № 44. – 1 ноября. – С. 632.

- 1212.Ионафан, архиепископ. Архиепископ Пантелеймон / архиепископ Ионафан, Соколовский Алексей // Журнал Московской патриархии. – 1968. – № 12. – декабрь. – С. 26-30.
- 1213.История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 г.) // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1897. – № 9. – 21 марта. – С. 288-293.
- 1214.История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 г.) // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1897. – № 18. – 21 июня. – С. 543-552.
- 1215.История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796-1896 г.) // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1897. – № 24. – 21 августа. – С. 680-691.
- 1216.І[Ван]. В[ласовський]. Павперизація духовенства / Іван Власовський // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 5. – 1 березня. – С. 183-189.
- 1217.Ігнатуша О.М. Інституційний розкол Православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / Ігнатуша О.М. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
- 1218.Ініціатива селян // Українська громада. – 1928. – Ч. 7(68). – 26 січ. – С. 2.
- 1219.Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. / Ісаєвич Я. – К.: Наук. думка, 1966. – 256 с.
- 1220.Йордан у Ковелі // Український голос. – 1942. – Ч. 5(20). – 29 січ. – С. 6.
- 1221.К вопросу об уменьшении числа приходов // Воскресное чтение. – 1925. – № 29. – 19 июля. – С. 459.
- 1222.К делу архиепископа Елевферия // Варшавское эхо. – 1922. – № 28. – 8 ноября.
- 1223.К покушению на П. А. Столыпина // Почаевский листок. – 1911. – № 33-34. – 17 сентября. – С. 12.

- 1224.К. М. Краєвий з'їзд Волинського українського об'єднання // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 3-4. – 15-28 квіт. – С. 97-99.
- 1225.К. М. На теми з проблем православ'я / К. М. // Церква і нарід. – 1937. – Ч.1-2. – 1-15 січ. – С. 27-35.
- 1226.К. М. Православна церква в Польщі в 1935 р. / К. М. // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 1-2. – 1-15 січ. – С. 15-19.
- 1227.К. М. Світлій пам'яті митрополита Юрія (у 10 річницю його смерті 8 лютого 1923 р.) / К. М. // Українська нива. – 1933. – Ч. 6(367). – 14 лют. – С. 1.
- 1228.К. М. Темні сили / К. М. // За соборність. – 1932. – Ч. 3. – С. 36-39.
- 1229.К. М. Чи ще довго на Волині буде Рогальщина? / К. М. // Українська нива. – 1934. – Ч. 20(425). – 24 черв.
- 1230.Калишевич Антоний, свящ. Освящение Ровенского собора / Калишевич Антоний // Воскресное чтение. – 1931. – № 18. – 3 мая. – С. 214-215.
- 1231.Калінін Ю. А. Модернізація ідеології сучасного руського православ'я. (Атеїстичний аналіз філософсько-богословського обґрунтування релігії) / Калінін Ю. А. – К.: Знання, 1983. – 48 с.
- 1232.Канталінська Ж. Відносини Радянської держави та Православної церкви в Криму (в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 “Історія України” / Запорізький державний університет / Канталінська Ж. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
- 1233.Капраль Мирон. Антиєврейські заворушення та погроми у Львові ХVІІ – ХVІІІ ст. / Капраль Мирон // Соціум. – 2003. – Вип. 2. – С. 89-100.
- 1234.Катехизація дітей // Український голос. – 1943. – Ч. 29(96). – 9 лип. – С. 4.
- 1235.Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / Киридон А.М. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
- 1236.Кількість наявного населення в Україні у 2001 р. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/estimated/>, 30. 03. 10., 11.26.

- 1237.Кінан Едвард. Російські історичні міти / Видання друге, виправлене і доповнене / Кінан Едвард. – К.: Критика, 2003. – 311 с.
- 1238.К-ко. Гощенська волость відстає / К-ко. // Червона зірка. – 1939. – № 47. – 28 груд.
- 1239.Ковалевський Олександр. Публіцистичні замітки. За церковною огорою / Ковалевський Олександр // Українська нива. – 1934. – Ч. 28(433). – 20 верес.
- 1240.Ковальський В. И., прот. Разрушенная немцами Дубенская Крестовоздвиженская обитель на Волыни / Ковальський В. И. // Журнал Московской патриархии. – 1945. – № 5. – май. – С. 47-49.
- 1241.Ковш Александр, священник. К вопросу о вознаграждении духовенства за требы / Ковш Александр // Воскресное чтение. – 1931. – № 34. – 23 августа. [3-4 с. обкладинки]
- 1242.Когут Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Когут Зенон. – К.: Критика, 2004. – 352 с. – Бібліографія.: С. 339-341.
- 1243.Коман Григорій. Чи існуємо, чи живемо, чи спимо? / Коман Григорій // Новий час. – 1931. – Ч. 75(981). – 10 лип. – С. 2.
- 1244.Кому підпорядковують нашу Церкву // Український голос. – 1941. – Ч. 4. – 9 жовт. – С. 2.
- 1245.Коровицький І. Сорокаліття відродження єпископату Української православної церкви, 1942-1982 / Коровицький І. // Українське православне слово. – 1982. – Ч. 4. – квіт. – С. 13-17.
- 1246.Королев Н. Г. Земское и городское самоуправление / Королев Н. Г. // Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. – С.-Петербург: Российская Академия Наук-Ин-т Российской истории, 1995. – С. 151-158.
- 1247.Косоноцький В. Процес за православні церкви. Частина перша / Зібрав та опрацював Володимир Косоноцький, редагував Іван Кедрин / Косоноцький В. – Варшава: Видання Української парламентарної репрезентації, 1930. – 56 с.
- 1248.Костецький Д. Отець Дмитро Многогрішний / Костецький Д., Сенченко Л. // Радянська Волинь. – 1962. – 13 берез.

- 1249.Костопільська хроніка. (Н) Панахида по бл. п. С. Петлюрі в Степані // Новий час. – 1932. – Ч. 153. – 16 лип. – С. 3.
- 1250.Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату: 1917-1952 / Кох Г. – Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1953. – 40 с.
- 1251.Красников Н. П. Социально-этическое воззрения русского православия / Красников Н. П. // Вопросы научного атеизма. Вып.: Атеизм и религия в условиях социалистического общества. Ред. коллегия: А. Ф. Окулов (отв. ред.) и др. – М.: “Мысль”, 1977. – С. 37-52.
- 1252.Credo. Проблеми парафіяльного устрою (Продовження) / Credo // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 23. – 1 груд. – С. 951-956.
- 1253.Крестный ход в м. Почаеве // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1895. – № 44. – 4 ноября. – С. 1546-1548.
- 1254.Кривелев И. А. Русская православная церковь в первой четверти XX века / Кривелев И. А. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
- 1255.Кружок православных богословов-студентов Варшавского университета // Воскресное чтение. – 1925. – № 27. – 5 июля. – С. 424.
- 1256.Куди тягне жидівсько-українська спілка // Народна рада. – 1922. – Ч. 2. – 24 верес.
- 1257.Кузнецкий А. П. Приём в Совете по делам РПЦ при СНК СССР участников собора епископов 24 ноября 1944 г. (Впечатления участника) / Кузнецкий А. П. // Журнал Московской патриархии. – 1944. – № 4. – апрель. – С. 16-20.
- 1258.Кузнецкий А. П. Русская православная церковь и Великая отечественная война. Сборник церковных документов. 100 страниц. Издание Московской патриархии 1943 г. Под редакцией Николая, Митрополита Киевского и Галицкого / Кузнецкий А. П. // Журнал Московской патриархии. – 1943. – № 2. – 15 октября. – С. 42-43.
- 1259.Кульчинський Ф., свящ. Сл. п. професор А. Котович / Кульчинський Ф. // Українське православне слово. – 1964. – Ч. 4. – квіт. – С. 4-5.

- 1260.Кульчинський Ф., свящ. Ще одна грудочка землі на могилу св. п. о. митр. прот. Володимира Соколовського / Кульчинський Ф. // Українське православне слово. – 1965. – Ч. 7. – лип. – С. 25.
- 1261.Курси Товариства ім. Петра Могили в Луцьку // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 6. – 15 березня. – С. 228.
- 1262.Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931-1939): Монографія / Кучерепа М., Давидюк Р. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 420 с.: іл.
- 1263.Л. К. Дубенщина та православне духовенство цього краю сто двадцять років назад / Л. К. // Церква нарід. – 1938. – Ч. 22. – 15 лист. – С. 874-880.
- 1264.Л. К. Дубенщина та православне духовенство цього краю сто двадцять років назад / Л. К. // Церква нарід. – 1938. – Ч. 23. – 1 груд. – С. 935-939.
- 1265.Л. К. Дубенщина та православне духовенство цього краю сто двадцять років назад / Л. К. // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 24. – 15 груд. – С. 990-995.
- 1266.Л. К. За права рідної мови в Церкві (Продовження) / Л. К. // Церква і нарід. – 1935. – Ч.3-4. – 15-28 квіт. – С. 88-94.
- 1267.Л. К. За права рідної мови в Церкві / Л. К. // Церква і нарід. – 1935. – Ч.1. – 15 берез. – С. 15-17.
- 1268.Л. К. За права рідної мови в Церкві / Л. К. // Церква і нарід. – 1935. – Ч.2. – 1 квіт. – С. 44-47.
- 1269.Л. К. Кілька рис з минулого духовних шкіл на Волині / Л. К. // Церква нарід. – 1938. – Ч. 11. – 1 черв. – С. 455-459.
- 1270.Л. К. Самі собі шкодять / Л. К. // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 1-2. – 1-15 січ. – С. 39-42.
- 1271.(Лавриненко) Иоанн, архиепископ. Возвращение на Родину и первые впечатления пребывания на ней / (Лавриненко) Иоанн // Журнал Московской патриархии. – 1946. – № 9. – сентябрь. – С. 58-62.
- 1272.Липинський В'ячеслав. Релігія і Церква в історії України (Передрук статей з “Америки”) / Липинський В'ячеслав. – Філадельфія: “Америка”, 1925. – 111 с.

- 1273.Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні, 1943-1946 / Лисенко О. Є. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1998. – 404 с.
- 1274.Листи до редакції // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 5. – 1 берез. – С. 169-170.
- 1275.Листи з Рівного. З діяльності філії Товариства Петра Могили // Українська нива. – 1933. – Ч. 1-2. – 7 січ. – С. 8.
- 1276.Листи. Роздуми. Відгуки // Наша віра. – 1989. – № 2-3. – жовт.-лист. – С. 14-15.
- 1277.Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. – Львів: Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
- 1278.Лісевич І. Т. Культурне будівництво в народній Польщі: 1944-1948 / Лісевич І. Т. – К.: Наук. думка, 1986. – 208 с.
- 1279.Луцька хроніка // Новий час. – 1933. – Ч. 221. – 6 жовт. – С. 6.
- 1280.Луцька хроніка // Новий час. – 1933. – Ч. 255. – 16 лист. – С. 5.
- 1281.М. П-ий. Пенсии духовенства / М. П-ий. // Почаевский листок. – 1911. – № 43-44. – 25 ноября. – С. 19.
- 1282.Майборода А. Церковное торжество в с. Поддубцах Луцкого уезда на Волыни / Майборода А. // Воскресное чтение. – 1930. – № 44. – 2 ноября. – С. 691-692.
- 1283.Макар Петрович. Волинські “віча” / Макар Петрович // Слово. – 1933. – № 86(193). – 29 октября.
- 1284.Марійченко М. Українізація служби Божої / Марійченко М. // Громада. – 1926. – Ч. 4(10). – 31 січня. – С. 2.
- 1284а. Маркс К. Капитал / Перев. под ред. И. И. Скворцова-Степанова / Карл Маркс. – Москва: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1969. – Т. 1. – 800 с.
- 1284б. Маркс К. Капитал / Перев. под ред. И. И. Скворцова-Степанова / Карл Маркс. – Москва: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1969. – Т. 2. – 643 с.
- 1284в. Маркс К. Капитал / Перев. под ред. И. И. Скворцова-Степанова / Карл Маркс. – Москва: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1969. – Т. 3. – 1078 с.
- 1285.Мельничук Ю. Плем'я упирів. Нариси. Памфлети. Фейлетони / Мельничук Ю. – К.: Радянський письменник, 1963. – 356 с.

- 1286.Миловзоров Л., свящ. Заметки сельського священника. О составе сельских причтов / Миловзоров Л. // Заметки православного обозрения. – 1962. – октябрь. – С. 49-52.
- 1287.Митрополит Антоній (Храповицький) // Церква нарід. – 1936. – Ч. 17. – 1 верес. – С. 527-530.
- 1288.Митрополит Діонисій // За соборність. – 1933. – Ч. 6. – С. 4-7.
- 1289.Митрофорний протоієрей Віталій Малюжкович // Православний вісник. – 1977. – № 8. – серп. – С. 22-23.
- 1290.Митрофорний протоієрей Володимир Ковальський // Православний вісник. – 1972. – № 4. – квіт. – С. 12.
- 1291.Митрофорний протоієрей Дмитро Варфоломійович Наумець // Православний вісник. – 1974. – № 1. – січ. – С. 13.
- 1292.Митрофорний протоієрей Іван Кремінський // Церковний календар 1993. – Сянік: Перемисько-Новосанчівська єпархія, 1993. – С. 256-259.
- 1293.Митрофорний протоієрей Іларіон Кресович // Православний вісник. – 1977. – № 9. – верес. – С. 15-16.
- 1294.Митрофорний протоієрей Леонід Долинський // Українське православне слово. – 1970. – № 6. – черв. – С. 21.
- 1295.Митрофорний протоієрей о. Даміан Герштанський // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 10. – 15 трав. – С. 341-342.
- 1296.Митрофорний протоієрей Олександр Харитонович Бонітенко // Православний вісник. – 1980. – № 10. – жовт. – С. 19.
- 1297.Митрофорний протоієрей Олексій Соколовський // Православний вісник. – 1976. – № 7. – лип. – С. 17.
- 1298.Митрофорный протоиерей Александр Житинский // Журнал Московской патриархии. – 1971. – № 2. – февраль. – С. 32-35.
- 1299.Митрофорный протоиерей Вячеслав Петрович Улович // Журнал Московской патриархии. – 1967. – № 12. – декабрь. – С. 26.

1300. Митрофорный протоиерей Константин Гаврилков // Журнал Московской патриархии. – 1974. – № 9. – сентябрь. – С. 33-37.
1301. Митрофорный протоиерей Матфей Мелитонович Лобачевский // Журнал Московской патриархии. – 1963. – № 12. – декабрь. – С. 19.
1302. Митрофорный протоиерей Михаил Григорьевич Рыхлицкий // Журнал Московской патриархии. – 1974. – № 3. – март. – С. 30-31.
1303. Митрофорный протоиерей Стефан Иванович Шидловський // Журнал Московской патриархии. – 1968. – № 6. – июнь. – С. 33.
1304. Мицик Юрій. Євреї-козаки / Мицик Юрій // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.patent.net.ua/intellectus/cossacks/337/ua.html>, 17.09.09, 12.42.
1305. Міненко Тимофій, свящ. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945, (Волинський період) / Міненко Тимофій. – Вінніпег-Львів: “Логос”, Колегія Св. Андрія, 2000. – Т. 1. – 392 с.
1306. Мірчук Іван. Історично-ідеологічні основи Теорії Третього Риму / Мірчук Іван. – Мюнхен: Церквоно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1954. – 64 с.
1307. М-ко. З історії Крем'янця на Волині / М-ко. // Новий час. – 1931. – Ч. 126(1032). – 13 лист. – С. 9.
1308. Монастирі Православної церкви в Польщі: Волинська єпархія // Український православний календар на 1938 р. – Крем'янець: Видання Волинського єпархіального місійного комітету, 1938. – С. 105.
1309. Мстислав [(Скрипник)], митрополит. У сорокові роковини смерти сл. п. проф. О. Лотоцького / Мстислав (Скрипник) // Українське православне слово. – 1980. – № 4. – квіт. – С. 13-14.
1310. (Н). Священик забив священика / (Н) // Новий час. – 1932. – № 61(1113). – 20 березня. – С. 3.
1311. На ложном пути // Воскресное чтение. – 1933. – № 26. – 25 июня. – С. 405-409.
1312. На нараді голів сількомів // Червона зірка. – 1940. – № 15(63). – 2 лют.

1313. На нашій, не своїй землі // Українське православне слово. – 1966. – Ч. 1. – січ. – С. 14-15.
1314. На церковній ниві // Українська нива. – 1928. – Ч. 88(169). – 1 груд. – С. 3.
1315. Назначения на архиерейские кафедры в 1945 г. // Журнал Московской патриархии. – 1945. – № 8. – август. – С. 5.
1316. Найважливіше – перемогти большевизм (інтерв'ю з обласним комісаром в Рівному п. д-ром Вернером Беєром) // Волинь. – 1941. – Ч. 22. – 7 груд.
1317. Наказание за нетрезвое поведение // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1886. – № 26. – 11 сентября. – С. 784.
1318. Напередодні реформи (Православна церква в Польщі в 1932 році) // Українська нива. – 1933. – Ч. 1-2. – 7 січ. – С. 4.
1319. Наумов Дм. Для блага и процветания Русского Народа необходимо изгнать всех без исключения жидов из России / Наумов Дм. // Почаевский листок. – 1911. – № 27-28. – 28 июля. – С. 14-16.
1320. Наш нынешний юбилей // Воскресное чтение. – 1933. – № 17. – 23 апреля. – С. 259-260.
1321. Некролог // Воскресное чтение. – 1930. – № 4. – 26 января. – С. 62-63.
1322. Некрологи померлих священників українців Православної церкви в Україні і в інших країнах СРСР // Український православний календар на 1975 рік. Річник двадцять п'ятий. – С. Баунд-Брук: Видання УПЦ в США, 1975. – С. 124-126.
1323. Немецкая газета о Православной церкви в Польше // Воскресное чтение. – 1933. – № 48-49. – 26 ноября-3 декабря. – С. 704.
1324. Несколько слов по вопросу о распространении христианства среди евреев // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 9-10. – 21 марта. – С. 326-331.
1325. Несторенко Роман. Протопресвітер Леонід Долинський / Несторенко Роман // Українське православне слово. – 1980. – № 6. – черв. – С. 27-28.
1326. Нечаев П. Практическое руководство для пастырей, или систематическое изложение полного курса их обязанностей и прав / Издание восьмое, изменённое и

- дополненное новейшими постановлениями по духовному ведомству / Нечаев П. – С-Петербург: Типография И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43), 1903. – 476 с.+124 с.
1327. Николаев К. Посещение г. Президентом Республики Почаевской лавры // Воскресное чтение. – 1929. – № 30. – 28 июля. – С. 477-482.
1328. Нікчемне вбивство митрополита Олексія // Кремянецький вісник. – 1943. – № 45(187). – 6 черв. – С. 2.
1329. Новая Волынская газета (библиографическая заметка) // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 31. – 1 ноября. – С. 1046-1048.
1330. Новини // Народній вісник. – 1927. – Ч. 15. – 21 лип. – С. 5.
1331. (Новицкий) Вениамин, архиепископ Чебоксарский и Чувашский. Трагические страницы истории церкви на оккупированной территории / (Новицкий) Вениамин // Журнал Московской патриархии. – 1975. – № 7. – июль. – С. 12-13.
1332. Нові школи в Ровно // Червона зірка. – 1940. – № 15(63). – 2 лют.
1333. Новый православный приход в Галичине // Воскресное чтение. – 1931. – № 27. – 5 июля. – С. 360.
1334. Носаль Михайло, протоіерей. Українські різдвяні традиції / Носаль Михайло // Волинь. – 1942. – Ч. 2(30). – 7 січ.
1335. Нужды и желания минского православного духовенства // Православное обозрение. – М.: В университетской типографии (Катков и К^о), 1866. – Том двадцатый. – С. 93-116.
1336. О безбрачии и монашестве по отношению к избранию в сан епископа // Православное обозрение. – М.: Типография Каткова и К., 1862. – октябрь. – С. 140-150.
1337. О вымогах нынешнего часу до священнического стану в всех направлениях публичного жия // Душпастьрь [Церковна часопись. Орган Тов. Св. Ап. Павла, Львов]. – 1897. – Ч. 2. – 31 сичня (12 лютого). – С. 28-40.
1338. О журнале “Русский инок” // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по

октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 75-76.

1339.О праве духовенства на владение землёй // Воскресное чтение. – 1926. – № 10. – 7 марта. – С. 161.

1340.О смерти протоиерея, священников и пономаря // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 19. – 1 июля. – С. 418-420.

1341.О смерти священника // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1888. – № 8. – 11 марта. – С. 90.

1342.О смерти священников // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1888. – № 15. – 21 мая. – С. 208-209.

1343.О церковно-приходских братствах // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 24. – 21 августа. – С. 790-792.

1344.о. А. М. С. [Артемій Селепина] Упокоївся о. прот. Є. Міляшкевич / Артемій Селепина // Українське православне слово. – 1963. – Ч. 6. – черв. – С. 25.

1345.О. М. + Митроф. прот. о. Александр Огибовський / О. М. // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 17. – 1 верес. – С. 702-703.

1346.Обзор деятельности Эмеритальной кассы за шесть лет (с 1.VI 1929 года по 1.VII 1935 года) // Воскресное чтение. – 1935. – № 19. – 6 октября. – С. 242-258.

1347.Обзор печати // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 9-10. – 21 марта. – С. 339-348.

1348.Обращения и требования, предъявляемые нашему духовенству в социалистической печати и со стороны революционных партий // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 31. – 1 ноября. – С. 1040-1046.

1349.(Огієнко Іван) Іларіон, митрополит. Фортеця православія на Волині Свята Почаївська лавра. Церковно-історична монографія / Огієнко І. – Вінніпег: Накладом Видавничої комісії при Товаристві “Волинь”, 1961. – 398 с.

1350.Оглашение благодарности // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1869. – № 2. – 16 января. – С. 63.

- 1351.Оголошення // Крем'янецький вісник. – 1943. – № 37(179). – 9 трав. – С. 2-3.
- 1352.[Оголошення] // Крем'янецький вісник. – 1943. – Ч. 38(180). – 16 трав. – С. 3.
- 1353.Омельянчук И.В. Социальный состав черносотенных партий в начале XX века // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://ukrstor.com/ukrstor/omeljancuk-cernosotpartii.html>, 17.09.09, 12.48
- 1354.ОО. З церковного життя. Треба справедливості / ОО. // Дзвін. – 1926. – Ч. 209. – 5 груд.
- 1355.Островський В. Довкола Церкви / Островський В. // Духовна бесіда. – 1925. – Ч. 22. – 25 лист. – С. 1-2.
- 1356.Осуждение изменников вере и отечеству // Журнал Московской патриархии. – 1943. – № 1. – 12 сентября. – С. 16.
- 1357.Ответ протопресвитера Т. Теодоровича о. П. Табинскому (Окончание) // Свет истины. – 1927. – № 6. – 1 августа. – С. 5-6.
- 1358.От Волынской духовной консистории // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 30. – 21 октября. – С. 514-515.
- 1359.От Волынской духовной консистории // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 8 – 11марта. – С. 137.
- 1360.От комитета Эмеритальной кассы // Воскресное чтение. – 1936. – № 44. – 13 декабря. – С. 706-708.
- 1361.От правления Эмеритальной кассы волынского духовенства // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 33. – 21 ноября. – С. 592.
- 1362.Отець протопресвітер Яків Костецький // Українське православне слово. – 1978. – № 9. – верес. – С. 28.
- 1363.Офіційний відділ // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 1-2. – 1-15 січ. – С. 47-48.
- 1364.Офіційний відділ. Адміністративні переміни // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 11. – 1 груд. – С. 826.
- 1365.Официальные церковные ведомости. – 1930. – № 22. // Воскресное чтение. – 1930. – № 22. – 1 июня.

- 1366.Официальные церковные ведомости. – 1934. – № 21. // Воскресное чтение. – 1934. – № 31. – 27 мая.
- 1367.П. В. + Протоиерей Давид Бычковский / П. В. // Слово. – 1937. – № 14(399). – 4 апреля. – С. 3.
- 1368.П. К. Л. Новый волынский архипастырь / П. К. Л. // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 16. – 1 июня. – С. 448-453.
- 1369.П. К. Л. Новый волынский архипастырь / П. К. Л. // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 17. – 11 июня. – С. 469-476.
- 1370.Павловский И. Кабацко-еврейская эксплуататорская деятельность в южной России / Павловский И. // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1879. – № 16. – 16 августа. – С. 608-618.
- 1371.Павлюк Пилип. Село Дермань Здолбунівського повіту на Волині / Павлюк Пилип // Український православний календар на 1927 р. / Павлюк Пилип. – Крем'янець: [Волинська духовна консисторія], 1926. – С. 35-39.
- 1372.Палладий, игумен. Архиепископ Алипий (Хотовицкий), бывший Винницкий и Брацлавский / игумен Палладий // Журнал Московской патриархии. – 1977. – № 9. – сентябрь – С. 20-21.
- 1373.Паломник. Паломничество, с крестным ходом, детей-школьников и взрослых в Почаевскую лавру из приходов 6-го округа, Кременецкого уезда, состоявшегося с 4-го по 10-е июля 1931 года / Паломник // Воскресное чтение. – 1931. – № 47. – 22 ноября. – С. 666-676.
- 1374.Паломник. Празднование 35-летнего юбилея настоятеля Холмского православного прихода, митрофорного протоиерея о. Стефана Грушко, 8-21 сентября 1931 г. / Паломник // Воскресное чтение. – 1931. – № 43. – 25 октября. – С. 611-613.
- 1375.Памфил, иеромонах. За что мы почитаем мучеников? / иеромонах Памфил // Почаевский листок. – 1911. – № 31-32. – 31 августа. – С. 1-4.
- 1376.Парафіянин. Приклад гідний наслідування / Парафіянин // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 6. – 15 берез. – С. 228.

- 1377.Пастернак Євген. Сорок років тому... / Пастернак Євген // Українське православне слово. – 1980. – № 1. – січень. – С. 9-11.
- 1378.Пастирський ювілей // Православний вісник. – 1976. – № 12. – груд. – С. 12.
- 1379.Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / Пащенко В. – Полтава: [б.в.], 1997. – Частина перша. – 356 с.
- 1380.Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 1920–1930-х років / Пащенко В. – К.: [б.в.], 1994. – 249 с.
- 1381.Переведення збірки на фонд Волинського єпархіального попечительства // Церква і нарід. – 1936. – Ч.6. – 15 берез. – С. 198.
- 1382.Передвиборний рух. Ще один блок // Народній вісник. – 1927. – Ч. 37. – 22 груд. – С. 3(307).
- 1383.Передвиборчий рух // Народній вісник. – 1927. – Ч. 38. – 29 груд. – С. 5(317).
- 1384.Перше засідання Української ради довір'я на Волині // Волинь. – 1941. – Ч. 2. – 7 верес. – С. 4.
- 1385.Перші кроки діяльності Товариства ім. митрополита Петра Могили // За соборність. – 1932. – Ч. 1. – С. 40.
- 1386.Петров А. Почаевская лавра в дни своих торжеств / Петров А. // Слово. – 1937. – № 38(420). – 19 септєбря. – С. 2-3.
- 1387.Петровский А., свящ. Протоиерей Николай Метельский (По поводу 40-летия его священнослужения) / Петровский А. // Воскресное чтение. – 1931. – № 33. – 16 августа. – С. 454-455.
- 1388.Пічник Андрій, свящ. Релігійне життя в Радянському Союзі за оцінками зарубіжних гостей / Пічник Андрій // Православний вісник. – 1976. – № 5. – трав. – С. 10-12.
- 1389.Плева І. Мартирологія православних церков на Волині та Підляшші під час Другої Речі Посполитої Польської: 1918-1939 / Плева І. – Waterloo, ON: [б.в.], 1994. – 295 с.
- 1390.Плохій Сергій. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. / Плохій Сергій. – К.: Критика, 2005. – 496 с. – Бібліографія.: с.437-485.

- 1391.Побіда здорового розуму ! // Українська громада. – 1928. – Ч. 7(68). – 26 січ. – С. 1.
- 1392.Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Полонська-Василенко Н. – Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1964. – 125 с.
- 1393.Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII-XIX ст. / Полонська-Василенко Н. – Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1951. – 48 с.
- 1394.Посещение его блаженством, блаженнейшим митрополитом Дионисием Православного митрополитального интерната // Воскресное чтение. – 1935. – № 19. – 6 октября. – С. 240.
- 1395.Поспелов И., прот. О пособии бедным духовного звания. Письмо из Лифляндии / Поспелов И. // Заметки Православного обозрения. – 1862. – ноябрь. – С. 110-120.
- 1396.Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке / Поспеловский Д. В. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
- 1397.Почаївська лавра і большевицька свобода віри // Українське православне слово. – 1963. – Ч. 1. – січ. – С. 11.
- 1398.Почисление на покой преосвященного епископа Антония // Слово. – 1937. – № 12(397). – 21 марта. – С. 1.
- 1399.Православная церковь за границей // Слово. – 1937. – № 37(419). – 12 сентября. – С. 4.
- 1400.“Православний духовний – ворохобником” // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 3-4. – 15-28 квіт. – С. 102-103.
- 1401.Православний мирянин. На православні теми. Про єпископську хиротонію о. Сави Советова // Новий час. – 1931. – Ч. 86(992). – 5 серп. – С. 3.
- 1402.Православний. На Поліссі // Українська громада. – 1929. – Ч. 22-23(133-134). – 26 трав. – С. 5.

- 1403.Предвыборная деятельность духовенства в Западном крае // Пастырь. – 1912. – № 3. – 15 августа. – С. 11.
- 1404.Предостережение // Слово. – 1938. – № 3(436). – 16 января. – С.1.
- 1405.Предсоборное собрание // Воскресное чтение. – 1930. – № 28. – 13 июля. – С. 425-427.
- 1406.Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным всеподданнейших отчётов за 1841, 1851, 1861, 1871, 1881 и 1890-91 годы. Сравнительный обзор / Преображенский И. // Прибавления к Церковным ведомостям. – 1894. – № 9. – 26 февраля. – С. 289.
- 1407.Преподание архипастырского благословения // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1902. – № 15 – 21 мая. – С. 341-342.
- 1408.Про Житомирську область // Волинь. – 1941. – Ч. 1. – 1 верес. – С. 3.
- 1409.Пропаганда борьбы с туберкулёзом // Воскресное чтение. – 1930. – № 48. – 30 ноября. – С. 760.
- 1410.Прот. К. Д. На черзі / К. Д. // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 7. – 1 квіт. – С. 291.
- 1411.Прот. П. К. Памяти верного друга и сопастыря, священника о. Модеста Данкевича / Прот. П. К.// Воскресное чтение. – 1934. – № 17. – 8 сентября. – С. 219-220.
- 1412.Протасевич Ф., прот. Блаженнейший митрополит Дионисий и его пастырская деятельность / Протасевич Ф. // Слово. – 1933. – № 32(139). – 23 апреля. – С. 2-3.
- 1413.Протест против Почаевских демонстраций // Слово. – 1933. – № 88(195). – 5 ноября.
- 1414.Протодиякон Василій Логвись // Православний вісник. – 1978. – № 10. – жовт. – С. 14.
- 1415.Протоиерей Алексей Остапчук // Журнал Московской патриархии. – 1976. – № 7. – июль. – С. 32.
- 1416.Протоиерей Василий Краевский // Журнал Московской патриархии. – 1976. – № 5. – май. – С. 23-26.

- 1417.Протоиерей Гавриил Штурук // Журнал Московской патриархии. – 1976. – № 4. – апрель. – С. 35.
- 1418.Протоиерей Георгий Автономович Яссиевич // Журнал Московской патриархии. – 1971. – № 5. – май. – С. 20-25.
- 1419.Протоиерей Дмитрий Дуцык // Журнал Московской патриархии. – 1975. – № 6. – июнь. – С. 20-21.
- 1420.Протоиерей Евгений Гейхрех // Журнал Московской патриархии. – 1977. – № 7. – июль. – С. 21-24.
- 1421.Протоиерей Евгений Герштанский // Журнал Московской патриархии. – 1968. – № 8. – август. – С. 26-29.
- 1422.Протоиерей Макарий Коломеец // Журнал Московской патриархии. – 1977. – № 9. – сентябрь. – С. 28.
- 1423.Протоиерей Николай Абрамович // Журнал Московской патриархии. – 1977. – № 7. – июль. – С. 21.
- 1424.Протоієрей Ананій Шостацький // Православний вісник. – 1975. – № 6. – черв. – С. 8-10.
- 1425.Протоієрей Андрій Мосейчук // Православний вісник. – 1973. – № 7. – лип. – С. 16.
- 1426.Протоієрей Аркадій Флорович Білоцерківський // Православний вісник. – 1975. – № 9. – верес. – С. 13.
- 1427.Протоієрей Афанасій Синьков // Православний вісник. – 1984. – № 9. – верес. – С. 15.
- 1428.Протоієрей Віталій Андреюк // Православний вісник. – 1979. – № 12. – груд. – С. 13-14.
- 1429.Протоієрей Віталій Карвовський // Православний вісник. – 1983. – № 11. – лист. – С. 11.
- 1430.Протоієрей Володимир Капустянський // Православний вісник. – 1983. – № 11. – лист. – С. 11.

- 1431.Протоіерей Володимир Ковальський // Православний вісник. – 1972. – № 4. – квіт. – С. 12.
- 1432.Протоіерей Гліб Ігнатович Комаревич // Православний вісник. – 1977. – № 5. – трав. – С. 11-12.
- 1433.Протоіерей Ераст Чайковський // Православний вісник. – 1978. – № 6. – черв. – С. 9-10.
- 1434.Протоіерей Макар Корнійчук // Православний вісник. – 1986. – № 9. – верес. – С. 27.
- 1435.Протоіерей Павло Давидович // Православний вісник. – 1980. – № 6. – черв. – С. 12.
- 1436.Протоіерей Петро Федоркович // Православний вісник. – 1986. – № 9. – верес. – С. 28.
- 1437.Протоіерей Федір Кобринчук // Православний вісник. – 1980. – № 1. – січ. – С. 16-17.
- 1438.Процюк Ю., прот. Десятиріччя Волинської духовної семінарії / Процюк Ю. // Православний вісник. – 1956. – № 3. – берез. – С. 67-68.
- 1439.Псаломщик-диакон Пафнутий Житинский // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 30. – 21 октября. – С. 538.
- 1440.Р. Цьогорічний Почаїв / Р. // Волинь. – 1941. – Ч. 3. – 14 верес. – С. 4.
- 1441.Разныя известия. Перевод Евангелия на малороссийский язык // Заметки православного обозрения. – 1872. – декабрь. – С. 175-176.
- 1442.Раневский С. Украинская автокефальная церковь / Раневский С. – Джорданвиль: Типография пр. Иова Почаевского в Св.Троицком монастыре, 1948. – 22 с.
- 1443.Редакційна стаття: Наші цілі // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 1. – 15 берез. – С. 11-14.
- 1444.Релігія і перебудова // Наша віра. – 1989. – № 2-3. – жовт.-лист. – С. 9-10.
- 1445.Реформа духовного образования // Православный календарь на 1937 год. – Варшава: [б.в.], 1936. – С. 54.

- 1446.Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі / Річинський А. – Варшава: [б.в.], 1927. – 19 с.
- 1447.Рішення православного синоду // Народній вісник. – 1927. – Ч. 30. – 10 лист. – С. 6(262).
- 1448.Роботу шкіл піднести на рівень завдань партії і уряду // Червона зірка. – 1939. – № 48. – 30 груд.
- 1449.Русифікація релігійно-православної преси. Заміна “Духовного сіяча” на “Слово” // Новий час. – 1931. – Ч. 90(996). – 14 серп. – С. 4.
- 1450.Русская печать за неделю // Пастырь. – 1912. – № 10. – 3 октябрю. – С. 7.
- 1451.С. В. С. Миссийный день в с. Городыщах Ровенского уезда / С. В. С. // Слово. – 1933. – № 86(193). – 29 октябрю.
- 1452.С. Г. Чеснохресне брацтво в Луцьку / С. Г. // Наш прапор. – 1935. – Ч. 68. – 5 верес. – С. 4.
- 1453.С. Л-кій. Нужды и желания минского православного духовенства / С. Л-кій. // Православное обозрение. – М.: В университетской типографии (Катков и К^о), 1866. – Том XX. – С. 94-116.
- 1454.С. П-ий. Как происходит обращение евреев в православие в западном крае? / С. П-ий. // Заметки православного обозрения. – 1866. – май. – С. 9-16.
- 1455.Савицкий Лев, протоиерей. Архиепископ Виленский и Литовский Антоний / Савицкий Лев // Журнал Московской патриархии. – 1968. – № 12. – декабрь. – С. 26-30.
- 1456.Савійський В. Вибори до громадських рад на Волині і Поліссі / Савійський В. // Новий час. – 1933. – Ч. 265. – 29 лист. – С. 4.
- 1457.Савійський В. З православного церковного життя / Савійський В. // Новий час. – 1933. – Ч. 260. – 22 лист. – С. 4.
- 1458.Савійський В. Неізнаний, що став “Ізвестним” (відомим), перед судом – Священик – конфідент поліції (від власного кореспондента) / Савійський В. // Новий час. – 1933. – Ч. 187. – 24 серп. – С. 4.

- 1459.Св. Великомученик Гавриил // Почаевский листок. – 1911. – № 14-15. – 28 апреля. – С. 23-24.
- 1460.Св. мученик Гавриил, жидами замученный // Почаевский листок. – 1907. – № 22. – июнь. – С. 1-4.
- 1461.Свитич О. К. Православная церковь в Польше и ее автокефалия / Свитич О. К. – [Б.м.: б.и.], 1959. – 231 с.
- 1462.Свідомий. Московщати церкву // Свобода. – 1933. – Ч. 10. – 12 берез. – С. 5.
- 1463.Свящ. Г. Б. Под красным ярмом / Г. Б. // Воскресное чтение. – 1924. – № 30. – 31 августа. – С. 470-472.
- 1464.Свящ. П. Я. Митрофорный протоиерей о. Иоанн Симеонович Москалевич (Некролог) / П. Я. // Воскресное чтение. – 1929. – № 28. – 14 июля. – С. 456-457.
- 1465.Священик Дем'ян Степанюк // Православний вісник. – 1973. – № 2. – лют. – С. 17.
- 1466.Священик Микола Бірук // Православний вісник. – 1985. – № 8. – серп. – С. 13.
- 1467.Священник Л. Т. Преосвященный Виталий, епископ Могилевский и Мстиславский (бывший Острожский) основатель Волынского епархиального женского училища (ко дню давцятипятiletнего юбилея) / Л. Т. // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 26. – 11 сентября. – С. 869-876.
- 1468.Священномученик Гавриил Белостоцкий // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.pravoslavie.ru/cgi-bin/sykon/client/display.pl?sid=654&did=70&do_action=viewdoc, 17.09.09, 12.51.
- 1469.Сендульський А., свящ. Из наблюдений сельского священника / Сендульський А. // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1869. – № 13. – 1 июля. – С. 521-527.
- 1470.Sepex [Власовський Іван]. Українська православна церква в часі Другої світової війни / Власовський Іван. – Мюнхен: [б.в.], 1946. – 71 с.
- 1471.Сесія Св. Синоду 26.ІІ. – 3.ІІІ. б. р. // Церква і нарид. – 1938. – Ч. 11. – 1 черв. – С. 477.

- 1472.Сивіцький М. Біля джерел почаївських подій / Сивіцький М. // Український православний календар на 1985 р. – Бавнд-Брук: Видання УПЦ в США, 1984. – С. 96-100.
- 1473.Сивіцький М. Почаїв на зламі доби / Сивіцький М. // Український православний календар на 1981 рік. – Видання УПЦ в США, 1980. – С. 98-105.
- 1474.Силантьев В. И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / Силантьев В. И. – Харьков: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. – 232 с.
- 1475.Січинський В. Місто Холм / Січинський В. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 24 с.
- 1476.Смирнов Андрій. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930-1944: Монографія / Смирнов Андрій. – К.: Смолоскип, 2008. – 326 с.
- 1477.Совещание представителей партии “Пяст” с православным духовенством // Воскресное чтение. – 1925. – № 42. – 18 октября. – С. 668.
- 1478.Сопастырь. Блаженной памяти протоиерея о. Емилиана / Житинского / Сопастырь // Воскресное чтение. – 1934. – № 7. – 18 февраля. – С. 83-84.
- 1479.Соражкевич Даниил, свящ. Проект Эмеритуры для духовенства Волынской епархии / Соражкевич Даниил // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1890. – № 7. – 1 марта. – С. 132-139.
- 1480.Стипендія імени його високопреосвященства, високопреосвященного Алексія, архієпископа Волинського і Крем'янецького на студії православної богословії при Варшавському імені Юзефа Пілсудського університеті // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 17. – 1 верес. – С. 704-705.
- 1481.Столетний юбилей Волынской духовной семинарии // Прибавления к Церковным ведомостям. – 1896. – № 40. – 5 октября. – С. 1459-1460.
- 1482.Суменко В. За ширмою “святості” / Суменко В. // Жовтневі зорі. – 1986. – 7 січ.
- 1483.Сурмач Оксана. Дні кривавих свастик. Греко-Католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944) / Сурмач Оксана. – Львів: Сполом, 2005. – 176 с.

1484. Таблица 1. Государственная дума. Четвёртый созыв. Сословная принадлежность // Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – С.-Петербург: Российская Академия Наук, Ин-т Российской истории, 1995. – С. 135-136.
1485. Таблица 1. Государственный Совет 1913 г. Сословное происхождение // Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – С.-Петербург: Российская Академия Наук, Ин-т Российской истории, 1995. – С. 127-128.
1486. Тарнавський П., свящ. На могилу бл. п. о. протоієрея Павла Тарнавського / Тарнавський П. // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 5. – 1 берез. – С. 159-161.
1487. Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства её и подведомственных ей училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников её в период времени с 1796 по 1900 г. / Теодорович Н. – Почаев: Типография Почаевской Успенской лавры, 1901. – 1023 с.
1488. Теодорович Н. Стан Православної синодальної церкви в Україні в 1917 році / Теодорович Н. // Український збірник. – Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1959. – Кн. 15. – С. 93-142.
1489. Три месяца тюрьмы за незаконное венчание // Воскресное чтение. – 1929. – № 44. – 3 ноября. – С. 4.
1490. Труженник на ниві Христовій // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 18. – 15 верес. – С. 373.
1491. Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся / Тучемський М. – Крем'янець: “Церква і нарід”, 1937. – 122 с.
1492. Тучемський Михайло, прот. По глухих закутках Волинського Полісся: Проповіді. Дорожні замітки / Тучемський Михайло. – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 162 с.
1493. У нас и за границей // Слово. – 1933. – № 31(138). – 16 апреля. – С. 3.
1494. Убийство священника на Волыни // Воскресное чтение. – 1925. – № 27. – 5 июля. – С. 424.

- 1495.Українське життя: Відзначення пам'яті Тараса Шевченка // Волинь. – 1942. – Ч. 25(43). – 29 берез.
- 1496.Український допомоговий комітет у Луцьку // Український голос. – 1942. – Ч. 7(22). – 12 лют. – С. 2.
- 1497.Український народ [листівка]. – 1943. – лип.
- 1498.Український православний календар на 1938 р. – Крем'янець: Видання Волинського єпархіального місійного комітету, 1938. – 110 с.
- 1499.Українські послы в справах Церкви і українського шкільництва // Церква і нарид. – 1937. – Ч. 4. – 15 лют. – С. 141.
- 1500.Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник / Ульяновський В. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
- 1501.Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. / Ульяновський В. – К.: Либідь, 1994. – Кн.1.: Середина XV-кінець XVI століття. – 256 с.
- 1502.Урочисте Водохреща в Любомлі // Волинь. – 1942. – Ч. 13(41). – 15 лют.
- 1503.Участник. Двадцятипятилетний юбилей служения Православной церкви протоиерея Иулиана Мельникова / Участник // Воскресное чтение. – 1926. – № 44. – 31 октября. – С. 698-699.
- 1504.Учреждение при Священном Синоде Фонда имени блаженнейшего Дионисия, митрополита Варшавского и Волынского и всея Польши, для оказания помощи вдовам и сиротам духовного звания // Воскресное чтение. – 1933. – № 36. – 3 сентября. – С. 560.
- 1505.Ф. А. Ш-ий. Какими средствами борются духовенству с насаждением в деревне в последнее время неверием, революцией и анархией / Ф. А. Ш-ий. // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 24. – 21 августа. – С. 785-790.
- 1506.Федорів Юрій, свящ. Організаційна структура Української церкви / Федорів Юрій. – Торонто: НТШ в Канаді, 1990. – 210 с.

1507. Фонд помощи православным инвалидам // Воскресное чтение. – 1929. – № 31. – 4 августа. – С. 503-504.
1508. Фотиев К. В. Попытки украинской церковной автокефалии в XX веке / Фотиев К. В. – Мюнхен: [б.и.], 1965. – 80 с.
1509. Холмско-русские паломники в Киеве // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1885. – № 15. – 21 мая. – С. 540.
1510. Хомчук Оксана. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках “константинопольського визнання” / Хомчук Оксана. – Чикаго: [б.в.], 2002. – 621 с.
1511. Хорольський Г. Непоправні русифікатори / Хорольський Г. // Український голос. – 1941. – Ч. 13. – 11 груд. – С. 2.
1512. Хроника // Воскресное чтение. – 1929. – № 50. – 15 декабря. – С. 791.
1513. Хроника. Визитационные поездки епископа Симона // Воскресное чтение. – 1931. – № 27. – 5 июля. – С. 360.
1514. Хроника. Высокопреосвященный митрополит Дионисий у Президента Республики // Воскресное чтение. – 1926. – № 28. – 11 июля. – С. 441.
1515. Хроника. К вопросу об отбывании уголовных наказаний духовными лицами // Воскресное чтение. – 1931. – № 46. – 15 ноября. – С. 664
1516. Хроника. На Православном богословском отделе // Воскресное чтение. – 1931. – № 35. – 30 августа. – С. 488.
1517. Хроника. О взимании подоходного налога // Воскресное чтение. – 1926. – № 44. – 31 октября. – С. 697-698.
1518. Хроника. Объединение православной благотворительной деятельности // Воскресное чтение. – 1931. – № 49. – 6 декабря. – С. 711.
1519. Хроника. Открытие прихода // Воскресное чтение. – 1930. – № 47. – 23 ноября. – С. 743.
1520. Хроника. Открытие прихода // Воскресное чтение. – 1930. – № 49. – 7 декабря. – С. 775.

1521.Хроника. Отлучение от Православной церкви б. священнослужителей // Воскресное чтение. – 1926. – № 19. – 9 мая. – С. 298.

1522.Хроника. Плата за выдачу выписей из метрических книг // Воскресное чтение. – 1926. – № 17. – 25 апреля. – С. 274.

1523.Хроника. Попытка отобрания части усадьбы Зимненского женского монастыря // Воскресное чтение. – 1931. – № 18. – 3 мая. – С. 214.

1524.Хроника. Посещение министрами митрополита Дионисия // Воскресное чтение. – 1926. – № 25. – 20 июня. – С. 395.

1525.Хроника. Православная духовная миссия в Галичине // Воскресное чтение. – 1931. – № 28. – 12 июля. – С. 376.

1526.Хроника. Православные депутаты и сенаторы у Митрополита Дионисия // Воскресное чтение. – 1931. – № 46. – 15 ноября. – С. 663-664.

1527.Хроника. Прекращение взимания имущественного налога // Воскресное чтение. – 1926. – № 10. – 7 марта. – С. 161.

1528.Хроника. Приезд в Варшаву представителя Вселенского Патриарха // Воскресное чтение. – 1930. – № 52. – 28 декабря. – С. 830-831.

1529.Хроника. Совецание о реформе духовных семинарий // Воскресное чтение. – 1926. – № 28. – 11 июля. – С. 441.

1530.Хроніка // Волинь. – 1941. – Ч. 23. – 11 груд.

1531.Хроніка // Волинь. – 1941. – Ч. 26. – 21 груд.

1532.Хроніка // Волинь. – 1941. – Ч. 3. – 14 верес.

1533.Хроніка // Волинь. – 1941. – Ч. 4. – 24 верес.

1534.Хроніка // Волинь. – 1941. – Ч. 6. – 5 жовт.

1535.Хроніка // Волинь. – 1941. – Ч. 9. – 23 жовт.

1536.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 1(29). – 1 січ.

1537.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 15(43). – 22 лют.

1538.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 18(46). – 5 берез.

1539.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 19(47). – 8 берез.

1540.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 21(49). – 15 берез.

- 1541.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 22(50). – 19 берез.
- 1542.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 25(43). – 29 берез.
- 1543.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 4(32). – 11 січ.
- 1544.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 5(32). – 15 січ.
- 1545.Хроніка // Волинь. – 1942. – Ч. 7(35). – 25 січ.
- 1546.Хроніка // Український голос. – 1941. – Ч. 13. – 11 груд. – С. 6.
- 1547.Хроніка // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 12. – 1 верес. – С. 363.
- 1548.Хроніка // Церква нарід. – 1936. – Ч. 23. – 1 груд. – С. 809.
- 1549.Хроніка Волині // Волинь. – 1942. – Ч. 33(61). – 3 трав.
- 1550.Хроніка Волині // Волинь. – 1942. – Ч. 50(78). – 8 лип.
- 1551.Хроніка українського життя // Народній вісник. – 1927. – Ч. 15. – 21 лип. – С. 2(130).
- 1552.Хроніка українського життя // Народній вісник. – 1927. – Ч. 9. – 9 черв. – С. 2(83).
- 1553.Хроніка українського життя // Народній вісник. – 1927. – Ч. 10. – 16 черв. – С. 2(84).
- 1554.Хроніка українського життя // Народній вісник. – 1927. – Ч. 27. – 13 жовт. – С. 2(226).
- 1555.Хроніка. Відгомін боротьби проти української мови в богослуженні // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 7-8. – 1-15 квіт. – С. 260-261.
- 1556.Хроніка. День 19 березня // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 2. – 1 квіт. – С. 49.
- 1557.Церковна рада в Любомлі // Український голос. – 1942. – Ч. 4(19). – 22 січ. – С. 6.
- 1558.Церковна хроніка. Комісія для перекладу Св. Письма та Богослужбових книг на українську мову при Св. Синодові Православної церкви в Польщі // Духовна бесіда. – 1925. – № 9. – 9 трав. – С. 15.
- 1559.Церковне життя // Волинь. – 1941. – Ч. 17. – 20 лист.
- 1560.Церковне життя. Повітовий церковний з'їзд // Народній вісник. – 1927. – Ч. 33. – 24 лист. – С. 4(276).

1561. Церковне життя. Посвячення української церкви в Володимирі // Народній вісник. – 1927. – Ч. 30. – 10 лист. – С. 6(262).
1562. Церковні справи // Народній вісник. – 1927. – Ч. 36. – 15 груд. – С. 7(303).
1563. Церковні справи на Київщині // Український голос. – 1942. – Ч. 7(22). – 12 лют. – С. 7.
1564. Церковное обозрение // Воскресное чтение. – 1934. – № 16. – 22 апреля. – С. 195.
1565. Церковное обозрение // Воскресное чтение. – 1935. – № 10. – 26 мая. – С. 131.
1566. Церковное обозрение за 1925 год // Воскресное чтение. – 1926. – № 1. – 3 января. – С. 9-12.
1567. Церковное обозрение. Новые гонения на религию в СССР // Воскресное чтение. – 1936. – № 12. – 22 марта. – С. 188.
1568. Церковное обозрение. Польша. Первое Варшавско-Холмское епархиальное собрание представителей духовенства и мирян // Воскресное чтение. – 1934. – № 4. – 28(15) января. – С. 46-48.
1569. Церковное обозрение. Участие Православной церкви в Инвестиционном займе // Воскресное чтение. – 1936. – № 9. – 1 марта. – С. 140.
1570. Церковные власти и учреждения в Польше // Православный календарь на 1937 год. – Варшава: [Синодальная типография], 1936. – С. 56-59.
1571. Цинкаловський Олександр. Княжий город Володимир. – Львів: Накладом фонду “Учітеся, брати мої”, 1935. – 114 с.
1572. Цікуцький Б. Урочисте богослуження / Цікуцький Б. // Православний вісник. – 1954. – № 2. – лют. – С. 62-63.
1573. Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской церкви (1917-1997) / Цыпин Владислав. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 832 с.
1574. Чайковский Михал, ксендз. Грех антисемитизма / Чайковский Михал // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Ludaizm/Chaik_Antisemit.php, 17.09.09, 12.52.

- 1575.Черкавський М. Український клуб у сеймі і сенаті / Черкавський М. // Літопис Волині. – 1962. – Ч. 6. – С. 103-109.
- 1576.Чернігівець. Карти на стіл... / Чернігівець // Волинь. – 1942. – Ч. 3(31). – 11 січ.
- 1577.Чи є ще в якій організації подібний “Статут”? // Церква і нарід. – 1936. – Ч.12-13. – 15 черв.-1 лип. – С. 419.
- 1578.Чигиринський Н. Є. Українська православна церква в 1941-1943 роках / Чигиринський Н. Є. // Рідна церква. – 1956. – Ч. 25. – верес.-жовт. – С. 6-8.
- 1579.Чирський Д., свящ. Pro domo suo / Чирський Д. // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 17. – 15 лист. – С. 530-533.
- 1580.Чирський Дмитро, свящ. Ми і нарід / Чирський Дмитро // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 1-2. – 1-15 січ. – С. 37-39.
- 1581.Чого не розуміють “ревіндикатори”? // Новий час. – 1938. – Ч. 186(4386). – 25 серп. – С. 2.
- 1582.Чорний Сергій. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник / Чорний Сергій. – Київ: ДНВП “Картографія”, 2001. – 88 с. (Серія “Україна на межі тисячоліть”)
- 1583.Чорпіта А. Луцька Чеснохресна церква і братство при ній / Чорпіта А. // Новий час. – 1931. – Ч.127(1033). – 16 лист. – С. 5.
- 1584.Чумаченко Т. А. Государство, Православная Церковь, Верующие. 1941-1961 гг. / Чумаченко Т. А. – М.: “АИРО-XX”, 1999. – 248 с. (Серія “Первая монографія”)
- 1585.Шабатін І. Історія Руської православної церкви / Шабатін І. // Православний вісник. – 1974. – № 10. – жовт. – С. 19-22.
- 1586.Шаповал Юрій. Дмиро Ісаєвич: повернення в історію // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Збірник наукових праць / Шаповал Юрій. – Львів: Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича, 1998. – Вип. 5.: ΠΡΟΣΦΩΝΙΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – С. 671-688.

1587. Шаповалова А. Торжество православия / Шаповалова А. // Журнал Московской патриархии. – 1946. – № 10. – октябрь. – С. 34-43.
1588. Шарпаций В. Особливості пенсійного забезпечення в УСРР (1919-1922 рр.) / Шарпаций В. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/11/18.pdf>, 20.05.10, 17.56.
1589. Шарпаций В. Особливості функціонування системи соціального забезпечення в РСФРР та УСРР 1920-х років: порівняльний аналіз / Шарпаций В. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/15/12.pdf>, 20.05.10, 17.56.
1590. Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в городе Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881-1906) (Окончание) / Шафранский А. // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 30. – 21 октября. – С. 985-988.
1591. Шеметило Н., прот. Протоиерей Сергей Жижкевич (Некролог) / Шеметило Н. // Воскресное чтение. – 1931. – № 18. – 3 мая. – С. 215-216.
1592. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь / Шкаровский М. В. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья-Общество любителей церковной истории, 2002. – 524 с.
1593. Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах) / Шкаровский М. В. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 1999. – 399 с.
1594. Школа для Преподобного Монашества в Почаево-Успенской лавре // Воскресное чтение. – 1934. – № 5. – 4 февраля. – С. 60.
1595. Шліхта Н. В. Становище Православної церкви в повоєнній Радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини ХХ ст. / Шліхта Н. В. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.afpwebfolio.org/_files/5196_101.doc, 27.05.10, 12.45.
1596. Шпірук Павло, свящ. Протопресвітер о. Олексій Потульницький / Шпірук Павло // Українське православне слово. – 1974. – № 3. – берез. – С. 24-25.

- 1597.(Шт.) Свято українського мистецтва в Рівному / Шт. // Волинь. – 1942. – Ч. 51(79). – 5 лип.
- 1598.Штуль Василь. Годі мовчати / Штуль Василь // Волинь. – 1942. – Ч. 3(31). – 11 січ.
- 1599.Що пишуть. Сенех з “Діла” або “криве дзеркало” // Духовна бесіда. – 1924. – Ч. 7. – 25 груд. – С. 109-110.
- 1600.Ю. К. Ювілей о. Олександра Новицького / Ю. К. // Українське православне слово. – 1964. – Ч. 7-8. – лип.-серп. – С. 25-26.
- 1601.Ю. Р-[ошицк]ий. Положение вопроса о высшем духовном образовании в Польше / Ю. Рошицкий // Воскресное чтение. – 1924. – № 17. – 12(25) мая. – С. 262-263.
- 1602.Юбилей протопресвитера о. Терентия Теодоровича // Воскресное чтение. – 1925. – № 44. – 1 ноября. – С. 695-696.
- 1603.Юбилейное торжество в Варшаве в честь блаженнейшего митрополита Дионисия // Воскресное чтение. – 1933. – № 19. – 7 мая. – С. 294-295.
- 1604.Юридический отдел // Воскресное чтение. – 1930. – № 48. – 30 ноября. – С. 760.
- 1605.Юркевич Григорий, священник. К вопросу об отнятии церковной земли у православного духовенства / Юркевич Григорий // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 8 – 1 марта. – С. 266-269.
- 1606.Юсь. Из дневника старого иерея / Юсь // Воскресное чтение. – 1931. – № 24. – 14 июня. – С. 303-305.
- 1607.Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Яворницький Д. – Львів: “Світ”, 1990. – Т. 1. – 200 с.
- 1608.Якимович М. Виправдав своє покликання / Якимович М. // Єпархіальні відомості. – 2000. – Ч 1(7). – січ. – С. 8-9.
- 1609.Якунин Глеб, свящ. Подлинный лик Московской патриархии / Изд. Второе, пересмотренное и дополненное / Якунин Глеб. – [М.: б.и., 1995]. – 26 с.
- 1610.Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. / Яременко М. – К.: “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 304 с. – Бібліогр.: с. 259-275.

- 1611.Anderson J. Religion, state and politics in the Soviet Union and the successor states, 1953-1993 / Anderson J. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 236 s.
- 1612.B. E. Sprawa bezpieczeństwa na Wołyniu (Wywiad z b. wojewodą Srokowskim) / B. E. // *Życie Wołynia*. – 1924. – Nr.36. – 5 października. – S.10.
- 1613.Bachman Klaus. Tło polityczne ekspansji prawosławia na terenie Galicji przed wybuchem I wojny światowej / Bachman Klaus // *Biuletyn Południowo-Wschodniego instytutu naukowego*. – 1997. – Przemyśl, 1997. – S. 81-91.
- 1614.Bogusławski A. Wolność i samorządność w Polsce / Bogusławski A. // *Nasza gmina*. – Warszawa, 1921. – № 8-9. – 6 marca. – S. 29-31.
- 1615.Boltryk Michal. Tak robiono w Grabowcu / Boltryk Michal // *Przegląd Prawosławny*. – 2003. – № 4(214). – kwiecień. – S. 16-18.
- 1616.Borkowski Andrzej ks. Pertraktacje rządu polskiego z patriarchatem ekumenicznym w sprawie przyznania autokefalii Kościołowi prawosławnemu w Polsce w latach 1920-1923 / Borkowski Andrzej // *Autokefalie Kościoła Prawosławnego w Polsce* / Red. naukowa: Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk, Piotr Chomik. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. – S. 123-138.
- 1617.Co za banialuka ? // *Życie Wołynia*. – 1924. – № 11. – 13 kwietnia. – S. 11.
- 1618.Czerwijowski Zygmunt. Zarys stosunków rolniczo-ekonomicznych na Wołyniu / Czerwijowski Zygmunt // *Życie Wołynia*. – 1924. – № 22. – 29 czerwca. – S. 12.
- 1619.Czerwijowski Zygmunt. Zarys stosunków rolniczo-ekonomicznych na Wołyniu / Czerwijowski Zygmunt // *Życie Wołynia*. – 1924. – № 25. – 20 lipca. – S. 14.
- 1620.Diczkaniec Józef. Pan poseł Sierebrianikow w Kowlu / Diczkaniec Józef // *Życie Wołynia*. – 1924. – № 11. – 13 kwietnia. – S. 7.
- 1621.Diczkaniec Józef. Przechadzka po Łunincu / Diczkaniec Józef // *Życie Wołynia*. – 1924. – № 28. – 10 sierpnia. – S. 13-14.
- 1622.Edw. Wolf. Obchód 3-go Maja w m. Derażnem / Edw. Wolf // *Życie Wołynia*. – 1925. – № 20(67). – 17 maja. – S. 14.

- 1623.Ellis J. The Russian Orthodox Church: a contemporary history / Ellis J. – London: Routledge, 1988. – 308 s.
- 1624.Fletcher W. C. A Study in survival: The Church in Russia 1927-1943 / Fletcher W. C. – London: S.P.C.K., 1965. – 168 s.
- 1625.Galasiewicz Celestyn. Samorząd na Wołyniu / Galasiewicz Celestyn // Życie Wołynia. – 1924. – № 39. – 26 października. – S. 13-14
- 1626.Grelka Frank. Ukranizacja w dobie podporządkowania ras. Działalność Ukraińskiego Centralnego Komitetu w Generalnej Gubernii w latach 1939-1941 / Grelka Frank // Biuletyn Ukrainoznawczy. – Przemyśl: Południowo-Wschodni instytut naukowy w Przemyślu, 2002. – № 8. – S. 114-129.
- 1627.Heyer Friedrich. Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / Heyer Friedrich. – Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller, 1953. – 271 s.
- 1628.J. W. H. Statystyka wyborów samorządowych w powiecie Brzeskim / J. W. H. // Wshód Polski. – 1920. – № 8-9. – S. 81-82.
- 1629.Junosza-Gzowski A. U popa na herbatce (Z wrażeń poleskich) / Junosza-Gzowski A. // Prosto z mostu. – 1937. – № 43(151). – 19 września. – S. 6.
- 1630.K. J. Doniosłe oświadczenie Pana Premjera / K. J., M. P. // Wołyń. – 1934. – № 6(58). – 4 lutego. – S. 3.
- 1631.Kandydaci Zjednoczenia Państwowego na Kresach Wchodnich // Dziennik Wołyński. – 1922. – № 142. – 11 października. – S. 2.
- 1632.Kłótnie w Cerkwi prawosławnej // Ziemia Wołyńska. – 1929. – № 18(48). – 5 maja. – S. 9.
- 1633.Kolarz Walter. Die Religionen in der Sowjetunion / Kolarz Walter. – Freiburg-Bazel-Wien: Herder, 1963. – 540 s.
- 1634.Komunikat Tymczasowego Zarządu Łuckiego Bractwa Podniesienia Św. Krzyża // Przegląd Wołyński. – 1929. – № 18(253). – 28 kwietnia. – S.2.
- 1635.Kronika // Wołyń. – 1933. – № 23. – 4 czerwca. – S. 7.
- 1636.Kronika // Wołyń. – 1933. – № 26. – 25 czerwca. – S. 7.
- 1637.Kronika // Wołyń. – 1933. – № 31. – 30 lipca. – S. 8.

- 1638.Kronika. Równe: Posiedzenie Rady Powiatowej BBWR // Wołyń. – 1933. – № 26. – 25 czerwca. – S. 6-7.
- 1639.Kronika. Z ziem zajętych na Wschodzie // Wschód polski. – 1920. – № 3. – styczeń, zeszyt B. – S. 45-47.
- 1640.Ks. Arcybiskup Aleksy w Łucku // Wołyń. – 1934. – № 27(79). – 1 lipca. – S. 2.
- 1641.Kuprianowicz Grzegorz. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chelmszczyźnie i Południowym Podlasiu / Kuprianowicz Grzegorz. – Chelm: Prawosławna diecezja Lubelsko-Chelmska; Towarzystwo ukraińskie w Lublinie, 2008. – 120 s.
- 1642.Lane C. Christian religion in the Soviet Union: a sociological study / Lane C. – London: George Allen & Unwin, 1978. – 256 s.
- 1643.Lenczewski Mikołaj ks. dr. Studium teologii prawosławnej na uniwersytecie Warszawskim w latach 1925-1939 / Lenczewski Mikołaj. – Warszawa: Chrześcijańska academia teologiczna, 1992. – 96 s.
- 1644.M. S. Uroczystości w gminie żydowskiej / M. S. // Życie Wołynia. – 1925. – № 15(62). – 12 kwietnia. – S. 16.
- 1645.M. W sprawie soli dla kresów / M. // Wschód polski. – 1920. – № 2. – styczeń, zeszyt A. – S. 34-35.
- 1646.Mech Wł. Wybory do ciał ustawodawczych w województwie Wołyńskim w roku 1928 / Mech Wł. – Łuck: Drukarnia Państwowa № 230, 1928. – 12 s.
- 1647.Meń Józef. Wzywamy was! / Meń Józef // Jednodniówka Komitetu «Żydzi Wołynia – Armji Polskiej». – 1933. – listopad. – S. 1-2.
- 1648.Napad bandycki // Życie Wołynia. – 1924. – № 20. – 15 czerwca. – S. 11.
- 1649.Napady i rabunki // Życie Wołynia. – 1925. – № 21(68). – 24 maja. – S. 11.
- 1650.Niwrok. m. Kołki, pow. Łucki / Niwrok // Życie Wołynia. – 1925. – № 20(67). – 17 maja. – S. 12-13.
- 1651.Nowy biskup prawosławny // Przegląd Wołyński. – 1932. – № 15(405). – 10 kwietnia. – S. 2.

- 1652.Ogonowski Jerzy. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej: 1918 – 1939 / Ogonowski Jerzy. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. – 286 s.
- 1653.P. Z sali sądowej w Krzemieńcu / P. // Przegląd Wołyński. – 1929. – № 1(236). – 1 stycznia. – S. 6.
- 1654.Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918-1939 / Papierzyńska-Turek M. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 484 s.
- 1654a. Parkin Frank. Class inequality and political order: social stratification in capitalist and communist societies / Frank Parkin. – St. Albans, Herts.: Paladin, 1973. – 205 p.
- 1655.Podoski Juljan. O miasta polskie / Podoski Juljan // Życie Wołynia. – 1924. – № 9. – 30 marca. – S. 3.
- 1656.Podoski Juljan. Rosjane / Podoski Juljan // Życie Wołynia. – 1924. – Nr.11. – 13 kwietnia. – S. 3.
- 1657.Potocki Robert. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939 / Potocki Robert. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. – 441 s.
- 1658.Potocki Robert. Wokół sporów religijnych na Łemkowszczyźnie w latach 1926-1939 / Potocki Robert // Biuletyn Ukrainoznawczy. – Przemyśl: Południowo-Wschodni instytut naukowy w Przemyślu, 2000. – № 6. – S. 99-111.
- 1659.Prowokacyjny wiec posła Własowskiego // Przegląd Wołyński. – 1929. – № 43(278). – 20 października. – S. 2.
- 1660.Przemówienie posła P. Pewnego // Wołyń. – 1934. – № 9(61). – 25 lutego. – S. 2-3.
- 1661.R. S. Po wyborach w Równem / R. S. // Przegląd Wołyński. – 1932. – № 25(415). – 19 czerwca. – S. 1.
- 1662.Rabini okręgu № 56 za listę BBWR // Echo Rówieńskie. – 1930. – № 347. – 9 listopada. – S. 3.
- 1663.Rojan Jerzy. O europeizację Równego / Rojan Jerzy // Przegląd Wołyński. – 1932. – № 21(411). – 22 maja. – S. 1.

1664. Rusyfikatorzy prawosławni na kresach // Wołyń. – 1933. – 11 czerwca. – № 24. – S. 2.
1665. S. S. Powiat Kowelski przed inwazją bolszewicką / S. S. // Wschód polski. – 1920. – № 8-9. – styczeń, zeszyt A. – S. 83-84.
1666. Sejmik wojewódzki // Wołyń. – 1933. – № 52. – 24 grudnia. – S. 7.
1667. Sers. O kresach i na kresach / Sers // Życie Wołynia. – 1924. – № 6. – 9 marca. – S. 5-6.
1668. Sers. O kresach i na kresach. Jedyna droga / Sers // Życie Wołynia. – 1924. – № 16. – 18 maja. – S. 6.
1669. Spinka Matthew. The Church in Soviet Russia / Spinka Matthew. – New York: Oxford University Press, 1956. – 179 s.
1670. Thrower J. Marxism-Leninism as the civil religion of Soviet society: God's commissar / Thrower J. – Lewiston: The Edwin Mellen Press, 1992. – 199 p.
1671. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / Torzecki R. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
1672. Tygodniowy biuletyn giełdy pieniężnej i zbożowej za czas od 10 do 18 października // Życie Wołynia. – 1924. – № 38. – 19 października. – S. 17.
1673. Urban Kazimierz. Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (Rys historyczny) / Urban Kazimierz. – Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 1996. – 412 s.
1674. Uroczystości poświęcenia gimnazjum ukraińskiego w Równem // Wołyń. – 1934. – № 27(79). – 1 lipca. – S. 5.
1675. W. J. Problem Wołyński / W. J. // Życie Wołynia. – 1924. – № 34. – 21 września. – S. 4-6.
1676. W. J. Problem Wołyński / W. J. // Życie Wołynia. – 1924. – № 36. – 5 października. – S. 4.
1677. Wielki proces terrorystów ukraińskich na Wołyniu // Wieczór Warszawski. – 1937. – № 12. – 13 stycznia.
1678. Wizytacja pasterska // Przegląd Wołyński. – 1932. – № 43(433). – 23 października. – S. 4.

1679. Wojnicz Adam. Z dziejów łuckiej parafji rzymsko-katolickiej / Wojnicz Adam // *Życie Wołynia*. – 1924. – № 38. – 19 października. – S. 7.
1680. Wołoszynowski Joachim. Beresteczko / Wołoszynowski Joachim // *Wołyń*. – 1934. – № 24(76). – 10 czerwca. – S. 3.
1681. Wołoszynowski Joachim. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów / Wołoszynowski Joachim. – Łuck: Wydawnictwa Wołyńskiego komitetu regionalnego w Łucku, 1929. – Tom 1. – 250 s.
1682. Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego / Pod redakcją Stefana Witkowskiego i Stanisława Landy. – Łuck: Wydział wojewódzki Wołyński i biuro regionalnego planu zabudowania Wołynia, 1939. – 65 s.
- 1682a. Wright Erik Olin. *Classes* / Erik Olin Wright. – London: Verso, 1985. – 344 p.
1683. Wyborcy m. Łucka! // *Przegląd Wołyński*. – 1931. – № 12(352). – 29 marca. – S. 1.
1684. Wyniki wyborów do rad gromadskich // *Życie Kostopolskie*. – 1939. – № 3. – marzec. – S. 49.
1685. Wysocki Roman. Organizacja ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939 / Wysocki Roman. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.
1686. Z działalności BBRW // *Przegląd Wołyński*. – 1931. – № 7(347). – 22 lutego. – S. 4.
1687. Z kraju Dubno // *Głos Wołynia*. – 1936. – № 2. – 11 października. – S. 5.
1688. Z sejmiku // *Życie Wołynia*. – 1924. – № 9. – 30 marca. – S. 11.
1689. Zebranie Wołyńskiego koła parlamentarnego Bezpartijnego Bloku Współpracy z Rz. // *Przegląd Wołyński*. – 1928. – № 40(223). – 30 września. – S. 27.
1690. Zet. Nieco wiadomości z pow. Sarnieńskiego / Zet // *Życie Wołynia*. – 1925. – № 7(54). – 15 lutego. – S. 15.
1691. Zjazd przedstawicieli gmin wiejskich Województwa Woł. // *Ziemia Wołyńska*. – 1929. – № 44(74). – 3 listopada. – S. 9.

ДОДАТКИ

Додаток А

Освіта православного духовенства Дубенського повіту у 1912 р. [680]

Домашня	Початкова духовна	Середня духовна	Вища духовна	Не вказано	Разом
1 (1%)	39 (29%)	93 (68%)	0 (0%)	3 (2%)	136 (100%)

Додаток Б

**Соціальне походження православного духовенства
Дубенського повіту у 1912 р. [680]**

з селян	7 (5%)
синів причетників	3 (2%)
з псаломщиків	22 (16 %)
з міщан	2 (1%)
з купців	1 (1%)
синів вчителів фундушевого училища	1 (1%)
синів громадян	1 (1%)
з духовного звання	41 (30%)
синів священиків	50 (37%)
синів калезького секретаря	1 (1%)
з дворян	0 (0%)
не вказано	7 (5%)
разом	136 (100%)

Додаток В

Національність, соціальне походження, освіта православного духовенства Рівненського повіту, 1938 р. [213-214; 220; 223; 225; 227; 228; 233-241; 243-245; 248; 250; 250; 260-263; 265; 268-269; 271-279; 281-282; 284-286; 288-290; 294; 299; 301; 303-305; 307; 309; 312-313; 315-316; 319-328; 330-331; 333]

національність	українців		51 (44%)
	русинів		3 (2%)
	росіян		5 (4%)
	не зазначено		58 (50%)
	разом		117 (100%)
соціальне походження	з селян		19(16%)
	з міщан		5 (4%)
	з службовців		4 (3%)
	з військових		1 (1%)
	з псаломщиків		6 (5%)
	світського походження		2 (2%)
	з духовного звання		42 (36%)
	синів священиків		26 (22%)
	синів спадкових почесних громадян		1 (1%)
	з шляхти		1 (1%)
	не зазначено		10 (9%)
	разом		117 (100%)
освіта	початкова	світська	9 (8%)
		духовна	9 (8%)
	середня	світська	1 (1%)
		духовна	66 (56%)
	вища	світська	5 (4%)
		духовна	21(17%)
	іспит на псаломщика		3 (3%)
	іспит на диякона		3 (3%)
	разом		117 (100%)

Додаток Г

**Національність, освіта насельниць
Корецького жіночого монастиря, 1946 р. [79]**

національність	українки	127 (96%)
	білоруски	2 (1%)
	росіянки	4 (3%)
	разом	133 (100%)
освіта	неосвічені	20 (15%)
	домашня	88 (66%)
	початкова	1 (1%)
	церковно-парафіяльна школа	15 (11%)
	двокласна школа	2 (1%)
	початкове народне училище	3 (2%)
	двокласне училище	1 (1%)
	епархіальне училище	1 (1%)
	семикласна школа	1 (1%)
	шестикласна гімназія	1 (1%)
	разом	133 (100%)

Додаток Д

**Національність, освіта насельниць
Корецького жіночого монастиря, 1956 р. [92]**

національні сть	українки	112 (97%)
	білоруски	4 (3%)
	разом	116 (100%)
освіта	неосвічені	19 (16%)
	домашня	50 (43%)
	церковно-парафіяльна школа	30 (26%)
	двокласна школа	17 (15%)
	разом	116 (100%)

Додаток Е

Чисельність, вік, освіта православних священників, дияконів і псаломщиків Волинської області у 1967 [449, арк. 10], 1981 [463, арк. 6], 1985 рр. [473, арк. 5]

		1967 р.			1981 р.			1985 р.		
		с	д	п	с	д	п	с	д	п
вік	до 40 р.	9	1	0	35	1	4	55	2	7
	41-60 р.	68	7	14	49	3	18	43	4	20
	понад 60 р.	85	5	40	54	1	22	51	3	14
світська освіта	вища	3	0	0	2	0	0	4	0	0
	середня	78	5	0	33	1	0	68	4	6
	початкова	25	8	54	103	4	44	77	5	35
духовна освіта	вища	21	0	0	19	0	0	25	0	0
	середня	113	6	7	45	1	0	65	4	2
	початкова	0	0	0	74	4	0	24	3	1
	без освіти	--	--	--	--	--	--	35	2	38
Богословський ступінь	доктор	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	магістр	1	0	0	3	0	0	2	0	0
	кандидат	1	0	0	9	0	0	8	0	0
разом		172	13	54	138	5	44	149	9	41

с – священники, д – диякони, п – псаломщики